"Nihayet, 1915-1916'da Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun tehcir edilmesi ile ilgili, her iki tarafın raporlarını inceleyen, dikkatli bir biçimde dengelenmiş, dürüst ve adil bir çalışma yapıldı."
Middle East Policy

1915

Osmanlı Ermenilerine Ne Oldu?

Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih

TİMAŞ

Guenter Lewy

2. BASKI

1915
OSMANLI ERMENİLERİNE NE OLDU?
Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih

Özgün Adı: The Armenian Massacres
in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide
Guenter Lewy
Çeviren: Ceren Elitez

TİMAŞ YAYINLARI | 2520
Tarih İnceleme Araştırma Dizisi | 32

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Emine Eroğlu

EDİTÖR
Adem Koçal

DÜZELTİ
Tuğçe İnceoğlu

KAPAK TASARIMI
Ravza Kızıltuğ

1. BASKI
Nisan 2011, İstanbul

2. BASKI
Ağustos 2011, İstanbul

ISBN
978-605-114-461-0

TİMAŞ YAYINLARI
Cağaloğlu, Alemdar Mahallesi,
Alayköşkü Caddesi, No: 5, Fatih/İstanbul
Telefon: (0212) 511 24 24 Faks: (0212) 512 40 00
P.K. 50 Sirkeci / İstanbul

timas.com.tr
timas@timas.com.tr
facebook.com/timasyayingrubu
twitter.com/timasyayingrubu

Kültür Bakanlığı Yayıncılık
Sertifika No: 12364

BASKI VE CİLT
Sistem Matbaacılık
Yılanlı Ayazma Sok. No: 8
Davutpaşa-Topkapı/İstanbul
Telefon: (0212) 482 11 01

YAYIN HAKLARI
© Guenter Lewy, 2005, Utah, "The Armenian Massacres in Ottoman Turkey: A Disputed Genocide" özgün adıyla Utah University Press tarafından yayınlanan bu kitabın Türkiye'deki tüm yayın hakları Timaş Yayınları'na aittir. Tanıtım amacıyla yapılacak alıntılar dışında, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz, yayınlanamaz.

1915
OSMANLI ERMENİLERİNE NE OLDU?

Çarpıtılan-Değiştirilen Tarih

Guenter Lewy

Çeviren: Ceren Elitez

TİMAŞ

GUENTER LEWY

1923'te Almanya'da doğdu. Nazi Rejimi'nin ortalığı kavurduğu yıllarda 10 yaşındaydı. Baskılara dayanamayarak ailesiyle 1939'da Filistin'e, oradan ABD'ye göç etti. İkinci Dünya Savaşı'nın en acı sonuçlarından biri olan Yahudi Soykırımı'nda akrabalarını, en yakını olarak amcalarını kaybetti. 1953 yılında Columbia Üniversitesi'nde akademik hayata adımını atarken, kendi tabiriyle 'arkasında bıraktığı acı anılar onu tarihin, tarihçiliğin kucağına itti.' Almanya ve İspanya'da o dönemde yaşananlarla ilgili kitaplara, onlarca bilimsel araştırma ve makaleye imza attı. Massachusetts Üniversitesi'nde siyaset bilimi profesörü olarak görevini sürdürürken Ermeni meselesi üzerine Amerikan, Alman, Rus, İngiliz arşivlerinde yaptığı araştırmalardan yola çıkarak hazırladığı kitabı için uzun süre yayınlayacak yayınevi aradı. En sonunda 2005 yılında Utah Üniversitesi Yayınları kapısını Lewy'e açtı. Kitabın yayınladığı yıl, soykırım tezini eleştirmesi yüzünden Ermeni lobileri tarafından haksız saldırılara uğradı. Hakkında yapılan ithamlara karşı manevi tazminat davası açtı ve kazandı. Halen değişik üniversitelerde konferanslar vermekte ve yeni kitap projeleri üzerinde çalışmaktadır.

Diğer Eserleri

Assisted Death in Europe and America, Oxford University Press

The Nazi Persecution of the Gypsies, Oxford University Press

America in Vietnam: Illusion, Myth and Reality, Oxford University Press

The Catholic Church and Nazi Germany, Da Capo Press

CEREN ELİTEZ

1984 yılında İstanbul'da doğdu. Sırasıyla Sainte Pulchérie Fransız Kız Ortaokulu'nu, Galatasaray Lisesi'ni ve Galatasaray Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü'nü bitirdi. Şu anda mülteciler, göçmenler ve bu konuların özellikle tarihsel boyutları üzerine araştırmalarını sürdürüyor.

İÇİNDEKİLER

GUENTER LEWY VE KİTABI 9

ÖNSÖZ 15

I. KISIM
TARİHSEL ŞARTLAR

1. BÖLÜM
19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA
ERMENİLER 25

2. BÖLÜM
ERMENİ DEVRİMCİ HAREKETİ 34

3. BÖLÜM
1894-1896 KATLİAMLARI 47

4. BÖLÜM
JÖN TÜRKLERİN İKTİDARA GELİŞİ 62

II. KISIM
BİRBİRİNE MUHALİF İKİ TARİHYAZIMI

5. BÖLÜM
ERMENİ İDDİALARI (1):
SOYKIRIMSAL TASARI 79

6. BÖLÜM
ERMENİ İDDİALARI (2):
SOYKIRIMIN UYGULANMASI 107

7. BÖLÜM
TÜRKİYE'NİN TEZLERİ 148

III. KISIM
TARİHİN YENİDEN İNŞASI:
BİLDİKLERİMİZ VE BİLMEDİKLERİMİZ

8. BÖLÜM
KAYNAKLAR 213

9. BÖLÜM
TEHCİR KARARI 243

10. BÖLÜM
TEHCİR SÜRECİ 260

11. BÖLÜM
YENİDEN İSKÂN 330

12. BÖLÜM
KATLİAMLARIN FAİLLERİ KİMLERDİ? 346

13. BÖLÜM
KURBAN SAYISI 363

IV. KISIM
ANLAŞMAZLIĞIN SON DURUMU

14. BÖLÜM
SONUÇ: TAAMMÜT MESELESİ 379

SON SÖZ
TARİHİN SİYASALLAŞMASI 396

ALINTILANAN KAYNAKLAR 417

İNDEKS 449

"Ermeni meselesi konusunda şimdiye kadar yazılmış en tarafsız, gerçekleri olduğu gibi aksettiren önemli bir kitap ama Batı'da bu kitaptan kimse söz etmiyor."

Kemal H. Karpat

"Osmanlı Ermenilerine ne oldu? sorusu etrafındaki tartışmaların bundan böyle Lewy'nin kitabını dikkate almaksızın sürdürülebileceğini sanmıyorum. Umarım kitap en kısa zamanda Türkçeye çevrilir ve ilgilenen herkesin yararlanması mümkün olur."

Şahin Alpay

"Çok mühim bir kitap, zira birçoklarının Ermeni tehcir ve taktili hakkında sahip oldukları tek taraflı görüşlerin düzeltilmesine büyük ihtiyaç duyulmaktadır. 1915'te Osmanlı Ermenilerine gerçekte ne olduğu meselesiyle ilgilenen herkesin bu kitabı okumasını şiddetle tavsiye ediyoruz."

Middle East Journal

"Bu tarihî olayı titizlik ve nesnellikle yeniden ele alan bu çalışma, sevindirici bir katkıdır. Lewy'nin kitabının, Ortadoğu tarihi ve siyaseti konusunda çalışan öğrenciler için okunması zorunlu bir eser sayılmaya başlaması kuvvetle muhtemeldir."

Insight Turkey

"Nihayet, 1915-1916'da Doğu Anadolu'daki Ermeni nüfusun tehcir edilmesi ile ilgili, her iki tarafın raporlarını inceleyen, dikkatli bir biçimde dengelenmiş, dürüst ve adil bir çalışma yapıldı."

Middle East Policy

GUENTER LEWY VE KİTABI

1923 yılında Almanya'da doğdu. Nazilerin ülkeyi hakimiyetleri altına aldığı yıllarda yaşı çok küçüktü. 1939 yılında, baskılara dayanamayan ailesi ile birlikte, o zamanlar İngiltere kontrolünde olan Filistin'e göç etti. Daha sonra da ABD'ye yerleşti. İkinci Dünya Savaşı'nın en acı sonuçlarından biri olan Yahudi Soykırımı'nda akrabalarını, en yakını olarak amcalarını kaybetmişti.

Columbia Üniversitesi, Smith Koleji ve Massachusetts Üniversitesi'nde öğretim üyeliği yaptı. Akademik hayata adımını atarken, kendi tabiriyle 'arkasında bıraktığı acı anılar onu tarihin, tarihçiliğin kucağına itti.'[1] Almanya ve İspanya'da o dönemde yaşananlarla ilgili kitaplara, onlarca bilimsel araştırma ve makaleye imza attı. Vietnam Savaşı, Amerika Birleşik Devletleri Tarihinde Komünizm ve Nazi Almanyası gibi birçok değişik konuda kitaplar yazdı. Tarih alanında ABD'nin önde gelen, değer verilen akademisyenlerinden biriydi.

2005 yılına kadar...

Prof. Dr. Guenter Lewy üzerinde yıllardır tartışılan, birçok ülkede siyasi malzeme haline gelen 1915 Olayları'nı arşivlerde çalışmaya başladı. İddiaların temelini oluşturan dokümanları arşivlerdeki belgelerle karşılaştırarak sonuca gitmek istiyordu. İngiliz, Alman ve Amerikan arşivlerinde yaptığı araştırmalar[2] sonucunda elde ettiği verileri ilk olarak ABD'de yayımlanan *Middle East*

1 *Aksiyon*, Röportaj: Fatih Uğur, 28 Kasım 2005.

2 Alman Dışişleri Arşivi (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts), İngiliz Devlet Arşivi (Public Record Office), Amerikan Devlet Arşivi (National Archives and Records Administration), Amerika Birleşik Devletleri Kongre Kütüphanesi Arşivi (Library of Congress).

Quarterly dergisinin Sonbahar 2005 sayısında yer alan "Revisiting the Armenian Genocide / Ermeni Soykırımı'nın Yeniden İncelenmesi" başlıklı makalesinde ele aldı.[3]

Özetle soykırım iddialarına temel oluşturan üç olgunun, İstanbul'da 1919-1920 yıllarında askerî mahkemelerde yapılan yargılamalar, "Teşkilat-ı Mahsusa" kuruluşuna ilişkin araştırmalar ve Aram Andonyan tarafından 1920'de yayımlanan "Ermeni Katliamına İlişkin Resmî Türk Belgeleri" başlıklı kitapta yer alan Talat Paşa'ya atfedilen şifre-telgraflar olduğunu belirten Prof. Dr. Lewy, makalesinde "Birinci Dünya Savaşı sırasındaki ölümleri soykırım olarak nitelendiren Ermeni iddialarına temel oluşturan bu üç dayanak da Jön Türk rejiminin ölümleri kasten planladığı yönündeki suçlamaları kanıtlamakta başarısız kalıyor. Önceden planlı bir yok etme politikasına işaret eden diğer dayanaklar da daha ileri gidemiyor" dedi.

Aynı yıl içinde makalelerinde özünü verdiği bilgi ve belgeleri daha detaylı bir şekilde elinizdeki kitapta kaleme alan (The University of Utah Press, Editor: M. Hakan Yavuz, 2005) Lewy, kısa zaman içerisinde ABD'de birtakım hakaretlere maruz kaldı.

Southern Poverty Law Center (SPLC) adlı medeni haklar savunucusu kuruluş, resmî yayın organı *Intelligence Report* dergisinde, görüşlerinden dolayı Lewy'i "Türk ajanı", "soykırım inkarcısı" olmakla suçlamakla kalmadı, Türkiye Hükümeti'nden para alarak Ermeni meselesi üzerine kafa karıştırıcı bilgiler sunduğuna dair iddialar da ortaya attı.[4]

Hakkında söylenen hakaretamiz ifadelere önceden "çok aldırış etmemesine" rağmen, SPLC'nin "Türk ajanı" suçlaması üzerine "artık çizginin aşıldığını" hissederek tazminat davası açan Lewy, "hukukun üstünlüğü ve hoşgörüsüzlükle mücadele gibi konulardaki katkılarından dolayı SPLC'yi dava etmekten mutlu olmadığını,

3 http://www.meforum.org/748

4 David Holthouse, Turkey Spends Millions to Cover Up Armenian Genocide, *Intelligence Report*, Sayı: 130, 2008.

ancak itibarını korumak için başka çaresinin kalmadığını" medyaya açıkladı. Bu tür suçlamaların, 1915 Olayları konusunda ABD ve diğer bazı ülkelerdeki "gözdağı ikliminin" parçası olduğunu ve konuyu en ufak şekilde sorgulayanların bile "soykırım inkarcısı" gibi suçlamalara maruz kaldığını anlatan Lewy, "Yabancı bir ülkenin ajanı olduğu suçlamasıyla karşılaşmadan, belli sağduyu içinde fikirleri ifade edebilmek mümkün olmalı" diyerek meselenin ehemmiyetine vurgu yaptı.

Ve 2010'un Ekim ayında SPLC geri adım atarak Guenter Lewy'den özür diledi. Sitesinde yayınladığı özür açıklamasında, "Profesör Lewy'nin ilmini yanlış anladığını, onun Türk Devleti tarafından finanse edilen bir ağın parçası olduğu iddiasında ve 1915 Olayları'yla ilgili Ermeni iddialarına karşı çıkan tüm akademisyenlerin Türk hükümetinden maddi yardım aldığını düşünmekte hatalı olduğunu" kabul etti.[5]

Yayınevi olarak Türkçeye kazandırdığımız kitabın maceralı hikayesi bu şekilde...

Guenter Lewy'nin bu kapsamlı çalışmasının, Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihini veya bu ilişkilere damgasını vuran güncel sorunların kökenini öğrenmek isteyen kişiler ve özellikle öğrenci ve araştırmacılar için mühim bir referans kitabı olabileceğini söylemek herhalde abartılı bir ifade değildir. 1915-1916 Olayları hakkında hiçbir fikri olmayan bir kişi, bu kitabı okuduğunda, hem konuya dair temel bilgiler alarak açlığını doyurabilecek, hem de araştırmaya nasıl ve hangi kaynaklar ile devam edebileceğine dair bir yol çizebilecektir.

Bu kitap, neredeyse bir asır evvel gerçekleşmiş trajik olaylar zincirinin ardından giderek derinleşmiş olan uçurumun her iki tarafındaki (Türk, Ermeni ve Batılı) yazar ve araştırmacıların şimdiye dek yayınladıkları eserlerden birçok açıdan farklı.

---

5 Retraction and Apology, http://www.splcenter.org/get-informed/intelligence-report/browse-all-issues/2008/summer/state-of-denial. Tam metni 14. sayfada okuyabilirsiniz.

İlk olarak yazar, iki tarafı da tarafsız bir hakem gibi eleştirmekte, bunların ileri sürdükleri kaynakları bir dedektif titizliğiyle incelemekte ve bunu yaparken her iki tarafın da duygusal deneyimlerine saygıyla yaklaşmaktadır. Karşılıklı olarak çekilen acıları, yaşanmış travmaları ve duyulan korkuları, tarihsel olaylar üzerinde biçimlendirici etkileri olan olgular olarak ele almayı da ihmal etmemektedir.

O dönemde hâkim olan güvensizlik ortamını ele alırken, tarihsel olayların yaşandıkları dönem içerisinde ve o bağlamda ele alınıp okunmaları gerektiğini belirtmesi, Lewy'nin çalışmasının diğer bir özelliğini çok iyi yansıtmaktadır: Lewy; Almanya, Amerika ve İngiltere gibi devletlerin resmî arşivlerinde ve çeşitli yayınlar üzerinde yaptığı kapsamlı araştırmalardan elde ettiği bulguları bir araya getirerek 1915-1916 yıllarının Osmanlı Devleti'ni -dönemin uluslararası konjonktürü içindeki diğer aktörler ile kurduğu bağlara da değinerek- mümkün olduğunca yeniden inşa etmeyi denemektedir. Bunu yaparken kaynaklarını en şeffaf biçimde ortaya koymayı da ihmal etmemektedir.

Lewy, kitabında, 1915-1916 Olayları'na ilişkin tartışılan temel sorunlardan biri olan terminoloji meselesini, olayların nasıl adlandırılacağı konusunu saf dışı bırakmayı tercih etmiştir. Bunun nedeni ve önemi, kitabın geneline hâkim olan tarafsız tutumda gizlidir.

Tüm bu özellikleri, bu kitabın, bir akademik çalışmanın temel gereksinimlerine sahip olduğunu göstermektedir. Emeritus Profesör Guenter Lewy'nin olayları basit bir dille aktarma ve iki taraftan yükselen seslere de dengeli bir biçimde yer verme konusundaki başarısı ise, onu diğer birçok yazardan ayıran kişisel bir becerisidir. Diğer bir ayırıcı özelliği ise, yaşanan tüm acı olaylara ve derin düşmanlığa rağmen, bu çözümsüzlüğün ve ihtilafın bir gün iki tarafın da fedakârlıkları ve akademisyenlerin tarafsız araştırmaları ile çözülebileceğinden umutlu olmasıdır.

Bu çalışmasının asıl amacının, böyle bir uzlaşmaya katkıda bulunma isteği olduğunu anlamak için, kitabın geneline hâkim olan

havayı bir kez solumak yeterlidir: sabit fikirlerden uzak duran, yeni fikir ve delilleri incelemek için daima heves duyan, titizlikle incelemekten, sorular sormaktan asla vazgeçmeyen ve bir yandan da kafa karışıklıklarını gidermeye son derece yardımcı olan bir üslubu vardır. Lewy'nin amacı gerçek olduğu iddiasıyla bir çıkarımını dikte etmek değil, tarihin dikte ettiği kesin gerçeklerin ne olduğunu ortaya çıkarmaktır.

Sonuç olarak yaklaşık bir yüzyıldır tartışılan "1915-16'da ne oldu?" sorusu üzerine konuşulacak çok şey olduğu açık. Umuyoruz ki bu kitap da Türkiye'de araştırmalara yeni bir pencere açacak, ortaya koyduğu bilgi ve belgelerle "tarihin" düzeltilmesine yardımcı olacaktır. Sözü Lewy'nin tarihçilere atıf yaptığı şu alıntıyla bitirelim:

"Tarihi parlamentolar değil, tarihçiler yazacak."

ABD'de faaliyet gösteren Southern Poverty Law Center'ın Guenter Lewy'le ilgili sitesinde yaptığı tekzip ve özür açıklamasının tam metni

Tekzip ve Özür

Southern Poverty Law Center, *Intelligence Report*'un 2008 yazında yayınlanan sayısında, Massachusetts Üniversitesi'nde emeritus profesör olan Guenter Lewy'nin, I. Dünya Savaşı'nda yaşanan trajik olayların Ermeni soykırımı teşkil etmediğini savunmak üzere Türkiye Devleti tarafından finanse edilen bir ağın parçası olduğunu bildirmişti.

Şimdi Profesör Lewy'nin ilmini yanlış anladığımızı, onun Türkiye Devleti tarafından finanse edilen bir ağın parçası olduğunu ileri sürmekte ve Ermeni soykırımı söylemine karşı çıkan tüm akademisyenlerin Türkiye Devleti'nden maddi yardım aldığını addetmekte hatalı olduğumuzu kabul ediyoruz. Bu beyanda Profesör Lewy'nin Türkiye Devleti'nden maaş almış veya alıyor olduğu yönündeki iddiamızı geri çekiyoruz.

Elimizdeki bilgilere göre, Profesör Lewy hiçbir zaman Osmanlı Türkiyesi'ndeki Ermeni ölümlerini inkâr etmemiş veya küçümsememiştir; Osmanlı yönetiminin, tarafların her birinde sivillerin yaygın bir şekilde çektikleri acılar ile damgalanmış olan bir çatışmada yaşanan insanlık sefaletine karşı gösterdiği kayıtsızlığı veya savaş döneminde yaptığı, acı sonuçlar doğuran yanlış hesaplamaları da olduğundan küçük göstermeye çalışmamıştır.

Kitabında ve diğer çalışmalarında, elde bulunan tarihsel kayıtların Osmanlı yönetiminin, etnik kökeni, dini veya milleti nedeniyle Ermeni nüfusa karşı -siyasi ve askerî sebeplerle tehcir etmekten farklı olarak- yaptığı kasıtlı bir imha planını kanıtlamadığını savunmaktadır. Bu görüş, Princeton Üniversitesi'nden Profesör Bernard Lewis gibi önde gelen akademisyenler tarafından da benimsenmiştir. Profesör Lewy, yeni arşivsel bilgi hazineleri keşfedildikçe, bu tartışmalı meselenin daha iyi araştırılacağını savunmaktadır.

Yaptığımız hatalardan duyduğumuz derin üzüntüyü belirtir, Profesör Lewy'ye en içten özürlerimizi sunarız.

Southern Poverty Law Center

ÖNSÖZ

Ermenilerin 20. yüzyılın ilk soykırımı olarak adlandırdıkları, birçok Türk'ün ise cemaatler arası bir çatışma durumu ve I. Dünya Savaşı nedeniyle uygulanmış bir zorunlu göç olarak bahsettiği olaylarla ilgili şimdiye dek çok sayıda eser yazılmıştır. Konu hakkındaki yazılı eser birikiminin zenginliğine rağmen, bundan yaklaşık 100 yıl evvel gerçekte ne yaşandığına ilişkin süregiden tartışmalar sıcaklığını korumaya devam etmektedir. Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilere zarar veren bu tarihî tartışma, patlamaya hazır olan bu topraklarda gerilimin iyice artmasına neden olmaktadır. Bu tartışma, Ermeni diasporasının bazı mensuplarının, bulundukları ülke parlamentolarına "Soykırım" olarak tanınması için baskı yapmaları ve Türk devletinin aynen karşılık verme tehdidinde bulunması sonucunda, dünyanın diğer bölgelerinde de düzenli aralıklarla gündeme gelmektedir.

Öncelikle belirtmek gerekir ki, bu tartışmadaki esas mesele, Ermenilerin yaşadıkları acıların boyutları değil, özel kasıt sorunudur: diğer bir deyişle, I. Dünya Savaşı esnasında meydana gelmiş olan katliamların, Jön Türk rejimi tarafından kasıtlı olarak organize edilmiş olup olmadığıdır. Her iki taraf da, çok sayıda Hıristiyan'ın hayatını kaybettiğini ve Ermeni tehciri esnasında birçok aşırılığın vuku bulduğunu kabul etmektedir. Sonucunda da yüz binlerce erkek, kadın ve çocuk, neredeyse hiçbir açıklama yapılmaksızın evlerini terk etmeye zorlandı. Sayısı tam olarak bilinmeyen büyük bir kısmı, dağlardan ve çöllerden geçerek yaptıkları yürek parçalayıcı yürüyüş sırasında açlık ve hastalıktan öldü veya katledildi. Ne var ki kurbanlar için, özenle planlanmış bir imha planı sonucunda veya yanlış yorumlanan bir tehdide karşı telaşla verilen bir tepki

nedeniyle veyahut herhangi bir başka sebeple hayatını kaybetmek arasında bir fark yoktur. Fakat tarihsel bilgilerin doğruluğu ve tabii ki Türk-Ermeni ilişkilerinin geleceği adına, bu soruya cevap verilmesi önemlidir.

İleri derecede kutuplaşmanın yaşandığı bugünkü durum, sıkı sıkıya bağlı kalınan iki farklı tarihyazımı ile nitelenmektedir. Ermeni yorumu, Ermenilerin Osmanlı Devleti'nin sebepsiz işlediği suçların masum kurbanları olduklarını savunmaktadır. Çok sayıda Batılı akademisyen de bu görüşe katılmaktadır. Türk Devleti ve bazı tarihçiler tarafından ileri sürülen Türk yorumu ise, Ermenilerin kitleler hâlinde tehcir edilmesinin, Rusya ve İngiltere'nin desteğiyle hazırlanan büyük çaplı bir Ermeni ayaklanmasına karşı verilmek zorunda kalınan bir cevap olduğunu ve yüksek ölü sayısının -"sözde soykırımın"- açlık ve hastalıklar veya küresel savaş içinde patlak veren bir iç savaş sonucunda ortaya çıktığını savunmaktadır. Her iki taraf, karmaşık bir tarihsel gerçeği basite indirgeyerek ve olayların daha ayrıntılı bir şekilde anlaşılabilmesine yardımcı olabilecek hayati önemdeki delilleri görmezden gelerek, kendi tezini haklı çıkarmaya çalışmaktadır. Her iki tarafın uzman tarihçileri, kaynakların tekrar incelenmesi gerektikçe, eleştirel bir yaklaşım geliştirmeksizin önceki çalışmaları kopyalamaktadırlar. İki taraf da davasında haklı çıkmak ve meseleye ilişkin tüm tartışmaları susturmak için baskıcı taktiklere başvurmaktadır. Türk devleti diplomatik baskı ve tehditler uygulamıştır; Ermeniler ise katliamları "soykırım" olarak adlandırmayan herkesi, Türk devletine yaranmaya çalışmakla suçlamıştır. Tanınmış Ortadoğu araştırmacısı Bernard Lewis, 1994 yılında Fransa'da, soykırım suçlamasını reddettiği için "bir ortak hatıraya çok büyük halel" getirdiği gerekçesiyle dava edilmiş ve yargılanmıştır.

Bu kitapta, tutarlılık testinden geçmeye hazır olan zengin tarihsel delil birikimi konu edilmekte ve birbirine rakip iddiaların doğruluklarının (şimdiye dek kesinleşen bilgiler elverdiğince) sınanması amaçlanmaktadır. Ermeni katliamları konusunda yazmış ve bu iki taraf içerisinden birinin veya diğerinin partizanlığını

üstlenen birçoklarının aksine, benim bu kitabı yazarak herhangi bir çıkar elde etmem söz konusu değildir. Amacım ne tehcir ve taktil hakkında yazılmış tek taraflı eserlere bir yenisini eklemek, ne de uzun zamandır şiddetli bir şekilde devam eden tartışmaları kesin bir çözüme kavuşturarak sonlandırmaktır. Önemli Türk belgeleri [I. Dünya Savaşı sırasında] ortadan kaybolduğu için, Türkçe bilen ve eski alfabeyle Türkçe okuyabilen bir kişi bile, meydana gelen olaylarla ilgili kesin bir tarih yazmayı büyük ihtimalle başaramayacaktır. Benim [bu kitabı yazmaktaki] niyetim, bu duygu yüklü konuda politik önyargılara sahip olmayan biri olarak, iki tarihyazımını da eleştirel bir analize tabi tutmaktır. Görüldüğü gibi, iki tarafın yazarları, metinleri kasıtlı bir şekilde yanlış tercüme etmek, önemli belgelerin konuyla alakası olmadığını ileri sürmek veya tarihsel arka planı tümüyle görmezden gelmek gibi kabul edilemez ikna taktiklerine defalarca başvurmuşlardır. "Augias'ın ahırını [uzun ihmaller neticesinde son derece pislenen bir yeri] temizlemeye" benzeyen bu pek de çekici sayılamayacak (ve sonuçları muhtemelen iki tarafı da hoşnut etmeyecek) görevin ardından, söz konusu olayları tarihsel olarak yeniden inşa etmeyi denedim. Bununla amaçladığım, bildiğimiz köklü gerçekleri, henüz bilmediklerimizi ve muhtemelen hiçbir zaman bilemeyeceklerimizi göstermek idi. Umarım, böyle bir girişim, bu talihsiz olayları anlamamıza yardımcı olur ve hatta belki de iki rakip taraf arasında köprüler inşa edilmesine katkıda bulunur.

Türk devleti tarafından olaylarla ilgili belge koleksiyonlarının çevirileri yayınlanmıştır; fakat Batılı kaynakların sundukları malzemeler, tercüme edilmiş ve edilmemiş Türk kayıtlarına kıyasla, sayıca değilse bile önemlilik açısından üstün gelmektedir. Anadolu ve Mezopotamya'daki Amerika, Almanya ve Avusturya konsolosluklarında görev yapan yetkililerin hazırladıkları raporlar saklanmıştır; bunların birçoğunda, kişisel gözlemlere dayalı hatıralar yer almaktadır. Söz konusu trajik olaylara tanık olan Amerikalı, Alman ve İsviçreli misyonerler de ayrıntılı raporlar yazmışlardır. Elimizde, kurtulan Ermenilerin ve torunlarının anılarından meydana gelen

geniş bir hatırat yazını bulunmaktadır. Alman Askerî Misyonu'nun Türk ordusunda önemli komuta pozisyonlarında bulunmuş olan çok sayıda üyesi de hatıralarını yayınlamıştır. Bu bilgilendirici kaynakların okurların hizmetine Batı dillerinde sunulmuş olması, benim gibi Türkçe bilmeyen araştırmacıların dahi bu meseleyle ilgili kapsamlı çalışmalar yapmalarına olanak tanımaktadır. Bu konuda yazmak için Türkçeyi çok iyi konuşma zorunluluğu olsaydı, Ermeni yazarların birçoğu, şüphesiz, diskalifiye olurdu.

Velhasıl Berlin'deki Alman Dışişleri Bakanlığı Arşivleri'nde, Londra'daki İngiltere Devlet Arşivleri'nde ve Washington'daki Ulusal Arşivler'de bulunan zengin materyalden yararlanma fırsatı buldum. Tüm bu kaynaklar sayesinde, yeni olduğuna inandığım bazı bulgular elde ettim. Daha da önemlisi, Türk ve Ermeni yazarlar ile bunları destekleyenler tarafından alıntı yapılan birçok belgenin orijinallerine bakıldığında ve bu belgeler uygun bağlamda ele alındıklarında, genel olarak, iki rakip görüşün taraftarlarının bunlardan çıkarmış oldukları sonuçlardan ciddi ölçüde farklı bir tablo ortaya çıktı. Anlaşılan o ki hem Türk hem de Ermeni yazarlar, bu malzemeleri çok seçici davranarak, yalnızca kendi yorumlarına uygun olan noktaları alıntılayarak ve Max Weber'in "elverişsiz gerçekler [*inconvenient facts*]" olarak adlandırdığı bilgileri göz ardı ederek kullanmış, -Türk tarihçi Selim Deringil'in sözleriyle- "tarihi yağmalamışlardı". Yaşanmış olan olaylar gerçekte yeterince dehşet verici değilmiş gibi, kendi görüşlerini desteklemek için korkunç hikâyeler uydurmuşlardı.

Bu kitap üzerinde çalışırken, kendimi bir cinayeti aydınlatmaya çalışan dedektif gibi hissettiğim anlar oldu. Dehşet verici katliamların faillerine dair ipuçları, eski ve tozlu kitap ve gazetelerde gizliydi. Yazarların verdikleri dipnotlar arasından, öne sürdükleri iddiayı aslında doğrulamayanları her tespit edişimde şaşkınlığa uğradım. Önsezilerimin beklenmedik yerlerde, vardığım sonuçları pekiştirecek şekilde doğru çıkması etkileyiciydi. Okurlarımın da bu çalışmada ortaya koyduğum tartışmayı adım adım takip ederken, bu vahim olaylara dair kanıt üstünlüğü ile desteklenen

ve akla yatkın bir yoruma nihayet ulaştığımda yaşadığım tatmini paylaşacaklarını umuyorum. Bu suçu tüm karmaşık yönleriyle çözümleyemesem de, umarım ki, konuya önemli noktaları aydınlatacak bir ışık tutabilmişimdir.

Derinlemesine bir inceleme yapabilmek adına, bu kitabın çalışma alanını, Türkler ile Ermeniler arasındaki ihtilafın göbeğinde yatan ve tüm kaynaklara göre hayatını kaybedenlerin sayısının en yüksek olduğu 1915-1916 olaylarıyla sınırladım. Türkler ile Rus-Ermeni birlikleri arasında 1917-1918 yıllarında meydana gelen ve Ermeni tarihçilerin 10 Ağustos 1920 tarihli Sevr Antlaşması'nın arifesinde "Kemalizm'in Ermenistan'a hücumu" olarak isimlendirdikleri çatışmalara, yalnızca kısa bir giriş yapmayı tercih ettim. Bu başlıklar, bağımsız olarak incelenmelerini gerektiren önemli fakat bir o kadar da farklı meseleler ihtiva etmektedir. Ayrıca Türk ve Ermeni yazarların uzun süredir devam eden kalem savaşlarında, ne kadar abartılı olursa olsun, ileri sürdükleri iddiaların her birini tartışmamayı tercih ettim. Aksi hâlde, kitaba yüzlerce sayfa eklemem gerekirdi; üstelik kitabım bir tarih çalışmasından çok, hiçbir ciddi kişinin ilgilenmeyeceği ve okumak istemeyeceği dedikodularla dolu bir kitaba dönüşebilirdi.

Son olarak, tanım ve terminoloji problemlerine sıkışıp kalmaktan kaçınmaya özen gösterdim. Örnek vermek gerekirse, -ister Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun 9 Aralık 1948'de kabul ettiği Soykırım Sözleşmesi'ne göre, ister buna rakip olan diğer tanımlardaki ifadelere göre olsun- soykırımın tanımlanması hiç basit değildir. Osmanlı Türkiyesi'nde yapılan Ermeni katliamlarının, bu tanımlara (hepsine, bazılarına veyahut hiçbirine) uyup uymadığına karar vermeye çalışmanın sağlayabileceği faydanın sınırlı olduğunu düşünüyorum. Dolayısıyla neyin, nasıl ve neden gerçekleştiğine dair soruları aydınlatma işini çok daha önemli bulduğumdan bu konulara yoğunlaştım. Olayları niteleyen uygun ismin hangisi olduğu konusu, Türkler ile Ermeniler arasında devam etmekte olan tartışmalara bağlıdır. Bu konu, tarihsel bir incelemede, en iyi ihtimalle ikinci planda olabilir; çünkü kullanılan hukuki ter-

minoloji, bu olayların tarihine herhangi bir önemli somut gerçek katmamaktadır.

Ortadoğu çalışmaları alanıyla ilgilenenlerin bildiği gibi, Türkçe ve Ermenice sözcüklerin İngilizceye transliterasyonu sonucunda, yer ve kişi isimlerinin yazılışlarında büyük farklılıklar ortaya çıkmıştır. Mümkün olduğunca, en yaygın ve ortak kullanıma sahip biçimleri kullanmaya çalıştım; alıntı yaptığımda yazılışları değiştirmedim ve çoğu kez vurgu imlerini kullanmadım. Osmanlı takvimi veya Hicri takvim ile Avrupa takvimi veya Miladi takvim arasındaki (19. yüzyılda on iki gün ve 20. yüzyılda on üç gün olan) fark, diğer bir sorundu. Çoğu kez kullandığım kaynaklarda verilmiş olan tarihleri kullandım. Olayın yorumlanması için tarihin kesin olarak bilinmesi gereken az sayıda durumu metinde ayrıca belirttim.

Araştırmamda bana yardım eden buradaki ve yurtdışındaki arşiv ve kütüphane çalışanlarının yanı sıra, birtakım önemli Türk materyallerini benim için İngilizceye çevirmiş olan kişilere de teşekkürlerimi sunarım. Aynı zamanda, German Academic Exchange Service (DAAD) tarafından verilen hibe için minnet borçluyum. Adet olduğu üzere, bu kuruluş ve kişilerin hiçbirinin, şahsi sorumluluğum altındaki bu çalışmanın vardığı fikir ve sonuçlardan sorumlu olmadığını belirtirim.

KISALTMALAR

Botsch. K.	Botschaft Konstantinopel [Alman Başkonsolosluğu İstanbul]
CO	Colonial Office [Koloniler Bakanlığı]
İTC	İttihat ve Terakki Cemiyeti
FO	Foreign Office [Dışişleri Bakanlığı]
LC	Library of Congress [Kongre Kütüphanesi]
NA	National Archives [Ulusal Arşivler]
PA	Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Auswärtigen Amtes Siyasi Arşivi]
RG	Record Group
Wk.	Weltkrieg [Dünya Savaşı]
WO	War Office [Savaş Bakanlığı]

I. KISIM

TARİHSEL ŞARTLAR

1. BÖLÜM
19. YÜZYIL OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİLER

Ermeni tarihi 2000 yıldan daha eskiye uzanır. MS. 301 yılında Ermeniler, Hıristiyanlığı resmî dinleri olarak kabul eden ilk millet oldular; (Gregoryen Kilisesi olarak da bilinen) Ermeni Apostolik ve Ortodoks Kilisesi, yabancıların yönetiminde önemli bir rol oynadı. Son bağımsız Ermeni devleti olan Kilikya Ermeni Krallığı 1375'te yıkıldı ve 16. yüzyılın ilk yarısında, Ermenilerin çoğu Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetimi altına girdi. Ermeniler, Sultan II. Mehmed (1451-1481) tarafından kurulan "millet sistemi" altında, dinî, kültürel ve sosyal özerkliğe sahip oldular. Siyasi yönden, Osmanlı yönetimine itaat etmeyi kolayca kabullenip bu konumlarını 19. yüzyıla dek sürdüren Ermeniler, "millet-i sâdıka" olarak anıldılar.

Zaman içinde İstanbul'da ve diğer şehirlerde yaşayan çok sayıda Ermeni; tüccarlık, bankerlik, zanaatkârlık ve devlet adına mütercimlik ile uğraşarak zenginleşti. Bununla birlikte, imparatorluğun Büyük Ermenistan olarak bilinen doğu vilayetlerinde olduğu kadar, Kilikya veya Küçük Ermenistan denen, Akdeniz'e yakın bazı batı sancaklarında da çoğunluk çiftçilik ile geçinmeye devam etti. Ne var ki Osmanlı İmparatorluğu'nun o dönemdeki nüfusuyla ilgili kesin istatistikler mevcut değildir. Fakat genel görüşe göre, 19. yüzyılın ikinci yarısında, çoğu kez Ermenistan'ın merkez bölgesi olarak gösterilen altı vilayette (Erzurum, Bitlis, Van, Harput, Diyarbakır ve Sivas) dahi Ermeniler azınlıktaydı. Katliamları izleyen göç ve mübadeleler, sınırların değişmesi ve (başta Lazlar ve Çerkezler olmak üzere) Balkanlar'dan ve Kafkasya'dan sürülen veya kaçan

Müslümanların kitleler hâlinde imparatorluğa akın etmesi sonucunda Ermenilerin tarihî vatanlarındaki sayıları azaldı. Batı'daki yeni liberal fikirlerin imparatorluğa sızması ve Anadolu'nun Hıristiyan çiftçilerinin sırtındaki yükün artması sonucunda, Ermenilerin imparatorluk içerisinde bağımsız veya en azından özerk bir Ermenistan kurma talepleri destek toplamaya başlamıştı; fakat düştükleri azınlık konumu, bu gayelerini baltalıyordu.

Zaten 19. yüzyılın başlarına dek, Ermeniler herhangi bir sistemli baskıya maruz kalmadılar. Özel vergiler ödemek ve ayırt edici bir başlık takmak zorunda olan bu ikinci sınıf vatandaşların silah sahibi olmaları veya taşımaları yasaklanmıştı; mahkemeler çoğu zaman Ermenilerin şahitliklerini kabul etmezdi; ayrıca en yüksek idari veya askerî makamlara ulaşmaları mümkün değildi. Hıristiyanlar için kullanılan "gâvur" veya "kâfir" gibi sözcüklerin anlamlarında aşağılama gizliydi ve bu kelimeler, Müslümanların genel bakış açısını yansıtıyordu.[1] Yine de Ronald Suny'nin belirttiği gibi, tüm ayrımcılık ve kötü muamelelere rağmen Ermeniler, yüzyıllar boyunca, millet sisteminin sağladığı sınırlı özerklikten dikkate değer ölçüde faydalandılar. "Kilise, milletin başındaki yerini korudu; ticaret veya sanayi ile ilgili becerileri olan Ermenilerin Osmanlı ekonomik düzeninde zirveye tırmanmaları mümkündü; ayrıca eğitim, yardımlaşma ve toplum alanlarında çeşitli kuruluşların gelişmesine izin verildi". Ermeniler, bu "hoşgörülü ortak yaşama [*benign symbiosis*]" döneminde, Müslüman komşularıyla barış içinde yaşadılar.[2]

Doğu vilayetlerindeki Ermeniler, Kürtlerle paylaştıkları yaylalarda yaşıyorlardı. 19. yüzyılın ikinci yarısında Kürt nüfusla ilişkileri bozuldu. Ermeni köylülerin büyük bir kısmı, bir nevi derebeylik sisteminde, Kürt aşiret reislerinin idaresindeki hizmetkârlardı. Yerleşik Ermeniler, koruma karşılığında göçebe Kürtlere kış için

1 Roderic H. Davison, "Turkish Attitudes Concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century", *American Historical Review* 59 (1954): 855.

2 Ronald Grigor Suny, *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History*, s. 101.

barınak sağlıyor ve elde ettikleri hasadın yarısıyla ödeme yapıyorlardı. Osmanlı Devleti'nin güçlü ve müreffeh olduğu dönemde bu düzen gayet iyi işliyordu. Ne var ki imparatorluk parçalanmaya ve yönetim giderek yozlaşmaya başladığında Ermeni köylülerin durumu zorlaştı: maddi güçleri, ne Osmanlı vergi toplayıcılarına her zamankinden daha ağırlaşmış olan vergileri ödemeye, ne de Kürt derebeylerine haraç vermeye yetiyordu. Kürtlere haraç vermeyi reddettiklerinde -pek yardımsever sayılamayacak- aşiretler, çoğunlukla savunmasız Ermeni köylülerine karşı -ölüm, kadınların ırzına geçilmesi ve büyükbaş hayvanlara el konmasıyla sonuçlanan- acımasız saldırılar düzenlediler. Rüşvet aldıkları bilinen memurlar, isteksiz ya da yetersiz olduklarından, durumu düzeltmekte başarısız oldular. Sultan I. Abdülmecit döneminde, 1839 ve 1856 yıllarında hukukun üstünlüğü ve dinî özgürlük unsurlarını tesis etmek üzere yapılan ve Türk tarihinde Tanzimat olarak bilinen ıslahatlar, ne avamın ve ne de Ermeni azınlığın içinde bulundukları sıkıntılı durumu önemli ölçüde değiştirebildi. 1870 yılı öncesindeki yirmi senelik dönemde, Ermeni cemaatine liderlik eden piskoposlar, Osmanlı yönetimine taşrada görülen haraç, zorla ihtida, yağma ve adam kaçırma olaylarını ayrıntılarıyla işleyen 500'ü aşkın muhtıra verdiler.[3]

1876 Anayasası, tüm milletlere eşit muamele edileceğini açıklıyordu. Fakat Sultan II. Abdülhamid'in bu anayasayı 1878'de feshetmesiyle otuz yıl sürecek istibdat yönetimi başladı. İçinde bulundukları kötü koşulların -kısa zamanda- çok daha kötüleşmesi sonucunda, Ermeniler arasında ulus bilinci gelişti ve devrimci fikirler yayılmaya başladı. Milliyetçi duygular ilk olarak Ermeni diasporasında ve büyük şehirlerde gelişti; aşamalı olarak doğudaki vilayetlere yayıldı. Protestan misyonerler ve okulları, bu radikalleşme sürecinde önemli bir rol oynadılar. Hem devlet hem de Ermeni kilisesi, bu yabancıların ve getirdikleri Batılı fikirlerin yayılmasını

3 Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict*, s. 39.

engellemeyi denediler; fakat çoğunluğu Amerikalı ve Alman olan misyonerlerin sayısı artmaya devam etti. Bir sayıma göre, 1895'e gelindiğinde, Anadolu'da 878 yerli yardımcının destek verdiği 176 Amerikalı misyoner görev yapıyordu. Bunlar 12.787 üyesi olan 125 kilise ve 20.496 öğrencisi bulunan 423 okul kurmuşlardı.[4] Her ne kadar misyonerler, devrimci fikirler bir yana dursun, Ermeni milliyetçiliğine dair en ufak bir düşünce bile aşılamadıklarını savunsalar da, Osmanlı yönetiminin duruma bakışı farklıydı. Türkiye hakkında deneyimli ve geniş bilgiye sahip bir İngiliz diplomat olan Charles Eliot, bu konuda şöyle belirtmektedir:

> Türkiye'deki Ermenilerin iyi konumlarının dayanağı, büyük ölçüde, büsbütün Doğulu olmaları ve Rumlar ile Slavlarda ortak olan Avrupa kültürü etkisini taşımamalarıydı. Fakat artık bu nitelikleri yok ediliyordu: Avrupai eğitim ve Avrupa kitaplarıyla tanışmışlardı... Türkler, Ermenistan krallığının, Osmanlı İmparatorluğu'ndan geriye kalanlarla ilişkilerini kesmeye açıkça niyetlendiği kanaatindeydiler... "İleri, Hıristiyan askerleri, savaşa gidiyor [*Onward, Christian soldiers, marching as to war*]", sözleri bir tören alayını hatırlatan zararsız bir İngilizce ilahidir; fakat itiraf etmem gerekir ki aynı sözler, Türkçeye tercüme edildiklerinde, Hıristiyanların Müslüman yöneticilere karşı ayaklanmaları için bir tür çağrı gibi anlaşılmaktadır; dolayısıyla Osmanlı yönetiminin bu ilahiyi kışkırtıcı bulmuş ve yasaklamış olması hiç şaşırtıcı değildir.[5]

Misyonerler tarafından gönderilen raporlar sayesinde, Anadolu'daki mazlum Hıristiyan kardeşlerinin mutsuz hayatından dış dünya da haberdar oldu. Misyonerler pek tarafsız gözlemciler değillerdi fakat Hıristiyan cemaatinin maruz kaldığı haksızlık ve aşağılamalar da bir o kadar gerçekti. Osmanlı makamlarına gelince, Suny'nin de yazdığı gibi, bunlar "her ne kadar bireysel veya yerel düzeyde kalsa dahi her türlü kültürel uyanış veya direniş gösterisini ulusal bir başkaldırı olarak değerlendirdiler... Türk idareci ve aydınları,

4 Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878–1896*, s. 31

5 Charles Eliot, *Turkey in Europe*, s. 400–402. Ayrıca bkz. Selim Deringil, *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire 1876–1909*, s. 128–29.

Ermenileri, yabancı güçlerle bir olmuş, itaatsiz, yıkıcı ve yabancı unsurlar olarak görmeye başladılar."[6]

Osmanlı yönetimi, Avrupa'nın Ermenilerin geleceğine gösterdiği yakın ilgiyi, iç işlerine müdahale olarak yorumlayarak bu duruma itiraz etmeye başladı. Avrupalı güçlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nu daha da zayıflatmak için Ermeni sorununu mazeret gösterdiklerinden şüphelenmek için Osmanlı yönetiminin gerekçesi yok değildi. Özellikle de 1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından bazı Ermeni topraklarını zapt eden Rusya'nın, Doğu Anadolu'da geriye kalan Ermeni bölgelerini ilhak etmek için Ermeni kışkırtmalarını desteklediği seziliyordu.

1876'da Bulgarlar Osmanlı yönetimine karşı ayaklandığında dananın kuyruğu koptu. İsyanın bastırılmasında kullanılan yöntemlere dair raporların Batı'ya ulaşmasıyla, "korkunç Türk" imgesi iyice pekişti. Rus kamuoyu, güneydeki Slavlara yardım edilmesi için feryat etmeye başladı ve 1877 yılının Nisan ayında Rusya, Türkiye'ye savaş ilan etti. Doğu Anadolu'yu işgal eden Rus ordusunun başkomutanı Mihail Loris-Melikov bir Rusya Ermenisi idi (asıl soyadı Melikyan idi). Rus birliklerinde birçok Rusya Ermenisi bulunuyordu; Osmanlı'ya ait Anadolu topraklarındaki Ermenilerin, Rus askerlerine rehberlik ettikleri de söyleniyordu. Rusya'nın kendilerini Türk boyunduruğundan kurtaracağını ümit eden Anadolu Ermenileri arasında Rus yanlısı görüşlerin yayıldığı biliniyordu. Tüm bunlar Osmanlı yönetimini telaşlandırdı ve Ermenilerin güvenilirliği hakkında kuşkuların doğmasına neden oldu. Ermeni milletinin, "millet-i sâdıka" hâlinden, yabancı düşmanlarla ittifak ettiğinden şüphelenilen bir halka dönüşümü böylece tamamlandı. Bundan ötürü, Rus birlikleri geri çekildiğinde, Kürtler ve Çerkezler sınır bölgelerindeki Ermeni köylerini yağmaladılar ve binlerce Ermeni, Rusya'nın Kafkasya'daki topraklarına sığındı. 1894-1896

6 Ronald Grigor Suny, "Empire and Nation: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire", *Armenian Forum* 1, no. 2 (Yaz 1998): 9

katliamlarının, Türk-Ermeni ilişkilerindeki bu kati değişime dikkat edilmeksizin anlaşılması mümkün değildir.

Başlarda bazı yenilgilere uğrasa da, Rusya 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan tam bir zaferle çıktı. 1878 yılının Ocak ayında İstanbul'a ilerleyen Rus orduları, Kafkasya Cephesi'nde Erzurum'u aldı. 2 Mart 1878'de imzalanan Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'na, Ermeni Patrikliği'nin baskıları sonucunda, Ermenilerin korunmasını amaçlayan bir hüküm eklendi. 16. maddeye göre Bâbıâli, "Ermenilerin, oturdukları vilayetlerin mahallî şartları dolayısı ile muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı" taahhüt ediyordu.[7] Rus orduları, tatmin edici reformlar tatbik edilene dek Ermeni vilayetlerinde kalacaklardı.

Ayastefanos Antlaşması'nın ağır hükümleri, Osmanlı Devleti'ni Balkanlar'daki mühim topraklardan ayırıyor; Ermeni sancaklarından Ardahan'ı, Kars'ı, Doğubayazıt'ı ve önemli bir Karadeniz limanı olan Batum'u Rusya'ya veriyordu. Rusların bu edimleri, İngilizlerin, Türkiye'nin Rusya'ya bağlanmasından ve böylece Doğu Akdeniz'deki güçler dengesinin bozulmasından endişelenmelerine neden oldu.[8] Dolayısıyla Avrupalı güçlerin baskısına maruz kalan Rusya, birkaç ay sonra (13 Temmuz 1878'de) kazançlarını büyük ölçüde indirgeyen Berlin Antlaşması'nı imzalamak zorunda kaldı. Rusya'ya bağlı bir Bulgaristan devletinin kurulmasından vazgeçildi; bir Ermeni sancağı olan Doğubayazıt, Türkiye'ye geri verildi ve Batum, bağımsız bir limana dönüştürüldü; Sırbistan, Karadağ ve Romanya'nın bağımsızlıkları tekrar teyit edildi; Bosna-Hersek'in ise Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilip yönetilmesine karar verildi. Yeni antlaşma, ayrıca, Rus ordularının Osmanlı topraklarından çıkarılmasını zorunlu kılıyor ve Ayastefanos Antlaşması hükümleriyle öngörülen (ve yeni antlaşmanın 61. maddesinde yer alan) Ermeni ıslahatlarının tatbik edilmesi sorumluluğunu

7 Aktaran Louise Nalbandian, *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century*, s. 27.

8 R. W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics*, s. 334.

Avrupa Uyumu'na devrediyordu. Eski bir bakan olan Argyll Dükü George Douglas Campbell'in daha sonraki bir dönemde dediği gibi: "Herkesin işi, hiç kimsenin işi demekti."[9] İngilizlere Kıbrıs Adası'nı işgal etme hakkını tanıyan 4 Haziran 1878 tarihli gizli Kıbrıs Konvansiyonu'nda, Bâbıâli, Ermenilerle ilgili ıslahatlar yapacağına dair ilave sözler de verdi; fakat tüm bu taahhütler sözde kaldı.

Tüm bu olaylar, Türkler ile Ermeniler arasındaki düşmanlığı arttırdı. Sözleşmeler, Ermenilerin beklentilerini yükseltmesine rağmen, etkin bir güvence sağlamadı. Sultan ise Avrupalı güçlerin Türkiye'nin içişlerine karışmaya devam etmeleri nedeniyle öfkeliydi. Küçülen imparatorluğun hayati önem taşıyan bir kısmındaki topraklarda yaşayan Ermenilerle ilgili kaygıları artmıştı ve dolayısıyla, güç kullanmaya artık daha yatkın hâle gelmişti. Ermeniler, Avrupa'nın güç ve hâkimiyet mücadelesindeki piyonlarına dönüştüler.

Bir dizi Ermeni katliamının ardından, büyük bir Ermeni dostu olan Lord James Bryce, Berlin Antlaşması'nın ve Kıbrıs Konvansiyonu'nun Ermenilerin vahim durumu üzerindeki etkisi hakkında 1896'da şöyle yazmıştır:

Şüphesiz, Berlin Antlaşması veya İngiliz-Türk Konvansiyonu hiç imzalanmasaydı, Ermeniler yüzyıllardır olduğu gibi baskı görmeye devam edeceklerdi. Fakat 1895'te içine sürüklendikleri savaş, açlık ve katliam yaşanmayacaktı... Berlin Antlaşması'ndan evvel, ne Sultan'ın Ermenilere karşı özel bir husumeti ne de Ermeni milletinin siyasi emelleri vardı. Ardından, korunmaları için konulan antlaşma hükümleri, hem şüphe ve nefreti Ermenilere yöneltti, hem de Ermenilerin kurtuluş umutlarını yeşertti; karşılığında, yöneticilerin düşmanlığı iyice arttı. İngiliz-Türk Konvansiyonu, Ermenilere İngiltere'den yardım alabileceklerini öğretti ve İngilizlerin müdahalesi, Türkleri iyice hırçınlaştırdı.[10]

---

9 George Douglas Campbell, Duke of Argyll, *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years*, s. 68.

10 James Bryce, *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876*, s. 524, 523.

Avrupalı güçler, Ermenilerin korunmasını öngören antlaşma hükümlerinin uygulanması için hiçbir şey yapmadılar. Vicdanları rahat etmediğinden, Sultan'ı defalarca kınadılar. Bununla birlikte, bu kınamalar Abdülhamid'in öfkesini kamçılamaktan öteye gitmedi. 1894 Kasımı'nda, Almanya Büyükelçisi'ne dediğine göre, bu adaletsiz baskılar karşısında teslim bayrağı çekip Ermenilere siyasi özerklik tanımaktansa ölmeyi yeğlerdi.[11]

Rusya'nın Doğu Anadolu'daki menfaatlerinden ve Rusya ile olan sınırların her iki tarafındaki Ermeni devrimcilerden dolayı endişe duyan Sultan, 1891'de gönüllü Kürt süvarilerden oluşan askerî birimlerin kurulmasını buyurdu. Kazaklar örnek alınarak kurulan ve Sultan Abdülhamit'in ismiyle anılan Hamidiye alaylarının, sınır vilayetlerinin savunmasını güçlendirmesi bekleniyordu. Aynı zamanda, Kürtleri denetim altına sokmak amacına hizmet eden Hamidiye alayları, kuruldukları şehirlerdeki eşraf arasından Sultan'ın buyruklarına sıklıkla meydan okuyanlara karşı bir denge unsuru da teşkil ediyordu.[12] 1895'e gelindiğinde Hamidiye, elli yedi alaydan ve muhtemelen yaklaşık 50.000 askerden oluşuyordu.[13] Bunların saldırganlıkları, yerleşik Müslümanlara da zarar veriyordu, fakat en ağır darbeyi alanlar Ermeni köylülerdi. Onlar için bu yeni silahlı Kürt grupları, köylerinin daha fazla tahribata ve yağmaya maruz kalması demekti. Görünüşe göre, kümes tilkiye emanet edilmişti. 1894-1896 karışıklıklarında Hamidiye alayları, Ermeni nüfusa karşı girişilen taktile katıldı.

1878 yılındaki Berlin Kongresi'ne Ermenileri temsilen katılanlar içerisinden Başpiskopos Mıgırdıç Kırımyan, İstanbul'a döndüğünde Ermeni Katedrali'nde verdiği vaazda, önündeki büyük kalabalığa; Berlin'e giderken yanında ıslahat talep eden bir dilekçe, basit bir

11 Almanya Büyükelçisi'nden Berlin'e,16 Kasım 1894, Johannes Lepsius v. d., haz., *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes*, cilt 9, s. 203.

12 Stephen Duguid, "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 145.

13 Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925*, s. 10.

kâğıt götürdüğünü, oysaki diğer küçük ulusların -Bulgarların, Sırpların ve Karadağlıların- demir kaşıklar getirdiklerini gördüğünü anlatıyordu. Avrupalı güçler konferans masasına bir "Özgürlük Yemeği" koyduklarında, kaşıklarını bu lezzetli yemeğe daldırmaları ve kendilerine bir parça almaları mümkün olmuştu. Bununla birlikte, Ermenilerin elinde dilekçenin yazılı olduğu kâğıt parçasından başka bir şey yoktu. Bundan dolayı, özgürlük yemeğinden tatma sırası kendilerine geldiğinde, kâğıttan kaşıkları eriyip gitmiş, pişirilenden paylarına düşeni alamadan öylece ortada kalmışlardı. Başpiskopos Kırımyan'ın meşhur vaazının silah ("demir kaşık") kullanımı için bir çağrı olduğunu anlamak güç değildi.[14] Sonraki yıllarda giderek artan sayıda Ermeni, bu silahlı mücadele çağrısı için harekete geçti.

14 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 29.

2. BÖLÜM
ERMENİ DEVRİMCİ HAREKETİ

Avrupalı güçlerin Berlin Antlaşması'nın koruyucu hükümlerinin tatbik edilmesinde başarısız olmalarından dolayı düş kırıklığı yaşayan ve başta Rumlar ve Bulgarlar olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda baskı altında bulunan diğer ulusların başarıları ile yüreklenen genç Ermeni aydınları, silahlı mücadele için örgütlenmeye başladılar. İhtilal hareketi, Avrupa'daki diasporada yeşerdi ve oradan Anadolu'ya geçti. Diğer bir önemli üs, ulusal özgürlük fikrini coşkuyla benimseyen ve giderek genişleyen Ermeni nüfusunun yaşadığı Kafkasya idi. Şair Kamar-Katiba, sınırın diğer tarafındaki Türkiye Ermenilerinin kendilerini müdafaa etmeleri ve işlerini çok uzaktaki Avrupa'ya veya çok yüksekteki Tanrı'ya bırakmamaları için çağrıda bulunuyordu.[1]

1880'lerin başlarında, Doğu Anadolu'da birçok gizli cemiyet ortaya çıktı. Bunların liderleri, Abdülhamid'in dayatmacı rejiminin bir sonucu olan kötü muameleden istifade ederek, Ermeni halkının ulusal menfaatlerine ulaşmasının güç kullanımı olmaksızın imkânsız olduğu hususunda direttiler. 1883 yılında, Anavatan Müdafileri adlı bir grup Erzurum'da yakalandı ve üyeleri beş ila on beş yıl hapse mahkûm edildi. Aynı dönemde, Van'da bir başka gizli örgüt olan Ermeni Yurttaşlar Birliği kuruldu. Yönetim tarafından ortaya çıkarılmasının üstüne siyasi hedeflerinde değişiklik yaparak ılımlı liberal görüşü benimseyen bu cemiyet, Marsilya'da

1 William L. Langer, *The Diplomacy of Imperialism: 1890–1902*, cilt 1, s. 154.

çıkardığı *Armenia* gazetesinden dolayı Armenakan ismini aldı. 20. yüzyıl boyunca varlığını korusa da, bu grubun etkisi sınırlı oldu.[2]

1887'de İsviçre'nin Cenevre kentindeki bir grup Ermeni öğrenci, ismini *Hunchak* (Çan) adlı gazeteden alan Hınçakyan Devrimci Partisi'ni kurdu. Hınçaklar, Marksist devrimci Rus düşüncelerinden etkilenmiş olmalarıyla tanınıyorlardı. Öncelikli hedefleri, Türkiye, Rusya ve İran'daki Ermenileri içine alan tarihî Ermenistan'ı diriltmekti; nihai ve asıl amaçları ise, sosyalist bir yönetim kurmaktı. Ermenilerin bağımsızlığa erişmesi için, sözlü ve yazılı propagandanın yanı sıra, gerilla savaşçılarının silahlı mücadelesi de kullanılacaktı. Doğrudan eyleme geçen Rus Narodnaya Volya (Halkın İradesi) devrimcilerinden etkilenen Hınçaklar, siyasal tedhişe başvurarak, muhaliflerini, casus ve muhbirleri bertaraf etmek istediler. Hınçakların parti programının 6. maddesinde şöyle deniyordu:

> Yabancı bir güç Türkiye'ye dışarıdan saldırdığında, [Ermenistan'da] genel ihtilal yapma zamanı gelmiş olacak. Parti, iç ayaklanma başlatacak.[3]

Tabii ki zamanı geldiğinde Türk yönetimi bu programdan haberdar oldu ve I. Dünya Savaşı boyunca Jön Türkler, bu maddeyi Ermeni tehcirinin gerekçesi olarak kullandılar.

1890 Haziranı'nda, Rusya Ermenilerinden oluşan bir grup öğrenci, bütün devrimci kuvvetlerin yeni bir cemiyet altında birleşmesini görüşmek üzere Kafkasya'da bulunan Tiflis'te bir toplantı düzenledi. Uzun ve zorlu oturumların sonunda, Ermeni Devrimci Federasyonu adlı yeni örgüt kuruldu (Türkçeye "Daşnaksutyun" olarak geçen ve "federasyon" anlamına gelen *Dashnaktsuthiun*, kısaca Taşnak olarak anılmaktadır). İlk başta Hınçaklar da bu cemiyete katıldılar fakat kısa süre sonra ayrılarak kendi varlıklarını

2 Simon Vratzian, "The Armenian Revolution and the Armenian Revolutionary Federation", *Armenian Review* 3, No. 3 (Autumn 1950): 12.

3 Aktaran Sarkis Atamian, *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict*, s. 96. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement* başlıklı çalışmasında şöyle özetlemektedir: "Asıl hedefe ulaşmak üzere genel isyan başlatılması için en uygun zaman, Türkiye'nin savaşta olduğu zaman idi" (s. 111).

devam ettirdiler. 1896'da Hınçak Partisi iki muhasım fraksiyona bölündü ve bu ayrılık, partinin etkililiğini kaybetmesine sebep oldu.

Taşnak Partisi, Ermeni cemaatinin esas devrimci örgütüne dönüştü. Taşnakların parti programı, 1892'de Tiflis'teki ilk genel kongrede kabul edildi. Programın ana maddesi şuydu: "Ermeni Devrimci Federasyonu'nun gayesi, başkaldırarak Türkiye Ermenistanı'nın siyasi ve iktisadi özgürlüğünü sağlamaktır". Vekillerin çoğunluğunun sosyalist olmasına rağmen, sosyalizm talebinin programa eklenmesinin ulusal davaya zarar verebileceği düşünülüyordu. Anaide Ter Minassian'ın yazdığı gibi, "Sosyalizm adeta Taşnak Partisi'nin vicdanında bir yük olarak kalacaktı."[4] Cemiyet, özgür seçimlerle kurulan halkçı demokratik hükümetten, ifade ve toplanma özgürlüğünden, arazisi olmayanlara toprak dağıtılmasından, mecburi eğitimden ve benzeri sosyal ıslahatlardan bahsediyordu. Bu hedeflerine "ihtilal vasıtasıyla" ulaşabilmek için, devrimci çetelerin "halkı silahlandırmasını", "[Türk] yönetime karşı aralıksız kavganın" teşvik edilmesini ve "hükümet müesseselerinin yağmalanmasını ve harap edilmesini" öngörüyordu. "Hükümet yetkililerini, muhbirleri, hainleri, soyguncuları ve her türlü baskı kaynağını yıldırmak için terör silahını kullanma" kararı aldı.[5]

Şu hâlde, Louise Nalbandian'ın belirttiği gibi, tamamı hesaba katıldığında "1892 tarihli Taşnak Programı ile Hınçakların amaç ve faaliyetleri arasında esasi bir fark yoktu."[6] Her iki örgüt de hedeflerine ulaşmada silahlı mücadeleyi benimsemişti ve tedhişe başvurmayı (suikastlar düzenlemeyi) kabul ediyordu. Şüphesiz, Hınçaklar açıkça bağımsız bir Ermenistan talep ederlerken, Taşnaklar daha bulanık bir ifade olan "özgür Ermenistan" kavramını tercih ettiler. Bununla birlikte, Osmanlı yönetiminin gözünde, aralarında önemli bir ayrım yoktu ve her iki düşünce de lanetlenmişti. 1907 tarihli Dördüncü Taşnak Genel Kongresi'nde parti programı

4 Anaide Ter Minassian, *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887–1912)*, çev. A. M. Berrett, s. 12.
5 Aktaran Vratzian, "The Armenian Revolution", s. 18–19.
6 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 172.

gözden geçirilip değiştirildiğinde ve federatif sistem içerisinde özerk Ermenistan hedefi benimsendiğinde bile, ülke genelindeki yaklaşıma katı bir itimatsızlık hâkim olmaya devam etti; 1908'de iktidarı ele geçirmelerinin öncesinde ve sonrasında, birçok Jön Türk de aynı yaklaşıma sahipti. Ermenistan'ın özerklik talepleri, tam olarak ayrılmaya ve imparatorluğun parçalanmasına açılacak bir kapı olarak değerlendirildi.

Kafkasya ve İran'daki üslerde faaliyet gösteren ve Doğu Anadolu'nun dağlık arazisinden faydalanan Ermeni gerillalarından oluşan topluluklar, Türk askerî birliklerine, jandarma karargâhlarına ve eşkıyalığa karışan Kürt köylerine saldırdılar. Müslüman köylerinde katliamlar gerçekleştirmekle suçlanıyorlardı. İngiliz konsoloslar, düzenli olarak Türk yetkililerin öldürüldüğünü bildiriyorlardı. 1892 Kasımı'nın sonlarında, bir Ermeni köylüsü Van valisine suikast düzenlemeye kalkıştı. İngiltere Viskonsülü'nün bildirdiğine göre, sorgulanan köylü, erkek kardeşinin ve köyün rahibi dâhil olmak üzere daha birçoklarının "Ermeni millî davasında bu şekilde büyük yol alınacağı" konusunda kendisini ikna ettiklerini anlatmıştı.[7]

Ermeni köylü sınıfından kişileri silahlı mücadeleye çekmek kolay iş değildi; bu nedenle devrimciler, Ermeni halkında yaygın olan kölelik zihniyetine karşı etkin bir propaganda kampanyası yürüttüler. Arapça kökenli fedai ismiyle anılan ve dava uğruna canlarını vermeye hazır vatanperverlerden oluşan erkeklerin cesaret ve yiğitliklerini vurguladılar. Gerilla gruplarının kendilerinden üstün durumda olan Osmanlı kuvvetlerine karşı kahramanlıkları abartılarak efsaneleştirildi. Bu kahramanların ilahlaştırılması günümüzde devam etmektedir. Örneğin, silahlarını gururla gösteren, acımasız savaşçıların resimleriyle süslenmiş bir kitapta; Amerikalı bir yazar, Osmanlı Türkiyesi'ndeki yurttaşlarını tasvir ederken

7 Viskonsül Devey'den Konsolos Vekili Fitzmaurice'e, 8 Aralık 1892, *British Documents on Ottoman Armenians*, haz. Bilal N. Şimşir, cilt 3, s. 147.

Robin Hood efsanesini anımsatan bir dil kullanmaktadır. Yazarın kaleminden nakletmek gerekirse, Ermeni gerilla toplulukları,

... zulüm altında yaşayan köylüleri korumak için ova ve bayırlarda dolaşır, haksızlıkları çözümler, devrimci adaleti uygular ve halka eziyet edenlerin cezalandırılmasını sağlarlardı... *Fedailer*, Ermeni ihtilalinin en değerli ve en soylu ürünleriydi. Kendilerini halkın davasına adamışlardı; savaşta korkusuz, kadınlara karşı ince, düşmanlarına karşı sertlerdi ve intikamları feci olurdu. Hayatın zevklerinden vazgeçip ailelerini ve sevdiklerini terk ederek gezgin hayatının mahrumiyet ve çilelerine göğüs geren Ermeni *fedaileri*, halkın kurtuluşuna adanmış birer canlı Madağ [dinsel kurban] gibilerdi.[8]

Bilakis, Ermeni ihtilal propagandasının çizdiği Türk portresi, son derece ahlâksız, şeytani ve gaddardı. Türk zulmünden azami derecede istifade eden yüzlerce kitap, risale ve makale, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'da ve ABD'de neşredildi. Nalbandian, bu raporların en azından bir kısmının, Türk mezalimini abarttığına işaret etmektedir.[9] İngiliz diplomat Eliot'ın da belirttiği gibi, "Kuşkusuz, Türk hapishanelerinde, şiddet ve ihmalin yol açabileceği dehşetlerin çoğu mevcuttu... Hatta falaka gibi sert cezaların serbestçe uygulandığı da şüphe götürmez". Bununla birlikte, Türkler tarafından uygulandığı iddia edilen "şeytanca" ve "tarifsiz" işkence yöntemleri, "çoğunlukla, hastalıklı ve şehvet düşkünü beyinlerin uydurmasıdır. Kimi Ermenilerin maruz kaldıkları hâlde ölmediklerini söyledikleri işkencelerden hiçbir insanın canlı kurtulamayacağı tıbben ispatlanmıştır."[10]

Ermeni devrimciler, genel olarak, kitlelerin desteğini almak için giriştikleri büyük uğraşlara rağmen, çoğunluğu apolitik olan köylülerden ve ayrıcalıklı konumlarını kaybetmekten korkan şehirli zengin Ermenilerden bir parça sempati dışında pek bir şey alama-

8 James G. Mandalian, haz. ve çev., *Armenian Freedom Fighters: The Memoirs of Rouben der Minasian*, s. 19–20.

9 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 119.

10 Eliot, *Turkey in Europe*, s. 404–5. Langer, *Diplomacy of Imperialism* başlıklı çalışmasında Eliot için "modern Türkiye konusunda en bilgili ve en sağduyulu yazarlardan biridir" demektedir (cilt 1, s. 325).

dılar. Vahakn N. Dadrian, "Hâkim olan genel görüşe göre, Ermeni nüfusunun büyük kısmı ile dinsel önderleri, devrimcilere karşı idi ve devrimciler, bu nüfus içerisinde yalnızca küçük bir dilim teşkil ediyorlardı" diye yazmaktadır.[11] Bu nedenle, kendi halklarına karşı tedhişe başvurmalarına sıklıkla rastlanıyordu. İngiliz konsolosların raporlarında, Ermeni piskoposlara karşı suikast girişimlerinden ve devrimci mücadele masraflarına katkı payını ödemediği veya ihanet ya da muhbirlikle suçlandığı için öldürülen Ermenilere dair çok sayıda örnekten bahsedilmektedir. Marsıvan'dan gelen 27 Mayıs 1893 tarihli bir raporda,

[devrimcilerin] kendi hâlinde yurttaşlara uyguladıkları terörün giderek arttığı ve son zamanlarda muhbir oldukları veya devrime kayıtsız kalarak yeterince desteklemedikleri varsayılarak öldürülenler nedeniyle bölge sakinleri arasında korkunun yükseldiği

bildiriliyordu.[12] Armenakan Partisi'nin önde gelen üyelerinden birinin oğlu, anılarında, "Taşnakların Van Merkez Komitesi'nin, babasını ortadan kaldırmak için tedhişçileri nasıl kullandıklarını" anlatmaktadır.[13]

Taşnak üzerine yazılanlar, idam edilenlerin uzun bir listesini ihtiva etmektedir. Bir Taşnak tarihçisi, "Taşnak grubunun çıkardığı *Droshag* (Bayrak)'ın ilk sayılarında, ölüm cezasına çarptırılanlarla ilgili duyurular bulunduğunu" yazmaktadır.[14] Devrimci adaletin bu şekilde uygulanması tamamıyla gerekçelendirilmişti; daha yakın dönemde bu yöntemi savunan diğer bir yazara göre, "Devrimciler adına intikam alan Başmelek Cebrail'e karşı çıkmak düşünülemezdi. O, günahsız ve kusursuzdu; göklerde iradeyi infaz edendi. Görünmez Cebrail'e kurşun işlemezdi. Masumiyeti sonsuzdu". Yazar şöyle eklemektedir: Velhasıl, devrimci terör, sadece "halkın

11 Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 69.
12 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 208.
13 Souren Aprahamian, *From Van to Detroit: Surviving the Armenian Genocide*, s. 16.
14 Atamian, *Armenian Community*, s. 276.

emniyetini ve özgürlük davasının ilerleyişini tehlikeye sokan yıkıcı unsurlara" zarar veriyordu.[15]

Duruma dair düzenli haber alan gözlemciler, giderek artan ihtilalci faaliyetlere ve sıklıkla savrulan abartılı tehditlere rağmen, Osmanlı rejiminin tehlikede olmadığına kanilerdi. Ermeni militanlar, hem sayıca az hem de kendi içlerinde kavgalı idiler. Amerikalı misyoner Edwin M. Bliss'in yazdığına göre, Ermeniler arasında ezici çoğunluk, her türlü tahrik faaliyetine sert bir şekilde karşı çıkıyordu; genel ayaklanma fikri ise delilik olarak görülüyordu. Bliss, buna rağmen, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasında kötü duyguların yükselişe geçtiğini vurgulamaktadır:

> 1893 yılı boyunca ve 1894 başlarında, Müslüman cemaatini hedef alan düşmanca gösterileri bastırmak için Türk yetkililerin ciddi çaba sarf ettikleri olayların sayısı az değildi.[16]

Vilayetlerden panik yaratan raporlar yağmaya devam ettikçe İstanbul'da sinirler geriliyordu. Özellikle Sultan'ın, giderek artan bir paranoya içinde olduğu söyleniyordu. En ufak baskın veya müsademeyi dahi geniş çaplı bir ayaklanma olarak yorumlayan Sultan'ın olayların bastırılması için alınmasını buyurduğu katı önlemler, Avrupa genelinde kınandı. 1892 yazında, İngiltere'de William Gladstone liderliğinde başa gelen yeni liberal hükümetin Bâbıâli'ye sert bir nota vermesi, vaziyeti iyice alevlendirdi. Birçok vatansever Türk'ün nazarında, Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalamak için Avrupalı güçlerle işbirliği yaptıklarına kanaat getirilen Ermeniler, artık, önceden olduklarından çok daha hainlerdi.

Doğu vilayetlerindeki Osmanlı makamları, devrimci kışkırtmaları bastırmaya giriştiklerinde, suçlu ile masumu ayırt etmek için pek çaba sarf etmediler. 1893 Ocak'ında Marsıvan'da devrimci afişlerin ortaya çıkmasının ardından, emniyet güçleri 700'den fazla Ermeni'yi tutukladı. Diğer şehirlerde de en ehemmiyetsiz suçlar yüzünden büyük çaplı tutuklamalar ve hapis cezalarına çokça

15 Mandalian, *Armenian Freedom Fighters*, s. 55–56.
16 Edwin Munsell Bliss, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, s. 342.

rastlanıyordu. İngiltere büyükelçisi, 28 Mart 1894'te Londra'ya gönderdiği raporda şunlardan bahsediyordu: "Yetkililerin zararsız eleştiriler ile etkin tahriki ayırt edememeleri; tutuklamayı bir şekilde gerekçelendirmelerini [*sic*] sağlayacak bir şeyler bulma umuduyla fark gözetmeksizin gerçekleştirilen tutuklamalara dayalı bir sistem kullanmaları; ifade alırken azımsanmayacak sıklıkla işkenceye başvurmaları; şahsiyetsiz idarecilerin, kişisel düşmanlarını mahvetmek veya gayriresmî ücretler almak yoluyla para sızdırmak gibi amaçlarla mevcut kargaşadan faydalanmaları... asilerin, güvenlik kuvvetlerinin yakalayamayacağı hızla çoğalmalarına neden oluyordu."[17] Diğer bir İngiliz diplomatın işaret ettiği gibi, "Kürtlere karşı koruma altına alınsalardı; nüfusun çoğunluğunu oluşturdukları sancaklarda yönetimde adil bir paya sahip olsalardı ve bunun doğal bir sonucu olarak, hem vatandaş hem de birey düzleminde Müslüman komşularıyla eşit muamele görselerdi; Ermeniler, Sultan'ın en çalışkan, en faydalı ve hâllerinden en memnun kulları olurlardı."[18]

1894 yazında, Ermeni devrimciler tarafından desteklenen Sasonlu cefakeş Ermeni köylüleri, Kürt aşiretlerine her zaman ödedikleri haracı ödemeyi reddettiler. Zor kullansalar da köylüler üzerinde hâkimiyet kuramayan Kürtler, Osmanlı yönetiminin yardımını isteyince, düzenli ordu birlikleri gönderildi. Ermeniler, ancak uzun ve çetin bir çarpışmanın ardından ve silah bıraktıkları takdirde affedileceklerine dair söz verilmesi şartı ile teslim oldular. Fakat yaşına veya cinsiyetine bakılmaksızın, çok sayıda köylü katledildi. Hıristiyan misyonerler ve Avrupa büyükelçileri, bu duruma kuvvetli tepki gösterdiler ve Sultan, İngiliz, Fransız ve Rusların katılımıyla bir tahkik heyeti oluşturulmasına ve birtakım ıslahat fikirlerinin gündeme getirilmesine rıza gösterdi.[19]

---

17 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 335.

18 Erzurum'daki Konsolos Vekili Charles S. Hampton'dan, Büyükelçi W. White'a, 23 Mayıs 1891, a.e., s. 67.

19 Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, s. 27. Hem Fransız hem de İngiliz devletleri 1894 olayları ile bunları takiben yapılan soruşturmalar hakkında kapsamlı raporlar yayınladılar. Bu belgeler, şu çalışmada özetlenmektedir:

Türkler, silahlı Ermeni çetelerinin olayı başlattığı, yollarına çıkan Müslüman köylerinde halka zulmettiği ve bu sebeple, düzeni sağlamak için yönetimin bölgeye asker göndermek zorunda kaldığı hususunda direttiler.[20] Kimi yazarlara göre, bu ve diğer vakalar, Ermeni devrimcilerin ve özellikle de Hınçakların, Türk yönetimini -aşırı güç kullanması için- kışkırtarak Hıristiyan dünyasının dikkatini çekmek ve Avrupalı devletlerin müdahale etmelerini sağlamak şeklindeki stratejilerinin bir parçasıydı. "Tahrik iddiası [*provocation thesis*]" denen bu tezi savunan yazarların belki de en tanınmış temsilcisi, tarihçi William L. Langer'dır. Yazar, devrimcilerin "acımasız misillemelere yol açmak ve yabancı güçleri müdahaleye tahrik etmek" için bu tür olayları planlı bir şekilde başlattıklarını öne sürmektedir. Bununla birlikte Avrupalılar, gidişatı, kalıcı ıslahatların gerçekleştirilmesini sağlayacak kadar uzun süre takip etmediler. Elde kalan ise "binlerce masum Ermeni'nin hayatını kaybetmiş ve gerçek bir kazanç sağlanamamış olması" idi."[21]

Justin McCarthy ve Carolyn McCarthy, aynı iddiayı öne sürdüler:

> Ermenilerin Kürt aşiret üyelerine karşı düzenledikleri bu delilik gibi görülen saldırıların tek açıklaması, misilleme katliamlarını fitilleme arzusu olabilir. Bu tür saldırılar, küçük ölçekli isyan hareketlerinin değişmez bir özelliğiydi. Hiç kuşkusuz, güçlü Kürt aşiretlerinden kimselere suikast düzenlerken, Avrupa'nın kalbine dokunacak misillemeler bekliyorlardı. Mesela, 1894 Sason Ayaklanması'nın öncesinde, Bekiran ve Zeydan aşiretlerine saldırılar düzenlenmiş ve bunlar sonucunda Ermeni devrimcilerle Kürt aşiretleri arasında silahlı çatışmalar yaşanmıştı.[22]

Yves Ternon, *The Armenians: History of a Genocide*, çev. Rouben C. Cholakian, s. 75–77.

20 Bu görüş, şu yazarlar tarafından da kabul edilmektedir: Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922*, s. 119; Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 203–4.

21 Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt 1, s. 158, 164.

22 Justin McCarthy ve Carolyn McCarthy, *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question*, s. 42. McCarthy'nin raporunda, 1891 yılında Hamidiye alaylarının kurulmasıyla birlikte Kürt şiddetinin artmasından söz edilmemektedir; Kürtler, Ermeni köylerine saldırmaya hazırlanmak için Ermenilerin kışkırtmacı saldırılar düzenlemelerine gerek duymadılar. Bkz. Duguid, "The Politics of Unity", s. 147; Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt 1, s. 160.

Ermeni tezini savunanların büyük bir kısmı, tahrik iddiasını reddetmektedir. Richard Hovannisian'a göre, "Bu iddiayı ileri sürenlerin yeterli kanıtları yoktur."[23] Suny, Langer'ın ve takipçilerinin, "devrimin amaç ve gerekçelerini ciddi biçimde saptırdıklarını" ileri sürmektedir. Yazar, tahrik iddiası kurulurken "kaynakların hatalı okunduğunu, Ermeni direnişinin sebeplerinin yabana atıldığını ve Türklerdeki Ermeni tehdidi algısının nedenlerinin üzerine yeterince durulmadığını" öne sürmektedir.[24] Robert Melson'ın gözünde, tahrik iddiası, "Olayları başlatanların algılarını, faaliyetlerini ve şiddete yatkınlıklarının bağımsız niteliğini yok saymaktadır. Sultan'ın niyetini, Ermenilere bakışını veya Osmanlı-Ermeni ilişkilerinin Ermeni tehdidinin abartılmasını muhtemel kılan bağlamını araştırmak" konusunda başarısızdır.[25] Melson'ın Ermeni meselesi üzerine bir kitabının önsözünde, Leo Kuper, tahrik iddiasının Ermenileri "kendi yıkımlarına sebep olan unsurlar olarak gösterdiğini [ve] Yahudilerin Üçüncü Reich'e karşı uluslararası bir komplo düzenlediklerine inanan Nazi ideolojisiyle paralellik gösterdiğini" iddia etmektedir.[26]

Bu tepkilerle, gereksiz yere savunma çabasına giriştiklerine inanıyorum. Ermeni devrimcilerin kullandıkları taktikleri dikkate almak, Türk makamlarının kötü niyetlerinin yahut fiiliyatının yok sayılması veya mazur görülmesi anlamına gelmez. Ermeni tarafının zayıflığı göz önüne alındığında, büyük güçlerin (özellikle de İngiltere ve Rusya'nın) müdahalesi, Ermeniler için her zaman önem taşımıştır. En azından bazı Ermeni devrimcilerin böyle bir müdahaleyi sağlamaya niyetli oldukları, söz konusu olayların çağdaş gözlemcileri tarafından belgelenmiş ve dile getirilmiştir. Mesela "dilbaz bir ihtilal yanlısı", İstanbul'daki Robert Koleji'nin

23 Richard G. Hovannisian, "The Critic's View: Beyond Revisionism", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 381.

24 Suny, *Looking toward Ararat*, s. 98–99.

25 Robert Melson, "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894–1896", *Comparative Studies in Society and History* 25 (1982): 495, 486.

26 Robert F. Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Önsöz, s. XI.

kurucusu olan Cyrus Hamlin'e, Avrupa'nın müdahale etmesini sağlamak isteyen Hınçak çetelerinin Ermenilerin katlandıkları eziyet karşısında Avrupalılarda uyanan acıma duygusunu nasıl kullanacaklarını anlatmıştır:

[Hınçaklar] fırsat buldukça Türkleri ve Kürtleri öldürüp, bunların köylerini kundakladıktan sonra dağlara kaçacaklardı. Öfkeyle köpüren Müslümanlar ayaklanacak ve korumasız Ermenilere saldırarak bunları öyle acımasızca katledeceklerdi ki, Rusya insaniyet namına ve Hıristiyan medeniyetini temsilen bölgeye girecek ve burayı ele geçirecekti.

Dehşete kapılan misyoner, bu planı ahlaksızlık olarak gördüğünü belirttiğinde şu cevabı almıştı:

Kuşkusuz, size öyle gelmiştir; fakat biz Ermeniler, özgürlüğümüzü kazanmaya kararlıyız. Avrupa, Bulgaristan'daki dehşeti öğrendi ve Bulgaristan'ın özgür kalmasını sağladı. Milyonlarca Ermeni kadın ve çocuğun dökülen kanlarını gördüğünde, bizim feryadımıza da kulak verecek. Başka çaremiz yok. Bunu yapmak zorundayız.[27]

Louise Nalbandian'ın belirttiği gibi, Hınçakların programı, halkın "hem düşmanlara karşı kışkırtılmasını hem de bu düşmanların girişecekleri misilleme faaliyetlerinden 'istifade etmesini'" zorunlu kılıyordu.[28]

Bir Ermeni tutuklunun sorgusuna katılmasına izin verilen Erzurum'daki İngiltere Konsolosu Robert W. Graves, 6 Mayıs 1893 tarihinde Büyükelçi Clare Ford'a gönderdiği mesajda, bu sorguyla ilgili bir rapor vermişti. Kendini devrimci olarak tanımlayan tutuklu, "büyük bir cesaret göstererek" bir sosyalist olduğunu ve amacına ulaşmak için her yolu kullanmaya hazır olduğunu" anlatıyordu. "Maaşı, yurtdışından sağlanan mali kaynaklarla ödeniyordu ve söylediğine göre, devrim hareketinin amacı, zulüm

27 Cyrus Hamlin'in *Boston Congregationalist*'te yayınlanan mektubu, 23 Aralık 1893, U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1895*, s. 1416.

28 Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 110.

altındaki hemşerilerinin durumuna dikkat çekmek ve yabancı güçleri müdahaleye zorlamaktı."[29]

Graves, 1933'te yayınladığı hatıralarında, devrimcilerin gayelerini ayrıntılarıyla ele almıştır:

Sultan'ın paniğe kapılma eğilimine ve yerel makamların lüzumsuz yere cezalandırıcı önlem kararları alıp uygulama konusundaki akılsızlık, yersiz heves veya kasıtlı kötü niyetlerine bel bağlamışlardı. Bunlar sayesinde, bir de cahil Türk ve Kürt grupların bağnazlık ve kana susamışlıkları iyice harekete geçirilirse, olaylar kısa sürede katliama dönüşebilirdi. İşte o zaman, Berlin Antlaşması'na taraf olan devletlere, müdahale etmeleri ve Sultan'ı Ermeni milletinin hayatını daha dayanılabilir kılacak ıslahatlara imza atmaya zorlamaları için çağrıda bulunma vakti gelecekti. Kurtulanların şimdikinden daha mutlu olacaklarına dair hiçbir güvence olmadığı hâlde, biçare hemşerilerine karşı girişilecek bir katliamı kasten tahrik ediyor ve fedakârlığın zaruri olduğunu, kurbanların "Ulusal Davanın Şehitleri" olacaklarını söylüyorlardı.[30]

Dönemin diğer yazarları da benzer ifadelere yer vermişlerdir; pek çok Ermeni yanlısı yazarın savunduğunun aksine, devrimcilerin eylemlerinin yalnızca kendilerini korumak üzerine kurulmadığı açıktır. Saygın bir gözlemci ve Ermeni dostu olan Amerikalı yazar George Hepworth bu durumu şöyle belirtiyor:

Devrimciler, mümkün olduğunca çok zorbalığa yol açmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Bu gayelerini açıkça beyan etmişlerdi. Türkleri, Ermenilerin -kendileri dışında kalanların- çoğunu öldürmeye sevk edebilirlerse, Avrupa müdahale etmek zorunda kalacaktı.[31]

Tecrübeli İngiliz muhabir Edwin Pears, Rusya'nın, Çar'ın despot yönetimini zayıflatmalarından korktuğu için Kafkasya'daki Ermeni devrimcilere karşı olduğunu ve bu şartlar altında Osmanlılara karşı bir Ermeni isyanının başarıya ulaşma şansı kalmadığını kaydetmiştir. "Aşırı uçtan bazı kimseler, yüzlerce masum insana zarar

29 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 203.
30 Robert Graves, *Storm Centres of the Near East: Personal Memories 1879–1929*, s. 139.
31 George H. Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 341

vereceğini kabul ettikleri bu tür girişimlerle, yabancı müdahaleyi bölgeye çekebilecek büyük bir katliamın yaşanmasını sağlayacaklarını savunuyorlardı."[32] Daha yakın bir tarihte yazar Christopher Walker, böyle bir planın "devrimcilerin bir kısmı tarafından desteklendiğini" kabul etmiş fakat bunun "kimi zaman yansıtıldığı gibi soğukkanlılıkla ve canice yapılmış bir hesap olmadığını" öne sürmüştür. Walker'a göre, "Aslında, tahrik yoluyla Bâbıâli'yi almaya zorladıkları aşırı önlemler, Ermenilerin daima maruz kaldıkları süreçlerin hızlandırılmasından ibaretti. Binlerce kişinin bir haftada ölmesiyle, bir yılda ölmesi arasında çok bir fark yoktu."[33]

Herhangi bir yanlış anlamaya yol açılmasını engellemek için, en azından bazı Ermeni devrimcilerin katliamları tahrik etme planları yaptıkları gerçeğine dayanılarak, ne -bu kışkırtmalara cevaben masum insanlara karşı şiddetli saldırılar düzenleyen- Türklerin eylemlerinin mazur görülebileceğini ne de kurbanların suçlanabileceğini tekrar belirtmek gerekir. Tüm devrimcilerin açıkça ilan ettikleri ortak hedefin "özgür Ermenistan" olduğu düşünülürse, Osmanlı makamlarının söz konusu tahrik eylemlerinin yokluğunda bile sert ve düşmanca bir tepki verecekleri kesindi. Kurbanların sayısının bu kadar yüksek olup olmayacağı konusunda yalnızca tahmin yürütülebilir. Saldırıların Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasındaki gerilimi fazlasıyla yükselttiği ise kayıtlarla kanıtlanmaktadır. Erzurum Konsolosu Graves'in dehşet verici 1895-1896 katliamlarının iki yıl öncesine ait gözlemlerinde yer verdiği tahminler, maalesef isabetli oldu. Graves, 1 Temmuz 1893'te şöyle not ediyordu:

> Şimdiye dek dostça davranan Türk nüfusu arasında bir düşmanlık ve ırkçı bir nefret yayılmaya başlamış; Türk halkı, daha fazla tahrik edilirse, bir gün misillemeler ve katliamlarla hırsını almaya kalkışabilir.[34]

Maalesef, tam da yazarın dediği gibi oldu.

---

32 Edwin Pears, *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873–1915*, s. 155.

33 Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, s. 135

34 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 251.

3. BÖLÜM
1894-1896 KATLİAMLARI

1894 yılında, Doğu Anadolu'daki Ermeniler ile Türkler arasındaki gerginlik tehlikeli bir noktaya vardı. Ermeni devrimciler, tüm vilayetlerde faaliyetlerini sürdürürken, Türk makamlarının uyguladığı baskı giderek arttı. Toplu tutuklamalar ve hapishanelerde işkence kullanımı ile ilgili yeni raporlar geliyordu. Kürtler, Sultan'ın düzensiz birlikleri rolüne bürünmeye teşvik ediliyordu; eski konsolos Graves, bunları, "Doğu vilayetlerinde, Hıristiyan komşularına zulmetmek üzere görevlendirilmiş yetkililer" olarak tanımlamaktaydı.[1] Önceki bölümde kısaca değinildiği gibi, Bitlis vilayetinin Sason sancağındaki olaylar, Anadolu çapında yankıları bütün dünyada duyulan bir dizi katliama yol açtı.

ISLAHAT GİRİŞİMİNİ İZLEYEN KATLİAM

1894 yazında Sason sancağının Talori köyünde meydana gelen katliamın ardından kurulan Türk tahkik heyetinin raporunda, tüm yaşananların Ermeni kışkırtmasının suçu olduğu iddia edildi. Hınçak örgüt üyelerinin köylüler arasında bir isyanı tahrik etmeleri nedeniyle bölgeye düzenli askerî birlikler gönderilmesi gerektiğini anlatan bu rapora göre; şiddetli çatışmalar, isyan bastırılana dek, yirmi üç gün boyunca devam etmiş, Ermeni eşkıyalar tarafından Müslüman köyleri yakılmış ve ahali katledilmişti. Öldürülen Ermenilerin sayısı ise 265'i geçmiyordu.[2] Bununla birlikte, Avrupalı

1 Graves, *Storm Centres of the Near East*, s. 142.

2 Ertuğrul Zekai Ökte, haz., *Ottoman Archives, Yildiz Collection: The Armenian Question, Talori Incidents*, s. 357. Ayrıca bkz. Türk raporlarını çoğunlukla kabul eden Jeremy Salt, "Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894–96", *Middle Eastern Studies* 26 (1990): 313.

konsoloslar ayaklanma çıkarıldığı iddiasını yalanladılar. Onlara göre, iki kat vergi ödemeyi reddeden köylüler, saldırıya geçen Kürtlerden korunmak için silahlanmışlardı. Direnenler ve -kadın ve çocuklar dâhil olmak üzere- daha birçokları Türk birlikleri ve Hamidiye alayları tarafından katledilmişti. Ölen Ermenilerin sayısı, birkaç bine ulaşıyordu.[3] Misyoner kayıtlarında, "tecavüz edilen" kadınlardan bahsediliyor, Ermeni köylülerin evlerindeyken canlı canlı yakılması ve "art arda birerli sıraya dizilen çocukların üzerine tek el ateş edilerek, tek kurşunla kaç tanesinin öldürülebildiğinin denenmesi ve üst üste yığılan bebeklerin ve küçük çocukların kafalarının kesilmesi" gibi hayali vahşetler tasvir ediliyordu.[4]

Uzun bir bekleyişin ardından, 1895 Temmuzu'nda, Türk tahkik heyetine bağlı üç Avrupa delegesi, kendi raporlarını yayınladılar. Kurtulan Ermenilerle görüşmeyi denediklerinde Osmanlı makamlarının kendilerine çeşitli zorluklar çıkardığından şikâyetçi olan delegeler, bir Ermeni çetesinin ve birliklere karşı direnen grubun birbirinden bağımsız olarak eşkıyalık olaylarına karıştıklarını kabul etseler de, yaygın bir ayaklanma çıktığını yalanladılar. Üç delege, öldürülen Ermenilerin sayısı hakkında mutabakat sağlayamamalarına rağmen (bu konudaki görüşlerine göre 900 ila 4.000 arasında Ermeni ölmüştü) büyük bir katliam gerçekleştirildiği konusunda hemfikir olduklarını bildirdiler.[5] Kısa süre önce Dadrian, "Hınçakların... iki liderinin kışkırtma yoluyla silahlı bir isyan çıkarmaya çalıştığını ve böylece çatışmaya müdahale ederek olayları alevlendirdiklerini" kabul etmiştir.[6] Fakat eldeki tüm veriler, söz konusu kışkırtmanın etkisinin sınırlı olduğunu ve köylülerin katledilmesine vardığı anlaşılan olayları katiyen haklı çıkarmadığını göstermektedir.

---

3 Büyükelçi Currie'nin 1 Kasım 1894 tarihli notu, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 395.

4 Bliss, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, s. 372.

5 Raporun tam metni için bkz. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 3, s. 93–112. Ayrıca bkz. Ternon, *The Armenians*, s. 77.

6 Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, s. 114–15.

Bir yazarın belirttiği üzere, Sason olayları, "Avrupa ve Amerika'da Türk düşmanlığının önünü açtı."[7] Tıpkı 1876'da Bulgar katliamının ardından olduğu gibi, protesto sesleri yükseldi ve İngiliz ile Amerikan basınları, eyleme geçilmesini talep ettiler. İngiltere, Fransa ve Rusya büyükelçileri altı farklı Doğu Anadolu vilayetinde siyasal ıslahatlar gerçekleştirmeyi kabul etmesi için Sultan'a baskı yapmaya başladılar. Tasarıya göre, Ermeni siyasi tutukluları için af çıkarılacak, idarecilerin üçte biri Ermenilerden oluşacak, jandarma teşkilatı karma olacak ve Kürtlerden kurulan Hamidiye alayları ancak düzenli ordu birliklerine bağlı olarak hareket edebilecekti. Valilerin atanmasında Avrupalı güçlerin onayı alınacak, bir teftiş heyeti kurulacak ve reform paketini uygulamak üzere bir yüksek komiser atanacaktı. Hem İngilizler hem de Ermenilerin büyük bir kısmı, daha kapsamlı ve daha çok sayıda ıslahat gerçekleştirilmesini istiyorlardı. Fakat Rusya, Ermenileri tam bağımsızlığa ulaştıracak veya tasarının kabul edilmesi için askerî baskı yollarının kullanılmasını gerektirecek her türlü plana katı bir şekilde karşı çıkıyordu.[8]

Avrupalılar arasında fikir birliği kurulamadığını fark eden Sultan, ıslahat maddelerinin birçoğuna itiraz etti. 1895 yazı boyunca diplomatik görüşmeler sürerken, Hıristiyanlar ile Müslümanlar arasındaki gerginlik de tüm hızıyla tırmanmaya devam etti. Ermeni devrimcilerin her an ayaklanabilecekleri düşünülüyordu; Türkler, Avrupa emperyalizminin Ermenilerin bağımsızlıklarını kazanmalarına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkımına neden olacak yeni bir örneği olarak gördükleri ıslahatların hayata geçirilmesine mani olmak için örgütlendiler. Erzurum'daki İngiliz Konsolosu'nun 10 Temmuz'da bildirdiği üzere, Bitlis'te bir grup, "Sultan'ın ıslahat tasarısını kabul etmesi hâlinde kan döküleceğine" dair ant içti. 11 Ağustos'ta İngiltere'deki Türkiye Büyükelçisi'nin Dışişleri Bakanı'na söylediğine göre, "yaptıkları zorbalıklara rağ-

7 Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878–1896*, s. 75.

8 Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt 1, s. 162–63; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 27.

men Ermenilerin İngiltere'de desteklendiğini öğrenmek, insanları misilleme eylemlere geçmeye sevk edebilir ve bu da, durumun ciddileşmesine yol açabilirdi."[9]

30 Eylül 1895'te Hınçaklar, İstanbul'da, Avrupalı güçlerin ıslahat önerilerini destekleyen bir gösteri düzenlediler. Sadrazam'a bir dilekçe sunulacaktı fakat sayıları yaklaşık 4.000'i bulan göstericilerin birçoğu silah ve kılıç taşıyordu. Hükümet konağına birkaç yüz metre kala, zaptiye ve askerler, göstericileri durdurdu; silahlar patladı ve çıkan arbedede altmış Ermeni ve on beş jandarma öldürüldü, birçoğu da yaralandı. Şehir çapında başlayan ayaklanmada Ermenilerin peşine düşüldü ve yüzlerce Ermeni öldürüldü. Ateşi ilk olarak kimin açtığı kesin olmamakla beraber, Avrupalı diplomatlar, gösteriyi takip eden şiddet olaylarında yetkili makamların parmağı olduğuna inanıyorlardı. Almanya Büyükelçisi, 4 Ekim'de Alman hükümetine sunduğu raporda, güvenlik güçlerinin ayaklanan halka kalın değnekler dağıttığını belirtmektedir.[10] Yaklaşık 2.000 Ermeni, şehirdeki çeşitli kiliselere sığındı. Nihayet gitmeleri mümkün olduğunda, mültecilerin %10'undan fazlasının silahlı olduğu anlaşıldı.[11] Görünen o ki, her iki taraf da şiddetli bir çatışma için gerekli hazırlıkları yapmıştı.

Birkaç gün sonra, Trabzon'da, eski Van valisi Bahri Paşa'ya suikast girişiminde bulunulunca bir dizi öldürme olayı daha yaşandı. Suikastı düzenleyenlerin devrimci komite üyeleri oldukları aşikârdı; İstanbul'daki olayların hemen ardından gerçekleşen bu saldırının intikamı hiddetli oldu. 8 Ekim'de Ermenilere ait ev ve dükkânlara saldırıldı; bir kısım askerler de yağmaya katıldılar. Olaylar beş saat boyunca sürdü; Trabzon ile çevresindeki köylerde katledilenlerin tahminî sayısı 1.100'e varacak denli yüksekti.[12] Türk yetkililer, Amerikalı George Hepworth'e "Ermenilerin, kendi

9 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 24, cilt 3, s. 261.

10 Büyükelçi'den Berlin'e, 4 Eylül 1895, Lepsius v.d., Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914, cilt 9, s. 68.

11 Büyükelçi Currie'den Londra'ya rapor, 11 Ekim 1895, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 298.

12 Bliss, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, s. 408–9, 553.

bağımsızlık hırsları yüzünden bu felakete uğradıklarını" anlatmışlardır. Hepworth, ortada "büyük bir tahrik" olduğu gerçeğini yadsımamasına rağmen, suçluları olduğu kadar masumları da cezalandıran Türklerin misilleme eylemlerinin "tarifsiz bir acımasızlık" içerdiğini de vurgulamaktadır.[13]

İstanbul'daki öldürme olaylarına tanıklık eden Avrupalı büyükelçilerin baskıları yeniden artınca, Sultan nihayet 17 Ekim'de ıslahat önerilerinin büyük kısmını içeren bir ferman çıkarmayı kabul etti.[14] Bununla birlikte, Müslüman tebaayı öfkelendireceğini düşünerek, söz konusu metni yayınlamayı reddetti. Buna rağmen fermana tepki olarak, Anadolu'nun dört bir yanında şiddet olayları patlak verdi. Sultan'ın Ermenilere özerklik tanıdığı yolunda söylentiler yayıldı ve muhafazakâr Müslümanlar, misilleme olarak, yaygın şiddet eylemlerine katıldılar. Bu konuyu inceleyen bir araştırmacı, "Devrimcilerin (hakiki veya uydurma) tahrikleri, Türk ve Kürtlerin misillemesinin yanında sönük kaldı" diye yazmaktadır.[15]

Patlak veren birçok benzer geniş çaplı mukatele olaylarının ilki, muhafazakarların kalesi olan Bitlis'te meydana geldi. 25 Ekim Cuma günü, Müslümanların camide ibadet ettikleri esnada bir el ateş edildi. Ateş edenin bir Ermeni olduğunu düşünen ve birçoğu silahlı olan Müslümanlar, karşılarına çıkan her Ermeni'ye saldırdılar. Muş'taki İngiliz Viskonsülü'nün elde ettiği bilgilere göre, o gün içerisinde 500 ila 800 Ermeni bu karışıklıkta öldürüldü ve bunların dükkânları yağmalandı. Viskonsül, 29 Ekim tarihli raporunda, "Kürtlerin her türlü yasadışı eylemi gerçekleştirmek için durumdan istifade ettiklerini" belirtmektedir.[16] Ermeni köylerine saldırılıyor, erkekler öldürülüyordu. Yetkili makamlar, ayaklanan güruhları kontrol altına almak konusunda ya başarısız ya da isteksizlerdi.

13 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 56, 60, 63.

14 Tam metin için bkz. Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 322–37.

15 Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians*, s. 101.

16 Viskonsül Hampson'dan Konsolos Cumberbatch'e (Erzurum), 29 Ekim 1895, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 533.

Kürtlerin köyleri yağmalayıp erkekleri öldürdükleri Van'dan da benzer bir rapor geldi.[17]

30 Ekim'de Erzurum'da olaylar patlak verdi. Ermeni devrimcilerin faaliyetlerinin artması ve Müslümanların Ermenileri bağımsız bir devlet kurmak istemekle suçlamaları nedeniyle, gerginlik Eylül ayından beri durmaksızın tırmanıyordu. Kürt ve Lazlardan oluşan çeteler, Ermeni köylerine saldırıyorlardı. Hepworth, "Türkler ile Ermeniler arasındaki düşmanlık duygusunun uzun süredir hazırda beklediğini, ortaya çıkmak için yalnızca uygun bir fırsat kolladığını" yazmaktadır.[18] Sultan'ın kapsamlı ıslahatları kabul etmesiyle fırsat yakalanmış oldu. Konsolos Graves'e göre, katliamın titizlikle planlandığı anlaşılıyordu zira "katliamın başlamasından evvel yüzlerce kadın, Ermeni mahallesinin yağmalanmasından elde edilecek ganimeti dolduracakları çuvallarla şehre akın etmişlerdi. Sokaklarda Ermeni erkeklerin öldürülmesine bir boru işaretiyle başlandı ve dört veya beş saat sonra, başka bir boru sesiyle son verildi. Ermenilere ait dükkân ve evlerden çıkan ganimetler sistemli bir şekilde taşındı; kadın ve çocukların hayatları bağışlandı."[19] Yabancı gözlemciler, askerlerin yağma ve öldürme olaylarına aktif bir şekilde katıldıklarına dikkat çekmektedirler. Öldürülen Ermenilerin sayısının, tamamı erkek olmak üzere, birkaç yüz olduğu söylenmektedir.[20] Anadolu'nun diğer şehir ve köylerinde de benzer katliamlar yaşandı. Bir araştırmacının belirttiği gibi, bu hadiselerin tümünde, "yerel yönetim, kenara çekilmeyi ve sorunsuz bir şekilde tekrar devreye girip halkı bastırana kadar olayları akışına bırakmayı tercih etti. Şehirlerde karargâhlar kurarak -karışıklıkların her hâlükârda durulmaya başlayacağı kış aylarına dek Kürtleri

17 İstanbul'daki Büyükelçilikten Londra'ya, 2 Kasım 1895, a.e., cilt 4, s. 426.
18 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 146.
19 Graves, *Storm Centres of the Near East*, s. 157.
20 İstanbul'daki Büyükelçilikten Londra'ya, 2 Kasım 1895, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 427; Bliss, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, s. 423.

saldırmaktan men edecek- birlikleri bölgeye sokmak için herhangi girişimde bulunulmadı."[21]

Ermeni devrimciler, iki defaya mahsus, ilk ayaklanan taraf olmaya karar verdiler. Halep'in yaklaşık 270 kilometre kuzeyinde yer alan ve savaşçılığı eski tarihlere dayanan, inatçı Ermeni halkıyla bilinen dağlık Hınçak örgütü, Zeytun köyünde, bir isyan çıktığı takdirde İngiliz ve Fransız birliklerinin yardıma geleceği haberini yaydı. Ekim sonlarında Zeytunlular, yerel garnizona saldırıp, kısa süre içinde bölgeye gelen ve şehri kuşatma altına alan geniş Türk kuvvetine karşı birkaç hafta boyunca başarıyla direndiler. Avrupalı konsolosların araya girmesi ve bir af çıkarılması sonucunda, ayaklanma nihayet sona erdi.[22] Ermeni devrimci düşüncelerinin bir merkezi olan Van'da ise, devrimciler Ermeni mahallesine barikat kurmak için kendi bedenlerini kullandılar. Bu olayda da yabancı konsolosların arabuluculuğuyla abluka kaldırıldı.[23]

Olaylardan sağ çıkan Ermeni dul ve yetimler, 1895-1896 kışı boyunca yiyecek ve barınak bulamadılar; büyük bir kısmı soğuk, açlık ve bakımsızlıktan hayatını kaybetti. Bu arada İngiltere Büyükelçisi, 19 Aralık tarihli raporunda, "doğudaki bölgelerde Kürtlerin yol açtığı tahribatın önünün alınmadığını" bildiriyordu. "Masumlar önemsiz suçlamalarla hapse atılırken, katliamlara katılanlar cezasız bırakıldı."[24]

Islahat tasarısındaki ilerlemenin hızının kesilmesi nedeniyle, Taşnak yöneticileri Ermeni meselesini Avrupa gündemine tekrar taşıyacak dramatik bir eylem planladılar. 26 Ağustos 1896 günü,

---

21 Duguid, "The Politics of Unity", s. 151.

22 Ayaklanma hakkındaki Türk görüşü için bkz. Esat Uras, *The Armenians in History and the Armenian Question*, çev. Süheyla Artemel, s. 746–47. Ermeni tarafına yakın bir görüş için bkz. Ternon, *The Armenians*, s. 96–97. O dönemde bir gözlemci tarafından hazırlanmış dengeli bir rapor için bkz. Halep'teki İngiltere Konsolosu Barnham'ın 24 Kasım tarihli raporu, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 634–35.

23 Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians*, s. 106–7 ve Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 131–38.

24 Eliot, *Turkey in Europe*, s. 409; Sir P. Currie'den Dışişleri Bakanlığı'na, 19 Aralık 1895, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 660.

öğleden sonra erken saatlerde ateşli silahlar ve dinamit kuşanmış bir grup devrimci, İstanbul'daki Osmanlı Bankası'nı ele geçirerek Ermenileri ilgilendiren ıslahatların gerçekleştirilmesine yönelik talepleri kabul edilmediği takdirde bankayı havaya uçurma tehdidinde bulundu. Islahat talepleri arasında, Ermenilerin yaşadığı vilayetler için Avrupalı bir yüksek komiserin atanması ve siyasi suçlarla mahkûm edilmiş Ermeniler için genel af ilan edilmesi de vardı. Şehrin birkaç farklı bölgesinde de bombalar patladı.[25]

Görünen o ki, hem Türk kolluk kuvvetleri hem de Ermeni cemaati, bu cesaret isteyen planı önceden haber almıştı. Çok sayıda zengin Ermeni aile, saldırının gerçekleştirileceği günün sabahında şehri terk etmişti. Yetkili merciler ise, bankayı zapt eden bombacıların Avrupa'nın gözünden düşeceklerini düşünmüş ve şiddetli bir misillemeyle Ermenilere iyi bir ders vermeyi tasarlamış olabilirler. Aynı akşam saat altıda sokaklarda beliren, daha çok alt sınıftan oluşan, ellerinde demir değnekler ve tahta sopalar taşıyan topluluklar, bulabildikleri Ermenilere saldırmaya başladılar. Olay mahallindeki gözlemcilerin, bunun Türk halkı arasında kendiliğinden gelişen bir tepki değil de titizlikle hazırlanmış bir halk ayaklanması olduğunu anlamaları zor değildi. Langer, "devrimcilerin planını olaydan günler evvel haber alan hükümetin, Türk grupları örgütleyip silahlandırdığının büsbütün ortada" olduğu sonucuna varmaktadır. "Sopaların çoğu aynı tasarıma sahipti ve bunları savuran erkeklerin büyük bir kısmı, katliama karıştıkları mahallede oturan kişiler değillerdi."[26] Bu cinayet çılgınlığına katılan askerlerin sayısı çok azdı; lâkin asker, olayları durdurmak için de hiçbir şey yapmadı. Ertesi günün akşamına dek, şehrin kontrolü ayaklanan güruhun elinde kaldı. Büyük kısmı fakir hamallar olan 5.000 ila 6.000 Ermeni'nin hayatını kaybettiği tahmin edilmektedir. Daha evvel Anadolu'da gerçekleşen katliamlardaki gibi, bu sefer de çok

25 Armen Garo olarak da bilinen liderin suikast hakkında verdiği ayrıntılı bilgiler için bkz. Karekin Pastırmacıyan, *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo*, çev. Haig T. Partizian, s. 96–139.

26 Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt 1, s. 325.

az sayıda kadın veya çocuk öldürüldü -ki bu da, olayların halkın öfkesiyle alevlenen şuursuz bir taşkınlık değil, kurbanların özenle seçildiği planlı bir katliam olduğuna işaret eden diğer bir kanıttır.[27]

Eğer devrimcilerin nihai maksadı, Avrupalı güçlerin kesin müdahalesini sağlamak idiyse, bir kez daha hayal kırıklığına uğradılar. Osmanlı Bankası'na düzenlenen saldırıdan sağ çıkanlar, Rusya Büyükelçiliği'nin dragomanının [baş çevirmeninin] arabuluculuğuyla, Fransa'ya güvenli bir şekilde geçiş sözü dışında hiçbir şey elde edemediler ve 26 Ağustos'ta, gece yarısı sessiz sedasız bankayı boşalttılar. Avrupalı diplomatlar nota verdiler; Avrupa basını, dehşet verici resimlerle süslediği çarpıcı ölü sayılarını yayınladı; Kıta'nın çeşitli başkentlerinde, zulüm altındaki Hıristiyanların kurtarılmasını talep eden birçok miting düzenlendi. Fakat hepsi bundan ibaretti. Ermeni devrimciler, bir kez daha, kadersiz ve masum hemşehrilerine daha çok acıdan başka hiçbir şey kazandıramadılar.

1 Ekim'de Sultan, İstanbul'daki karışıklıkların incelenmesi için, içerisinde üç Avrupalı memurun da bulunduğu bir tahkik heyeti atadı. Prusyalı Mareşal Kamphövener Paşa, on gün sonra, kolluk kuvvetlerini aklamak için tasarlanmış bir tahkikin parçası olmak istemediğini bildirerek heyetteki görevinden istifa etti.[28] Bu esnada, İstanbul'daki gelişmeler vilayetlerde sarsıntı yarattı. Erzurum Konsolosu Graves, ortaya çıkan telaş ortamını şöyle tasvir etmektedir:

İstanbul'da yaşanan olaylar, Erzurum'da felaket etkisi yaptı; kurtulan Ermeniler hiç olmadığı kadar korkuya kapılırken, Osmanlı Bankası'na yönelik akılsızca saldırıyla süslenen Ermeni tahrik faaliyeti haberleri alabildiğine abartılarak Müslüman bağnazlığı coşturuldu. Duvarlara, din ve devlet düşmanı hainlerden intikam alma çağrısında bulunan kışkırtıcı afişler asıldı ve sınır sancaklarındaki Ermenilerin Rusya topraklarına

27 Aynı görüş için bkz. Eliot, *Turkey in Europe*, s. 412 ve bkz. İstanbul'daki Robert Koleji'nin müdürünün anıları George Washburn, *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*, s. 246–47.

28 İstifa mektubunun metni için bkz. Lepsius v.d., *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette*, cilt 12, kısım 1, s. 30–37.

doğru göçü arttı. Yardım kuruluşlarımızın görevleri de bir o kadar zor ve tehlikeli olmaya başladı.[29]

1895-1896 olayları, çok miktarda insanın hayatına mal oldu. Ölen Ermenilerin sayısına yönelik tahminler, (1985'te bir Türk diplomat ve tarihçisi tarafından öne sürülen) 20.000 ila (1965'te Ermenistan Bilimler Akademisi'nin iki üyesi tarafından iddia edilen) 300.000 arasında değişmektedir.[30] Söz konusu olayların vuku bulduğu döneme yakın zamanda hesaplanan sayılar arasındaki eşitsizlik nispeten küçüktür. Osmanlılara göre bu sayı 13.432 idi.[31] Hepworth ise 50.000 ölüden söz ediyordu.[32] 11 Aralık 1895'te, Almanya Büyükelçisi öldürülenlerin sayısının 60.000 ila 80.000 arasında olduğunu bildiriyordu.[33] Güvenilir tahkik raporlarının mevcut olmaması nedeniyle, ihtilaf hâlindeki bu sayıları uzlaştırmak elbette mümkün değildir: Jeremy Salt'ın kaydettiği gibi, "Hassas bir okuyucu, Osmanlıların kabul ettiğinden daha fazla fakat Ermeni propagandacıların iddia ettiğinden daha az sayıda Ermeni'nin öldürüldüğü sonucuna kolaylıkla ulaşabilir."[34] Hangi sayı kabul edilirse edilsin, 1895-1896 yıllarında yaşananların büyük ölçekli bir sefalete yol açtığı şüphe götürmemektedir. Binlerce ev ve dükkân yağmalandı ve yok edildi; çok sayıda Ermeni ihtida etmeye zorlandı veya hayatını kurtarmak için göç etmek zorunda bırakıldı; katliamların sonuçları olan açlık ve hastalıklar da ölü sayısını iyice artırdı. Eklemek gerekir ki, birçok kaynakta da belirtildiği gibi, eğer çok sayıda Ermeni, Müslüman komşuları tarafından korunmasaydı, kayıp sayısı çok daha yüksek olabilirdi.[35]

---

29 Graves, *Storm Centres of the Near East*, s. 161.

30 Kamuran Gürün, *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed*, s. 161; E. K. Sarkisian ve R. G. Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History: A Documented Exposé of Misrepresentation in Turkish Historiography*, çev. Elisha B. Chrakian, s. 18.

31 Gürün, *The Armenian File*, s. 161.

32 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 344.

33 Lepsius v.d., *Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette*, cilt 10, s. 120.

34 Salt, *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians*, s. 105.

35 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 324; Muş'taki Viskonsül Hampson'dan Erzurum'daki Konsolos Cumberbatch'e, 16 Kasım 1895, Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 632.

KATLİAMLARDAN KİM SORUMLUYDU?

Çeşitli bölgelerdeki farklı karışıklıkların sona erme şekillerindeki benzerlik, katliamların merkez tarafından gizlice planlandığını ve İstanbul'un sorumluluğunda olduğunu düşündürmektedir. Eliot'ın da işaret ettiği gibi, katliamlar, "askerî tarzda bir özenle gerçekleştirilmiştir. Her biri, genelde yirmi dört ila kırk sekiz saat arasında değişen kısa bir zaman içerisinde sona erdi ve çoğu, bir trompet sesiyle başladı ve sona erdi. Yetkili makamlar müdahalede bulunmadılar ve hatta bazı durumlarda güruhu teşvik ettiler. Kurbanlar yalnızca Gregoryen Ermeniler arasından seçildi; diğer Hıristiyanlara veya Katolik Ermenilere dokunulmadı."[36] Amerikalı misyoner Bliss, yabancı milletlerden kişilerin yaralanması durumuna karşı her yerde özel tedbirler alındığını ve yalnızca erkeklerin öldürüldüğünü bildirmektedir.[37] Bundan ötürü, Avrupa basınında katliamların suçunun Sultan Abdülhamit'e -imparatorluğunun iç işleri konusunda çok hassas davranan bu hükümdara- atılması şaşırtıcı değildir. Her zaman Osmanlı aleyhtarı olan Başbakan Gladstone, Abdülhamit için "cani" ve "korkunç Türk" demiştir.[38] 1918'de Büyükelçi Henry Morgenthau, "Kızıl Sultan"ın Ermenilerden kurtulmak istediğini ve İngiltere, Fransa ve Rusya'nın protestoları sayesinde Ermenileri tümüyle imha etmekten vazgeçmek zorunda kaldığını yazmıştır.[39] Daha yakın dönemde başka bir yazar, "belli bir ırktan kişileri tamamen ortadan kaldırmak kastıyla tasarlanmış bir komplodan... ve tam da bu nedenle bunu soykırım olarak adlandırdıklarından" bahsetmiştir.[40] Dadrian, Sultan'ın yaptıkları ile Jön Türklerin 1915'te yaptıkları arasındaki bağlantıyı, "soykırım politikalarıyla örülü bir süreç" olarak tanımlamaktadır.[41]

36 Eliot, *Turkey in Europe*, s. 408.
37 Bliss, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, s. 477.
38 Ernest Jackh, *The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow*, s. 44.
39 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 289–90.
40 Ternon, *The Armenians*, s. 92.
41 Vahakn N. Dadrian, "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny", *Armenian Forum* 1, no. 2 (Yaz 1998): 75.

Diğer bir yazar ise katliamların "1915'teki 'nihai çözüm' için bir prova" niteliği taşıdığını söylemektedir.[42]

Hâl böyleyken, Sultan Abdülhamit'in sorumluluğunu destekleyen kanıtlar zayıf kalmaktadır ve olaylara tanıklık eden gözlemcilerin tuttukları kayıtlara bakıldığında, başka türlü açıklamalar daha makul görünmektedir. Eliot, "emirlerin, planlı ve örgütlü bir Ermeni katliamına yönelik olarak verildiğini" düşünmemektedir. Yerel yöneticiler tarafından yanlış yönlendirilen Sultan'ın Ermeni devrimcilerin bir isyan başlatmasından gerçekten korktuğuna ve dolayısıyla sert önlemler alınması emrini verdiğine inanmaktadır. "Yerel mercilere iletilen emirlerde, muhtemelen, Ermenilerin başlatacakları herhangi bir devrimci ayaklanmaya karşı tetikte olma uyarısında bulunuluyordu ve vakit kaybetmeden taarruza geçmek için bir isyan çıkmasını korkuyla beklemek gerekmiyordu."[43] Hepworth'e göre, Türkler, büyük çaplı bir ayaklanmadan gerçekten de korkuyorlardı. Bu tedirginlik mantıksız olsa bile, "asilerin tüm ülkeyi istila ettiğine ve en ileri önlemler alınmadığı takdirde hükümetin devrileceğine sahiden inanıyorlardı." Hepworth, olayların birçoğunda devrimcilerin gizli planlarının yerel makamlarca ortaya çıkarıldığını rivayet etmektedir. Kendilerine Sultan tarafından bu tasarıları en katı biçimde durdurmaları emredildiği için katliamlar düzenlediklerini, bunları isyancıların başarılı bir şekilde bastırılması olarak raporladıklarını ve sonuçta madalya ile mükâfatlandırıldıklarını anlatmaktadır.[44]

Almanya Büyükelçisi, 26 Ekim 1895'te Berlin'e gönderdiği raporda, kısa süre evvel yaşanmış olan zulüm olaylarını merkezî yönetimin emretmediğini düşündüğünden bahsetmiştir.

Büyükelçi'ye göre, öldürme olaylarından taşradaki makamların sorumlu olması kuvvetle muhtemeldi. 13 Kasım tarihli diğer raporunda, Sultan'ın verdiği emirlerin aslında yalnızca asileri durdurmayı amaçladığını fakat nefret edilen Ermenilere karşı kanlı bir

42 David Marshall Lang, *The Armenians: A People in Exile*, s. 1.
43 Eliot, *Turkey in Europe*, s. 407.
44 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 162, 173.

intikama zemin hazırladığını eklemiştir.[45] Muadillerinin müdahale ederek katliamın önüne geçmiş oldukları vakalar incelendiğinde, yerel makamların oynadığı rolün önemi anlaşılmaktadır. 26 Ekim 1895'te, Ankara'daki İngiliz konsolos yardımcısı, "valinin, her türlü karışıklığa mani olmak amacıyla büyük çaba gösterdiğini" iletmiştir. 24 Kasım 1895'te Halep'teki İngiltere Konsolosu Henry D. Barnham, yüksek gerilime ve küçük karışıklıklara rağmen ayaklanma çıkmasını engellemeye muvaffak olan Korgeneral Ethem Paşa'dan övgüyle söz etmektedir.[46] Bu ve buna benzer müdahalelere diğer bölgelerde de rastlandığı bilinmektedir.

Katliamlara tanıklık eden gözlemcilerin büyük kısmı, tahrik edici propagandalarıyla bir korku ortamı yaratan Ermeni devrimcilerin ve boş sözler vererek destek vaat eden Avrupalı güçlerin de, Türklerin verdiği şiddetli tepkiye neden oldukları için olaylardan sorumlu olduklarına vurgu yapmaktadır. Amerikalı gazeteci Sidney Whitman, devrimciler tarafından dağıtılan el ilanlarında Türk boyunduruğundan kurtulmak üzere ayaklanma çağrısında bulunulduğuna dikkat çekmektedir. Türkler bu tehditleri ciddiye alınca, "suçlunun cezasının masuma yüklendiği" dehşet verici olayların yaşandığını anlatmaktadır.[47] İngiliz resmî yetkililerden Ardern Hulme-Beaman, Avrupa'daki başkentlerde rahat ve güvenli bir hayat sürdüren liderler tarafından yönetilen devrimcilerin, şiddet tehditleri savurduklarını yazmaktadır: "Kendileri gibi Hıristiyan olan masum insanlara zulmedilmesini sağlayarak Avrupa'yı yardım eli uzatmaya zorlamaya dayanan rezil ve faydasız bir programları" vardı. Bundan dolayı, insafsız katliamların sorumluluğu "yurtdışındaki alçak Komitacılar ile Avrupa'nın çok övüldüğü hâlde aciz kalan müdahalesi arasında bölüşülmüş durumdadır."[48] Hepworth, özellikle İngiltere'nin "zulme uğrayan Hıristiyanları koruma sözü verdiğini fakat bu korumanın düzmece ve utanç verici olduğunu"

45 Lepsius v.d., *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette*, cilt 12, part 1, s. 84–85, 103.

46 Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians*, cilt 4, s. 409, 639–40.

47 Sidney Whitman, *Turkish Memories*, s. 127.

48 Ardern Hulme-Beaman, *Twenty Years in the Near East*, s. 304–5.

öne sürmektedir. Yazar, "basit bir blöf yapan İngiltere'nin baskıdan bahsederken gür çıkan sesinin, sıra harekete geçmeye geldiği zaman nasıl kesildiğini" anlatmaktadır.[49] Avrupa'nın müdahalesi, Türkleri hiddetlendirmeye yetmiştir fakat verilen yardım sözlerine bel bağlayan Ermenilere etkin bir koruma sağlanması için gereken güç ve tesire hiçbir zaman sahip olmamıştır.

Katliamları azmettirenler, öldürme işini ifa edecek infazcıları nereden buldular? Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa, Asya ve Afrika'daki en önemli vilayetlerini kaybettiği bir dönemde, Ermenilere eşit siyasal haklar tanınması fikrine karşı büyük bir muhalefet oluşmuştu. Müslümanlar, üstün konumlarının tehlikede olduğunu ve Avrupa'dan yardım gören Ermenilerin -zorla bastırılarak- bir ders almaları sağlanmaz ise, üstünlük elde edeceklerini düşünüyorlardı. Hristiyanların Balkanlar'dan gelen Müslüman muhacirlerin evlerine ve mallarına nasıl el koyduğuna ve Müslümanları katlettiklerine dair anlatılan dehşet dolu hikâyeler dört bir yana yayıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın ardından, Bulgaristan'da yaşayan yarım milyonu aşkın Müslüman, muhacir olarak Anadolu'ya gelmiş ve yerleşmişti. Bu grup, Hıristiyanlara karşı duyduğu güçlü nefretle tanınıyordu. Bu muhacirlerden bazılarının, komşularına karşı düzenlenen katliamda yer aldıkları bilinmektedir. "Bu büyük kitlenin cinayet, yağma ve zorbalıklara canıgönülden katıldığını" yazan Bliss, şöyle eklemektedir: "Şüphesiz, bu isteklilik, bir bileşimin sonucuydu. Siyasal korkular, dinî fanatizm, yağmalama arzusu gibi unsurlar, farklı ölçeklerde ve farklı yerlerde devreye giriyorlardı."[50]

Bunun yanı sıra, çalışkan Ermenilerin görece sahip oldukları refaha karşı kıskançlık hissi de besleniyordu. Hepworth'ün işaret ettiği üzere, Ermenilerin genel olarak sevilmemelerinin nedeni, muhtemelen, "fevkalade becerilere ve istisnai yeteneklere" sahip olmaları idi. Ermeni nüfusun büyük çoğunluğunun kırsal bölgede

49 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 157.
50 Bliss, *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians*, s. 557.

zor bir hayat sürdürmeye çalışan, hor görülen çiftçilerden oluşuyor olmasına rağmen, şehirli Ermenilerin çoğu doktor, eczacı veya tüccardı. "Bunlarla yarışma kabiliyetinden yoksun olan ve daima kaybeden tarafta bulunan insanlar, bu durum karşısında içerliyor ve öfkeleniyorlardı." Durmaksızın büyüyen düşmanlık duygusunun şiddet olaylarıyla dışa vurulması için, uygun fırsatın yakalanması yeterli oldu.[51] Sonuç, uygar dünyanın kanını donduran bir şiddet çılgınlığıydı.

51 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 295, 145–46.

4. BÖLÜM
JÖN TÜRKLERİN İKTİDARA GELİŞİ

Sultan Abdülhamit'in iktidarı, 1895-1896 arasındaki olaylardan sonra on iki yıl daha devam etti. 1908'de Jön Türkler iktidara el koyana dek, Ermeni devrimciler saldırılarını sürdürdüler ve hatta hükümdara suikast düzenlemeye dahi kalkıştılar. Bunun yanı sıra, Avrupalı güçlerin müdahalesini sağlamayı tekrar denediler. Bu çabaların hiçbiri, Ermenileri, bağımsızlıklarını kazanma amaçlarına yaklaştırmadı. İşin aslı, eldeki göstergeler, bu faaliyetlerin Türklerin öfkesini kamçıladığına ve neticede Ermeniler ile Türkler arasındaki ilişkilerde -sonuçları Abdülhamit devrindekilerden çok daha yıkıcı olan- yeni bir kopmaya yol açtığına işaret etmektedir.

ERMENİ GERİLLA SAVAŞI

İstanbul'daki Osmanlı Bankası'na düzenlenen başarısız saldırının üzerinden bir yıl geçmişti ki, 1897 Temmuzu'nun sonlarında, İran sınırındaki üslerinden çıkarak harekete geçen 250 Taşnak üyesinden oluşan bir kuvvet, Mazrik Kürt aşiretinin Van şehri yakınlarındaki Hanasor havzasında kurulmuş olan kampına saldırdı. Taarruzun, bir Ermeni köyünü imha eden aşiretten intikam almak üzere düzenlendiği söylenmektedir.[1] Kürtleri hazırlıksız yakalayan Ermeniler, Ermeni yazarlarca "Aşiretin büyük bir kısmı öldürüldü", "Erkeklerin çoğu oracıkta katledildi" veya "Aşiretin tamamı ortadan kaldırıldı" gibi cümlelerle tasvir edilen büyük bir zafer kazandılar.[2] Langer'e göre, Ermeniler "erkek, kadın ve

1 James H. Tashjian, "The Armenian 'Dashnag' Party: A Brief Statement", *Armenian Review* 21, no. 4 (Kış 1968): 53.

2 Chalabian, *Revolutionary Figures*, s. 328; Vratzian, "The Armenian Revolution and

çocukları katlettiler veya vahşice yöntemlerle kötürüm bıraktılar."[3] Avrupa basınında hızla gündeme düşmesine rağmen, Hanasor baskınının en büyük tesiri Ermeniler üzerinde görüldü. Bu olayla cesaretlenen Ermenilerin, Avrupalıların kandırmaca yardım sözlerine bel bağlamak yerine siyasal özgürlüklerini kendi başlarına elde edebileceklerine olan inançları arttı.[4]

Ermeni devrimciler ile Türk ve Kürtler arasındaki çatışmalar, Doğu Anadolu'nun çeşitli yerlerinde devam etti. Kurtulanlardan biri, yüzlerce genç erkeğin, İran ve Rusya'dan soktukları silah ve cephaneyi köylü ve kentli Ermenilere sattıklarını anımsamaktadır.[5] Bir Taşnak tarihçisi, sayısız destansı çarpışmanın birbirini izlediğini belirttiği bu dönemi, "gurur ve kahramanca fedakârlıklarla dolu zamanlar" olarak tanımlamaktadır.[6]

Sason bölgesindeki ilk kanlı dövüşten tam yirmi yıl sonra, 1904 baharında yeni bir çatışma patlak verdi. Taşnaklar, bir süredir silah dağıtıp savaşçı birliklerini örgütlüyorlardı; bir vakanüvise [Osmanlı resmî tarihçisine] göre, bu çalışmalar "gelecekte genel bir ayaklanma çıkarmak maksadıyla" yapılıyordu.[7] Andranik Ozanyan ve Sivaslı Murat gibi meşhur komutanların yönetimindeki Ermeniler, 15.000 askerden oluşan Türk birliklerinden gelen taarruza karşı üç hafta boyunca direnmeyi başardılar, fakat nihayet geri çekilerek dağlara sığınmak zorunda kaldılar. Kafkasya'da Ruslardan destek alma girişimleri başarısızlıkla sonuçlanan Ermeni savaşçılar, Rus sınır birlikleri tarafından yakalanıp öldürüldüler. İki İngiliz misyonere göre, 1905 yazında, yaklaşık 300 Taşnak mensubu tarafından Muş sancağında ve Van Gölü'nün batısında düzenlenen büyük çaplı gerilla harekâtları 5.000 kişinin yaşamına mal oldu.[8]

---

the Armenian Revolutionary Federation", s. 27; Atamian, *Armenian Community*, s. 109.

3 Langer, *Diplomacy of Imperialism*, cilt 1, s. 350.

4 Atamian, *Armenian Community*, s. 109.

5 Aprahamian, *From Van to Detroit*, s. 21.

6 Tashjian, "The Armenian 'Dashnag' Party", s. 53.

7 Chalabian, *Revolutionary Figures*, s. 215.

8 W. A. Wigram and E. T. A. Wigram, *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan*, s. 247–50.

Bu saldırıların ve Ermeni devrimcilerin aynı dönemde giriştikleri benzer eylemlerin asıl maksadı net olarak anlaşılamamaktadır. Taşnak hayranı olan kimi Ermeni yazarlar, "Ermeni bağımsızlık mücadelesi" uğruna çarpışan "ölümsüzler"den bahsetmektedirler.[9] Kimi zaman mucizevî yollarla en ağır dövüşlerden sıyrılarak hayatta kalan gerçeküstü kahramanların destanlarını anlatmaktadırlar. Devrimciler, kendi hayatlarını tehlikeye atmaktan veya zalimleri öldürmekten çekinmeyen intikamcılar olarak tasvir edilmektedirler. Örneğin bu fedailerden biri olan Kevork Çavuş için "savunmasız halkı rahatsız edenleri cezalandırmak için elinde kamasıyla daima hazır bekleyen adam" denmektedir. 1904 yılındaki Sason Ayaklanması'nın bastırılmasının ardından, adamlarının dördünün, gaddarlığıyla meşhur bir Kürt aşiret reisinin peşine düştükleri, "konağına baskın düzenleyip dört kişilik ailesini imha ettikleri" ve sonrasında da kaçtıkları anlatılmaktadır.[10] Diğer bir yazara göre, bu tür fiiller, "nefsi müdafaa" adı altında yapılan "tedhişçi misillemeler"dir.[11] Halkın silahlanması, bazen isyan hazırlığı olarak isimlendirilmektedir, bazen de bunun, yağmacı Kürtlere ve diğer mütecavizlere karşı bir nefsi müdafaa olduğu söylenmektedir. Söz konusu dönemde, devrimciler, bir yandan propagandalarında, silahlı mücadele yoluyla ulusal bağımsızlığa kavuşma hedefine vurgu yapıyor, öte yandan, yurtdışında kendilerini tanıtırken şiddete yalnızca savunma amacıyla başvurduklarını belirtiyorlardı. Buradan, Ermenilerin gizleme taktiği uyguladıkları ve bu nedenle, devrimcilerin saldırıları karşısında Türk makamlarının tam olarak neyle baş etmeye çalıştıklarını tespit edememelerinin doğal olduğu sonucunu çıkmaktadır.

Anadolu'daki mücadeleyle ilgili tüm belirsizliklere rağmen, Taşnakların Sultan'a karşı suikast girişimleri açıkça ofansif [saldırıya dayalı] bir eylemdi. 21 Temmuz 1905 Cuma günü, Ermeni çete, Sultan İstanbul'daki bir camide ibadet ettiği sırada arabasına

9 Chalabian, *Revolutionary Figures*, s. 265.
10 Mandalian, *Armenian Freedom Fighters*, s. 142.
11 Atamian, *Armenian Community*, s. 277.

patlayıcı yerleştirmeyi başardı. Camiden ayrılma vaktini birkaç dakika erteleyen Sultan, böylece ölümden dönmüş oldu. Araba, Sultan'ın ulaşmasından evvel infilak etti; kendisine eşlik eden heyetten yirmi altı kişi ölürken, elli sekiz kişi de yaralandı.[12]

GÜVENSİZ BİR İTTİFAK

Osmanlı muhalefetinin ilk kongresi 1902 Şubatı'nda Paris'te toplandı. Başta gelen katılımcılar, Osmanlı liberalleri, Jön Türkler olarak da bilinen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ve Taşnakların önemli rol oynadıkları bir Ermeni delegasyonu idi. Baştaki Sultan'ın değiştirilmesi gerektiği konusunda hemfikir olmalarına rağmen, İTC içerisinde, Ermenilere özerklik tanınması ve yabancı müdahale gibi meselelerde ayrılıklar vardı. Prens Mehmet Sabahattin liderliğindeki en kalabalık hizip, imparatorlukta yaşayan ulusal azınlıklara geniş özerklik tanımaktan ve gerekli ıslahatların gerçekleştirilmesi için Avrupalı güçlerin müdahalesine izin vermekten yanaydı. Ahmet Rıza etrafında kümelenen diğer bir grup ise, aksine, böyle bir müdahaleyi emperyalist bir eylem olarak değerlendirerek kınıyor ve her türlü bölgesel özerkliğe karşı çıkıyordu. Kongrenin nihai bildirisinde 1878'de feshedilmiş olan anayasanın tekrar yürürlüğe sokulması talep edildi ve Avrupalı güçlere, antlaşma yükümlülüklerini üstlenmeleri çağrısında bulunuldu. Bu gelişme, "Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin [ve diğer ıslahat hükümlerinin] derhal hayata geçirilmesi" hususunda ısrar eden Ermenilerin hoşuna gitti. Amma velâkin, bu bildiriyle beraber İTC'nin iki fraksiyonu arasındaki açıklık iyice derinleşti.[13]

Kongreyi takip eden senelerde, İTC'nin anti-emperyalist gündeme sahip olan milliyetçi kanadı, etki alanını genişletti ve Jön

12 Edward Alexander, *A Crime of Vengeance: An Armenian Struggle for Justice*, s. 97; Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire", *East European Quarterly* 6 (1972): 15; Salahi R. Sonyel, *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy*, s. 261.

13 Ernest E. Ramsaur, Jr., *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*, s. 70–75 (alıntılanan metin için, bkz. s. 70); Şükrü M. Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition*, s. 195–97.

Türkler ile Ermeniler arasındaki gerilim arttı. Bununla birlikte, 1908 yılında Abdülhamit'e karşı kazanılan zaferin ardından, eski anlaşmazlıklar arka plana atıldı. İngiltere ve Rusya'nın Türkiye'yi paylaştıklarına dair bildirimler alan Makedonya'daki bir grup subay, İTC'ye katıldı. Diğer garnizonlar da bu subayları takip etti ve sonuçta Jön Türkler kansız bir darbeyle iktidara geldiler. 24 Temmuz 1908'de, Abdülhamit'i 1878'de feshettiği anayasayı tekrar ilan etmeye zorladılar ve Türkler ile Ermeniler, ortak mücadele yoluyla ulaştıkları özgürlük ve eşitlik ilkelerini beraberce kutladılar. Toplumsal uzlaşma sahneleri yaşandı; Talat, Enver ve Cemal gibi Jön Türk liderleri kiliseleri ziyaret ettiler ve ulusal uyumla dolu bu yeni düzenin devam etmesi için dualar edildi. Taşnaklar, devrim örgütünü devam ettireceklerini fakat silahlı mücadeleye son vereceklerini ve siyasal bir kuruluş olarak icraatlarını sürdüreceklerini duyurdular.[14]

Taşnaklar ile İTC arasındaki dostane ilişkiler, 1909 Nisanı'nda muhafazakâr karşı darbenin ardından Adana'da ve Kilikya'nın diğer kısımlarında meydana gelen yeni bir Ermeni taktiline rağmen devam etti. Görünen o ki, Adana Ermeni cemaatinin lideri Piskopos Muşeg, bir süredir halkı silahlanması yönünde uyarıyor, şoven fikirler yaymaya çalışıyor ve Müslümanlara karşı küçümseyici bir tavır takınıyordu. Birçok gözlemcinin Pears'a aktardıkları üzere, Kilikyalı Ermeniler, "özgürlüklerini ve Müslümanlarla eşit tutulma haklarını almak için gereksiz yere saldırıya dayalı yöntemlere başvurmuşlardı."[15] Buna mukabil, şehrin önde gelenleri, ortaya atılan tüm dinler için eşitlik fikrine karşı çıktılar ve güruhları, Ermenilere karşı ayaklanmaları için kışkırttılar. Takdilin ilk dalgası 14 Nisan günü başladı ve birkaç saat içinde gerici grup İstanbul'da iktidarı ele geçirdi. Düzeni sağlamak üzere gönderilen birlikler de yağmalama ve öldürme olaylarına karıştılar. Avrupa savaş

14 Feroz Ahmad, "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908–1914", *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, haz. Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 419.

15 Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 298.

gemilerinin Mersin Limanı'na girmesinin ardından, Jön Türklerin İstanbul'da tekrar yönetime geldiği gün, katliamın ikinci dalgası yaşandı. Bütün bu şiddet olayları sonucunda, tahminlere göre, çoğunluğu Ermeni olmak üzere yaklaşık 20.000 insan hayatını kaybetti.[16]

Bazı Ermeni yazarlar, katliamdan Abdülhamit'in İstanbul'dan gönderdiği casusları ve başkaldıran gericileri sorumlu tutmaktadırlar.[17] Diğerleri ise Jön Türkleri suçlamaktadırlar.[18] Dadrian, Adana olaylarının, "partinin, teşkilat ağını geliştirmesi ve olayların hemen ardından gelen Ermeni soykırımında bu şebekeyi faaliyete sokması için bir deneme işlevi gördüğünü" yazmaktadır.[19] Bu yorumları destekleyen kanıt yoktur. Olayların gerçek nedenleri belki de hiçbir zaman öğrenilemeyebilir. Katliam Kilikya ile sınırlı kaldığı için, yerel etmenlerin büyük bir öneme sahip oldukları anlaşılmaktadır. Konunun uzmanlarından biri olan İngiliz yazar H. Charles Woods, 1890'lı yıllardaki katliamlardan etkilenmeyen ve hem sayıları hem de refahları artan "bu sancaklardaki Ermenilere karşı besledikleri kıskançlık közlerinin Müslümanlarda içten içe alevlendiğini" önemle belirtmektedir. Yazara göre, "Müslümanları öfke nöbetine sokan eşitlik söylemi, her iki dine mensup aşırı uçlardaki hatipler, Ermeni cemaatinden çok küçük bir grubun akılsız davranışları ve katliamın gerçekleştirildiği yerlerdeki idarî yetkililerin zayıflık ve ihmalleri, muhtemelen," 1909 olaylarının nedenleri arasındadır.[20] Diğer bir yabancı gözlemci, Adana etrafındaki köylerdeki cina-

16 Ahmad, "Unionist Relations", s. 420–21; Avedis K. Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion*, s. 279–80.

17 Stephan H. Astourian, "Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization", *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, haz. Richard G. Hovannisian, s. 67; Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913*, s. 124–25.

18 Sarkisian ve Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History*, s. 20.

19 Vahakn N. Dadrian, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide", *Studies in Comparative Genocide*, haz. Levon Chorbajian ve George Shirinian, s. 102.

20 H. Charles Woods, *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East*, s. 76.

yetlerin çoğundan Ermenilerin tefecilikle geçinmesinden rahatsız olan Kürtlerin sorumlu olduklarını düşünmektedir.[21]

Tekrar iktidara gelen İTC, hasarı gidermek için hemen harekete geçti. Kurbanlara yardım için para ayrıldı; 1 Mayıs'ta Meclis-i Mebusan, katliam suçlularının yargılanması için askerî mahkemeler kurulmasını oybirliğine yakın bir sonuçla kabul etti. Elli Türk, cinayet ve ayaklanma çıkarmak suçlarından idama mahkûm edildi; infaz edilen yirmi suçlu, Hıristiyanları katlettikleri için asılan ilk Müslümanlar oldular. İdam cezasına çarptırılanlar arasında beş tane de Ermeni vardı. Bunların en azından üçü, muhtemelen masumdu. Öfkeli Piskopos Muşeg ise firar etti.[22]

Gericilerin yaptığı karşı darbenin bozguna uğramasının ardından, bu komploya suç ortaklığı ettiğinden şüphe duyulan Sultan, yerini erkek kardeşi V. Mehmet'e vermek üzere tahttan çekilmeye zorlandı. Ermeniler artık yeni rejimin en ateşli savunucuları olmuşlardı. 1909 sonbaharında düzenlenen beşinci kongrelerinde, Taşnaklar, Jön Türklerle işbirliği politikalarını teyit ettiler ve yer altı faaliyetlerine son verme kararı aldılar.[23] Buna rağmen, nefsi müdafaa adı altında silahlanmaya devam ettiler. Meşhur gerilla önderi Murat'ın Sivas civarındaki bir grup köylüye yaptığı konuşmada, öküzün boynuzları, kedinin tırnakları, köpeğin de dişleri olduğunu söyledikten sonra şöyle eklediği rivayet edilmektedir: "İhtiyaçlarınızın farkına hayvanlar kadar bile varamamanız mümkün müdür?"[24]

Dönemin bazı yazarları, Taşnakları Ermeni halkını İTC'nin ihanetine ve 1915'teki feci olaylara hazırlamakta yetersiz kalmakla suçlamaktadırlar.[25] I. Dünya Savaşı öncesinde Jön Türklerin bakış açılarının giderek şovenleştiğini gösteren belirtilerin bol oldu-

21 William M. Ramsay, *The Revolution in Constantinople and Turkey: A Diary*, s. 207.
22 Woods, *Danger Zone of Europe*, s. 183–88; Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey*, s. 144–46.
23 Hratch Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890–1924*, s. 87–91.
24 Aktaran Chalabian, *Revolutionary Figures*, s. 285.
25 Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation*, s. 103.

ğunu varsayan bu yazarlar, [Jön Türklerin] Pantürkist fikirleri benimsemelerinin, kendisini bekleyen tehlikeler hakkında Ermeni azınlığa bir uyarı olması gerektiğini belirtmektedirler. Diğer yazarlar, "İttihat ve Terakki liderlerinin düşünür değil eylem adamı olduklarını; ideolojik yönden seçmeci olduklarını ve buluştukları ortak paydanın, ideolojik bir programdan ziyade bir dizi siyasal tutum olduğunu" vurgulamaktadırlar.[26] Liberal stratejileri imparatorluğun hızla çöküşünü engellemekte başarısız olunca, Suny'nin belirttiği gibi, "Jön Türk liderlerinin siyasal görüşleri, peyderpey, başlangıçtaki -sivil haklar ve azınlık hakları üzerine kurulu çok uluslu bir imparatorluktan bahseden- Osmanlıcılık'tan, -Türklerin baskın rolünü vurgulayan- Türk milliyetçiliği ideolojisine doğru kaydı."[27] Suny, yine de, İttihat ve Terakki yöneticilerinin herhangi bir ideolojik yönelim üzerinde asla açıkça anlaşmadıklarını ve siyasal düşüncelerinin Osmanlıcılık ile Panislamizm'in bir karışımı olduğunu eklemektedir. Suny'ye göre, meşhur sosyolog ve eğitimci Ziya Gökalp, Turancılık kavramını felsefe edinmişti fakat Gökalp ve yandaşlarınınki, Jön Türk politikaları içerisindeki zayıf bir hareketti. Üstelik Gökalp için bile, Turancılık asla bir eylem planı teşkil etmedi. Suny'nin iddia ettiğine göre, bazı yazarların yönelttiği suçlamaların aksine, Turancılık, Ermeni azınlığın katledilmesini tasarlamadı.[28]

1908 ila 1913 yılları arasında Osmanlı hükümetinin dış politikada tecrübe ettiği bir dizi yıkıcı başarısızlık, Türk-Ermeni ilişkileri üzerinde, İTC içerisindeki ideolojik gelişmelerden çok daha

26 Erik J. Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 137.

27 Suny, *Looking toward Ararat*, s. 108.

28 Dadrian, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide", makalesinin 114. sayfasında, Gökalp için "Bu yok etme cemiyetinin parti başkanlarından biriydi" demektedir. Jön Türklerin I. Dünya Savaşı öncesinde benimsedikleri ideoloji hakkında Suny, Akarlı ve Deringil tarafından ortaya konmuş olan görüşler için bkz. the *Armenian Forum* 1, no. 2 (Yaz 1998): Ronald Grigor Suny, "Empire and Nation: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire", s. 17–51; Engin Deniz Akarlı, "Particularities of History: A Response to Ronald Grigor Suny", s. 53–4 ve Selim Deringil, "In Search of a Way Forward: A Response to Ronald Grigor Suny", s. 65–71. Gökalp'ın 1915 olaylarındaki rolü 5. Bölüm'de daha ayrıntılı bir şekilde tartışılmaktadır.

mühim etkiler doğurdu. Hatırlatmak gerekir ki bu bozgunlar, 1683'te başarısızlıkla sonuçlanan Viyana Kuşatması'ndan beri durmaksızın devam eden toprak kayıplarının tam da üstüne geldi. Viyana Kuşatması'ndan başlayarak çöküş devrine giren ve ardından 1736'da İran'da, 1784'te Kırım'da, 1832'de Yunanistan'da ve 1840'ta Mısır'da bulunan topraklarını kaybeden imparatorluğun parçalanması, 20. yüzyılın başlarında ivme kazandı. 5 Ekim 1908 tarihinde Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti ve birkaç saat içerisinde Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bosna-Hersek'i ilhak ettiğini duyurdu. Bunların yanı sıra, Girit Adası'ndaki Yunan liderler, Yunanistan ile birleştiklerini bildirdiler. 29 Eylül 1911'de İtalya, Osmanlı'nın (bugün Libya olan) Trablusgarp vilayetini istila etti. 1912-1913 Balkan Savaşları'nda bu yenilgilere yenileri eklendi. Osmanlı Devleti'nin imzalamak zorunda kaldığı 19 Ağustos 1913 tarihli Bükreş Antlaşması sonucunda, imparatorluk topraklarının yüzde 32,7'si ve nüfusunun yüzde 20'si kaybedilmiş oldu. Diğer bir deyişle, 1913 itibarı ile Osmanlılar Avrupa'daki topraklarının yüzde 83'ünden oldular. Tüm bu yaşananların, Jön Türk yöneticileri üzerinde son derece moral bozucu bir etki yaratması ve milliyetçi duyguların artmasına neden olması şaşırtıcı değildir. Kuşatma altında olduklarına inanmaya ve tüm bu küçük düşürücü bozgunlara yol açan Hıristiyan devletlerine karşı güçlü bir kin gütmeye başladılar.[29]

Özellikle Balkan Savaşları'nın ardından, Türkler ile Ermeniler arasındaki gerginlik iyice arttı. Osmanlı ordusundaki Ermeni subayların imparatorluğa sadık kaldıkları düşünülüyordu ama Türk hükümeti, meşhur Ermeni komutan Andranik'in Bulgaristan'da bir grup gönüllüyü Türkiye'ye karşı Bulgarlarla yan yana savaşmak için örgütlediğini öğrendi. Kafkasya'daki Ermeniler de Osmanlılara karşı Rus müdahalesini kışkırtıyorlardı.[30] İmparatorluğun Avrupa'da kaybettiği topraklardaki evlerini bırakıp kaçmaya zor-

29 George W. Gawrych, "The Culture and Politics of Violence in Turkish Society, 1903–14", *Middle Eastern Studies* 22 (1986): 326–27.

30 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 30–31.

lanan yaklaşık yarım milyon Müslüman muhacirin ülkeye akın etmesi, daha da yıkıcı sonuçlar doğurdu. Tıpkı 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın ardından gelen göç akımında olduğu gibi, bir kez daha katliam hikâyeleri anlatılmaya başlandı; muhacirlerin büyük kısmı yolda yaşamını kaybetmişti. Kurtulanlar, tüm Hıristiyanları bu talihsizliğin sorumlusu olarak görüyor ve hepsine karşı büyük bir nefret duyuyorlardı.[31]

1912 senesindeki parlamenter seçimlerde, Taşnaklar ve İTC'yi ortak bir düzlemde buluşturan anlaşma hâlâ geçerliydi, fakat 1913 başlarında ilişkiler gerilmeye başladı.[32] Anadolu'nun doğu vilayetlerinde Kürtlerin karıştığı yağmacılık olayları arttı. Taşnaklar imparatorlukta özerklik ve ıslahat öngören programa resmen bağlı kalmaya devam etseler de Rusya'yı tek gerçek hamileri olarak gören Ermenilerin sayısı giderek artmaya başladı.[33] 1913 Eylülü'nde Köstence'de düzenlenen Hınçak kongresinde, meşru faaliyetleri bir kenara bırakma ve -arasında Dâhiliye Nazırı [İçişleri Bakanı] Talat'a karşı tertip edilen bir suikast da bulunan- gayrimeşru faaliyetlere geri dönme kararı alındı. Talat, 1913 Ocak'ında hükümeti deviren ve kendi diktatörlüklerini kuran milliyetçi İTC liderlerinden biriydi. Uygulanmasa dahi,[34] Talat'ı öldürme planı Ermeni devrimcilerin yeni bir radikal atmosfer içine girdiklerine işaret ediyordu. Aynı dönemde, Türkiye'nin askerî yönden uğradığı bozgundan istifade etmek isteyen Taşnak yöneticileri, Ermeni Kilisesi'nin önderleri ve diaspora Ermenileri, Avrupalı güçlerin müdahalesi yoluyla "Ermeni meselesi"ni bir çözüme kavuşturma çabalarına tekrar giriştiler. İTC yönetimine göre, bu dış yardım çağrısı, Ermenilerin

31 McCarthy, *Death and Exile*, s. 161; Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 112–13.

32 Özellikle bkz. Gaidz F. Minassian, "Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne à la veille de la Première Guerre Mondiale après les sources arméniennes", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 81–99.

33 Roderic H. Davison, "The Armenian Crisis, 1912–1914", *American Historical Review* 53 (1948): 499.

34 Bu suikast planı hakkında ayrıntılı bilgi için, bkz. Vahakn N. Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians", *Holocaust and Genocide Studies* 7 (1993): 190.

vatanperverlikten uzak tahrik uğraşlarının bir kanıtıydı. İki yıl sonra, Talat Paşa'nın, Ermeni patriği Başpiskopos Mikayel Zaven'e "Dünyanın hiçbir yerinde, hükümetin içişlerine yabancı müdahalesini sağlamak için bir başkentten diğerine gezen başka bir halk yoktur" dediği rivayet edilmektedir.[35]

1914 ERMENİ REFORM ANLAŞMASI

Türkiye Ermenilerinin Doğu Anadolu'da başlatacakları bir ayaklanmanın kendi topraklarına sıçramasından çekinen Rusya, kapsamlı bir reform paketinin sunulmasına önayak oldu. Rus Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov'un hatıralarında anlattığı gibi, "Transkafkasya, pek barışçıl oldukları söylenemeyecek çok sayıda etnik grubu barındırması nedeniyle, her türlü kargaşaya açık, tehlikeli bir zemin teşkil ediyordu. Yerel idarenin en büyük korkusu, Türk sınır vilayetlerinin silahlı bir ayaklanmaya sahne olmasıydı."[36] Rusların teklifini, Rusya Büyükelçiliği'nin ilk dragomanı ve tanınmış bir uluslararası hukukçu olan André N. Mandelstam kaleme aldı. Bu ıslahat önerisinde, altı doğu vilayetinin tek bir yeni Ermeni eyaleti altında birleştirilmesi ve bunun valiliğine Osmanlı tebaasından bir Hıristiyan'ın veya bir Avrupalı'nın atanması; Hıristiyan ve Müslümanlardan oluşan bir jandarma birliğinin, bir eyalet meclisinin ve eyalet sancaklarında birer idare meclisinin kurulması; Hamidiye Alayları'nın lağvedilmesi ve başta Kilikya olmak üzere, Ermenilerin yaşadığı diğer vilayetlerde benzer reformların yapılması yer alıyordu. Berlin Antlaşması'nın hükümlerine uygun olarak, sözleşmenin tüm maddelerinin hayata geçirilmesi, altı Avrupa devleti tarafından güvence altına alınacaktı.[37]

---

35 Patriğin hatıralarından aktaran Dadrian, "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis", s. 78.

36 Serge D. Sazonov, *Fateful Years, 1909–1916: The Reminiscences of Serge Sazonov*, s. 141.

37 Richard G. Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914", içinde *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, haz. Richard G. Hovannisian, s. 236–37; Sazonov, *Fateful Years*, s. 143.

1913 yazında Rusya, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya-Macaristan ve İtalya'nın İstanbul'daki büyükelçileri ve bunlar tarafından atanmış bir komisyon, Rusya'nın tasarısını görüştü. Müzakerelere dâhil edilmeyen ve doğu vilayetlerini kaybetmek konusunda ciddi endişeler duyan Osmanlı hükümeti, Avrupa'nın bu girişimini engellemek için imparatorluğun tamamını kapsayan kendi ıslahat tasarısını sunmak istediyse de bu manevrasında başarısız oldu.[38] Rusların taslağı, Fransa ve İngiltere tarafından desteklenirken, Türkiye'ye yaranmaya çalışarak Yakın Doğu'daki nüfuzunu artırmak isteyen Almanya ve Avusturya-Macaristan, tasarıya karşı çıkıyordu.

Görüşmeler devam ederken, Doğu Anadolu'daki vaziyet giderek kötüleşiyordu. Önerilen ıslahatların göçebe Kürt aşiretlerinin faaliyetlerini sınırlandıracağına ve Müslüman Kürtlerin, Hıristiyanların yönetimine gireceğine dair söylentiler yayıldı.[39] Sazanov'un yazdığı üzere, "Büyük devletlerin büyükelçileri, olay yerindeki konsoloslarından aldıkları günlük raporlar sayesinde Türk ve Kürtlerin aralıksız uyguladıkları zulüm ve şiddetten haberdar oluyorlardı."[40] Nihayet, Almanya'nın başı çektiği ve Türk bakış açısı lehine birçok imtiyazın tanındığı bir mutabakat anlaşması imzalandı. Altı doğu vilayeti, birer Avrupalı müfettişin idaresindeki iki eyalet altında birleştirildi. "Ermenistan" ve "Ermeni" kelimelerinin hiç geçmediği ıslahat programı, bu iki genel müfettişlik dışında kalan Kilikya'dakini ve onun benzeri Ermeni cemaatlerini dışarıda bırakıyordu. Avrupalı güçlere, ıslahatların yürütülmesini büyükelçileri aracılığıyla denetleme hakkı tanındı fakat bu devletlerin, reformların muvaffakiyetini güvence altına alma yükümlülükleri

38 Kemal Madhar Ahmed, *Kurdistan during the First World War*, çev. Ali Maher Ibrahim, s. 423, Türk reform önerisinin aylar evvel hazırlanmış olmasının, İTC liderlerinin Ermeni meselesini reform yoluyla çözme niyetlerini yansıttığını ileri sürmektedir. Osmanlıların reform hususunda ne ölçüde samimi oldukları, reformun ne zamandır hazırlanıyor olduğu sorusundan büyük ihtimalle daha önemlidir.

39 A.e., s. 161–62.

40 Sazonov, *Fateful Years*, s. 144.

kaldırıldı. Gözden geçirilen anlaşma, 8 Şubat 1914'te, (Avrupa'yı temsilen) Rusya ile Türkiye arasında imzalandı.[41]

İstanbul'daki Rus maslahatgüzarı M. Gulkeviç, "Ermeniler artık Türk boyunduruğundan kurtuluş için ilk adımın atıldığını bilsinler" diyerek ıslahatları selamlıyordu.[42] Richard Hovannisian'ın işaret ettiği gibi, Ermenilerin bütün beklentilerini karşılamaya yetmese de, bu ıslahat "Ermeni Meselesi'nin 1878'de uluslararasılaşmasından beri kabul edilen en tutarlı düzenlemeydi."[43] Bununla birlikte, o dönemde Ermenilerin büyük bir kısmı duruma ihtiyatlı yaklaştı. Taşnakların Cenevre kolu,

> bu diplomatik reformlara itimat etmeden önce, milletimizin bu yeniliğe uygun olarak kendini koruyacak önlemleri alması; ürkeklik ve edilgenlik lanetini kökünden kazıması; en sağlıklı ve kurtarıcı ilkelerden olan öz yardım [*self-assistance*] prensibini benimsemesi; silahlanarak daima hazırlıklı olması gerekmektedir!

şeklinde uyarıda bulundu.[44]

Taşnakların Cenevre örgütünün ıslahat sözleşmesine karşı dile getirdiği şüphelerin gerçekçi bir yaklaşım olduğu ortaya çıktı. Rusya'nın silahlı müdahale tehditleri altında anlaşmayı zorla imzalayan Osmanlı hükümetinin ıslahatları uygulamaya hiç niyeti yoktu. Sultan, aldıkları talimat üzerine birkaç hafta içinde İstanbul'a gelen Alman devlet memuru L. C. Westenenk ile Norveçli memur Hoff'un müfettişliğe atamalarını, Nisan ayına dek tasdik etmedi. Taraflar müfettişlerin yetkileri hususunda tartışmaya başlayınca, gecikme daha da uzadı. 1914 yazının başlarında, Hoff en sonunda Van'a ulaşmış ve Westenenk de Erzurum'a doğru yola çıkmaya hazırlanmıştı ki, 28 Haziran'da Avusturya Arşidükü Franz

41 Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire", s. 237; Sazonov, *Fateful Years*, s. 144–45.

42 Aktaran Ahmed Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman, 1913–1919*, s. 274. Bu çalışmada, bunun yanı sıra, reform sözleşmesinin tam metni de bulunmaktadır (s. 272–74).

43 Hovannisian, "The Armenian Question in the Ottoman Empire", s. 237.

44 Aktaran Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 38.

Ferdinand'ın suikasta kurban gitmesi, I. Dünya Savaşı'nı başlatan ilk kıvılcımı çaktı. 29 Temmuz'da Almanya, Rusya'ya savaş açtı ve 8 Ağustos'ta Türkiye'de genel seferberlik ilan edildi. Bütün bu gelişmelerin ardından, kısa bir süre içinde iki müfettiş görevden alındı. Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmesini takiben, 1914 Aralık'ında, ıslahat sözleşmesi feshedildi.[45]

Bununla da bitmedi. 1914 Ermeni Reformu'nun asla uygulanmamış olmasının, 1915 yılında yaşanan felaketlerde katkısı olduğunu düşünmek için de birçok sebep bulunmaktadır. Avrupalı devletlerin Ermenilerin lehine müdahale etmesi -kendilerinden önceki padişah gibi- Jön Türk yönetiminin de zoruna gitti. Özellikle Rusya'nın rolü, güçlü endişeler uyandırdı. Feroz Ahmad'ın belirttiği gibi, yürürlükten kaldırılan ıslahat sözleşmesinde Ermenilere tanınmış olan haklar, "Doğu Anadolu'da, en sonunda bağımsız bir Ermenistan'a varacak olan bir Rus himayesinin başlangıcı gibi görünüyordu."[46] Dolayısıyla, 1915'te çok sayıda Ermeni'nin Doğu Anadolu'yu işgal eden Rusya'ya duyduğu yakınlığı açık bir şekilde ifade etmesi üzerine, Jön Türkler, Ermeni azınlığın sürekli yinelenen bu hainliklerine kalıcı bir çözüm sağlamanın, ancak Ermeni nüfusun toplu hâlde yer değiştirmeye zorlanması gibi radikal bir önlemle mümkün olacağına kanaat getirdiler. Ermenilerin gözünde reform sözleşmesi, ileride Türk idaresinden tam olarak kurtulmak için ödenmiş bir peşinat gibiydi. Türklerin, Türkiye'nin Anadolu'daki kalpgâhı [*heartland*] olarak gördükleri toprakları kaybetmemek uğruna, ne kadar acımasız olursa olsun, her türlü yolu deneyeceklerinin farkında değillerdi. Ermeni ıslahat sözleşmesinin dayatmalarından kurtulmak için duyulan kuvvetli arzunun, Jön Türkleri 2 Ağustos 1914'te Almanya ile gizli bir askerî antlaşma imzalamaya ve dolayısıyla birkaç ay içinde Almanya tarafında savaşa girmeye yönelten sebeplerden biri olabileceği düşünülmektedir.[47]

45 A.e., s. 38–39; Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 284.
46 Ahmad, "Unionist Relations", s. 424.
47 Karş. Kurt Ziemke, *Die Neue Türkei: Politische Entwicklung 1914–1929*, s. 271.

II. KISIM
BİRBİRİNE MUHALİF İKİ TARİHYAZIMI

5. BÖLÜM
ERMENİ İDDİALARI (1): SOYKIRIMSAL TASARI

Bu güne dek Ermeniler arasında ağır basan görüş, 1915 yılında yüz binlerce Ermeni'nin tabi tutulduğu zorunlu göçün, devlet tarafından örgütlenmiş bir imha planı olduğu yönündedir. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) hâkim olduğu Osmanlı hükümetinin, uzun vadeli ideolojik hedeflerine ulaşmak için savaş bahanesinin arkasına gizlendiği öne sürülmektedir. Richard Hovannisian'ın yazdığına göre, "Çoğulcu Osmanlı toplumunun homojen bir Türk toplumuna dönüştürülmesi için belirlenen yöntem, soykırım idi." Ermeni nüfusun yarısından fazlası mahvedildi "ve geriye kalanlar, atalarının yurdundan zorla çıkarıldı."[1] Ermenilerin tarafını tutanların birçoğu, Ermeni milletini imha planlarının 1914'te başlayan savaşın öncesine dayandığı ve dolayısıyla taammüt [*premeditation*] unsurunun kanıtlandığı yönündeki görüşe de katılmaktadır. Dadrian, 1910 Kasımı'nda toplanan Selanik kongresinden itibaren İTC'nin temel amacının "Türkiye'yi zor kullanarak homojenleştirmek" olduğunu iddia etmektedir.[2] Bütün bunlara ek olarak, yazarlar, -soykırımın sonuçlarını- hayatını kaybeden Ermeni sayısının büyüklüğünü, yapılan katliamların Ermeni halkını yok etmeyi amaçlayan büyük bir planın parçası olduğu iddiasına kanıt olarak ileri sürmektedirler.[3]

---

1 Richard G. Hovannisian, haz., *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, s. 14–15.

2 Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 97.

3 Bu bölümde ve bir sonraki bölümde sürdürdüğüm tartışmanın büyük bir kısmında, özel kasıt tezinin en büyük savunucularından biri olan ve "Ermeni Soykırımı'nın en

TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ, TURANCILIK VE ZİYA GÖKALP'IN ROLÜ

Son bölümde de belirtildiği üzere, İTC yönetiminin bazı mensupları, imparatorluğun gayrimüslim azınlıkları arasında gelişmekte olan ve Türklerin -dil, kültür ve dinleriyle- oynadıkları baskın rolü sorgulayıp şoven bir ideolojiyi de kucaklayan milliyetçi fikirlerden dolayı endişe duyuyorlardı. Bununla birlikte, çözüm olarak Ermenileri etkili bir şekilde ayıklama planları yapıldığına dair yalnızca kulaktan dolma kanıtlar mevcuttu.

Selanik Kongresi'nin toplanmasından haftalar evvel, 6 Ağustos 1910 tarihinde, İTC'nin taktik toplantısında gizli bir konuşma yapan Talat'ın, Müslümanlar ile gayrimüslimlerin anayasal eşitliğini reddettiği ve imparatorluğun homojenleştirilmesi için silah kullanımını savunduğu söylenmektedir. Sorun çıkaran azınlıkların ayıklanmasını da kapsayan bu planın Selanik kongresinde gizli bir oturumla kabul edildiği iddia edilmektedir. Dadrian, "Ermeniler için öngörülen imhanın, bu kapsamlı planın yalnızca bir kısmını oluşturduğunu ve yabancı, muhalif ve uyumsuz olduğu düşünülen diğer azınlıkların da hedef alındığını" ileri sürmektedir.[4]

önemli yazarı" olarak adlandırılan (Peter Balakian, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, s. XVII) Vahakn N. Dadrian'ın çalışmasına odaklandım. Yazarın son kitaplarından birini eleştiren Malcolm E. Yapp'in doğru bir şekilde tespit ettiği gibi, Dadrian, "neler yaşandığını ve neden yaşandığını ortaya çıkarmaya çalışan bir tarihçinin yaklaşımını değil, mücadeleci hukuk sisteminde [*adversarial system*] savcılık makamı adına dosya hazırlayan bir avukatın yaklaşımını" benimsemektedir (V. N. Dadrian'ın *The History of the Armenian Genocide* adlı makalesinin eleştirisi için bkz. *Middle Eastern Studies* 32 [1996]: 397). Alman yazar Hilmar Kaiser de, genellikle Ermenilerin tarafını tutmasına ve soykırım suçlamasını kabul eden bir yazar olmasına rağmen, Dadrian'ın diğer bir kitabında "amacına yönelik kaynakları seçerek kullandığına" dikkat çekmekte ve "ciddi araştırmacıların Dadrian'ın tüm ifadelerini doğru kabul etmek konusunda temkinli olmaları gerektiği" sonucuna ulaşmaktadır ("Germany and the Armenian Genocide: Reply to Vahakn N. Dadrian's Response", *Journal of the Society for Armenian Studies* 9 [1996–99]: 139–40). Ben de bu uyarıya kulak verdim.

4 Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 95. I. Dünya Savaşı sırasında Ermenilerin toplu halde öldürülmesini Jön Türk ideolojisine bağlamaya yönelik diğer girişimlere örnek olarak, bkz. Mihran Dabağ, "Jungtürkische Visionen und der Völkermord an den Armeniern", *Genozid und Moderne*, haz. Mihran Dabağ ve Kristin Platt, cilt 1, s. 152–205 ve Taner Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, s. 150.

Söz konusu gizli toplantıları bildiren kaynakların hepsi, ikinci el bilgilere dayanmaktadır ve hiçbirinde Ermeni cemaatine karşı planlı bir imhadan bahsedilmemektedir. Manastır'daki İngiltere Viskonsülü Arthur B. Geary'nin, Talat'ın gizli konuşmasının metnini ele geçiren birkaç yabancı diplomattan biri olduğu iddia edilmektedir; fakat viskonsülün 28 Ağustos tarihli raporuna bakılırsa, konuşmanın ilgili kısmında "İmparatorluğu Osmanlılaştırma görevi"nin zaruri olduğundan daha kötü bir ifadeye yer verilmiyordu.[5] Gizli kararlarla ilgili bilgi sahibi olduğunu iddia edenler arasında, kongre katılımcılarından olan Erzurum'un eski Posta ve Telgraf Müdürü Galip Bey de vardır. Dadrian'ın yazdığına göre, Galip Bey "bu sırrı Erzurum'daki Fransa Konsolosluğu'nun resmî çevirmeni olan Dikran Sırabyan adlı yakın bir Katolik Ermeni dostuna vermiş ve bu planların 'tüylerini diken diken ettiğini' anlatmıştır." Dadrian, bu bilginin kaynağı olarak Trabzonlu piskopos Jean Naslian'ın hatıralarını göstermektedir.[6] Oysaki James H. Tashjian ve Yves Ternon gibi Ermeni yanlısı yazarlar bile, Piskopos Naslian'ın çalışmasının sayısız hatalarla dolu olduğunu kabul etmektedirler.[7] Bunun dışında, bu hayati bilginin aktarım zinciri epey uzundur: Galip Bey, durumu Sırabyan'a anlatmış ve anlaşıldığı üzere o da Piskopos Naslian'a aktarmıştır. Dadrian, bu tür kaynakların "sorun ve kısıtlılıkları"nın farkında olduğunu söylese de,[8] muhtemelen çoğu okur bu ifadeyi yetersiz bulacaktır.

Ternon, Ermeni soykırımı fikrinin Selanik Kongresi'nde kabul edildiği iddialarına yönelik olarak, "Bu varsayımın dayandığı hiçbir

5 Büyük Britanya, Dışişleri Bakanlığı, *British Documents on the Origin of the War 1898–1914*, s. 208.

6 Jean Naslian, *Les mémoires des Mgr. Jean Naslian, évêque de Trébizonde*, s. 10 (n. 6), 148, 412, aktaran Vahakn N. Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians", *Journal of Political and Military Sociology* 22 (1994): 194 (n. 14).

7 James H. Tashjian, "On a 'Statement' Condemning the Armenian Genocide of 1915–18 Attributed in Error to Mustafa Kemal, Later 'The Ataturk'", *Armenian Review* 35 (1982): 228, 232–33; Ternon, *The Armenians*, s. 289 (n. 24).

8 Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 179.

sağlam kanıt yoktur" demektedir.[9] Daha sert bir dil kullanan İngiliz tarihçi Andrew Mango, "1910 yılında Selanik'te düzenlenen bazı gizli konferanslarda ve sonrasında, 'İttihat ve Terakki Cemiyeti' tarafından, tüm Ermenilerin temizlenmesi düşüncesinin Jön Türk politikasının esas amacı olarak belirlendiği iddialarını destekleyen tek bir delil bile olmadığını" belirtmektedir.[10]

Meşhur sosyolog ve eğitimci Ziya Gökalp'ın (1878-1924) Turancılığı desteklemesinin Ermenileri imha tasarısında önemli bir rol oynadığı varsayımını destekleyen gerçekçi kanıtlar daha da azdır; buna rağmen bu sav da sıklıkla dile getirilmektedir. Tarihçi James Reid, "Hitler için Wagner kim ise, Enver Paşa için de Gökalp o idi." diye yazmaktadır. Reid, Gökalp'ın kuramının ve bunun pragmatik uygulamasının "parçalanmakta olan Osmanlı İmparatorluğu'nun içerisindeki Türk olmayan tüm halkların kökünün kurutulması" anlamına geldiğini söylemektedir.[11] Stephan H. Astourian, Gökalp'ın "soy ve ırka dair mistik bir görüş" benimsediğini ve bu düşüncelerin "Ermeniler için ve Türk olmayan diğer birçok grup için yıkıcı" olduğunu belirtmektedir.[12] Peter Balakian, Gökalp'ı "Alfred Rosenberg ve Joseph Goebbels gibi önde gelen Nazi propagandacılarını gölgede bırakan... tehlikeli bir ırkçı" olarak tanımlamaktadır.[13] Haigazn Kazarian, Gökalp'ın öğretisinin "Ermenilerin imhası için felsefi temel teşkil ettiğini" iddia etmekte ve katliamlarda en büyük sorumluluğu taşıdığını düşündüğü 160 Türk arasında Gökalp'ı da saymaktadır.[14]

Gökalp'ın fikirlerinin bu şekilde okunması, büsbütün yanlış olmasa bile gerçekleri saptırmaktadır. Gökalp, 1909 yılında İTC

9 Ternon, *The Armenians*, s. 134.
10 Andrew Mango, "Understanding Turkey", *Middle Eastern Studies* 18 (1982): 212.
11 James Reid, "The Armenian Massacres in Ottoman and Turkish Historiography", *Armenian Review* 37, no. 1 (İlkbahar 1984): 31.
12 Stephan H. Astourian, "Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization", *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, haz. Richard G. Hovannisian, s. 69.
13 Balakian, *The Burning Tigris*, s. 163.
14 Haigazn K. Kazarian, "A Catalogue of Those Principally Responsible for the 1915–1918 Massacres", *Armenian Review* 29 (1976): 272.

merkez komitesine üye oldu ve haklı olarak, "Türk milliyetçiliğinin manevi babası" ve "Atatürk Devrimi'nin filozofu" olarak tanındı.[15] Türk ulusunu överek Türklük gururunu vurgulamayı amaçladı. 1911 civarında yayınlanan Turan şiirinin son dörtlüğünde, Türklerin anavatanının Türkiye değil "büyük ve müebbet bir ülke(dir): Turan" olduğunu söylüyordu. İsmini İran'ın kuzeydoğusunda uzanan bölgeye Farsçada verilen isim olan Turan kelimesinden alan Turan düşüncesi, Gökalp'ın nazarında, tüm Türk milletinin kültürel birliğinin bir simgesiydi. Türkçülüğün Esasları adlı kitabında "Turan, bütün Türklerin mazide ve belki de istikbalde bir şeniyet olan büyük vatanıdır." diye yazan Gökalp, tüm Türklerin kültürel birliğinin sağlanmasının, bunu takip eden siyasal birliğe zemin hazırlayacağına inanıyordu. Türk ulusunun, ırk veya etnik grup değil, "ortak eğitim ve kültür" temeli üzerine kurulması gerektiğini savunuyordu. Bilakis Osmanlılar, "Türk kültürüne ve hayatına çok zararlı olan emperyalizm sahasına" takılmışlardı.[16]

Gökalp'ın düşüncelerinin hemen hemen tüm yorumcuları, yazarın kullandığı Turan veya Turancılık kavramının hiçbir yayılmacı plan içermediğine dikkat çekmektedirler. Taha Parla, Gökalp'ın milliyetçiliğinin "tartışılmaz bir şekilde dil ve kültür alanıyla sınırlı olduğunu" yazmaktadır. "Büyük insancıl emelleri olan bir adam" olarak tanımladığı Gökalp'a göre, Türk milliyetçiliğinin -Emile Durkheim'ın öğretisindeki gibi- "kültürel bir ideal", "sosyal dayanışmanın [tesanüdün] temeli" anlamına geldiğini ve bunun "ırkçı veya yayılmacı olmayan çoğulcu bir milliyetçilik olduğunu belirtmektedir.[17] Gotthard Jäschke, Gökalp'ın Turancılığa politik olmayan bir yorum getirdiğini savunmaktadır. Geniş bir imparatorluk hayalleri, "onun manevi tabiatına aykırıdır."[18] Niyazi Berkes, Gökalp'ın, "Batı karşıtı aşırı milliyetçiliği" veya "ırkçılığı"

15 Uriel Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp*, s. ix; Robert Devereux'nün Önsözü, Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism*, s. X.

16 Gökalp, *Principles of Turkism*, s. 20, 28.

17 Taha Parla, *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876–1924*, s. 19, 25–26, 120.

18 Gotthard Jäschke, *Der Turanismus der Jungtürken: Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege*, s. 5, 8.

hiçbir zaman desteklemediğini ve hatta yaşamının son yıllarında "Turan" kelimesini bile kullanmayı bıraktığını vurgulamaktadır.[19] I. Dünya Savaşı başlarken, Gökalp'ın havada esen vatanseverlik rüzgârının etkisiyle yazdığı bir şiirinde, "düşman topraklarının harap edileceğini, Türkiye'nin genişleyerek Turan'a dönüşeceğini" öngördüğü doğrudur. Gökalp, 1918 Nisanı'nda, Rusya'daki Türkler arasından Turan'ı kurtarma görevini üstlenecek bir önder çıkmasını ümit ettiğini dile getirmiştir. Bununla birlikte, bu sözlere atıfta bulunan Uriel Heyd dahi, tüm Türklere siyasi birleşme çağrılarına kısa süre içinde son veren Gökalp'ın, "birinci görevin, tüm Türk halklarını kültürel yönden birleştirmek" olduğunu vurguladığını kabul etmektedir.[20]

Her halükârda, Türk ulusunun azametinin dirileceği günü hasretle beklemek ile tüm etnik azınlıkların şiddet yoluyla tasfiye edilmesini desteklemek arasında çok büyük bir fark vardır. Gökalp'ı etnik temizliğin savunucusu, "bu imha teşebbüsünün elebaşlarından" biri olarak adlandıran Dadrian,[21] Uriel Heyd'in Gökalp'ın fikir hayatını konu alan eserinden alıntıladığı bir cümle dışında, bu suçlamayı doğrulayacak hiçbir kanıt göstermemektedir: "[Gökalp'ın] önerilerinin büyük bir kısmı Cemiyet tarafından kabul edilmiş ve buna bağlı hükümet tarafından I. Dünya Savaşı boyunca uygulanmıştır."[22] Aynı cümle, Gökalp'ı soykırımı desteklemekle suçlamak isteyen Robert Melson tarafından da alıntılanmaktadır.[23] Fakat Dadrian ve Melson, söz konusu önerilerin 1917 güzünde, yani Ermeni Tehciri'nden sonraki dönemde sunulduğunu ve din eğitimi, vakıflar ve aile hukuku konularını ilgilendirdiğini -alıntılanan cümleden önceki cümlelerde- açıkça belirten Heyd'in görüşünü çarpıtmaktadırlar. Heyd şöyle yazmaktadır:

---

19 Introduction to Ziya Gökalp, *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays*, çev. Niyazi Berkes, s. 15, 8.

20 Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 129.

21 Dadrian, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide", s. 114.

22 Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 36.

23 Robert Melson, "Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915", *The Armenian Genocide*, haz. Hovannisian, s. 76.

İttihat ve Terakki Fırkası'nın Merkez Komitesi mensubu olan Gökalp, sosyal, hukuki ve kültürel meselelerle ilgileniyordu. Türk esnaf ve loncalarının tarihini, tarikatların gelişimini ve başta Ermeniler olmak üzere, azınlıkların sorunlarını araştırdı.[24]

Gökalp, kültür ve eğitim alanlarında itibarlı bir danışmandı, fakat İTC'nin siyasi konularda aldığı kararlarda hiçbir zaman yer almadı.[25]

Türkiye'nin mağlubiyetinin ve 1918'de ilan edilen ateşkesin ardından tutuklanan Gökalp, Jön Türkleri yargılamak üzere yeni Türk hükümeti tarafından kurulan Askerî Mahkeme'ye çıkarıldı. Yanlış bir şey yapmadığına inanan Gökalp, birçok muadilinin aksine, ülkeden kaçmayı reddederek İstanbul Üniversitesi'nde ders vermeye devam etti. Turancılık kavramı ile ilgili sorgulandığı mahkemede, Türkiye'deki azınlıkların herhangi birine zarar vermek adına bu görüşü benimsediği iddialarını yalanladı. Bu mahkemelerin ve alınan kararların taşıdıkları ehemmiyet, bir sonraki bölümde, ayrıntılı biçimde değerlendirilmektedir.

"ON EMİR"

1919 yılının başlarında, İstanbul'daki bir İngiliz diplomatın eline çok sayıda Türk belgesi geçti. Diplomatın Londra'daki Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği belgelere iliştirdiği notta, içlerinden en önemlisinin "İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Ermenileri katletme planına dair hazırlanmış olan ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin On Emri olarak da bilinen talimatname taslağının orijinali olduğuna inanıldığı" yazıyordu. Belgeler karşılığında büyük miktarda para talep eden kişi, Türk Emniyet Teşkilatı'ndan bir memurdu ve sonunda para değil de "ileride başı belaya girdiği takdirde" korunma karşılığında çaldığı veyahut kurtardığı belgeleri diplomata teslim etmişti. "On Emir", imzasız bir müsveddeden ibaretti; fakat belgenin hazırlandığı esnada (1914 Aralık'ında veya

24 Heyd, *Foundations of Turkish Nationalism*, s. 35.

25 Parla, *Social and Political Thought of Ziya Gökalp*, s. 15. Ayrıca bkz. Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey*, s. 415–16.

1915 Ocak'ında) Dâhiliye Nezâreti'nin gizli kayıtlarını tutmakla yükümlü özel sekreterlerden biri olan Esad Bey'in el yazısı olduğu düşünülüyordu. Muhbirin anlattığına göre, bu müsveddenin tutulduğu toplantıda, Talat Paşa, Dr. Bahâeddîn Şakir, Dr. Nazım ve Harbiye Nezâreti'nin istihbarat dairesi müdürü Miralay Seyfi gibi birçok üst düzey İTC üyesi hazır bulunmuştu. Çeşitli vilayetlerin valilerine yollanacak bu emirlerin "okunduktan sonra ortadan kaldırılmak üzere geri gönderileceği de talimatlara eklenmişti."[26]

"On Emir"in I. Dünya Savaşı'nın ilk kısmında İTC liderleri arasında düzenlenen bir dizi gizli toplantının meyvesi olduğunu düşünen Dadrian, soykırım yapma kararının bir sonucu olan bu taslağın uygulamalı bir plan teşkil ettiğini savunmaktadır. Dadrian'a göre, "Karar ve tasarı, Ermenilere karşı işlenen suçun taammüden [önceden tasarlayarak] yapıldığını ve maksadının kurbanları toptan imha etme olduğunu göstermektedir."[27] Christopher Walker da söz konusu belgeye atıfta bulunmakta[28] ve güvenilir olduğu varsayılıp da bu haliyle kabul edildiği takdirde, İTC yönetimine karşı güçlü bir iddianame teşkil edeceğine şüphe olmadığını belirtmektedir. Metnin İngilizceye tercümesinden harfi harfine tekrar Türkçeye tercüme edilmiş hâli aşağıdaki gibidir:

ERMENİ KATLİAMLARINDA İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NE DAİR BELGELER
İTTİHAT VE TERAKKİ CEMİYETİ'NİN ON EMRİ

(1) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 3. ve 4. Maddelerine dayanarak tüm Ermeni derneklerinin kapatılması, bunlar arasından herhangi bir zamanda hükümete karşı çalışmış olan üyelerin tutuklanması ve ardından Bağdat ya da Musul gibi vilayetlere gönderilip yolda veyahut orada [varılan vilayette] imha edilmeleri.

(2) Silahlara el koymak.

26 C. E. Heathcote Smith'in mesajı, 4 Şubat 1919, FO 371/4172/31307, s. 384–86.
27 Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 177.
28 Christopher J. Walker, "Letter to the Editor", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 376.

(3) Ermenilerin hâlihazırda Müslümanların nefretini kazandığı Van, Erzurum, Adana gibi yerlerde uygun ve özel araçlarla Müslüman kamuoyunu kışkırtmak, Rusların Bakü'de yaptığı gibi düzenlenmiş katliamları tahrik etmek.

(4) Erzurum, Van, Mamuretül-aziz [Elazığ] ve Bitlis gibi eyaletlerde icrayı [executive] tamamen halka bırakmak ve askerî kuvvetleri (örneğin Jandarma) kullanarak görünürde katliamları durdurmak, bilakis aynı esnada Adana, Sivas, Bursa, İzmit ve İzmir gibi yerlerde Müslümanlara askerî kuvvetlerle yardım etmek.

(5) 50 yaş altı tüm erkekleri, papazları ve öğretmenleri imha etmek, kız ve çocukları Müslümanlaştırılmak üzere bırakmak.

(6) Kaçmayı başaran tüm aileleri sürmek ve doğdukları yerle her türlü bağlantıdan yoksun bırakmak için tedbir almak.

(7) Ermeni memurların casus olma ihtimalleri nedeniyle, bunları tüm devlet dairelerinden veya görevlerinden katiyen kovmak ve ihraç etmek.

(8) Ordudaki tüm Ermenilerin uygun şekilde kökünü kazımak -bunu yapmak askerlere bırakılmalıdır.

(9) Tüm eylemler her yerde aynı anda başlamalı ve dolayısıyla savunma önlemleri almaya zaman bırakılmamalıdır.

(10) Haberdar olanların sayısının iki veya üç kişiyi aşmaması gereken bu talimatların çok gizli tabiatına özen gösterilmeli.[29]

Anlaşılan o ki, 1919 başlarında İstanbul'daki İngiliz memurlar, "On Emir" belgesinin gerçek olduğuna inanıyor ve Ermeni katliamlarından sorumlu olan yöneticileri adalete teslim etmeyi umuyorlardı. Hâlbuki (7. Bölüm'de daha ayrıntılı biçimde ele alacağımız gibi) bir yıl sonra, İngilizler tarafından tutuklanarak Malta'ya götürülen Türk idarecilerin aleyhinde kanıt toplayan Kraliyet hukuk danışmanları, İngiliz mahkemelerini ikna etmek için uygun delil içermemesi nedeniyle, "On Emir" belgesini kanıt olarak sunmadılar.[30] O zamana kadar, İstanbul'daki İngiliz makamları da etrafta gezinen ve gizli olduğu iddia edilen her belgenin hakiki olmadığını anlamaya

29 FO 371/4172/31307, s. 388–89.

30 Örneğin bkz. Sir H. Lamb'in 11 Ağustos 1920 tarihli raporu, FO 371/6500/E3557.

başlamışlardı. Bir İngiliz subayın 1920 Şubatı'ndaki raporunda belirttiği gibi, Türk başkentinde faaliyet gösteren pek çok yabancı gizli servis örgütü vardı "ve doğal olarak, bunların tümü, orijinal belge veya fotoğraflar elde etmek için can atıyorlardı. Bu şartlar altında, söz konusu tarife uyan malların satıldığı epey geniş bir pazar oluştu ve burada pazarlanmak üzere düzenli olarak sahte belge üretimi de başladı."[31] Basında da her türlü sansasyonel ifşaat kol geziyordu. Ermeni gazetesi *Verchinlour*, 23 Mart 1919 tarihinde "On Emir" metnini yayınladı.

26 Mart 1919 günü, Amerikalı Yüksek Komiser Lewis Heck, *Verchinlour* gazetesindeki "On Emir" metninin yer aldığı makaleyi farklı bir tercüme ile Washington'a iletti. Heck'in yorumu şöyleydi: "Belgenin gerçek olup olmadığı bilinmemektedir fakat en azından metinde yer alan talimatların tehcir esnasında uygulanan türde olduklarını söyleyebilirim."[32] Dadrian da aynı tezi öne sürmektedir: "On Emir'de ve diğer belgelerde tasvir edilen yöntemlerin soykırım süresince uygulanmış olması, belgedeki el yazısının sahibinin Esad olduğu gerçeğini desteklemektedir". Dadrian, yeni Türk hükümeti tarafından kurulan ve Ermeni katliamlarına katılmakla suçlanan yetkilileri yargılayan Türk Askerî Mahkemesi'nin 1919 Martı'nda kabul ettiği yeminli bir ifadeye atıfta bulunmaktadır. Mahkemede "On Emir" belgesinin hiç bahsi geçmemekle birlikte, vilayetlerde yapılan katliamlarla ilgili gizli emirler aldığını anlatan bir memurun şahitliğine başvurulmuştu. Dadrian, şöyle bir sonuca varmaktadır: "Diğer bir deyişle, Esad'ın Osmanlı Harbiye Nazırı'ndan [Savaş Bakanı] gelen resmî bir emri ilettiği bu belge [1919 başlarında İngilizlerin eline geçen üçüncü belge], emri alan subay tarafından doğrulanmıştır. Esad'ın hazırladığı belgelerden birinin doğruluğunun ispat edilmiş olması, diğerlerinin de hakiki olduğuna delalet etmektedir."[33]

---

31 Binbaşı Cameron'ın raporu, 25 Şubat 1920, WO 32/5620/5897, s. 16.

32 Heck'in mesajının (867.4016/409) bir kopyasının yayınlandığı, Rouben Paul Adalian tarafından hazırlanan mikrofilm koleksiyonu için bkz. *The Armenian Genocide in the United States Archives, 1915–1918*, fiche 95.

33 Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 178.

Böyle bir akıl yürütme sorunludur. Tehcir esnasında uygulanmış olan emirlerle ilgili güvenilirliği ispatlanmış delillerin henüz çok seyrek olduğu bir dönemde, söz konusu talimatlarla ilgili görüşlerini açıklayan Komiser Heck'in görüşünün tam anlamıyla ispatlayıcı kanıtlara dayanmadığı kesindir. Dadrian'ın öne sürdüğü askerî mahkeme tanıklığıyla ilgili olarak da aynı zorluk doğmaktadır. Söz konusu tanıklığın dinlendiği iddia edilen Yozgat davasının (bkz. 6. Bölüm) yalnızca karar metni kayıtlarda saklanmıştır;[34] bundan ötürü, bu şahitliğe dair Dadrian'ın elindeki kayıt, *Renaissance* adlı bir İstanbul gazetesine dayanmaktadır. Tanığın ifadesinin orijinal metni mevcut değildir. Bunun, bir belgenin doğruluğunu ispat için uygun delil teşkil etmediği kanısındayım. Zamanında "On Emir" belgesini Londra'ya ileten İngiliz yetkili, "taslak 'On Emir' belgesinin doğruluğunun tam anlamıyla ispatlanması için" Esad'ın tutuklanmasını öneriyordu.[35] Bir kez gözaltına aldılar mı, Esad'ın el yazısını, Dâhiliye Nezâreti'nin gizli arşiv sekreteri sıfatıyla derlediği iddia edilen belgedeki el yazısı ile karşılaştırabileceklerdi. Oysa Gwynne Dyer'ın "On Emir" belgesini titizlikle incelediği çalışmasında gösterdiği gibi, bu hiçbir zaman yapılmadı. İşin aslı, Esad'ı tutuklamak gereksizdi: Dışişleri Bakanlığı'na ait diğer belgelere göre, Esad, en azından 1919 Eylülü'nün sonuna dek, İstanbul'daki İngiltere Yüksek Komiserliği tarafından casus olarak kullanılmıştı. Bağlı olduğu istihbarat ajanı, Esad'ı başkent ile yurtdışına sürülmüş İTC'liler arasındaki kurye sisteminde yer alan "ikinci sınıf bir aracı" olarak tanımlamaktaydı. İngilizlerin "On Emir" nedeniyle Esad'la ilgili soruşturma başlatmamış olmaları, kısa süre sonra belgenin doğruluğundan şüphe ettiklerini akla getirmektedir.[36] Önceden de belirtildiği gibi, belge, Jön Türklere karşı delil toplayan hukuk danışmanları tarafından asla kaydedilmemiş ya da kullanılmamıştır.

34 Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*, s. 163.

35 FO 371/4172/31307, s. 386.

36 Gwynne Dyer, "Letter to the Editor", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 378.

Dadrian, "On Emir" belgesinin gerçekliğini ispatlamak amacıyla belgede yer alan maddeler ile uygulanan tehcir yöntemleri arasındaki benzerliklere dikkat çekmektedir. Olayları kendi yorumuyla anlatmasının, bu konuya son noktayı koymadığı kesindir. Bununla birlikte, Dadrian'ın yaptığı tehcir tasvirinin tamamen hatasız olduğu kabul edilse bile, "On Emir" maddeleriyle tehcir arasındaki benzerlik, belgenin düzmece olma ihtimalini bertaraf etmez. Dyer, "On Emir"i okuyan birinde uyanan izlenimleri şöyle özetlemektedir: Bu belgede yazılanlar, "1915 Nisanı'ndan 1916 ortalarına değin süren olayların ardından, eğer bu olayların tamamı aylar öncesinden, tek bir kapsamlı resmî belge hazırlanarak planlanmış olsaydı böyle bir belgede neler yazacağını kurmak için yapılan bir çalışmanın ürününü andırmaktadırlar."[37]

MEVLANZADE RIFAT'IN ANLATIMIYLA 1915 ŞUBATI'NDAKİ GİZLİ İTC TOPLANTISI

Taammüt unsurunu ve İTC yönetiminin katliamlardaki suçunu tasdik ettiği söylenen bir başka gizli oturum, İTC merkez komitesi mensubu olduğu iddia edilen Mevlanzade Rıfat'ın anılarında yer almaktadır. Söz konusu kitap, 1929'da Halep'te basılan Türkiye İnkılâbının İç Yüzü'dür. Birçok Ermeni yazar, Mevlanzade Rıfat'ın 1915 Şubatı'nda düzenlenen ve "Ermeni halkını yok etmeyi hedefleyen vahşi planın geliştirildiği" bu toplantıya katıldığına inanmaktadır.[38]

Oturuma Talat Paşa'nın başkanlık ettiği ve üst düzey İTC yöneticilerinin katıldığı söylenmektedir. Rıfat'ın anlattığına göre, esas rapor, Ermeni azınlığın toptan imhasını öneren Dr. Nazım tarafından sunulmuştu:

Adana ve diğer yerlere 1909'da yapılanlar türünde yerel katliamlarla yetinecek olursak... Eğer bu temizlik genel ve nihai olmazsa, iyi değil,

37 A.e.

38 Sarkisian ve Sahakian, *Vital Issues*, s. 32. Ayrıca bkz. Haigaz K. Kazarian, "Minutes of Secret Meetings Organizing the Turkish Genocide of Armenians", *Armenian Review* 18, no. 3 (İlkbahar 1965): 23.

kaçınılmaz surette zararlı sonuç alırız. Ermeni halkının bütünüyle yok edilmesi şarttır; topraklarımızda tek bir Ermeni kalmamalıdır; Ermeni ismi dahi iptal edilmelidir. Bugün bir savaş içindeyiz; bundan daha elverişli fırsat olmaz; büyük devletlerin müdahalesi ve gazetelerin protestoları sorun çıkaramaz; çıkarsalar bile, her şey olup bittikten sonra çıkarırlar, o zaman da konu çoktan kapanmış olur. Bu sefer, bir toptan imha yöntemi izlemeliyiz -bu imhadan tek bir Ermeni'nin bile sağ çıkmaması lazımdır.[39]

Rıfat, kimi diğer merkez komite mensupları da görüşlerini bildirdikten sonra Dr. Nazım'ın sunduğu Ermenileri tamamen yok etme önerisini düzenleyen bir kararın oybirliğiyle kabul edildiğini anlatarak devam etmektedir:

İttihat ve Terakki Fırkası, bu kararı uygulamak için katil ve suçlulardan özel bir örgüt kurulmasını ve bunun Dr. Nazım, Dr. Bahâeddin Şakir ve Maarif Nazırı [Millî Eğitim Bakanı] Şükrü'den oluşan "üçlü yürütme kurulu"nun emrine verilmesini öngörüyordu.[40]

İddialara göre, bu oylamadan sonra, Dr. Şakir uygulama tasarısını ayrıntılarıyla açıkladı. Çeşitli şehirlerden tehcir edilen gruplara eşlik eden muhafız birlikleri, Ermenileri, hapisten salınan mahkûmlardan oluşan ve "parti liderleri tarafından belirlenen güzergâh üzerindeki bazı uygun noktalarda" bekleyen özel birliklere devredecekti. Bu katiller, Ermenileri son adamına kadar öldürecek, önceden hazırlanan çukurlara atacak ve katledilen Ermenilerin üzerinden çıkan para, mücevher ve diğer kişisel eşyaları ganimet olarak alacaktı.[41]

Mevlanzade Rıfat'ın anlattığı hikâyeye rağbet eden nispeten az sayıdaki yazardan biri de Hovannisian'dır.[42] Walker ise 1973'te, Ermenilerin öldürülmesinin taammüden olduğu ve titizlikle planlanmış bir komplo teşkil ettiği tezini desteklemek için bu kaynağı

39 Rıfat, *Türkiye*, s. 159–60, aktaran Sarkisian ve Sahakian, *Vital Issues in Modern Armenian History*, s. 32.

40 Rıfat, *Türkiye*, s. 148, aktaran a.e., s. 34.

41 Rıfat, *Türkiye*, s. 194–95, aktaran a.e., s. 35–36.

42 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 174 (n. 47). Hovannisian da aynı derecede şüpheli olan Andonyan belgelerini doğru kabul etmektedir. Bu konuyu, bir sonraki bölümde tartışmaktayım.

ortaya atmış olsa da, 1997'de fikrini değiştirmiş ve Rıfat'ın bu gizli İTC toplantısına dair anlattıklarının "düzmece olduğunu ve en azından kitabın ya da içeriğinin kaynağı hakkında kapsamlı bir bibliyografik soruşturma yapılana dek güvenilir bir kanıt olarak öne sürülemeyeceğini" kabul etmiştir.[43]

Florence Mazian, soykırım tezini savunan 1990 tarihli kitabında, "İttihat Merkez Komitesi'nin eski bir mensubu" dediği Rıfat'ın kitabına göndermede bulunmaktadır.[44] Aşağıda anlatılan sebeplerle, Kürt tarihçi Kemal Madhar Ahmed de, Türk hükümetinin Ermenileri imha etme tasarılarına kanıt olarak, "önde gelen İttihatçı" Rıfat'ın anılarından alıntılar yapmaktadır.[45]

Mevlanzade Rıfat'ın anlattığı hikâyeye genel olarak şüpheyle yaklaşılmasının temel nedeni, bu sözde Jön Türk liderinin geçmişi hakkında Gwynne Dyer'ın 1973'te yayınladığı ve diğer yazarların da desteğini kazanmış olan titiz araştırmadır.[46] Anlaşıldığı kadarıyla, Rıfat asla İTC'ye mensup olmamış bir Kürt'tü. Ne İTC merkez komitesindeydi, ne de Ermenilere yönelik imha komplolarına erişebileceği bir konuma sahipti. Aksine Rıfat, 1908 devriminden itibaren, Jön Türklere karşı sert bir muhalefet yürüten bir partiyi yönetti; 1909'da İTC'ye karşı yapılan gerici darbeye karışınca, yargılandığı askerî mahkeme sonucunda İstanbul'dan on yıllık uzaklaştırma cezasına çarptırıldı. Rıfat, 1918 ateşkesinin ardından Türk başkentine geri döndü ve Kürdistan'ın bağımsızlığını kazanma çabalarında yer aldı; fakat Kemalistlerin iktidara gelmesiyle birlikte tekrar sürgüne gitti.

Savaş döneminde yapılan Ermeni katliamında göze çarpan Kürt etkinliğine rağmen, Kürtler ile Ermeniler, Paris Barış Konferansı'nda

43 Walker, "Letter to the Editor", s. 376; Christopher J. Walker, "World War I and the Armenian Genocide", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, haz. Richard G. Hovannisian, s. 247.

44 Florence Mazian, *Why Genocide?: The Armenian and Jewish Experiences in Perspective*, s. 61.

45 Ahmad, *Kurdistan during the First World War*, s. 165.

46 Dyer, "Letter to the Editor", s. 379–82. Ayrıca bkz. Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey*, s. 140, 184–85.

işbirliğine başladılar ve Kemalist rejime karşı ortak cephe inşa etme uğraşlarını ilerleyen yıllarda da sürdürdüler.[47] O dönemde Kürtler ile Ermeniler arasında irtibatı sağlayan Rıfat'ın 1929 yılında yayınlanan kitabını, bu bağlamda ele almak gerekir. Bu kitap, tüm sorumluluğu İTC liderlerine ve bunların görevlendirdikleri eski suçlulara yüklemek suretiyle Kürtleri savaş dönemi katliamlarındaki suçlarından aklamaya çalışmaktadır. Michael M. Gunter, "böyle bir 'ifşaat'ın Kürt-Ermeni ittifakını büyük olasılıkla kolaylaştırdığını" belirtmektedir.[48] Dyer, kitabın, "tüm suçu, operasyonu önceden hazırlamış ve İstanbul'dan yönetmiş olan zalim İttihatçı Türklerin üstüne atarak" Kürt-Ermeni işbirliğine yardımcı olduğu sonucuna varmaktadır.[49]

Dadrian, Rıfat'ın bir Kürt ve "İttihatçıların açık bir muhalifi" olduğunu kabul etmesine rağmen, "İttihat'ın Ermeni soykırımını tartıştığı en gizli toplantılardan biri" hakkında yine onu referans göstermektedir.[50] Dadrian, "İttihatçıların [bu] açık muhalifi"nin "en gizli toplantılardan biri"nde alınmış bir kararla ilgili bilgilere nasıl erişebildiğine bir açıklama getirmekte başarısız olmaktadır.

Bildiğim kadarıyla, Ermeni tarafında, Dadrian ve benzer görüşteki yazarların özel kasıt tezini desteklemek amacıyla ileri sürdükleri bu kanıta yönelik şüphelerini açıkça dile getiren tek yazar Suny'dir. Suny, katliamların bir soykırım suçu teşkil ettiğine olan inancını ortaya koymasına rağmen, bu suçun "milliyetçi militanlarca uzun vadede planlandığı" görüşünü reddetmektedir. Daha "dengeli" yaklaşımı nedeniyle Dadrian tarafından eleştirildiğinde ise, "soykırım planlarının savaş öncesinde başladığına ve özel

47 Taşnaklar ile Kürt Millî Birliği "Hoybun" arasında 1927 yılında imzalanmış olan bir anlaşmanın metni için, bkz. Hamit Bozarslan, "Histoire des relations kurdo-arméniennes," *Kurdistan und Europa: Einblicke in die kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, haz. Hans-Lukas Kieser, s. 182–86.

48 Michael M. Gunter, *The Kurds in Turkey: A Political Dilemma*, s. 114.

49 Dyer, "Letter to the Editor", s. 382.

50 Dadrian, "The Convergent Roles of the State and Governmental Party", s. 100.

kasıt unsuruna dair Dadrian'ın sıklıkla öne sürdüğü görüşlere katılmadığını" tekrar belirtmektedir.[51]

SOYKIRIM TEZLERİ

Ermeni kökenli birçok yazar, 1915-1916 tehcirinde hayatını kaybeden çok sayıda Ermeni'ye dikkat çekerek, ölü sayısının yüksek olmasını, ortada kasıtlı bir imha planı olduğuna kanıt olarak ileri sürmektedir. Dadrian, yol açılan sonuçların, Jön Türk rejiminin amaçlarına dair göstergeler taşıdığını -neticede meydana gelen imhanın, imha etme niyetini gözler önüne serdiğini- iddia etmektedir. Dadrian'a göre, "Gerçekte çok sayıda Osmanlı Ermenisi imha edildi mi, yoksa edilmedi mi?" sorusunu sorarak İTC'nin amaçlarını tespit etmek mümkündür.[52]

Elbette nesnel sonuç ile öznel amacın farklı şeyler olması, bir mantık zorluğu doğurmaktadır. Elinde dumanı tüten bir silahla bir cesedin başında duran bir adam bulmak, öldürmenin hangi maksatla yapıldığına dair herhangi bir ipucu vermez; ortada cinayet veya nefsi müdafaa durumu olabilir. Dolayısıyla adamın katil olup olmadığından emin olamayız. Benzer şekilde, tehcir esnasında çok sayıda Ermeni'nin ölmüş veya öldürülmüş olması, tek başına ele alınırsa, bu hayatların kaybedilmesinden kimin sorumlu tutulması gerektiğine dair kesin bir bilgi vermemektedir. Diğer bir deyişle, yüksek ölü sayısı, Jön Türk rejiminin suçunu katiyen kanıtlamaz. Bu sayıdan yola çıkarak ölümlerin, Türkiye Ermeni cemaatini yok etmeyi planlayan bir soykırım planının bir parçası olduğunu söylememiz de mümkün değildir. Büyük kıtlık ve salgınlarda çok sayıda Türk sivil kırılmış; başta savaşta yaralananlar olmak üzere çok sayıda Türk askeri, gerekli tıbbi bakımdan yoksun kaldıkları

51 Suny, "Empire and Nation", s. 17 ve "Reply to My Critics", s. 134.

52 Vahakn N. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity*, s. 118 ve "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies* 18 (1986): 338. Dadrian, 1986 senesindeki makalesinde, planlı bir imha faaliyetinden bahseden belgeleri doğrulamak için, bu kavramsal çerçeveyi uygulamıştır; fakat 1996 senesinde yazdığı kitapta, kasıt olup olmadığını tespit etmek için aynı yaklaşımı benimsemiştir.

için ve kendi komutanlarının ihmal ve yetersizliği yüzünden ölmüş; büyük sayıda İngiliz savaş esiri, özensizlik ve Osmanlı rejiminin içine düştüğü başıboşluk ve kötü yönetim uygulamaları sonucunda (bkz. aşağıdaki tartışma) hayatını kaybetmiştir. Bununla birlikte, bu neticelerin, tüm bu koşulların oluşmasından sorumlu olan Osmanlı hükümetinin kendi sivil halkının, kendi askerlerinin ve savaş esirlerinin ölümünü istediğini ve buna kasten yol açtığını ispat etmedikleri kesindir. Savaş döneminin Türk hükümeti, ortaya koyduğu yozlaşma ve beceriksizce kötü yönetim konusunda olduğu kadar, I. Dünya Savaşı süresince ülke nüfusunun çektiği acılara karşı kayıtsız kaldığı için de ciddi biçimde eleştirilmeyi hak ediyor olabilir. Jön Türk rejimi, Hıristiyan azınlıklara yaptığı muameleden dolayı özel bir manevi ceza veya kınamayla karşı karşıya bırakılabilir. Yine de bunların hiçbiri, söz konusu rejimin Ermeni cemaatini yok etmeyi amaçladığını ispat etmez. Ölü miktarının yüksek olması, her ne kadar suçlanmayı hak etse de, önceden tasarlanmış kasıtlı bir imha planını kanıtlamaz.

Ermeni tezini destekleyen yazarların çoğu, Türk nüfusunun neredeyse tüm sınıflarını etkileyen ve büyük kıtlıklara yol açan yiyecek sıkıntısını bütünüyle görmezden gelmektedir. 1914'te çok sayıda çiftçinin seferber edilmesi ve bunların atlarına, öküzlerine ve binek arabalarına devlet tarafından el konulması nedeniyle ekinler biçilemedi ve çok sayıda tarla sürülemedi; giderek büyüyen kıtlığın sebeplerinden biri de buydu. İzmir'deki Amerika Konsolosu George Horton, 14 Kasım 1914 tarihli raporunda, yaşanan sefaletin bununla sınırlı kalmayacağını ve "insanların sahiden açlıktan kırılmaya başladıklarını" yazıyordu.[53] Amerika Büyükelçisi Henry Morgenthau'nun belirttiği gibi, 1915 ilkbaharında vaziyet acınacak hâldeydi: Her gün, Türkiye'nin her yerinde binlerce kişi açlıktan ölüyordu."[54] 1915 ilkbaharının sonunda ve yaz aylarında, Filistin, Lübnan ve Suriye'nin tamamını tahrip eden çekirge istilası kıtlığa yol açtı. 18 Ekim 1915'te Enver Paşa'nın Morgenthau'ya söyledi-

53 NA, RG 59, 867.00/720 (M 353, roll 6, fr. 70).
54 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 186.

ğine göre, İstanbul bile un kıtlığı riskiyle karşı karşıyaydı ve "bu nedenle, kış boyunca Ermenilere ekmek tedarik edilemeyebilirdi."[55]

Vilayet valisinin bir Alman hekime anlattığına göre, 1916 güzünde sadece Lübnan'da açlıktan ölenlerin sayısı 60.000 idi; köyler tamamıyla harap olmuş ve terk edilmişti.[56] Avusturya Askerî Ataşesi'ne göre, 1915-1916 kışında Lübnan'da ölenlerin sayısı toplam 150.000 idi.[57] Suriye ve Lübnan, Mısır'dan daima büyük miktarlarda yiyecek ithal ederdi. İtilaf Devletleri'nin savaş gemileri kıyı şeridini ablukaya alınca, dışarıyla yürütülen tüm ticaret durdu ve bunun besin tedariki üzerinde zararlı etkileri oldu. İstanbul'daki Amerikan Maslahatgüzarı, 23 Mart 1916'da Kızıl Haç Genel Sekreteri'ne çektiği telgrafta şöyle diyordu:

İstanbul ile Marmara kıyılarındaki varoşlar, Edirne, Bursa ve İzmir başta olmak üzere ülke çapında büyük bir sefalet yaşanıyor. Bu bölgelerde, Ermeni muhacirleri hesaba katmazsak, yiyecek ekmeği olmayan beş yüz bin kişi yardım bekliyor. Yüzlerce insan açlıktan kırılıyor. Yardım eden yok. Şeker ve gaz yağı fiyatları iyice yükseldi. Lekeli humma [tifüs] salgını var, ölüm oranları çok yüksek.[58]

Kıtlık giderek daha ciddi bir hâl aldı. Bir Ermeni papazının yazdığına göre, 1916'dan savaşın 1918'de bitmesine dek, Urfa şehri kıtlık çekti ve şehrin fakirlerinin büyük bölümü açlıktan kırıldı. "Açlıktan kıvranan Ermeni ve Türkler, aynı dükkânların önünde yan yana dileniyor ve bayırlardan topladıkları otları yiyorlardı."[59]

Malları fahiş fiyatlara satan vurguncuların istifçiliği ve giderek yayılan yozlaşma, yiyecek sıkıntısını iyice kötüleştiriyordu. Ordu

55 Morgenthau'nun günlüğü, LC, makara 5.

56 Theodor Wiegand, *Halbmond im letzten Viertel: Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918*, s. 193, 250.

57 Joseph Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, s. 180.

58 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs*, s. 667.

59 Ephraim K. Jernazian, *Judgment unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide*, çev. Alice Haig, s. 99.

için satın alınan bazı yiyecekler, cephedeki birliklere asla ulaştırılamadı. Bir Alman subayının 1916 Kasımı'nda bildirdiği üzere, birliklere, normalde almaları gerekenin yalnızca üçte biri kadar tayın verilebiliyordu ve gıdasızlık tehlikeli boyutlardaydı.[60] Diğer bir gözlemcinin anlattığına göre, Filistin'deki Türk askerlerine, güçlerini korumaları için yeterli azık verilmiyordu. Neredeyse hiç et, yağ, şeker, sebze veya meyve yiyemiyorlardı.[61] Nakliyatta ciddi sorunlar olması nedeniyle, cephenin gerisinde ne kadar erzak bulunursa bulunsun, bunların cephenin ön saflarına ulaştırılmasında problemler yaşanıyordu. Elde çok kısıtlı sayıda demiryolu bulunuyordu ve bunlar da tek yönlüydü. Üstelik bu demiryollarına taşıyabileceklerinden fazla yük yüklenmişti. Kömür ve odun kıtlığı mühim boyutlarda olduğundan, lokomotifler çalıştırılamıyordu. Suriye'ye giden hat (meşhur Bağdat Demiryolu) üzerindeki hayati öneme sahip tünel ancak 1918 Eylülü'nde tamamlanabildi. Nakliyatta yaşanan tüm bu zorluklar nedeniyle, askerlerin beslenmesi "tarım yapılan bölgelere yakın veya uzak konumda olmalarına göre, önemli ölçüde değişiklik gösteriyordu."[62] Bir Alman subayının 1917 Şubatı'ndaki raporuna göre, ekmek tayını tam anlamıyla yetersiz kaldığı için, askerler ot yemeye başlamışlardı.[63]

En kötü durum, 1917-1918 kışında yaşandı. Almanya Büyükelçisi Kont Johann von Bernstorff, 30 Mart 1918'de Berlin'e şöyle bildiriyordu: "Gerçek bir açlık yaşanıyor ve kimse fakirlerin ölüp ölmemesini umursamıyor."[64] Alman Askerî Misyonu'nun yöneticisi ve Türk ordusunun genel müfettişi olan Otto Liman von Sanders'in Almanya Büyükelçisi'ne 20 Haziran 1918'de sunduğu rapora göre, aynı senenin Nisan ayında Irak'taki Altıncı Ordu'da açlık ve buna bağlı sebeplerle ölen Türk askerlerinin sayısı 17.000'e ulaşmıştı.[65]

60 Carl Mühlmann, *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege*, s. 132.
61 Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time*, s. 251.
62 Erik Jan Zürcher, "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I", *Turcica* 28 (1996): 250–52, 248–49.
63 Wiegand, *Halbmond im letzten Viertel*, s. 229.
64 Count Johann von Bernstorff, *Memoirs of Count Bernstorff*, çev. Eric Sutton, s. 201.
65 Otto Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, çev. Carl Reichmann, s. 243.

Ermenilerin gönderildiği kamplardaki yaşamla ilgili dehşet verici tasvirler, sanki yalnızca Ermeni muhacirler açlık çekiyormuş gibi bir izlenim yaratmaktadır. Oysaki gerçekte, o dönemde Türk ordusunun askerleri için bile benzer koşullar geçerliydi. Suriye Çölü'ndeki kamplarda yaşanan sefalete tanıklık eden Avrupalı gezgin ve misyonerler, Ermenilere, en iyi ihtimalle düzensiz aralıklarla küçük bir parça ekmek verildiğini ve giderek indirgenen koşulların bitki kökleri ve hatta ölü hayvanlar yenmesine vardığını anlatıyorlardı. Fırat Nehri kıyısında kurulmuş olan Ermeni kamplarını ziyaret eden bir Alman mühendisin, 10 Eylül 1916'da Halep'teki Amerika Konsolosu Jesse Jackson'a bildirdiğine göre, Abuharar'da "yemek için, at gübresinde sindirilmemiş arpa tohumu arayan" kadınlar vardı. Zavallılar, açlıktan ölüyorlardı.[66] Bunların hepsi, On Dördüncü Piyade Alayı'nın topçu birliğinin 1915-1916 kışında içinde bulunduğu koşullarla ilgili bilgi veren bir Alman subayının anlattıklarıyla çarpıcı benzerliğe sahiptir:

> Askerler, şansları varsa, bir avuç arpa alıyorlardı. Ölü hayvan kemiklerini kemirmeye ve at gübresinden -eski iyi günlerden kalan- minik tohumlar çıkarmaya başladılar. Zamanla açlık hummasına yakalandılar ve eriyip gittiler... Ocak ayında tek bir asker dahi hayatta kalmadı.[67]

Bu karşılaştırmanın Ermeni muhacirlerin sefaletini küçümsemek veya gerçekleştiğini bildiğimiz kitle katliamlarını yok saymak anlamı taşımadığını vurgulamak isterim. Tüm Türk askerlerinin Ermeni muhacirlerle aynı koşullara sahip olduğunu da iddia etmiyorum. Bununla birlikte, Türk ordusundaki askerlerin bile açlıktan kıvrandıkları bir dönemde, Türkiye'nin düşmanlarıyla işbirliği yaptıkları düşünüldüğü için tehcir edilen Ermenilere yok denecek kadar az yiyecek verilmesi şaşırtıcı değildir.

---

66 A. Bernau'nun raporu için, bkz. Ara Sarafian, der., *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 132, 134.

67 Hans Werner Neulen, *Adler und Halbmond: Das deutsch-türkische Bündnis 1914–1918*, s. 55–56.

Çekilen yiyecek sıkıntısının giderek ciddi boyutlara ulaşması nedeniyle, Ermeni muhacirlerin çoğunun durumu kısa sürede daha da kötüleşti. 14 Şubat 1917'de Halep'teki Almanya Konsolosu Walter Rössler, Rakka'daki (Mezopotamya) Ermenilerin çoğunun, Türk makamlarının izniyle kendilerine dağıtılan ve Amerika'nın parasıyla sağlanan yardımlara rağmen mahvolacakları görüşünde olduğunu belirtiyordu:

> Şimdi açlık yalnızca tehcir edilenler arasında değil, Rakka şehrinin ahalisi arasında da kol gezdiğinden, hükümet tarafından Ermenilere yiyecek dağıtımı da neredeyse tamamen kesildi.

Bir taraftan da lekeli humma yayılmaya başlamıştı; günde yirmi kişi ölüyordu.[68]

Bir Türk tarihçi, Ermenilerin durumunun Müslüman nüfusunkinden daha iyi olduğunu öne sürmektedir: "Amerikalı yardım kuruluşları Türk karşıtı propaganda sonucu topladıkları paralarla Ermenileri beslerken, Türk halkı açlıktan kıvranıyordu."[69] Hiçbir kanıtla desteklenmeyen bu değerlendirmenin yanlış olduğunu düşünüyorum. Yardım girişimleri için asla binlerce Ermeni'yi açlık ve hastalıklardan kurtarmaya yetecek kadar para veya erzak toplanamadı. Ermenilerin çoğunluğunun tehcir nedeniyle son derece kötü hâle düştükleri açıktır. Bununla birlikte, bu olayları uygun bağlamda ele almak gerekir. Osmanlı hükümetinin yozlaşması ve yetersiz kalması, doğal bir felaketi iyice büyütmüş ve hem Müslüman sivillere hem de Türk ordusuna zarar veren ciddi yiyecek sıkıntılarına ve yerel açlık dalgalarına yol açmıştır. Bu durumda Ermeni muhacirler arasında açlık ve hastalıklardan kaynaklanan ölüm oranının yüksek olması, tek başına ele alındığında, Osmanlı hükümetinin Ermeni cemaatini imha etmeyi amaçladığını kanıtlamaz.

Rütbesiz Türk askerinin kendi yöneticilerinden gördüğü kötü muamele ve yaralıların ihmal edilmesi, 1915-1916 olaylarına dair

68 PA, T. 183/46, A8613 (mikrofilm 7163).

69 Türkkaya Ataöv, *Deaths Caused by Disease in Relation to the Armenian Question*, s. 4.

Ermeni iddialarında eksik bırakılan bir kısmı teşkil etmektedir. Birkaç bin Türk askerinin kaçınılmaz ölümüyle sonuçlanan bu koşullar, Ermeni muhacirlerin neden her türlü tıbbi bakımdan yoksun kaldıklarını açıklamaktadır. Kendi Müslüman askerlerine uygun kıyafeti, ortalama hijyen koşullarını ve gerekli tıbbi bakımı sağlamakta yetersiz kalan veya isteksiz olan Türk makamlarının, beşinci kol olarak gördükleri ve tehcir ettikleri Ermenilerin akıbetine özen göstermiş olmaları beklenebilir mi?

Osmanlı mercilerinin kendi askerlerinin esenliğine önem vermemeleri, tahminen bir buçuk milyona vardığı tahmin edilen ordu kaçağı sayısının böylesine yüksek olmasının temel nedenidir.[70] Rütbesiz askerlere kötü muamele edilmesi, dönemin yazarlarının da dikkatini çekmişti. Van'daki bir Amerikalı misyoner, "orduyu tedarik etmek amacıyla yiyecek ve giyeceklere el konulduğunu" fakat "askerlerin bunlardan pek az yararlanabildiklerini; hiç yiyecek ve giyecek bulamazken, yine çok az giyecek ve yiyecek elde ettiklerini" belirtiyordu.[71] Hollandalı misyoner Maria Jacobsen, 7 Şubat 1915'te günlüğüne şunları yazmıştı: "Subaylar ceplerini doldururken rütbesiz erler açlıktan, hijyen eksikliğinden ve hastalıktan ölüyorlar."[72] Askerlerin çoğunun giyecek ne botları ne de çorapları vardı ve kıyafetleri bezdendi. Bir başka Amerikalı misyoner, Fırat Koleji'nin müdürü Henry Riggs, "Bu erlerin üstlerinden gördükleri muamele, her gün insanın tepesini attıran sahneler yaşanmasına neden oluyor" diye anlatıyordu. Talim meydanında zalimlik etmek yaygındı. "Bir subayın sıraya dizilmiş erler arasından birini öne çıkarması ve eri -ne kendisinin ne de önündeki erin anlayabildiği- bir kabahatle suçlaması, ere tokat atması veya -eğer söz konusu kabahat daha ciddiyse- yere sermesi veyahut -bir veya iki kez tanık

70 Malcolm E. Yapp, *The Making of the Modern Near East, 1792–1923*, s. 269.

71 Clarence D. Ussher ve Grace H. Knapp, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War*, s. 220.

72 Maria Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary: Harpoot, 1907–1919*, çev. Kristen Vind, s. 61.

olduğum üzere- erin midesine tekme atması her gün rastlanan manzaralar arasındaydı."[73]

Hasta askerlere yapılan muamele özellikle dehşet vericiydi ve Riggs'in anlattığına göre, uygulanan "şiddetin boyutlarına inanmak güçtü":

Bir gün, hastaneye sevk edilen bir manga hasta asker gördüm. Ambulans olmadığı için yürümeye çalışıyorlardı ve onlara doğru yaklaşırken, içlerinden birinin yolda yere yıkıldığını gördüm. Erlere eşlik eden temiz giyimli genç subay, zavallı askere hemen ayağa kalkmasını emretti ve kalkamayınca elindeki kamçıyla askere birçok kez vurdu. Yaklaştıkça, kamçı sesine eşlik eden sövgü ve beddua sözlerini duyabiliyordum, fakat bir yararı yoktu. Adam muhtemelen asla yerinden doğrulamadı. Ve nihayet, subay bir tekmeyle adamı yol kenarındaki hendeğe yuvarladı.[74]

1916 lekeli humma salgınında Halep'te bulunan bir Ermeni de benzer bir olaydan bahsederek, "yerde yatan akut ateşli humma hastalığına yakalanmış komadaki bir Türk askerinin" yanından geçen genç bir Türk subayının, yolu temizlemek için askeri tekmelediğini anlatıyordu.[75]

Demiryolu ve hatta çoğu zaman düzgün karayolu bulunmayan Doğu Anadolu'daki savaş boyunca, yaralanan ve hastaneye ulaşmak isteyen askerler, eğer şansları yaver giderse at veya öküz arabalarıyla batıya doğru kaçan Müslüman sığınmacıların taşıtlarına biniyorlardı. Fakat çoğu da yürümek zorunda kaldı ve hastaneye asla varamadı. Harput'taki Amerika Konsolosu Leslie Davis, 1915-1916 kışındaki vaziyeti şöyle tarif etmektedir:

Mamuretül-aziz'deki [Elazığ] cepheden tüm kış boyunca yaralı veya hasta askerler geldi. Türklerin Ermenilere nasıl muamele ettiğini biliyorduk, fakat kendi askerlerinin hâlinin ne kadar kötü olduğunu gördüğümüzde inanamadık. Askerler, Erzurum'dan ve benzer uzaklıktaki diğer yerlerden, kışın ortasında, üstlerinde pek giysi olmadığı hâlde ve erzaksız

73 Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915–1917*, s. 40–41 (Bu, 1918 yılında yazılmış olan bir raporun ilk baskısıdır).

74 A.e., s. 43.

75 James Kay Sutherland, *The Adventures of an Armenian Boy*, s. 133–34.

gönderiliyorlardı. Askerlere, en yakındaki hastaneler olan Mamuretülaziz hastanelerine gitmeleri söyleniyordu. Herhangi bir ulaşım aracı sağlanmadığı için birkaç hafta boyunca yürümek zorunda kalıyor ve geçtikleri köylerden yiyecek dileniyor veya çalıyor ve nadiren binecek bir eşek çalıyorlardı. Ben onlara genellikle şehre yaklaşırlarken rastlardım. En dayanıklı olanlar dışında hepsi, tahmin edilebileceği üzere, yolda can veriyordu... Ulaşmayı başaranların büyük kısmının durumu öylesine kötüleşmiş olurdu ki, kurtarılmaları mümkün olmazdı.[76]

Söz konusu hastanelerdeki koşullar aşırı derecede kötü olduğundan, hastaneye ulaşmayı başaracak kadar şanslı olanların hepsinin iyileşmesi söz konusu değildi. Yatak sayısı yetersiz olduğu için, hastalar ya yataklarını paylaşıyor ya da yere serilen şilte veya çarşafların üzerine yan yana uzanıyorlardı. Çoğu hastanede ne su, ne de elektrik vardı; ilaç, iğne, tıbbî malzeme ve temizlik bezi bulmak güçtü. Hijyenik koşullar çok kötüydü. Yeterli sayıda doktor ve hemşire olmadığı gibi, eczacılar ve hastane müstahdemleri de düzenli sağlık personelinin işlerini yürütmek zorunda kalıyorlardı. Doktorlara verilen eğitim, çağın gerisinde kalmıştı. Amerikalı misyoner Clarence Usher, Van'daki askerî hastaneye yaptığı ziyarete dair şunları anlatmaktadır:

Yerde yatan askerlerin üzerine basmadan zar zor geçebildim. Temizlik malzemeleri çok kıt olduğu için, her yer haşeratla doluydu... Soğuk havanın içeri girmemesi için pencereler kapalı tutuluyordu ve müstahdemler ile hastalar, kötü kokuyu etkisizleştirmek için neredeyse her an sigara içiyorlardı. Ordu doktorları koğuşlara girmeyi reddediyorlardı. Kapıda duruyor ve kaç askerin öldüğünü ve diğerlerinin hastalıklarının ne olduğunu müstahdemler aracılığıyla öğreniyorlardı.[77]

Maria Jacobsen'a göre, Harput'ta vaziyetin daha iyi olduğu söylenemezdi. "Doktorlar, hastalar için tam manasıyla hiçbir şey yapmadılar; çünkü birincisi, bilgisizlerdi ve ikincisi, onların gözünde

76 Leslie A. Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporunun tam metni için bkz. Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 98–99. Çok benzer tasvirler için bkz. Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 48, 52, 59, 161.

77 Ussher ve Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 227.

insanın değeri yoktu. Hasta yaşarsa yaşar, ölürse ölürdü."[78] Alman doktorların çabalarıyla, koşullarda giderek bir iyileşme sağlanmaya başlamış olsa da, ölüm oranı yüksek kalmaya devam ediyordu. Bir Alman hemşirenin anlattığına göre, 1917 güzünde çalıştığı hastaneye getirilen hastaların %40 ila %50'si, tedavi edilmeleri mümkün olmaksızın, aşırı bitkinlikten ve beslenme eksikliğinden ölüyordu.[79] Hijyen koşulları da büyük bir sorun teşkil etmeyi sürdürdü. Bir Alman müfettiş, askerî hastaneleri ziyaret etmeden önce haber verdiğini anlatmaktadır. "Bu şekilde, en azından benim ziyaretim için hastanenin tümüyle temizleneceğinden emin oluyordum."[80]

Bu şartlar altında, lekeli humma, kolera, dizanteri ve diğer bulaşıcı hastalıkların birliklerdeki askerler arasında hızla yayılması şaşırtıcı değildir. Kızıl Haç'ın iki operatör doktorunun 3 Mart 1915'te Erzincan'dan bildirdiklerine göre, sıhhi düzenlemelerin yokluğu ve tıbbi yardımların yetersizliği nedeniyle iyice tehlikeli hâle gelen bir lekeli humma salgını, ordudaki askerlerin büyük kısmını yok ediyordu ve benzer bir durumun "Alman ordusundaki koşullar altında gerçekleşmesi düşünülemezdi."[81] Bir Alman doktorun tahminine göre, Türk askerleri arasında lekeli hummadan ölenlerin oranı %50'ye ulaşırken, Alman askerî personeli arasında bu sayı yaklaşık olarak %10 idi.[82] Harput'ta görev yapan Konsolos Davis'e göre, 1914-1915 kışında, birkaç gün içinde, şehirdeki askerlerden 75 ila 80'i lekeli hummadan ölmüştü.[83] Maria Jacobsen'in 24 Mayıs 1916'da günlüğüne not ettiğine göre, Malatya'da kolera salgını başlamıştı ve her gün 100 asker ölüyordu. "Yakında, bütün ordunun ortadan kalkması için savaşa gerek kalmayacak" idi.[84]

78 Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 172.
79 Hedwig von Mohl, "Erinnerungen an ein türkisches Lazarett im Weltkrieg", *Der Neue Orient* 8 (1920): 44.
80 Werner Steuber, *Arzt und Soldat in drei Erdteilen*, s. 281.
81 Aktaran Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 49.
82 Victor Schilling, "Kriegshygienische Erfahrungen in der Türkei", *Zwischen Kaukasus und Sinai: Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer*, cilt 2, s. 76.
83 Davis'in Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği 9 Şubat 1918 tarihli rapor için bkz. Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 50.
84 Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 150.

Katıldıkları konvoylarda ve yerleştirildikleri kamplarda mevcut olan berbat sıhhi koşullar, tehcir edilen Ermeniler arasında lekeli hummanın yayılmasını kolaylaştırıyordu. İsviçreli misyoner Jakob Künzler'in "büyük teselli" adını taktığı bu hastalığa yakalanan kişi, kısa sürede bilincini yitiriyor ve tıbbi bakım gerekmeksizin, görece hızlı bir ölüm gerçekleşiyordu.[85] Ermeniler arasında yayılan hastalık, Müslüman ahaliye de bulaştı. Tifüs, giyeceklerde taşınan bitlerle, tehcir yolu üzerindeki köy ve şehirlere geldi. Bunun yanı sıra bu hastalık, 1915 ve 1916 senelerindeki Rus taarruzlarından kaçan binlerce Türk muhacir tarafından da taşındı.[86] Amerikalı bir istihbarat ajanının 1915 Temmuzu'nda yürüttüğü tahmine göre, Doğu Anadolu'da 300.000 kişi lekeli hummadan ölmüştü.[87] Halep'te ise 1916 Ağustosu ile 1917 Ağustosu arasında 35.000'den fazla insanın bu hastalıktan öldüğü bildirildi.[88]

Osmanlı'nın verdiği zayiata dair sayılar kesin olmamakla birlikte, Türk ordusunda hastalığın yol açtığı kaybın, savaş alanında verilen kaybı aştığı açıkça anlaşılmaktadır. Edward Erickson'ın yazdığı Osmanlı ordusu tarihine göre, savaş alanında 243.598 asker kaybeden Türk ordusunun 466.759 askeri, salgın hastalıklara kurban gitmişti. Bunlar haricinde 68.378 asker, aldığı yaralardan dolayı ölmüştü.[89] Hastalıktan ölen Türk askerlerinin sayısı, savaşta aldığı yaralar nedeniyle ölen askerlerinkinin neredeyse yedi katıydı.[90] I. Dünya Savaşı'na katılan başka hiçbir orduda, hastalıkların ve yaralanmaların yol açtığı kayıp sayısının savaş alanında kaybedilen asker sayısına oranı böyle feci değildi. Dahası, savaş sonucunda,

85 Jakob Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen: Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges*, s. 64.

86 Helmut Becker, *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond: Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im türkischen Reich während des ersten Weltkriegs*, s. 427.

87 Lewis Einstein, *Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition, April–September, 1915*, s. 164.

88 Ellen Marie Lust-Okar, "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria", *Middle Eastern Studies* 32, no. 1 (Ocak 1996): 57.

89 Edward J. Erickson, *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War*, s. 211, 241.

90 Zürcher, "Between Death and Desertion", s. 245.

çoğunluğu muhtemelen hastalık ve kötü beslenme veya açlık nedeniyle olmak üzere, en az bir buçuk milyon sivil Müslüman'ın öldüğü tahmin edilmektedir.[91]

Müslüman Türkler arasındaki feci ölüm oranlarının, Ermenilerin dehşet verici akıbetine mazeret gösterilemeyeceği oldukça açıktır. Bununla birlikte, bu oranlar göz ardı edilemez. Gördüğümüz gibi, Türk ölümlerinin büyük kısmının daha iyi sıhhi önlemler ve tıbbi bakım ile engellenmesi mümkündü. Jön Türk rejimi gibi kendi halkının çektiği acıya karşı duyarsız kalabilen bir yönetimin, -doğru veya yanlış- ihanetle suçlanan Ermeni nüfusun tehcir nedeniyle çektiği sefalet ile ilgilenmesi beklenemezdi. Osmanlı hükümeti, erkek, kadın, çocuk ayırmaksızın bütün bir cemaatin yerini değiştirmeye karar verdi ve hepsini yüzlerce kilometre uzağa göç ettirdi. Doğu Anadolu Ermenileri, yaşam koşullarının çok güç olduğu topraklardan geçerek, en iyi durumda bile büyük bir yaşam mücadelesine sahne olan bu yolculuğa çıkmak zorunda kaldılar. Bunun sonucunda, yüzlerce insan açlık veya hastalıktan kırılırken, diğer yüzlercesi katledildi. Üstelik yaşanan trajediyi İTC'nin soykırım planı varsayımı olmaksızın da ele alabiliriz. Elinizdeki kitabın önceki bölümlerinde de tartışıldığı gibi, bu insani felakete getirilen ve çok daha ikna edici olan diğer açıklamalar, sağlam kanıtlarla desteklenmektedir.

Son olarak, Türk ordusunun aldığı savaş esirlerinin gördüğü muameleler, herhangi bir imha planı olmaksızın da ne kadar çok sayıda ölümün yaşanabileceğinin bir başka örneğidir. Türklerin eline en çok esirin geçtiği olay, Mezopotamya'daki [Irak Cephesi'nde] zaferle sonuçlanan Kutü'l-Ammare Kuşatması'dır. 29 Nisan 1916'da açlıktan kıvranan İngilizler ile Hintlilerin teslim olmalarıyla sona eren kuşatmada, yaklaşık 3.000 İngiliz ve 10.000 Hint askeri esir alınmıştı. Durumu ağır olan 1.100 asker ülkesine iade edilirken, geriye kalan yaklaşık 12.000'i Türklerin esareti altına girdi. Bunların

91 Sarkis Karayan, "An Inquiry into the Number and Causes of Turkish Human Losses during the First World War", *Armenian Review* 35 (1982): 286; Ahmet Emin Yalman, *Turkey in the World War*, s. 252–53; Neulen, *Adler und Halbmond*, s. 123–24.

4.000'i (yani kabaca üçte biri) esaret altında mahvoldu.[92] Bilakis, İkinci Dünya Savaşı'nda İngiliz ve Amerikan birliklerinin sadece %4'ü Alman esaretinde ölmüştür.

Kutü'l-Ammare esirlerinin çoğu esir kampına asla varamadı. Uzun kuşatma süresince açlıktan kıvranan ve güçsüz düşmüş olan esirler, sıcak Mezopotamya çölünde yürümeye başladılar. Su ve yiyecek kısıtlıydı. Her hafta yüzlercesi bitkinlik ve dizanteriden ölüyordu. İngiliz hükümetinin bir raporunda durum şöyle tarif ediliyordu: "Operasyon, Türkiye'de akıllara durgunluk verecek kadar kötü yönetiliyor. Askerler, yiyecek verilmeden yola çıkarıldılar ve yol üzerinde de erzak tedariki yapılmadı."[93] Bu ölüm yürüyüşünden sağlam çıkanlar, çalıştırılmak üzere Bağdat demiryolu inşaatına yollandılar. Ancak o kadar zayıf düşmüşlerdi ki çalışamıyorlardı ve üstüne üstlük ölümler devam ediyordu. Nihayet hayatta kalanlar, savaş esirlerinin tutulduğu bir kampa yollandılar.

Kurtulanların ifadelerine göre, gardiyanlar bazen şiddet uyguluyordu, fakat kendilerine bile yetmeyen tayını esirlerle paylaşan Türk askerlerine de rastlanıyordu.[94] Bir İngiliz subayının anlattığına göre, gardiyanlar acımasız değillerdi ve hatta düşmanca bile davranmıyorlardı. Esirlerin çoğu ihmal, yetersizlik ve kötü yönetim sonucunda hayatını kaybetti.[95] Esaret altındaki rütbesiz İngiliz askerlerinin %70'i öldü; yine de bütün bunlar, esirleri öldürmek amacıyla herhangi bir tasarı yapılmaksızın vuku buldu. İngiliz savaş esirlerine yapılan muamele, Jön Türklerin Ermeni cemaatini yok etmek istediği tezini çürütmemekle beraber, kötü Osmanlı yönetiminin, önceden tasarlanmış kasıtlı bir imha planı olmaksızın, aşırı derecede yüksek ölüm oranlarına yol açabildiğini gözler önüne seren diğer bir örnek teşkil etmektedir.

92 Arnold T. Wilson, *Loyalties Mesopotamia, 1914–1917: A Personal and Historical Record*, s. 99; Erickson, *Ordered to Die*, s. 151.

93 Aktaran Edward Herbert Keeling, *Adventures in Turkey and Russia*, s. 42.

94 Becker, *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond*, s. 297.

95 E. W. C. Sandes, *In Kut and Captivity with the 6th Indian Division*, s. 319.

6. BÖLÜM
ERMENİ İDDİALARI (2): SOYKIRIMIN UYGULANMASI

Ermeni tezini destekleyen yazarlar, 1915'te İTC'nin ve Türk hükümetinin Ermeni cemaatinin toptan yok edilmesine yönelik tasarılar uyguladıklarını ispatlamak için kanıt sayılabilecek çok fazla belgenin mevcut olduğunu savunmaktadırlar. Bu suçlamayı doğrulamak için kullanılan belgeler arasında, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından gönderildiği iddia edilen ve Ermenilerin yok edilmesini emreden telgraflar ile Türk hükümetinin 1919-1920 yılları arasında Jön Türk idarecilerini yargılamak için kurduğu askerî mahkemelerde sunulmuş olan benzer belgeler yer almaktadır. Gizli bir özel kuvvet birimi olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın söz konusu imha planının uygulanmasında birincil araç olarak kullanıldığı söylenmektedir.

ARAM ANDONYAN'IN KİTABI: *Naim Bey'in Hatıratı*

1914 yılında ilan edilen seferberlik süresince askerî sansür memuru olarak çalışmış bir Ermeni olan Aram Andonyan, 1915 Nisanı'nda İstanbul'da tutuklanarak sınır dışı edildi. Bir dizi firar ve tekrar yakalanma sonrasında Halep'e vardı ve burada geçici oturma izni almayı başardı. 1918 Ekimi'nde kentin İngiliz birliklerinin eline geçmesinin ardından, Andonyan tehcirden sağ çıkan Ermeni erkek, kadın ve çocukların ifadelerini toplamaya başladı. Anlattığına göre, bu arada, Halep Tehcir Komitesi'nin eski başkâtibi olan Naim Bey adında bir Türk yetkiliyle de temas kurmuştu. Naim Bey, görev süresi boyunca eline geçtiğini öne sürdüğü çok sayıda resmî belge,

telgraf ve kararı kapsayan hatıralarını Andonyan'a teslim etmişti. Andonyan'ın Ermeniceye tercüme ettiği bu hatıralar, bir süre sonra Ermenice, Fransızca ve İngilizce olarak yayınlandı. Kitabın en eksiksiz versiyonu, 1921'de Boston'da *Medz Vodjiru* (Büyük Suç) adıyla Ermenice olarak yayınlanmıştır. Hem 1920 yılında Paris ve Londra'da yayınlanan Fransızca ve İngilizce baskılar arasında, hem de bunlar ile Ermenice versiyon arasında azımsanmayacak farklılıklar bulunmaktadır. İngilizce versiyonda Türk yetkiliye ait sözler olarak sunulan bilgilerin büyük kısmı, Fransızca versiyonda bizzat Andonyan tarafından anlatılmaktadır; bu durum, metni yazanın Naim Bey mi, yoksa Andonyan mı olduğuna karar verilmesini zorlaştırmaktadır. 168 sayfalık Fransızca baskıda yer alan birçok paragraf, salt 84 sayfadan oluşan İngilizce versiyondan çıkarılmıştır.[1]

Documents officiels concernant les massacres arméniens isimli Fransızca versiyonda, Talat Paşa'nın gönderdiği söylenen otuz iki telgraf dâhil olmak üzere elli belge yer almaktadır. *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians* adlı İngilizce baskıda sunulan kırk sekiz belge arasından otuz tanesinin Talat Paşa'dan gelen telgraflar olduğu iddia edilmektedir. Savaş döneminin Dâhiliye Nazırı'na ait telgraflar başta olmak üzere bu belgeler, hiç şüphesiz, Ermeniler tarafından ileri sürülen kanıtlar arasında en suçlayıcı ve mahkûm edici olanlardır. Eğer gerçek oldukları kabul edilirse, Talat Paşa'nın erkek, kadın veya çocuk ayırt etmeksizin tüm Türkiye Ermenilerinin öldürülmesi için açık emirler verdiğine dair delil sağlanmış olur.

Belgelerin birkaçı, İTC'nin, imha tasarısıyla doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir. İTC yönetiminin 25 Mart 1915 tarihli bir telgrafında şöyle denmektedir: "İmparatorluğun medenileşerek gelişmesinin önünde yüzyıllardır bir engel teşkil eden Ermenilerin varlığını ortadan kaldırmayı amaçlayan bu yüce projenin gerçek-

1 Şinasi Orel ve Süreyya Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams': Historical Fact or Armenian Fiction?* s. 2–4.

leştirilmesi için mümkün olduğunca gayret göstermek hepimizin görevidir". Talat Paşa'nın 16 Eylül 1915 tarihli bir telgrafında İTC'nin "Türkiye'de yaşayan tüm Ermenileri külliyen ortadan kaldırma kararı aldığı" vurgulanmaktadır. "Bu emre ve karara karşı gelenlerin İmparatorluğun resmî görevlerinde kalmalarına izin verilmeyecektir. Alınan karar, her ne kadar suç teşkil etse de, Ermenilerin varlığına son verilmesi şarttır ve yaşa veya cinsiyete bakılmaksızın veyahut vicdani nedenlerle tereddüt edilmeksizin uygulanmalıdır". Kendini suçlar ve cezai fiili kabul edercesine konuşan bu tuhaf üslup, İTC'ye ait olduğu iddia edilen 18 Şubat 1915 tarihli diğer bir talimatta da fark edilmektedir:

> Cemiyet, anavatanı bu lanetli ırkın hırslarından kurtarmaya ve Osmanlı tarihini lekeleyecek olan bu yükümlülüğü kendi vatansever omuzlarında taşımaya karar vermiştir. Eski defterleri kapamayan ve çekilen acıları unutmayan cemiyet, geleceğe dair umutla bakarak, tek bir tanesi bile hayatta bırakılmaksızın Türkiye'de yaşayan tüm Ermenilerin imhasına karar vermiştir ve bu konuda hükümete geniş yetki tanımıştır.[2]

Talat Paşa'nın mutlak acımasızlığı, belgelerde sürekli tekrar edilmektedir. Dâhiliye Nazırı, Halep'teki mercilere gönderdiği tarihi bilinmeyen bir telgrafta, "şüphe uyandırmamak için, Tehcir Komitesi'nin korumasında olacaklarını mazeret göstererek Ermeni çocuklarını toplamalarını" ve "bunları imha ettikten sonra rapor vermelerini" emretmektedir. 21 Eylül 1915'te Talat, bu defa Halep idaresine şöyle bildirmektedir: "Yetimhaneye hiç ihtiyaç yoktur. Duygusallığa kapılmanın ve yetimleri besleyerek yaşamlarını uzatmanın zamanı değildir. Onları çöle gönderdikten sonra bizi bilgilendirin". Tarihi bilinmeyen bir başka telgrafta ise "yetimleri, bu kuvvetli soğukta başka yerlere yollarken, aslında ebedî istirahatlarına gönderiyoruz" demektedir.[3]

---

2 Aram Andonian, der., *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians*, s. 51, 64, 50.

3 A.e., s. 62–63, 60, 62.

Bu arada, Andonyan'ın çalışmasında şeytan gibi gösterilen Talat Paşa karakterinin, 1915 öncesinde Ermenilerin çoğunun Talat hakkındaki düşüncelerinden oldukça farklı olduğunu belirtmek gerekir. Mesela 20 Aralık 1913'te İngiltere Konsolosluğu memurlarından Louis Mallet, Londra'ya gönderdiği raporda, Ermenilerin Talat Bey'e güvendiğini "fakat her zaman muhatap olacak onun kadar iyi niyetli bir Dâhiliye Nazırı bulamamaktan endişe duyduklarını" bildiriyordu.[4] Benzer şekilde, Ermeni aktivist Liparit, 1914 Aralık'ındaki Türkiye ziyaretinin ardından, Talat Paşa'nın "son altı yılda Türk-Ermeni dostluğunun samimi bir yandaşı olma itibarını kazanan" bir kişi olduğunu belirtiyordu.[5] Sonraları Talat'la yakın temasa geçen bazı yazarlar, bu olumlu değerlendirmeye katılmayı sürdürdüler. İstanbul'daki uluslararası Ermeni Yardım Komisyonu'nun Amerikalı başkanı William Peet, Talat Paşa'nın "ricalarına daima bekletmeden cevap verdiğini ve ofisine telefon ettiğinde, kendisini sıklıkla 'Biz ortağız, bugün sizin için ne yapabilirim?' sözleriyle selamladığını" anlatmaktadır.[6] 1917 Eylülü'nden 1918 Ekimi'ne dek Türkiye'deki Almanya büyükelçiliğini üstlenen Kont Bernstorff, Talat Paşa'nın Ermenilere karşı işlenen suçları engellemekte başarısız olduğunu kabul etse de, kendisine duyduğu saygının baki olduğunu eklemekte ve kendisi için, "tam anlamıyla sağlam" bir kişi demektedir.[7] Belki de bu Türk devlet adamı, gerçekten de bir noktada, Ermeni yazarların "tehcir ve taktil [sürgün ve öldürmeler]"den günümüze dek kendisini suçladıkları gibi hiddetli bir şeytana dönüşmüştür. Ya da 1915 sonrasında Ermeniler tamamen yanılgıya düşmüş olabilirler mi?

Katliamlarla ilgilenen Ermeni yazarların neredeyse hepsi, Naim Bey'in hatıralarında yer verilen belgeleri gerçek kabul etmekte ve Türklere karşı savundukları davanın temel taşı olarak görmek-

4 FO 371/1773/58131.
5 1914 Kasım raporu, PA, Botsch. K./168 (mikrofilm 7243).
6 Louise Jenison Peet, *No Less Honor: The Biography of William Wheelock Peet*, s. 170 (Peet'in günlüğüne ve aldığı notlara dayanan bu kitap, bir otobiyografi şeklinde yazılmıştır).
7 Bernstorff, *Memoirs of Count Bernstorff*, s. 175.

tedirler. Bu tür değerlendirmelerin tipik bir örneğinde, Stephan Astourian, Andonyan belgeleri ile "en yüksek Osmanlı makamlarının [katliamlardaki] kasıt ve katılımının hiçbir şüpheye yer bırakılmaksızın kanıtlandığını" belirtmektedir.[8] Yakın dönemde Ermeni davasını destekleyenler içerisinden Naim-Andonyan belgelerine başvuranlar arasında David Lang ve Robert Melson da bulunmaktadır.[9] Yves Ternon, çalışmanın gerçek olduğunu savunmakta, fakat doğruluğunun kanıtlanması çok zor olan bu belgelerin tercihen kullanılmamasını önermektedir.[10]

Andonyan tarafından yayınlanan hatıratta yer verilen belgelerin doğruluğunu kanıtlamak isteyen birçok yazar, 15 Mart 1921'de Berlin'de Talat Paşa'ya suikast düzenlemekle suçlanan Soghomon Tehlirian'ın yargılandığı 1921'deki mahkemeye atıfta bulunmaktadır. İddialara göre, söz konusu mahkemede, Talat Paşa telgraflarından beşinin doğruluğu ispatlanmış ve bu telgraflar mahkeme tarafından delil olarak kabul edilmişti.[11] Bununla birlikte, mahkemenin 1921 yılında yayınlanan stenografik kayıtları, bambaşka bir tablo çizmektedir. Buna göre Berlin'e gelen Andonyan, Tehlirian'ın avukatlarına, hakiki olduğunu iddia ettiği beş adet telgraf vermişti. Fakat sanık avukatı Adolf von Gordon bu beş telgrafı mahkemeye delil olarak sunmak istediğinde, savcı, Talat Paşa'nın suçlu olup olmadığına bu mahkemede karar verilemeyeceğini belirterek itiraz etti. Bunun gerektireceği tarihsel tahkikatın yapılabilmesi için "elde bulunandan çok farklı belgelere ihtiyaç duyulduğunu" savunan savcı, bütün bunlara ek olarak, Talat Paşa'nın Ermeni katliamların-

8 Stephan H. Astourian, "The Armenian Genocide: An Interpretation", *History Teacher* 23 (1990): 116. Ayrıca bkz. Zaven M. Messerlian, *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians*, s. 43–45.

9 Lang, *The Armenians*, s. 27; Melson, *Revolution and Genocide*, s. 312 (n. 22).

10 Yves Ternon, "La qualité de la preuve: A propos des documents Andonian et de la petite phrase d'Hitler", *L'actualité du génocide des Arméniens*, haz. Comité de Défense de la Cause Arménienne, s. 138. Ayrıca bkz. Yves Ternon, *Enquête sur la négation d'un génocide*.

11 Gerard Chaliand ve Yves Ternon, *The Armenians: From Genocide to Resistance*, trans. Tony Berrett, s. 93; Mary Mangigian Tarzian, *The Armenian Minority Problem 1914–1934: A Nation's Struggle for Security*, s. 65; Jean-Marie Carzou, *Un génocide exemplaire: Arménie 1915*, s. 248.

dan sorumlu olup olmamasının konuyla ilgisi olmadığını belirtti. Buna göre, sanık Tehlirian'ın, Talat Paşa'nın suçlu olduğundan emin olduğunun dikkate alınması yeterliydi. "Suçun [suikastın] işlenme sebebi tam olarak buydu". Bunun üzerine sanık avukatı von Gordon, beş telgrafı delil olarak sunma önerisini geri çekti.[12]

Talat Paşa telgrafları, kanıt olarak reddedilmekle kalmadılar; bunların gerçek olduğu da hiçbir zaman ispatlanamadı. Tehlirian'ın avukatları, kullanmadan önce belgelerin gerçekliğinden emin olmak istemişlerdi. Ermeni davasının kıdemli destekçilerinden Doktor Johannes Lepsius'un yardımıyla, 1910 ila 1918 arasında Halep'te Almanya Konsolosu olarak görev almış ve 1915'teki trajik olaylara tanıklık etmiş olan Doktor Walter Rössler ile temasa geçtiler. 25 Nisan 1921 tarihli mektubunda, Andonyan'ın kitabı ve bunun ihtiva ettiği belgeler hakkında değerlendirmede bulunan Rössler'e göre, yazarın hırslarının esiri olmasına ve tarafsız olmayı becerememesine rağmen, "kitabın içeriği, doğru olduğu izlenimini vermekteydi. Sunulan belgeler, olayların gelişimine denk düşmekte ve gerçeklerle benzerlik göstermekteydi". Her şeye rağmen, İstanbul'dan gönderildiği söylenen telgrafların doğruluğunu ispatlamak güçtü, "çünkü söz konusu telgrafların üstünde yalnızca telgraf memurlarının ve bunların kodlarını çözmekle yükümlü kişilerin el yazıları bulunmaktaydı". Son olarak Rössler, telgrafların gerçekliğinin nasıl kanıtlanacağını bilmediğini söyleyerek mektubunu bitiriyordu.[13]

Naim-Andonyan kitabındaki belgelerin bazıları, orijinalinin faksimilesidir. Bunların orijinallerinden hiçbiri, hiçbir zaman, yabancı araştırmacıların incelemesine sunulmamıştır; bu durum, belgelerin doğruluğunun kanıtlanmasını iyice zorlaştırmaktadır.

12 Tessa Hofmann, haz., *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: Der Prozess Talaat Pasha*, s. 69. Savcılık makamı, davayı özetlerken Talat'ın suçlu olup olmadığı meselesine tekrar değindi. Devrimci çalkantılar yaşandığı için sıklıkla sahte belgelerin ortaya atıldığını vurguladı. Sonuç olarak, Talat'ın suçlu olduğu kanıtlanmadı (s. 86).

13 Rössler'in mektubu, Tehlirian davası hakkında Paris'teki Comité de Défense de la Cause Arménienne adlı Taşnak örgütü tarafından yayınlanan *Justicier du génocide arménien: Le procès de Tehlirian* başlıklı bir kitapta yayınlanmıştır (s. 226–29). Benim faydalandığım tercümesi için, bkz. Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams,'* s. 16.

Andonyan'a göre, 1920 yazında, orijinallerin bir kısmı, kentin Ermeni piskoposunun ricası üzerine, Abdullah Nuri Bey'in yargılanacağı bir mahkemede kullanılmak üzere İstanbul'a gönderilmişti. Andonyan, bu kişinin, Genel Tehcir Komitesi'nin Halep vekili ve Nuri Bey'in patronu olduğunu ileri sürmektedir. Fakat en sonunda, Abdullah Nuri Bey gözaltındayken kaçtığı için bu dava asla görülmedi. 26 Temmuz 1937'deki bir mektubunda Andonyan, bu orijinal belgelere ne olduğunu hiçbir zaman öğrenemediğini belirtiyordu.[14] Andonyan'ın 1921'de Tehlirian mahkemesinde kullanılmak üzere Berlin'e götürdüğü (yukarıda bahsi geçen) beş orijinal belgenin akıbeti hakkında ise hiçbir bilgi yoktur. Diğer orijinallerin ise Andonyan'ın 1951'de ölene dek müdürlük yaptığı -Ermeni Genel Yardım Birliği'nin merkez kütüphanesi olan- Paris'teki Bibliothèque Nubar'a bağışlandığı söylenmektedir. Buna karşın, Dadrian'a göre, "Bu belgeler artık Nubar Kütüphanesi'nde bulunmamaktadır; belgelerin 1960'lı yıllarda Sovyet Ermenistanı'na gönderildiğine inanılmaktadır."[15] Bugün itibarı ile, Naim-Andonyan kitabında yer alan belgelerin orijinallerinin tümü ortadan kaybolmuş durumdadır.

Andonyan'ın kitabındaki belgelerin doğruluğuna dair ayrıntılı bir inceleme yapan Şinasi Orel ve Süreyya Yüce adlı iki Türk yazar, Ermenilerin "bir gün 'belgelerin' düzmece olduğunun ortaya çıkmasını engellemek için 'orijinalleri' kasten yok etmiş olabileceklerini" öne sürmektedirler.[16] Orel ve Yüce, söz konusu belgelerin "acemice hazırlanmış sahte birer evrak" olduklarını iddia etmekte ve ardından bu savlarını, gerçek Türk belgeleriyle Naim-Andon-

14 İsveç'te yaşayan Dr. Mary Terzian adlı bir Ermeni kadına gönderilmiş olan bu mektubun tam metni için, bkz. Comité de Défense de la Cause Arménienne, *Justicier du génocide arménien*, s. 230–37. İstanbul'a gönderilen belgeler hakkındaki tartışma için, bkz. s. 230–31.

15 Vahakn N. Dadrian, "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of the Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide", *International Journal of Middle East Studies* 18 (1986): 317 (note e); Vatche Ghazarian, haz. ve çev. *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915–1918: Documents*, s. XVII.

16 Orel and Yuca, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 23.

yan kitabındakiler arasındaki çok sayıda tutarsızlığa işaret ederek doğrulamaktadırlar. İşte bazı örnekler:

1. Belgelerin dokuzunda bulunan ve Halep valisi Mustafa Abdülhalik Bey adına atılmış olan imzaların sahte olduğu arşiv belgeleriyle sabittir.

2. Rumi-Miladi tarih farkının bilinmemesi ya da ihmal edilmesi, Andonyan belgelerinin sahteliklerini çok açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Bu durum, Andonyan'ın belgeler için öngördüğü tarih ve sayı düzenini de iflas ettirmektedir.

3. Dâhiliye Nezâreti'nin gönderilmiş şifreli telgraf kayıtlarında bulunan sayı düzeni incelendiğinde, Andonyan'ın belgelere koyduğu sayı düzeninin o tarihlerde İstanbul'dan Halep'e gönderilmiş şifreli telgraflarda kullanılan asıl sayı düzeniyle ilişkisi olmadığı ortaya çıkmaktadır.

4. İki tanesi dışında belgelerin tümü, üzerlerinde Osmanlı dairelerinde kullanılan resmî kâğıt olduklarına dair hiçbir işaret bulunmayan düz kâğıtlara yazılmıştır.

5. Belgelerde, yer yer, gramer ve dil yapısı itibariyle Osmanlıcada kullanılması mümkün olmayan ifadeler mevcuttur.[17]

Orel ve Yüce, Naim Bey'in ismini çeşitli resmî kayıtlarda aradıkları hâlde, böyle bir kişinin izine rastlayamamışlardır. Bu durumda, "Naim Bey'in gerçekten var olup olmadığı sorusuna kesin bir cevap vermenin imkânsız olduğu" kanaatine varmaktadırlar. Eğer Andonyan'ın uydurduğu bir hayal ürünü değilse, "gizli ve hassas belgelere erişebilecek bir konumda olmayan" çok düşük rütbeli bir memur olması gerektiği açıktır.[18] Kitabın Fransızca versiyonunda, Naim Bey, Tehcir Komitesi'nde görev alarak işlediği günahların kefaretini çekmek ve vicdan azabını dindirmek istediği için belgeleri Andonyan'a teslim eden, dürüst ve nazik bir kişi olarak tanıtılmaktadır. Buna göre, "maddi durumu iyi olmamasına rağmen, Naim Bey her türlü para teklifini reddetmiştir."[19] Bununla birlikte,

17 A.e., s. 143–44, 39.
18 A.e., s. 25–26.
19 Aram Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens* (Paris, 1920), s. 14, aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 8.

(yukarıda bahsedilen) 1937'de yazdığı mektupta, Andonyan bambaşka ifadeler kullanmaktadır:

Naim Bey'in -aslında çok da iyi olmayan- kişiliğine leke sürmemek uğruna ne kitabımda ne de Tehlirian'ın avukatlarına açıklayamayacağım bazı meseleler vardı... O bir alkolik ve kumarbazdı ve bu kusurları, onu ihanete sürüklüyordu. İşin aslı, bize temin ettiği her belge için kendisine para ödüyorduk...

Kitabımda bambaşka bir Naim Bey portresi çizdim, çünkü onunla ilgili gerçeği açıklamam hiçbir işe yaramazdı. O tam anlamıyla rezil bir mahlûktu.[20]

Orel ve Yüce'ye göre, Andonyan'ın 1920'de yayınladığı kitabında Naim Bey ile ilgili yalan söylemesinin nedeni, "Naim Bey tarafından kendisine verilen 'hatırat' ve 'belgelerin' güvenilirliğini tehdit edecek hiçbir riske girmek istememiş olmasıdır. Elbette hiç kimse alkolik, kumarbaz ve rezil bir kişinin 'hatıralarına' inanmazdı."[21] Belgelerin satın alındığını ve hem de kendi yıkıcı ve pahalı alışkanlıklarına para yetiştirmek amacıyla sahte belgeler düzenlemesinden şüphe duyulabilecek Naim Bey gibi bir ahlaksızdan satın alındığını açıklamak da pek fayda getirmezdi.

Andonyan, Naim Bey'in hatıratı üzerine yaptığı çalışmanın, Ermeni cemaatinin çektiği korkunç acıların anısını koruma çabalarının bir sonucu olduğunu söylemektedir. Bununla birlikte Orel ve Yüce, bu kitabın yayınlanmasının, gerçekte, "daha büyük ve örgütlü bir girişimin bir parçası" olduğunu vurgulamaktadırlar:

Kitabın ortaya çıkışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya Savaşı'nda uğradığı hezimetin ardından Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasını isteyen çeşitli Ermeni grupların İtilaf Devletleri'ni ikna etmek için geniş kapsamlı girişimlerde bulunmalarıyla aynı döneme denk gelmektedir.[22]

20 Andonian aktaran a.e., s. 9.
21 A.e.
22 A.e., s. 5.

Kitapta yer alan ve Jön Türk liderlerini ve tüm Türk halkını tümüyle acımasız ve tehlikeli caniler olarak betimleyen belgelerin amacı, Amerika'da ve Batı Avrupa'da kamuoyunu etkilemek ve Paris Barış Konferansı'nda Ermeni lobisine "mühimmat" sağlamaktı. İşte bu sebeple, eski Ermeni devlet adamı Bogos Nubar Paşa'nın başkanlığında kurulan Ermeni Millî Birliği, belgeleri satın aldı. Andonyan, 10 Haziran 1921'de Tehlirian'ın avukatlarına gönderdiği bir mektupta bu yorumu doğrulamaktadır: "Halep'teki Ermeni Millî Birliği adına bu belgeleri Avrupa'ya götürme ve Barış Konferansı'ndaki Ermeni Millî Birliği delegasyonuna sunma görevi bana verildi."[23]

Andonyan'ın belgeleri Avrupa'ya götürdüğü sırada, İngilizler de tüm dünyadaki arşivlerde, tutuklayıp Malta'ya götürdükleri ve Ermenilerin katledilmesi suçundan yargılamayı tasarladıkları Osmanlı idarecilerine karşı kullanabilecekleri kanıtlar bulmaya çalışıyorlardı (bkz. 7. Bölüm). İstanbul'da ellerine geçen belgeler arasında, Naim'in hatıraları da vardı. Naim-Andonyan kitabından alıntılanan birçok telgraf, 1921 Martı'nda Londra'ya gönderilen rapora eklendi.[24] Bu belgeler, aynı zamanda Malta tutuklularının dosyalarında da yer alıyordu. Yine de İngiliz hükümeti bu telgrafları hiçbir zaman kullanmadı. Anlaşılan o ki, 5. Bölüm'de tartışılan "On Emir" meselesinde olduğu gibi, Kraliyet hukuk danışmanları, İstanbul'un sahte evrakla dolup taştığı o dönemde, Naim-Andonyan kitabını da bir başka düzmece olarak addetmişlerdi.

Ermeni Millî Birliği tarafından kendisine verilen görevi hevesle yerine getirmesine rağmen Andonyan'ın, kitabının İngilizce ve Fransızca versiyonlarını hazırlayan Ermenilerin metinde yaptıkları değişikliklerden pek de memnun olmadığı anlaşılmaktadır. 26 Temmuz 1937 tarihli mektubunda, Konsolos Rössler'in kitabın nesnellikten yoksun olduğu yönündeki eleştirilerinin doğru olduğunu kabul etmektedir. Bununla birlikte, Rössler'in, kitabın "bir tarih kitabı değil, daha ziyade propaganda amaçlı bir kitap

23 Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, s. 225, aktaran a.e., s. 7.

24 FO 371/6500/E3557, s. 2, 6–8.

olduğunu unuttuğunu" belirtmektedir: "Doğal olarak, kitabımda bu tür yayınların ortak özelliği olan birtakım hatalardan kaçınmam mümkün değildi. Ayrıca Londra'daki Ermeni Ulusal Bürosu'nun ve Paris'teki Millî Ermeni Heyeti'nin, savundukları davanın gerekleri nedeniyle, hazırladığım metni bir tür serbestlik içinde düzenlediklerini vurgulamak isterim."[25]

Belgelerde Türk yöneticilerin Ermenilere karşı almak zorunda kaldıkları şiddetli önlemlerden doğan suçlarını itiraf ettikleri -sürekli tekrar eden- sahnelerin, Andonyan'ın Fransız ve İngiliz editörlerinin yaptıkları değişikliklerin bir sonucu olması mümkündür. Orel ve Yüce'ye göre, kitapta yer alan mektup ve telgraflar,

Andonyan'ın İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinin tipik davranışları olduğuna inanmamızı istediği tutuma sahip birinin karakterine uymayan ifadelerle doludur. "Kasıtlı", "soğukkanlı" bir şekilde "Ermenileri katletme" kararı almakla suçlanan İttihat ve Terakki liderlerinin, bu karardan bahsederken "Osmanlı tarihini lekeleyecek bir ayıp" ifadesini kullanmaları veya "maalesef, bu yönde kanlı önlemler almak zorunda kaldıklarını" söyledikleri düşünülebilir mi? Bu sahte "mektupları" düzenleyen kişinin amacı, ancak Türklerin (olaylar henüz yaşanmışken) "suçlu olduklarını" bizzat kabul etmelerini sağlamak ve Türklere karşı öne sürülen Ermeni iddialarını olduğu gibi tasdik etmek olabilir. Kısaca, amaç, Ermenilerin söylemek istediklerini, Türklere söyletmektir.[26]

Andonyan'ın (ismine leke sürdürmemek için) kitabın propaganda amacıyla yazıldığını ve sonrasında taraflı editörler tarafından iyice süslendiğini kabul etmesi, çalışmanın itibarını zedelemiştir. Şöyle bir bakıp düşünürsek, aklımıza gelen soru, satın alındıkları ve propaganda amaçlı yayınlandıkları bilindiği hâlde bu belgelere ne kadar güvenilebileceğidir.

1986'da Dadrian, Orel ve Yüce tarafından Naim-Andonyan kitabına yöneltilen sert eleştirileri yanıtladığı bir makale yazmıştır. Dadrian'a göre, Andonyan, kitabı çalkantılı mütareke döneminin

25 Andonian, *Documents officiels concernant les massacres arméniens*, s. 232, aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 16–17.

26 A.e., s. 39.

kargaşası içinde hazırlamıştı. "Savaştan yenik çıkan Türkiye'ye dayatılacak barış şartlarını hazırlamakta olan İtilaf Devletleri'nin diplomatlarını ve kamuoyunu etkilemek için bir propaganda aracı olarak kullanacağı bu kitabı Londra'ya yetiştirmek istiyordu. Dolayısıyla belgeleri Osmanlı makamlarına sunarak gerçek olduklarını tasdik ettirme fırsatını değerlendiremedi". Dadrian, "Ermenice, Fransızca ve İngilizce olmak üzere, her üç versiyonun da bir dizi baskı ve editör hatası taşıdığını, tarihlerde de yanlışlar olduğunu" kabul etmektedir. "Çeşitli belgeler arasında tutarsızlıklar ve anlatılan olaylarda kronolojik bağdaşmazlıklar ortaya çıkmıştır". Bununla birlikte Dadrian, belgelerdeki bu hataların önemsiz "teknik detaylar" olduğuna ve "Naim-Andonyan belgelerini teşkil eden 50 çözülmüş şifrenin ve iki mektubun doğruluklarından katiyen emin olunabileceğine" karar vermiştir.[27]

Dadrian bu karara varırken, Orel ve Yüce tarafından öne sürülenleri tutarsız bulmakta ve "asıl onların kitabının... -tarih, basım ve [Rumi-miladi] tarihlerin çevrilmesi gibi- benzer hatalarla dolu olduğunu" iddia etmektedir. Dadrian'a göre, "belgelerin doğruluğunun kesin ve yasal bir şekilde ispatlanması" zordur; bununla birlikte, gerçeğe ulaşmanın, "içerik doğrulama [*content verification*] gibi çeşitli yolları vardır. Naim-Andonyan kitabının temel karakterleri, [diğer kaynaklarda da] kitaptakiyle aynı veya benzer zulüm olaylarıyla bağlantılı olarak, daima aynı baş suçlu rollerinde karşımıza çıkmaktadırlar". Dadrian'a göre, özellikle 1919-1920 Türk Askerî Mahkeme kararları, Naim-Andonyan belgelerinin güvenilirliğini ispatlamaktadır. "Bu kararlar, doğruluğu ispatlanmış resmî belgelere, yeminli tanıklıklara ve Naim-Andonyan belgelerinde öne çıkan kişilerin olaylara doğrudan karıştığını bağımsız bir şekilde doğrulamış olan çok sayıda -sivil ve askerî- üst düzey memurun ifadelerine dayanmaktadır". Alman ve Avusturyalı diplomatların raporları da bu kararları desteklemektedir.[28]

27 Dadrian, "The Naim-Andonian Documents", s. 318–19, 340.
28 A.e., s. 323, 325, 340.

Peki ya diğer kaynaklar Dadrian'ın farz ettiği denli güvenilir ve kesin değilse? 1919-1920 Türk Askerî Mahkemeleri'nde, Dadrian'ın savını desteklemede kullandığı "resmî belgeler, yeminli tanıklıklar ve ifadeler" gerçekte yoktur; bunlar ancak -resmî veya gayriresmî- adli kovuşturma raporlarından öğrenilmektedir. Bu belge ve ifadelerin orijinalleri kayıptır. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Nazi savaş suçlularını yargılayan Nürnberg Askerî Ceza Mahkemeleri'nin kararları, paha biçilmez bir tarihî kaynak teşkil etmektedir; zira bunlar, Almanya Federal Cumhuriyeti'nin arşivlerinde herkesin kullanımına açık bulunan binlerce orijinal Nazi belgesine dayanmaktadır. Aksine, Türk Askerî Ceza Mahkemeleri tarafından kullanılmış olan Türk hükümetinin orijinal belgelerinden tek bir tanesi dahi saklanmamıştır. Her ne kadar Alman ve Avusturyalı diplomatların raporları, tehcir ve taktil ile ilgili önemli bilgilerle dolu olsa da, katliamlardan kimin sorumlu tutulabileceğine dair somut deliller çok azdır. Başka bir deyişle, Dadrian'ın Naim-Andonyan belgelerinin gerçekliğini kanıtlamak üzere içerik doğrulama metodunu kullanma girişimi, bu amaçla ileri sürdüğü diğer kaynakların güvenilirliğine göre ya batar ya çıkar. Kitabın bu bölümünün ilerleyen paragraflarında anlaşılacağı üzere, söz konusu kaynaklar, katliamlardan kimin sorumlu olduğuna dair kesin delil sağlamamaktadır; bundan ötürü, bu kaynakların Naim-Andonyan belgelerinin doğruluğunu kanıtlamakta başarısız oldukları kabul edilmelidir. Bir eleştirmenin belirttiği gibi, "Dadrian ve yandaşları, katliamları konu alan hukuken geçerli bir davayı, önceden planlanmış bir soykırımla ilgili hukuken geçersiz deliller ortaya atarak savunmaya çalışmaktadırlar."[29]

Türk yazarların tümü, Naim-Andonyan belgelerini düzmece kabul etmektedir. Hatta Türk olmayan yazarların mühim bir kısmı da bu belgelerle ilgili birtakım soruları gündeme getirmiştir. Genellikle Ermeni yanlısı bir tutumu olan Christopher Walker, başlarda gerçek olarak kabul ettiği Talat Paşa telgrafları konusundaki

29 Michael M. Gunter, "Why Do the Turks Deny They Committed Genocide against the Armenians?" *Orient* (Leverkusen, Germany) 30 (1989): 492.

fikrini 1997'de değiştirmiş ve "söz konusu belgeler veya benzerleri tekrar gündeme getirilip eleştirel bir basımda yayınlanana dek şüpheyi elden bırakmamak gerektiğini" vurgulamıştır.[30] Soykırım suçlamalarını destekleyen Hilmar Kaiser, "Andonyan'ın kitabında Talat Paşa'nın gönderdiği iddia edilen diğer iki telgrafın içeriğini bir dereceye kadar doğruladığını" düşündüğü, Osmanlı Dâhiliye Nezâreti'nden kalma birkaç Türk belgesine gönderme yapmaktadır. Bu belgeleri kullanmadıkları için Orel ve Yüce'nin savundukları "tezin sorgulanması ve 'Naim-Andonyan' belgeleri üzerine daha çok araştırma yapılması gerektiğini" ileri sürmektedir.[31] Avusturyalı tarihçi Wolfdieter Bihl, Naim-Andonyan belgelerinin "tartışmalı" olduğunu düşünmekte ve katliamlarla ilgili ayrıntılı araştırmalar içeren birçok kitap yazmış olan Artem Ohandjanian'ın söz konusu belgelere gönderme yapmadığını vurgulamaktadır.[32] (1995 ve 1999 yıllarında Ermeni katliamı hakkında yazdığı iki kitapta bizzat Dadrian'ın da benzer şekilde Naim-Andonyan belgelerine atıfta bulunmadığını ve hatta bu kitapların kaynakçalarında Andonyan'ın çalışmasına yer vermediğini belirtmek gerekir.)[33]

Diğer Ortadoğu uzmanlarının tutumu, daha doğrudan olmuştur. Michael Gunter, 1989 yılında yayınlanan bir makalesinde, Mevlanzade Rıfat'ın ve Andonyan'ın çalışmalarına "adı çıkmış düzmeceler" demiştir.[34] Alman tarihçi Erik Zürcher de Andonyan belgelerinin "düzmece olduklarının ortaya çıktığını" savunmaktadır.[35] İngiliz tarihçi Andrew Mango, "savaş döneminde Osmanlı Dâhiliye Nazırı olan Talat Paşa'ya gerçekliği kanıtlanmaksızın

30 Walker, "World War I and the Armenian Genocide", s. 247.
31 Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916: A Case Study of German Resistance and Complicity", *Remembrance and Denial*, haz. Hovannisian, s. 108 (n. 78).
32 Wolfdieter Bihl'in Önsözü, Artem Ohandjanian, *Armenien: Der verschwiegene Völkermord*, s. 8.
33 Dadrian, *History of the Armenian Genocide* and *Warrant for Genocide*.
34 Michael M. Gunter, eleştiri yazısı, *International Journal of Middle East Studies* 21 (1989): 422.
35 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 121.

atfedilen telgraflar"dan söz etmektedir.[36] Kesin olan şudur ki, Naim-Andonyan belgelerinin doğruluğuna dair tartışmaların çözüme ulaşmasının tek yolu, ilgili Osmanlı belgelerinin ortaya çıkarılması ve yayınlanmasıdır -ve bu belki de hiçbir zaman gerçekleşmeyecektir. O zamana dek, Orel ve Yüce'nin titiz incelemeleri sonucunda bu belgelerin doğruluklarına dair gündeme gelen soruların, belgelerin ciddi bir akademik çalışmada kullanılmalarını kabul edilmez kılmaya yeterli olduğunu savunmaktayım.

1919-1922 ASKERÎ MAHKEMELERİ

Türkiye'nin I. Dünya Savaşı'nda mağlup olmasının ve 30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasının ardından 11 Kasım'da kurulan yeni Türk hükümeti, Jön Türk rejimini bazı ağır suçlar işlemekle itham etti. Bu suçlamalar sonucunda, İTC lider kadrolarının ve eski yönetimden bazı kişilerin yargılandığı özel bir askerî mahkeme kuruldu. Günümüzde birçok Ermeni yazar, söz konusu mahkemelerde alınan kararlardan, soykırım suçlamalarını destekleyen elzem deliller olarak bahsetmektedir. Vartkes Yeghiayan, bunların "Ermeni şahitlerin soykırımla ilgili ifadelerini teyit ve tasdik eden Türk itiraf ve mahkûmiyet kararları" olduklarını savunmaktadır.[37] Yukarıda gördüğümüz gibi, Dadrian da Naim-Andonyan belgelerinin doğruluğunu ispat etmek için bu mahkemelere atıfta bulunmuştur.

Savaşın kaybedilmesinden sonra, Jön Türk hükümeti itibarını ciddi biçimde kaybetmişti ve Türk basınında İTC'ye yönelik ağır eleştiriler gündeme oturmuştu.[38] Talat Paşa'nın da aralarında bulunduğu önde gelen yedi İTC liderinin 1 Kasım gecesi bir Alman destroyeriyle İstanbul'dan kaçmasının ardından, Jön Türk lider kadrolarının cezalandırılması için kamuoyundan yükselen sesler iyice arttı. İngiliz Yüksek Komiser Arthur G. Calthorpe'un 29 Kasım'da Londra'ya bildirdiğine göre, Enver, Talat ve diğerlerini

36 Andrew Mango, "Turks and Kurds", *Middle Eastern Studies* 30 (1994): 985.

37 Vartkes Yeghiayan, *The Armenian Genocide and the Trials of the Young Turks*, s. I.

38 Örnekler için bkz. John S. Kirakossian, *The Armenian Genocide: The Young Turks before the Judgment of History*, trans. Shoshan Altunian, s. 161–62.

askerî mahkemede yargılamak üzere planlar yapılmaya başlanmıştı. "Hem ülkeye verdikleri büyük zarar, hem de Hıristiyan tebaanın katledilmesindeki payları nedeniyle bu yöneticilere şiddetle saldırmayan" bir basın organına rastlamak mümkün değildi.[39] Türk parlamentosunun bir heyeti ve Dâhiliye Nezâreti'nde kurulan bir komisyon, delil toplama görevini üstlendi ve daha sonra askerî mahkemede kullanılan çok sayıda belgeyi elde etti.[40]

Tüm etkenler incelendiğinde, askerî mahkemelerin kurulmasının en önemli nedeninin Ermeni katliamlarının cezalandırılmasında ısrar eden muzaffer İtilaf Devletleri'nin uyguladıkları güçlü baskı olduğu anlaşılmaktadır. Henüz 24 Mayıs 1915'te, İtilaf Devletleri, "Osmanlı hükümeti ile buna bağlı kurumların bu tür katliamlara karışan tüm mensuplarının söz konusu suçlardan bizzat sorumlu tutulacakları" konusunda Bâbıâli'yi ikaz etmişlerdi.[41] Söz konusu mahkemeler ile ilgili yapılmış olan en ayrıntılı araştırmanın yazarı olan Taner Akçam'ın belirttiği gibi, 14 Aralık'ta Türk hükümetinin askerî mahkemelerin kurulması için aldığı resmî karar üzerinde "İngiltere'nin yaptığı politik baskı, büyük bir rol oynadı."[42] Dadrian da İtilaf Devletleri'nin "suçluların cezalandırılması için istekli" olduklarından söz etmektedir.[43] Dadrian'ın diğer bir makalesinde yazdığına göre, "siyasal sebeplerle" askerî mahkemeler kurmak "zorunda kalınmıştı". Bir yandan, İttihat ve Terakki Fırkası'nın lider kadrolarını, Ermeni katliamının -tek olamasa da- baş sorumlusu ilan etmenin ve böylece Türk ulusunun geri kalanını temize çıkarmanın mümkün olacağı düşünülüyordu. Diğer yandan da muzaffer İtilaf Devletleri'nin delegeleri, katliam suçluları cezalan-

39 FO 371/3411/210534, s. 334.

40 Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 88–92; Annette Höss, "The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat", *The Armenian Genocide*, haz. Hovannisian, s. 210–11.

41 Bildirinin tam metni için bkz. U.S. Department of State, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915: Supplement*, s. 981.

42 Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 93.

43 Vahakn N. Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal", *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991): 554.

dırıldığı takdirde, Barış Konferansı'nda İtilaf Devletleri'nin daha merhametli davranacaklarına dair güçlü bir inancın yerleşmesini sağlamışlardı."[44]

İtilaf Devletleri, savaş döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalama planları yapmışlardı. 18 Mart 1915'te imzalanan ve İstanbul Antlaşması olarak bilinen tasarıya göre; Rusya, İstanbul'u; Doğu Trakya'da bazı kısımları ve Türkiye'nin Asya'daki bitişik topraklarını ilhak edecekti. İngiltere ve Fransa adına Mark Sykes ve Georges Picot tarafından Rusya'nın onayı ile imzalanmış olan 16 Mayıs 1915 tarihli Sykes-Picot Antlaşması'na göre, Türkiye'nin Asya'daki geniş toprakları Fransa, Rusya ve İngiltere arasında bölüşülmüştü.[45] Anlaşılacağı üzere, Türkler bu planlardan ciddi bir endişe duyuyorlardı ve ancak İtilaf Devletleri ile tam bir işbirliği içine girdikleri takdirde toprak kaybını en aza indirgeyebileceklerine daha en başından karar verdiler. Bunun yanı sıra, işlenen suçlardan sorumlu tutulması gerekenin sadece Jön Türkler olduğu konusunda tüm dünyayı ikna etmek için özenle hazırladıkları bir kampanya yürütmeye başladılar. 10 Aralık 1918 tarihli bir Amerikan istihbarat raporuna göre, Türkler "katliamın sorumluluğunu tamamen Jön Türk Hükümeti'nin üzerine yıkmak ve medeni devletlerin kamuoylarının Türklere sempati duymasını sağlamak amacıyla" bir propaganda komisyonu bile kurmuşlardı.[46]

Elliden fazla politik ve kültürel kuruluşu tek çatı altında birleştiren bir cemiyet olan Millî Kongre, bazı askerî mahkemelerde de ortaya konan fikirlerini iletmek üzere, Batı'ya yönelik birçok broşür yayınladı. Millî Kongre'ye göre, Ermeni devrimci örgütlerin haince faaliyetleri ve "Müslüman nüfusuna yönelik çok sayıda saldırı" nedeniyle Ermenilerin tehcir edilmesi zorunlu bir hâl almıştı; fakat meydana gelen katliamlar mazur görülemezdi. İTC'yi "şeytanca

44 Vahakn N. Dadrian, "The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series", *Holocaust and Genocide Studies* 11 (1997): 31.

45 Karş. James B. Gidney, *A Mandate for Armenia*, s. 62.

46 NA, RG 59, 867.00/834 (M 353, roll 7, fr. 244).

bir imha ve yağma politikası" izlemekle itham eden Millî Kongre, "suç teşkil eden böyle bir dalalete vicdanı en başından beri elvermeyen" Türk halkının sorumlu tutulmaması gerektiğini savunuyordu. Ermeniler kadar Müslümanlar da Jön Türk iktidarı altında büyük eziyet çekmişlerdi. "Tüm sınıflar ve tüm milletler, bu despot hükümetin kurbanı olmuştu."[47] Paris Barış Konferansı'na katılan Sadrazam Damat Ferid, benzer şekilde, Türkiye'nin Almanya'nın yanında savaşa girmiş olması ve Hıristiyanlara karşı birçok suç işlenmiş olması konusunda tüm sorumluluğun, kesin surette İTC'ye ait olduğunu ileri sürdü.[48]

Önde gelen İttihatçılara yönelik büyük çaplı tutuklama operasyonu, 1919 Ocak'ında başladı. İngiltere Yüksek Komiserliği'nin Yunan-Ermeni Dairesi tarafından Ermeni Patrikliği'nin de desteğiyle bir zanlı listesi hazırlandı; tutuklanan diğer kişiler, ateşkese karşı çıkmış olan milliyetçiler veya eski hesapları görmek isteyen Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın (başa gelen yeni partinin) siyasi düşmanlarıydı. Suçlamalar arasında, Türk anayasasının kaldırılması ve savaş döneminden istifade edilerek Rumlar ile Ermenilerin katledilmesi de yer alıyordu. Ana davada, olaylarda kilit rol oynamış olan kabine üyeleri ile İTC'nin en üst düzey görevlileri yargılandı. Diğer birkaç davada ise katliamların gerçekleştiği taşra şehirlerinde işlenmiş olan suçlar ele alındı. Eksik belgeleme nedeniyle, toplam dava sayısı tam olarak bilinmemektedir. Taner Akçam, yirmi sekiz dava olduğu sonucuna varmaktadır, fakat bu sayının daha yüksek olması da mümkündür.[49] 1919 Şubatı'nda Türk hükümetinin dört tarafsız devletin (Danimarka, İspanya, İsveç ve Hollanda'nın) katliamla ilgili soruşturmalara katılmaları için yaptığı girişim, İngiliz

47 National Congress of Turkey, *The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View*, s. 79, 83. Ayrıca bkz. Kara Şemsi [Reşit Safet Bey'in takma adı], *Turcs et arméniens devant l'histoire: Nouveaux témoignages russes et turcs sur les atrocités arméniens de 1914 à 1918*.

48 FRUSA, "FRUSA's Documentation of the Appearance of the Ottoman Turkish Delegation before the Council of Four, Paris, June 17, 1919", *Armenian Review* 35 (1982): 72.

49 Dava listesi için bkz. Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 162–65.

ve Fransızların itirazları nedeniyle başarısız oldu.[50] Tüm davalar, İstanbul'da görüldü.

İlk dava, Yozgat üzerine yoğunlaşmıştı ve 5 Şubat 1919 tarihinde başlayıp 7 Nisan'a dek sürdü. Davanın sanıkları olan birkaç Türk yetkili, Ermeni muhacirlerin kitleler hâlinde öldürülmesi ve mallarının yağmalanması konusunda suçlanıyordu. Savaş öncesinde Yozgat'ta yaşayan 1.800 Ermeni arasından 1919 yılında hâlâ hayatta olanların sayısı yalnızca 88 idi. Mahkeme, kurtulanların tanıklık ettiği olayları dinledi ve Ermenileri öldürme emirlerini içeren belgeleri delil olarak kabul etti. Örneğin Çorum ve Yozgat sancaklarında görev yapan jandarma teşkilatının komutanı olan bir sanığın astlarından birine gönderdiği bir telgrafta, "Ermenilerin imha edilmesi" emri yer alıyordu.[51] 8 Nisan'da Askerî Mahkeme, sanıklardan ikisini suçlu buldu; üçüncüsünü ise başka bir mahkemeye sevk etti. Ana dava, 28 Nisan'da İstanbul'da görülmeye başlandı. Sanıkların (aralarında İTC Merkez Komitesi'nin önemli üyeleri de bulunan) on ikisi duruşmalarda hazır bulundu; fakat (Talat, Enver ve Cemal dâhil olmak üzere) kilit role sahip yedi sanık, ülkeden kaçtıkları için gıyabında yargılandılar. Dadrian, "iddianamelerde suçlamaların dayandırıldığı kırk iki belgenin yer aldığını ve bunların birçoğunda tarihlerin ve şifreli telgraf ve mektupları gönderen ve alan kişilerin isimlerinin bulunduğunu" yazmaktadır.[52] Söz konusu belgeler arasında, Üçüncü Ordu komutanı General Mehmet Vehip Paşa'nın "Ermenilerin öldürülmesi, yok edilmesi ve mallarının yağmalanması ve bunlara el konmasının, İTC'nin Merkez Komitesi'nin almış olduğu kararların bir sonucu" olduğunu yazılı olarak beyan ettiği yeminli ifadesi de yer alıyordu.[53] İddianamede alıntılanan diğer bir belgede, tehcirden sorumlu üst düzey yetkililerden biri olan Abdullah Nuri, Talat

50 FO 371/4172/31827, 32889, 35094; FO 371/4173/47293.

51 Aktaran Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 125.

52 Dadrian, "The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide", s. 45.

53 Aktaran Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 204. 12 Nisan 1919 tarihli iddianamenin tam metni aynı kitapta sunulmaktadır (s. 192–207).

Paşa'nın kendisine "Tehcirin asıl amacı imha etmektir." dediğini kabul ediyordu.[54] Dava, 22 Haziran'da verilen karar ile sona erdi. Sanıkların bazıları anayasal düzeni zor kullanarak kaldırmaktan ve ülkenin çeşitli bölgelerinde katliam yapmaktan suçlu bulundu. Talat, Enver, Cemal ve Nazım, gıyabında ölüm cezasına çarptırıldılar. Diğerlerine uzun hapis cezaları verildi.[55]

Çeşitli şehirlerdeki İTC temsilcilerinin yargılandığı bir başka davanın sonucunda verilen karar, Teşkilat-ı Mahsusa (Özel Teşkilat) adlı özel bir birimin katliamlara karışmış olduğunu gösteriyordu.[56] Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri, ana davada da tartışıldı. Hatta mahkemenin "Teşkilat-ı Mahsusa'dan Arta Kalan Belgeler" adlı özel bir dosya düzenlediği söylenmektedir. Dadrian'a göre, ana davanın duruşmalarında ve diğer davalarda, Ermenilere yönelik "katliam ve imha" suçlarının Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait olduğuna çok kez atıfta bulunulmuştu.[57] (Teşkilat-ı Mahsusa, bu bölümün ilerleyen kısımlarında daha ayrıntılı biçimde tartışılacaktır.)

İyice itibar kaybeden Jön Türk rejimine karşı duyulan büyük nefrete rağmen, İTC önderlerini yargılayan mahkemelerin Türk halkından gördüğü destek sınırlı oldu. 10 Nisan'da asılan eski Boğazlıyan valisi Mehmet Kemal'in cenazesi, İTC elemanlarının organize ettiği büyük bir gösteriye sahne oldu. İngiltere Yüksek Komiseri'nin Londra'ya ilettiği raporda bildirdiğine göre, Türk

54 Aktaran Dadrian, "The Documentation of the World War I Armenian Massacres", s. 558.

55 Mahkeme kararının metni için bkz. Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 353–64.

56 8 Ocak 1920 tarihli mahkeme kararı, s. 4, aktaran Taner Akçam, haz., "The Proceedings of the Turkish Military Tribunal as published in *Takvim-i Vekayi*, 1919–1920", 2. kısım. Duruşma tutanaklarının bu versiyonu, Akçam tarafından Almancaya tercüme edilmiş ve Michigan Üniversitesi'nin Dearborn'daki Ermeni Araştırmaları Merkezi'ne verilmiştir. Duruşma tutanaklarından oluşan diğer bir seçki için, bkz. Yeghiayan, *The Armenian Genocide and the Trials of the Young Turks*. Bununla birlikte, bu çalışmada yer alan belgeler Türkçeden önce Ermeniceye ve Ermeniceden İngilizceye çevrilmiştir. Üstelik kitap birçok ifadenin atlanmış olması ve hatalı tarihler nedeniyle kusurludur.

57 Vahakn N. Dadrian, "The Role of the Special Organisation in the Armenian Genocide during the First World War", *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars*, haz. Panikos Panayi, s. 74.

halkının "bu infazları, suçluların çarptırıldıkları adil cezalardan çok, İtilaf Devletleri'ne verilmek zorunda kalınan tavizler" olarak değerlendiriyor olması kuvvetle muhtemeldi.[58] Amerika Yüksek Komiseri Lewis Heck'in 4 Nisan 1919 tarihinde Washington'a gönderdiği ve eski hükümet yetkililerinin tutuklanmasına devam edildiğinden bahseden raporda ise, "bu tutuklamaların büyük bir çoğunluğunun şahsi intikam amacıyla veya -başta İngiltere olmak üzere- Müttefik Devletler'in teşvik etmesi sonucunda yapıldığına yönelik genel bir kanının mevcut olduğu" anlatılıyordu.[59]

Konuyla ilgili şüphelerini dile getiren Ermenilerin sayısı da az değildi. Aram Andonyan, "bir adalet çalışmasından çok siyasal bir manevra" olarak değerlendirdiği İTC lider kadrolarını yargılayan mahkemeler hakkında, "Yeni Türk Hükümeti, Avrupa'nın gözünü boyamaya çalışmaktan başka bir şey yapmıyor." diyordu.[60] İzmir'in 15 Mayıs günü Yunanlar tarafından işgal edilmesi üzerine patlak veren vatanseverlik ve milliyetçilik duyguları altında, mahkemelere yönelik tepkiler de büyük bir hızla arttı. James Willis'in yazdığına göre, "bu kışkırtıcı hareket, İtilaf Devletleri'nin, Türkiye topraklarının ezeli düşmanı tarafından ilhak edilmesini onaylamalarından duyulan endişeyi körüklemişti."[61] İyi donanımlı bir Türk subayı olan Mustafa Kemal'in önderliğinde, en nihayetinde İstanbul'daki Sultan'ı devirecek olan millî hareket doğdu. Sultan'ın İtilaf Devletleri'ne boyun eğmesini en başından beri eleştiren Kemalistler, söz konusu mahkemelerin Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma planlarının bir parçası olmasından duydukları endişeyi her fırsatta ve giderek daha çok dile getirmeye başladılar. İzmir'e giren Yunan kuvvetlerinin yaptığı katliam tam anlamıyla cezasız bırakılırken, İtilaf Devletleri, Jön Türk liderlerinin rahat bırakılmaması için Türklere baskı yapmayı sürdürüyorlardı. Bu

58 Calthorpe'tan Dışişleri Bakanlığı'na, 17 Nisan 1919, FO 371/4173/61185, s. 279.
59 NA, RG 59, 867.00/868 (M 353, roll 7, fr. 448).
60 Andonian, *Memoirs of Naim Bey*, s. 69.
61 James F. Willis, *Prologue to Nuremberg: The Politics and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War*, s. 155.

sebeplerle İtilaf Devletleri'nin ikiyüzlü oldukları ve çifte standart uyguladıkları düşünülüyordu.[62]

20 ila 23 Mayıs arasında, İstanbul'da İtilaf Devletleri'nin işgaline karşı birkaç büyük gösteri düzenlendi. Milliyetçileri sakinleştirmek isteyen Osmanlı hükümeti, kırk bir mahkûmu serbest bıraktı. İngilizler, uzun süredir hapishanelerdeki disiplin eksikliğinden ve firar edenlerin sayısındaki artıştan dolayı endişe ediyorlardı. Bu sefer de tüm mahkûmların serbest bırakılmasından korkmaya başladılar. Bu nedenle, 28 Mayıs'ta, aralarında davası hâlihazırda görülmekte olanların da bulunduğu altmış yedi tutuklu, İngiliz kuvvetleri tarafından Malta'ya sevk edildi. Kemalist hareketin güç kazanmasıyla beraber, askerî mahkemelerin işleyişi de giderek yavaşladı. 16 Mart 1920 tarihinde, İtilaf Devletleri İstanbul'u işgal etti. 10 Ağustos'ta Osmanlı hükümetinin Sevr Antlaşması'nı imzalaması sonucunda, Türk Askerî Mahkemeleri iyice zayıflamış oldu. Antlaşma, en mühim savaş suçlarının zanlılarının yargılanması için uluslararası bir mahkeme kurulmasını öngörüyordu; dolayısıyla, Türk mahkemelerinin önem ve geçerliliği iyice azaltılıyordu. Son Osmanlı hükümeti, askerî mahkemelerin yargılama usullerine dair birçok hatayı ortaya çıkardı. Davalar, 28 Mart 1922 tarihinde resmen sona erdi. Hâlâ gözaltında bulunanlar, bir yıl sonra çıkarılan bir af ile serbest bırakıldılar.[63]

Dadrian, 1919-1920 Askerî Mahkemeleri'ni "Türk hukuk tarihinde bir mihenk taşı" olarak değerlendirmektedir. Mahkemelerin yapısal açıdan ve personel bakımından istikrarsız olduğunu kabul etmektedir. Duruşma hâkimleri ve savcılar sık sık değişmiştir. Duruşmalar, "cezalandırıcı adalet açısından" ciddi bir başarısızlık

62 Yunan mezalimi, İtilaf Devletleri'nin gönderdiği ve 14 Ekim 1919 tarihinde raporunu sunan bir soruşturma komisyonu tarafından doğrulanmıştır. Bkz. Laurence Evans, *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914–1924*, s. 181; ve Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*, s. 169. İzmir'deki Amerika Konsolosu George Horton'a göre, Yunan genel vali mezalimin sorumlularının ciddi biçimde cezalandırılmasını sağlamıştı. Bkz. George Horton, *The Blight of Asia*, s. 76.

63 Olaylar zincirine dair daha ayrıntılı bir tartışma için bkz. Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 114–19.

teşkil etmektedir. Suçun büyüklüğüne karşın, yalnızca on beş ölüm cezası kararı çıkmış ve bunların da sadece üçü infaz edilmiştir. Yine de Dadrian, mahkemelerde "tek partili bir yönetim kurmuş olan İTC'nin, imparatorluğun Ermeni nüfusunu ortadan kaldırma niyetinde olduğunun ve bu amaçla soykırım tasarısını hazırlayıp hayata geçirdiğinin şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispat edildiğini" ileri sürmektedir.[64] Benzer şekilde Hovannisian da, her ne kadar adalet yerini bulmamış olsa dahi, "ilgili belgelerin, Jön Türk rejiminin suçlu olduğunu hatırlatan kanıtlar olarak var olmaya devam ettiklerini" belirtmektedir.[65] Melson'a göre, "askerî mahkemeler, bir zamanlar Türk otoritelerinin Ermeni soykırımını reddetmek değil de bu gerçekle yüzleşmek üzere hareket ettiklerini göstermektedir."[66]

Ermeni yazarlar ile bunları destekleyenler, söz konusu duruşmalara dair eldeki mevcut bilgilerin ve mahkeme kararlarının güvenilirliği ile ilgili ciddi sorunlara rağmen, askerî mahkemelerin tarihsel gerçeklerin ortaya çıkarılmasına yaptıkları katkıdan övgüyle bahsetmektedirler. 1919-1920 duruşmalarında, adil yargılama ilkesinin gerektirdiği birçok temel şartın sağlanmamış olması elbette şaşırtıcı değildir. Osmanlı içtihadını iyi bilen yazarların çok azı, Türk yargılama usulüyle ve özellikle de askerî mahkemeler ile ilgili olumlu bir şeyler söyleyebilir. Dadrian, 1915 yılında kurulan askerî mahkemelerde "sayısız Ermeni'nin en sudan sebeplerle asıldığını" anlatmakta ve bir Alman raporunda bu mahkemelere atfedilmiş olan "düzmece mahkeme" sıfatını ne kadar uygun bulduğunu belirtmektedir.[67] 1916 Ocak'ında Almanya Büyükelçisi Paul von Wolff-Metternich, "Türk yargılama usulüne güvenmenin imkânsız olması nedeniyle" Türk mahkemelerinin Alman yetkililer

64 Dadrian, "The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide", s. 30–31, 50, 53.

65 Richard G. Hovannisian, "Denial of the Armenian Genocide in Comparison with Holocaust Denial", *Remembrance and Denial*, s. 220.

66 Melson, *Revolution and Genocide*, s. 152.

67 Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 191. Alman raporuna gönderme yapılan bu makalenin değiştirilmiş bir versiyonu için bkz. *Journal of Political and Military Sociology* 22 (1994): 188.

tarafından denetlenmesini talep etmişti.[68] 1915 Temmuzu'nda ve 1916 başlarında bir Türk askerî mahkemesi, Suriye'nin önde gelen kişilerinden oluşan toplam yetmiş sekiz kişiyi idam cezasına çarptırdı. Bu konuda araştırma yapan bir yazar, "büyük olasılıkla bu kişilerin çoğunun, böyle bir cezayı hak edecek herhangi bir suç işlememiş olduğunu" belirmektedir.[69]

Şüphesiz, 1919-1920 Askerî Mahkemeleri'nden çıkan idam cezası sayısı düşüktür; fakat bu, yargılama standartlarındaki iyileşmenin bir sonucu değildir. Talat ve diğer Jön Türk liderlerinin yargılandığı davanın yeni sonuçlandığı 7 Temmuz 1919 tarihinde, İngiltere Yüksek Komiseri Richard Webb, bu mahkemeleri "Türk Ceza Kanunu'nun, sanıklara atfedilen fiillerin üstünü örtmek için nasıl beceriyle manipüle edildiğini ve kan dökülmesini mümkün olduğunca azaltmak için cezaların duruşmalarda hazır bulunanlar ile bulunmayanlar arasında nasıl paylaştırıldığını görmek etkileyiciydi" sözleriyle yorumlamıştır.[70] Diğer bir deyişle, savaş yıllarına kıyasla daha az sayıda ölüm cezası verildiği hâlde, siyasal müdahaleler mahkeme üzerinde eskiden olduğu gibi etki doğurmaya devam etmiştir. Ermeni yazarların 1919-1920 mahkemelerinden hoşlanmalarının sebebinin, huylunun huyundan vazgeçmiş olmasından ziyade, söz konusu mahkeme kararlarında Jön Türk lider kadrolarının Ermeni katliamındaki sorumluluğuna değinilmesi olduğu sonucuna varılmaktadır.

1919-1920 yıllarında görev yapanlar da dâhil olmak üzere, Osmanlı Askerî Mahkemeleri'ndeki yargılamalar, Batı adil yargılama standartlarıyla kıyaslandığında ciddi eksiklikler taşıyordu. Örnek vermek gerekirse, 19. yüzyıl Amerikan Askerî Mahkemeleri, sanıklara veya bunların vekillerine, itham edilen suçla ilgili tanıkları sorguya ve çapraz sorguya tabi tutma hakkı tanıyordu.[71] Bu hak, 1950

68 Artem Ohandjanian, der., *Österreich-Armenien, 1872–1936: Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke, cilt* 7, s. 5011–12.

69 Stephen H. Longrigg, *Syria and Lebanon under French Mandate*, s. 51.

70 FO 371/474/118392, s. 267.

71 John M. Lindley, *"A Soldier Is Also a Citizen": The Controversy over Military Justice, 1917–1920*, s. 10.

yılında Kongre tarafından çıkarılan Askerî Ceza Usulü Kanunu'nun sanığa "tanığı çapraz sorguya çekme" ve kendi adına delil elde etme yetkisi veren 32. maddesinde yer alıyordu.[72] 2002 yılında teröristlerin yargılanması için George W. Bush yönetimi tarafından kurulan askerî mahkemelerin en çok eleştiri alan yargılama usul kuralları bile, sanıklara kendi savunmalarını delillerle ispat etme ve tanıkları çapraz sorgulama hakkını tanıyordu.[73] Aksine, Osmanlı mahkemelerinde çapraz sorguya çekme hakkı verilmiyordu ve yargıcın rolü, Anglo-Amerikan geleneğinde olduğundan çok daha büyüktü. Hem ön hazırlık aşamasında hem de duruşma esnasında sunulan tüm delillerin ispat kudretini ölçmek ve sanığı sorguya çekmek onun yetkisindeydi.[74] 1919-1920 mahkemelerinde sanıkları sorgulayan duruşma hâkimleri, sıklıkla, tarafsız birer yargıçtan ziyade savcılık makamı gibi hareket ettiler.

Osmanlı yargılama usul kuralları uyarınca, savunma avukatının ön soruşturma belgelerinin yer aldığı dosyalara ulaşması mümkün değildi. Ayrıca savunma avukatının mahkeme öncesinde sorguya çekilen sanığa eşlik etmesine de izin verilmiyordu.[75] 6 Mayıs 1919 tarihinde, ana davanın üçüncü duruşmasında; savunma, mahkemenin -sürekli olarak- iddianameye kanıtlanmış gerçek şeklinde göndermede bulunmasına itiraz etse de, mahkeme bu itirazı geri çevirdi.[76]

Tüm duruşmalar boyunca hiçbir tanık dinlenmedi; mahkemelerin kararları tamamıyla yargılamalar sırasında okunan veya bahsedilen fakat asla çapraz sorguya çekilmeyen tanıklıklara dayanıyordu. 7 Şubat 1919'da yeni başlayan Yozgat davasını yorumlayan

72 U.S. Air Force ROTC, Military Law, s. 4, 113.

73 "Rules for Military Tribunals", *New York Times*, 21 Mart 2002.

74 Yılmaz Altuğ, çev., *The Turkish Code of Criminal Procedure*, art. 232; Baki Kuru, "Law of Procedure," *Introduction to Turkish Law*, haz. Tuğrul Ansay ve Don Wallace, s. 177, 204. Ayrıca bkz. George Young, *Corps de droit ottoman, cilt* 7, s. 226–300.

75 Vahakn N. Dadrian, "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications", *Yale Journal of International Law* 14 (1989): 297 (n. 286).

76 Akçam, "The Proceedings of the Turkish Military Tribunal", 1. kısım, 3. oturum, s. 24, 27.

Amerika Yüksek Komiseri Heck'in hoşnutsuzluğunu dile getirerek vurguladığı gibi, sanıklar "imzasız ifadelere" dayanarak yargılandılar.[77] Bir Türk adli subayının yazdığı, "Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasının ardından, Osmanlı İmparatorluğu süresince geliştirilmiş olan askerî ceza hukuku sisteminin genel olarak anayasaya aykırı olduğu düşünülmeye başlandı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından hazırlanan Askerî Ceza Kanunu ve Askerî Ceza Muhakemeleri Usulü, 1930 yılında kabul edildi."[78]

Herhâlde 1919-1920 Askerî Mahkemeleri kapsamındaki duruşmalarda ispat kudretini etkileyen en ciddi sorun, duruşmaları belgeleyen evrakın tamamen kaybolmuş olmasıdır. Bu durumda, mahkemelerin bulguları ve kararlarına esas teşkil eden hiçbir belgenin, yazılı şahit ve yeminli ifadenin orijinaline ulaşmamız mümkün değildir. Bu belgelerle [daha doğrusu bu belgelerin bir kısmıyla] ilgili tüm bildiklerimiz, Osmanlı Devleti'nin resmî gazetesi olan Takvim-i Vekayi'de yayınlanan tutanaklara veya basında çıkan haberlere dayanmaktadır. Fakat elbette bu tür nüshaların orijinal belgelerin yerine geçecek sağlam birer delil teşkil etmeleri mümkün değildir. Çoğu durumda, Takvim-i Vekayi'nin veya basın haberinin, ilgili mahkemenin kapsadığı belgelerin tamamını mı, yoksa yalnızca belli bir kısmını mı yayınladığını bilmemiz imkânsızdır. Yazılı veya sözlü tanık ifadeleri ile ilgili olarak tutulan kayıtların doğruluğu, emin olamadığımız bir başka konudur. Dadrian'a göre, "İddianameye eklenmek üzere sunulan her bir belge, ilk olarak, Dâhiliye Nezâreti'nin yetkili personeli tarafından tasdik edilirdi. Bundan sonra, yine yetkililer tarafından belgenin üzerine 'aslına mutabıktır' ibaresi basılırdı."[79] Buna rağmen, orijinal belgelerin mevcut olmaması ve savunma avukatına ileri sürülen belgelerin orijinal olup olmadıklarını kontrol etme hakkı verilmemesi nedeniyle, tek şansımız Dâhiliye Nezâreti'nin yetkili personelinin

77 NA, RG 59, 867.00/81 (M 820, roll 536, fr. 440).

78 Hikmet Şener, "A Comparison of the Turkish and American Military Systems of Nonjudicial Punishment", *Military Law Review* 27 (1965): 113.

79 Vahakn N. Dadrian, *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*, s. 27

sözüne güvenmektir -fakat doğruyu söylemek gerekirse, bu yolu seçmek doğru olmaz. Eğer Nürnberg mahkemelerinin -arşivlerde saklanan binlerce orijinal Alman belgesi ile desteklenen- kararları yerine, duruşma tutanaklarının birkaç nüshasıyla veya basında çıkan haberlerden edinilen bilgilerle yetinmek zorunda kalsaydık, Nürnberg mahkemeleri Nazi rejimi altında işlenen suçları belgelemek hususunda bugünkü önemini kazanabilir miydi?

Orijinal belgelerin tam metinleri olmadığından, bunlardan seçilmiş alıntılarla yetinmek zorunda kalıyoruz. Örnek vermek gerekirse, General Vehip Paşa'nın verdiği ifadede, en üst düzey İTC liderlerinden biri olan Dr. Bahâeddin Şakir'i "Üçüncü Ordu'nun görev yaptığı bölgedeki insan kasaplarını tespit edip onlarla bağlantı kuran... ipten dönmüş kişileri, ellerini ve gözlerini kan bürümüş jandarma ve zaptiyeleri örgütleyen" kişi olarak tarif ettiği iddia edilmektedir.[80] Bu yeminli ifadenin bir kısmına, ana davada sunulan iddianamede ve Harput davasından çıkan kararda yer verilmiştir.[81] Fakat metnin tamamının yokluğunda, alıntılanan sözlerin hangi bağlamda sarf edildiğini anlamamız mümkün değildir. Tam metnin Trabzon'daki 29 Mart 1919 tarihli duruşma kapsamında okunduğu varsayılmaktadır; fakat söz konusu duruşmanın tutanaklarının saklandığı hiçbir kaynak bulunmamaktadır. Yalnızca duruşmadan çıkan karar, Takvim-i Vekayi'de yayınlanmıştır.

Yozgat davasında da ciddi suçlamalar içeren yazılı ifadelerin okunduğu söylenmesine rağmen, bu örnekte de mahkeme kararı yalnızca resmî gazetede yayınlanmıştır. Söz konusu yeminli ifadeden alıntı yapan Dadrian, Türk gazetelerinde yayınlanan duruşma tutanaklarına dayanmaktadır -ki tüm bu gazetelerin, Türk hükümeti ile İtilaf Devletleri'nin yüksek komiserlerinin ön

80 Aktaran Dadrian, "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis", s. 89. Bir ölçüde farklı bir çevirisi için bkz. Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 204.

81 İddianame metni için, bkz. Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 192–207; Harput Davası'nın mahkeme kararı metni için bkz. Haigazn K. Kazarian, "The Genocide of Kharpert's Armenians: A Turkish Judicial Document and Cipher Telegrams Pertaining to Kharpert", *Armenian Review* 19 (İlkbahar 1966): 18–19.

sansüründen geçtiği unutulmamalıdır.[82] Bundan başka, bu yeminli ifadelerin büyük çoğunluğu, en iyi ihtimalle kulaktan dolma kanıt olarak değerlendirilebilir. Örneğin eski Türk yetkililerden Cemal'in yeminli ifadesinde, Ankara İTC vekili Necati'nin kendisine "yerli Ermenileri imha etmeye" başlama vaktinin geldiğini söylediği iddia edilmektedir.[83] Ana davada sunulan iddianamede de buna benzer dolaylı delillere yer verilmiştir. Örneğin Türk yetkili İhsan Bey, Halep'teki Tehcir Komitesi vekili Abdullah Nuri Bey'in "Talat Bey ile iletişime geçtim ve soykırım emirlerini bizzat kendisinden aldım" dediğini duymuştur.[84] Diğer güvenilir kaynaklar tarafından desteklenmediği için, bu ifadeyi gerçek bir delil olarak kabul etmek zordur.

1919-1920 Askerî Mahkemeleri'ne ait tutanaklar, çağdaş Türk yazarlar tarafından, İtilaf Devletleri'nin kullandığı bir araç olarak yorumlanmıştır.[85] Bununla birlikte, suçluların adil bir şekilde cezalandırılması konusunda endişeler taşıyan muzaffer İtilaf Devletleri, mahkemelerin gönülsüzce yapıldığını ve çok ağır işlediğini düşünüyorlardı. İngiliz Yüksek Komiseri Calthorpe'un 1 Ağustos 1919'da Londra'ya gönderdiği raporda yazdığına göre, duruşmalar "tam bir maskaralıktı ve hem (İngilizlerin) hem de Türk hükümetinin itibarına zarar veriyordu."[86] Komiser John de Robeck'in nazarında ise duruşmalar öylesine büyük bir başarısızlık timsaliydi ki, "verilen hükümlerin herhangi bir şekilde dikkate alınması imkânsızdı."[87] Bunun bir sonucu olarak, Türk savaş suçluları olduğu iddia edilen sanıkları yargılamak üzere Malta'da kendi mahkemelerini kurdukları dönemde, İngilizler, 1919-1920

82 Clarence R. Johnson, haz., *Constantinople Today, or the Pathfinder Survey of Constantinople: Study in Oriental Social Life*, s. 116; Nur Bilge Criss, *Istanbul under Allied Occupation, 1918–1923*, s. 48–49.

83 Aktaran Dadrian, "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal", s. 138.

84 Aktaran Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 197.

85 Örneğin bkz. Gürün, *The Armenian File*, s. 232.

86 FO 371/4174/118377.

87 De Robeck'ten Londra'ya, 21 Eylül 1919, FO 371/4174/136069.

Türk Askerî Mahkemeleri'ne sunulmuş olan tüm suçlayıcı delilleri kullanmayı reddettiler (bkz. 7. Bölüm).

Dadrian, "her ne kadar muzaffer Müttefik Devletler'in iteklemesiyle ve bu devletlerin gölgesi altında ilerledikleri düşünülse de, askerî mahkemelerde yapılan duruşmaları birçok açıdan dikkate değer ve makul" bulmaktadır. Dadrian'ın övgüsünü kazanan bu nitelikler arasında, davaların açık celsede görülmüş olması, sanıklara savunma avukatı tahsis edilmesi ve mahkemelerin tefhim ettikleri kararların neredeyse tamamen doğruluğu ispatlanmış resmî belgelere dayanmasıdır.[88] Bununla birlikte, yukarıda da açıklandığı gibi, kanıt olarak sunulmuş ve kabul edilmiş olan belgelerin doğruluğunun ispatlanması mümkün değildir. Üstelik iddia makamı tarafından ileri sürülen yazılı ve sözlü yeminli ifadeler ile diğer belgelerin savunma tarafından çapraz sorgu usulüyle sınanması imkânı tanınmadığı için bunların ispatlayıcı delil olarak kabul edilmesi mümkün değildir. Bu belgelerin bir kısmına iddianamelerde yer verilmiş olmakla birlikte, bir iddianamenin sunulması, suçun ispat edildiği anlamına gelmez. Adil yargılama ilkesinin temel gereksinimlerinin böyle ciddi biçimde ihlal edilmesi ve duruşma tutanaklarının orijinallerinin kayıp olması, 1919-1920 Askerî Mahkemeleri'nin karar ve bulgularının güvenilir deliller olarak kabul edilmeleri önünde engel teşkil etmektedir.

TEŞKİLAT-I MAHSUSA'NIN ROLÜ

1919-1920 Askerî Mahkemeleri'nin birkaçında Teşkilat-ı Mahsusa'nın yıkıcı rolüne atıfta bulunulmuştur. Dadrian da bu suçlamaya katılmaktadır. Yazara göre, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın yükümlülükleri arasında istihbarat, karşı casusluk ve sabotajın engellenmesi de vardı. Oysa sonunda bu birimde yer alan kişiler, İTC'nin Ermenileri imha etme planlarını yürütmede kullandığı başlıca araç oldular. Görevleri Türkiye'nin iç bölgelerindeki sapa alanlarda mevzilenmek ve Ermeni muhacirlerden oluşan kafileleri

88 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 37

pusuya düşürüp yok etmekti."[89] Teşkilat-ı Mahsusa'ya verilen "temel görev, Ermeni soykırımını gerçekleştirmekti."[90]

Konuyla ilgili tek geniş çaplı akademik araştırma kitabının yazarı olan Philip Stoddard'a göre, bu birim 1903 ila 1907 yılları arasında kuruldu ve ancak 1913'ten itibaren Teşkilat-ı Mahsusa adını kullanmaya başladı. 1914 Ocak'ından başlayarak Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın direktifi altında olan ve birçok yetenekli subay tarafından komuta edilen Teşkilat-ı Mahsusa, özel bir tim gibi görev yapıyordu. Stoddard'ın "hem Arap ayrılıkçılığıyla hem de Batı emperyalizmiyle baş etmek için önemli ve birlik yanlısı bir araç" olarak tanımladığı bu birimin -zirvede olduğu dönemde- kayıtlı üyelerinin sayısı 30.000'i buluyordu. Bu kişiler I. Dünya Savaşı boyunca, Kafkasya, Mısır ve Mezopotamya'da özel askerî operasyonlarda kullanıldı. Örnek vermek gerekirse, 1915 yılında Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait birlikler, Osmanlıların Süveyş Kanalı'na düzenledikleri harekâtlarda önemli alanları ele geçirerek kilit rol oynadılar. Bunun yanı sıra, Teşkilat-ı Mahsusa, "yıkıcı faaliyetler" ve dış düşmanlarla "olası işbirliği" gibi riskleri ortadan kaldırmak amacıyla da kullanıldı. Bununla birlikte Stoddard'a göre, Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu faaliyetlerinin başlıca hedefi Suriye ve Lübnan'daki yerli milliyetçilik hareketleriydi. Yazar, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilerin tehcir edilmesinde hiçbir rol üstlenmediğini savunmaktadır.[91]

Her ne kadar günümüz yazarları bu gizli örgütün çeşitli yanlarını tartışsalar da, konuyla ilgili belgelerin büyük kısmının kaybedilmiş olması nedeniyle, Teşkilat-ı Mahsusa'nın faaliyetleri hakkında bildiklerimiz ancak kısmen yeterli sayılabilir. Jacob Landau, I. Dünya Savaşı'nın patlak vermesinden önce dahi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Pantürkist ve Panislamist faaliyetleri kapsamında ajanlara görev dağıtılmaya başlandığına dikkat çekmektedir. Sa-

89 Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 236–37.

90 A.e., s. 237. Ayrıca bkz. Dadrian, "The Role of the Special Organization", s. 51.

91 Philip H. Stoddard, "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teskilat-i Mahsusa", s. 52–58, 1–2. Stoddard bu görüşünü 12 Mart 2001'de kendisiyle yaptığım görüşmede doğrulamıştır.

vaş boyunca Teşkilat-ı Mahsusa, casuslarını Transkafkasya'ya, Mezopotamya'ya, Afganistan'a ve Hindistan'a yollamıştır.[92] Doğu Ergil de bu teşkilatı, Mezopotamya, Türkistan, Mısır, Libya ve Tunus'ta yerel örgütlerle işbirliği yaparak milliyetçi devrimleri teşvik etmeye çalışan ve "ordunun en dinamik subaylarından oluşan" bir birim olarak tanımlamaktadır.[93] Donald McKale'e göre, Teşkilat-ı Mahsusa en başta Enver Paşa'nın "özel gizli servisi" olarak kurulmuş; fakat sonrasında, Süleyman Askeri Bey'in komutası altında "savaşta görev yapan bir tür istihbarat ve gerilla teşkilatı" olarak çalışmaya devam etmiştir.[94] Erik Zürcher ise Teşkilat-ı Mahsusa hakkında şunları yazmaktadır: "Aslında doğrudan Enver Paşa'ya karşı sorumlu bir gizli servis olan Teşkilat-ı Mahsusa'nın masrafları, Harbiye Nezâreti'nin kaynaklarından karşılanıyordu. Bu teşkilat, başta Suriye olmak üzere, bazı bölgelerdeki karşı casusluk faaliyetlerinde bir hayli başarılı olmasına rağmen, 'ofansif' eylemleri tam bir başarısızlık örneğiydi."[95]

Ana davada sunulan iddianamede; Teşkilat-ı Mahsusa'nın, savaşa girildikten sonra, Ermenilere karşı "suç teşkil eden operasyon ve faaliyetler" yürüttüğü öne sürüldü. Tehcir edilen Ermenilerin öldürülmesi olaylarına karışan mahkûmların serbest bırakılmasını İTC'nin ayarladığı iddia edildi.[96] Dadrian da tezini bu iddianameye dayandırmaktadır:

Diğer bir deyişle, Transkafkasya'da Rus kuvvetlerine karşı düzenlenen gerilla operasyonları başarısız olunca, İttihat ve Terakki liderleri, eşkıyalardan oluşan birimleri bütünüyle Ermenilere karşı kullanmak için ülkeye geri getirdiler ve örgütlediler. Başlarındaki subaylar neredeyse hiç değiştirilmeden büyük kent, kasaba ve köyleri kapsamlı bir biçimde

92 Jacob M. Landau, *Pan-Turkism in Turkey: From Irredentism to Cooperation*, s. 52

93 Doğu Ergil, "A Reassessment: The Young Turks, Their Politics and Anti-Colonial Struggle", *Balkan Studies* 16, no. 2 (1975): 70–71 (n. 4).

94 Donald M. McKale, *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I*, s. 50.

95 Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905–1926*, s. 59, 84.

96 Aktaran Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 192–200.

temizlemeye başlayan bu Teşkilat-ı Mahsusa birimleri, İttihat ve Terakki'nin imha emirlerini uygulamak için işe koyuldular.[97]

Dadrian, Teşkilat-ı Mahsusa'nın katliamları gerçekleştiren birimlerinde mahkûmlara görev verilmesi de dahil olmak üzere, bu bilgilerin Türk sivil ve askerî kayıtlarında olduğu kadar Almanlara ait sivil ve askerî kayıtlarda da tasdik edildiğini savunmaktadır. Fakat Dadrian'ın bu savını doğrulamak için gösterdiği referanslar kontrol edildiğinde, göndermede bulunduğu kaynakların her zaman Dadrian'ın iddia ettiği gibi olmadıkları ortaya çıkmaktadır. Osmanlı yönetiminin, I. Dünya Savaşı boyunca askerî alanda kullanılacak insan gücünü artırmak üzere mahkûmları serbest bıraktığı genel olarak bilinmekte ve tartışmasız kabul edilmektedir.[98] Bununla birlikte, ana davada sunulan iddianame haricinde, kadrosuna çok sayıda eski mahkûmu kaydeden Teşkilat-ı Mahsusa'nın katliamlarda başrolü oynadığı iddiasını ispatlayan hiçbir delil bulunmamaktadır.

Dadrian, Teşkilat-ı Mahsusa ile Ermeni katliamları arasında var olduğunu iddia ettiği bağlantıyı kanıtlamak için Alman belgelerinden alıntı yapmaktadır. Bu belgelerden biri de Binbaşı Stange isimli bir Alman subayının Ermeni tehciri üzerine hazırladığı bir rapordur. Stange, 23 Ağustos 1915 tarihli bu raporda, Erzurum'un kuzeyindeki tehcir edilen Ermeni köylülerin "Çeteler [Tshettes], Aşiretler ve benzer ayaktakımı tarafından öldürüldüğünü, askerlerin duruma göz yumduğunu ve hatta neredeyse yardım ettiğini" bildirmektedir.[99] Dadrian, bu belgeden alıntı yaparken, "göz yum-

97 Dadrian, "The Role of the Special Organization", s. 56.

98 Savaş döneminde suçluların askerî hizmetlerde kullanılmasının yeni bir uygulama olmadığını, İngilizlerin ve Amerikalıların da bu yola başvurduklarını belirtmek gerekir. 18. yüzyıl İngiliz edebiyatı, İngiliz savaş gemilerinde ihtiyaç duyulan denizci kadrolarını doldurmak üzere en yakın hapishaneden salıverilen adamlarla ilgili hikâyelerle doludur. I. Dünya Savaşı'nda ağır suçlardan hüküm giymiş 7.900 adamın, orduya katılmak koşuluyla, ABD mahkemeleri tarafından serbest bırakıldığı tahmin edilmektedir (U.S. Provost Marshal General, *Second Report of the Provost Marshal to the Secretary of War on the Operations of the Selective Service System to December 20, 1918*, s. 149). İkinci Dünya Savaşı'nda cinayet, tecavüz ve diğer ağır suçlardan hüküm giymiş kişiler haricindeki mahkûmların serbest bırakıldığı bir program uygulanmıştır. Bununla birlikte, anlatılanlara göre, federal ve askerî hapishanelerin getirilen sınırlamalara daima uymadıkları bilinmektedir.

99 Stange'den Alman Askerî Misyonu'na, İstanbul, 23 Ağustos 1915, PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7254). Bu belgeyi okumak için ayrıca bkz. Johannes Lepsius,

duğunu" söz öbeğini cümleden çıkarmaktadır.[100] Daha da önemlisi "Teşkilat-ı Mahsusa" ifadesi, Stange'in raporunda hiçbir şekilde geçmemektedir. Onun "gerilla savaşında kullanılmış eşkıyaların toplu öldürme görevleri yüklenerek hızla transfer edildiklerini" tasdik ettiği fikri, Dadrian'ın değerlendirmesidir.[101] Üstelik bu katliama katılan "ayaktakımı" ile hapisten salınarak Teşkilat-ı Mahsusa kadrolarına kaydedilen eski mahkûmların aynı kişiler olduğu çıkarımına varan da Dadrian'dır.

Aynı tekniği Halep'teki Almanya Konsolosu Walter Rössler'in bir raporundan alıntı yaparken de kullanan Dadrian, Alman yetkilinin, "Teşkilat-ı Mahsusa'nın düzenlediği katliamı 'hapishaneden serbest bırakılıp asker üniforması giydirilen mahkûmlar' gibi ayrıntılarla tasvir ettiğini" ileri sürmektedir.[102] Fakat bu kez de öldürme olaylarının suçunu yalnızca serbest bırakılan mahkûmlara değil; Teşkilat-ı Mahsusa'ya da yükleyen kişi, Rössler değil, Dadrian'dır. Tehcir edilen Ermenileri kimin öldürdüğü ve -eğer Ermenileri katletmelerini biri istediyse- bu iğrenç görevi onlara kimin verdiği sorularının kesin olarak cevaplanması kolay değildir (bkz. 12. Bölüm). Dönemin gözlemcilerinin ifadelerini çarpıtan Dadrian, bu soruyu kolaya kaçarak çözümlemeye çalışmaktadır.

Durum bununla da sınırlı değildir. Stange ile Teşkilat-ı Mahsusa arasında bir bağlantı kurarak bu Alman subayının raporunda yer alan ifadelerin güvenilirliğini pekiştirmek istediği açıkça anlaşılan Dadrian, Stange'in "Türk-Rus sınırında operasyonlar yürüten en üst düzey Alman gerilla komutanı" olduğunu iddia etmektedir.[103] Bir başka cümlede ise, Stange'in "Sekizinci Piyade Alayı, 'Özel Teşkilat' komutanı ve alayın Rus sınırında faaliyet gösteren Türk Teşkilat-ı Mahsusa Müfrezesi'nden sorumlu olan kişi" olduğundan

haz., *Deutschland und Armenien, 1914–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke*, s. 138–42. Bu koleksiyon, ayrıca, 1986 Donat und Temmen (Bremen) tarafından da basılmıştır.

100 Dadrian, "The Role of the Special Organization", s. 58.

101 Vahakn N. Dadrian, "The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians", *Holocaust and Genocide Studies* 1 (1986): 173.

102 Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 244 (n. 8).

103 Dadrian, "The Role of the Special Organization", s. 58.

bahsetmektedir.[104] Fakat Stange'in bir Teşkilat-ı Mahsusa komutanı olarak görev yaptığı iddiasını destekleyen tek bir güvenilir delil bile yoktur. Ayrıca Türk ve Alman gizli servisleri arasındaki gerilim çok iyi bilindiğinden, Stange'in böyle bir göreve getirilmiş olması ihtimali yok denecek kadar düşük görünmektedir.[105] Şüphesiz savaşın başlarında Teşkilat-ı Mahsusa'ya ait birimler sınır bölgesinde çok da başarılı olmayan birtakım operasyonlar düzenlemişlerdi. Bu birliklerin bazılarında serbest bırakılan mahkûmların da yer aldığı söylenmektedir.[106] Bununla birlikte, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın dosyalarına ve diğer kaynaklara göre, 1914-1915 kışı boyunca gerçekleştirilen saldırılarda 3. Türk Tümeni'nin 8. Mürettep Alayı'na Stange kumanda etmişti. Her ne kadar Stange Müfrezesi olarak da bilinen bu birim, sayıları 200 ila 300 arasında değişen düzensiz kuvvetlerle takviye edilmiş olsa da, bu düzensiz birlikler salınmış Türk mahkûmlardan değil, Ruslara karşı savaşmak için gönüllü olan (Lazlardan ve Acarlardan) Müslüman Gürcülerden oluşuyordu.[107] Stange'in bu düzenli ordu birliğine komuta etmek üzere atanmasına bir gizleme hamlesi olarak bakılsa ve müfrezenin aslında Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı olduğu varsayılsa bile, bu müfrezenin veya Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı bir başka müfrezenin Ermenilerin tehcir edilmesinde görev aldığına dair hiçbir kanıt yoktur. Diğer bir Alman subayının anlattığına göre, Stange Müfrezesi'nin içerisinde

104 Vahakn N. Dadrian, "Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources", *The Widening Circle of Genocide: A Critical Bibliographical Review*, haz. Israel W. Charny, cilt 3, s. 110.

105 Walter Nicolai, *The German Secret Service*, s. 138. Ayrıca bkz. Neulen, *Adler und Halbmond*, özellikle 16. Bölüm: "German-Turkish Discords" ve Ulrich Trumpener, "Suez, Baku, Gallipoli: The Military Dimensions of the German-Ottoman Coalition, 1914–18", *Coalition Warfare: An Uneasy Accord*, haz. Keith Neilson ve Roy A. Prete, s. 40.

106 Alman istihbarat ajanı Louis Mosel'in 3 Mart 1915 tarihli raporu, PA, Wk. no. 11d, cilt 4 (R 21011), s. 6–7; Wolfdieter Bihl, *Die Kaukasus Politik der Mittelmächte*, s. 67.

107 PA, Wk. no. 11d, cilt 9 (R 21016), s. 31; Felix Guse, *Die Kaukasusfront im Weltkrieg: Bis zum Frieden von Brest*, s. 38; Erikson, *Ordered to Die*, s. 54–55. Gönüllü Gürcülerin oynadığı rol için bkz. William Edmond D. Allen ve Paul Muratoff, *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*, s. 274–75 ve Karekin Pastırmacıyan [nam-ı diğer Armen Garo], *Armenia: A Leading Factor in the Winning of the War*, çev. A. Torossian, s. 4.

canla başla çarpıştığı söylenen Ermeniler de bulunuyordu.[108] Bu durumun ne kadar ironik olduğu ortadadır: Dadrian'ın Ermeni soykırımının gerçekleştirilmesinde başlıca araç olmakla itham ettiği ve Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı olduğunu iddia ettiği bir birliğin içerisinde Ermeniler de vardı!

Dadrian, önde gelen Teşkilat-ı Mahsusa liderlerinden Eşref Kuşçubaşı'yla alakalı bir Türk kaynağı incelerken de benzer bir yöntem izlemektedir. Kuşçubaşı, I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde, Arabistan, Sina Yarımadası ve Kuzey Afrika'daki Teşkilat-ı Mahsusa operasyonlarının yöneticisiydi. 13 Ocak 1917 tarihinde görevinin başındayken esir alındı ve 1920'ye kadar tutuklu kaldığı Malta'ya gönderildi. İngilizler tarafından sorguya çekilen Kuşçubaşı, Ermeni katliamlarına herhangi bir şekilde karıştığına dair tüm iddiaları reddetti. 1964 yılında öldüğünde 91 yaşındaydı.[109] Dadrian, Kuşçubaşı'nın Türk yazar Cemal Kutay'a verdiği bir röportajda, "[Ermeni tehcirinin] üstü örtülen yanları [ile alakalı operasyonları kapsayan] görevler üstlendiğini" kabul ettiğini iddia etmektedir. Aynı zamanda Sadrazam Said Halim Paşa'yı "Ermeni tehciriyle ilişkili suçlara iştirak ettiğine dair" suçlamalara karşı korurken "Bu konuya son derece karışmış bir kişi olarak, bu asılsız suçlamayı kesinlikle reddederim" dediğini öne sürmektedir.[110] Söz konusu cümlenin geçtiği metnin ise Kutay'ın I. Dünya Savaşı ve Teşkilat-ı Mahsusa hakkındaki kitabının 18, 36 ve 78 numaralı sayfalarında yer aldığını belirtmektedir.[111] Üstelik istediği sonuca ulaşmak için, Dadrian (köşeli parantezler içerisinde) kelimeleri kurnazca yan yana getirmekte ve metne eklemeler yapmaktadır. Meşhur Teşkilat-ı Mahsusa ajanı Eşref Kuşçubaşı'nın sözleri, ancak

---

108 Paul Leverkuehn, *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerlichen Leben des Max von Scheubner-Richter*, s. 33.

109 Philip H. Stoddard, Eşref Kuşçubaşı hakkında giriş yazısı, *The Turkish Battle at Khaybar*, çev. ve haz. Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman, s. 21–32.

110 Vahakn N. Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", *The Armenian Genocide*, haz. Hovannisian, s. 300–301.

111 Cemal Kutay, *Birinci Dünya Harbinde Teşkilat-ı Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi.*

bu değişikliklerin sonucunda Ermenilere karşı işlenen suçların sorumluluğunu kabul etme anlamı taşımaktadır.[112]

Dadrian'ın kendi iddialarını desteklemek için metne keyfî eklemeler yaptığı veya farklı ifadeler kullandığı iki örnekten daha bahsetmek gerekir. Dadrian, serbest bırakılan mahkûmlar konusunu tartışırken, Adliye Nezâreti [Adalet Bakanlığı] müsteşarı Yusuf Kemal Bey'den alıntı yapmakta ve müsteşarın 1916 yılında Ayan Meclisi'nde "bu insanların asker olarak doğrudan savaş alanına gönderilmediğini, fakat özel görevlerde, örneğin Teşkilat-ı Mahsusa kadrolarında kullanıldığını" söylediğini iddia etmektedir. Diğer bir deyişle, müsteşarın bu beyanında mahkûmların "Teşkilat-ı Mahsusa kadrolarında [öldürme operasyonlarında] özel görevlerde kullanıldığı" sonucuna ulaşmaktadır (köşeli parantez içindeki kelimeler Dadrian'ın kendi eklediği ifadelerdir).[113] Yine serbest bırakılmış olan mahkûmlar konusunu incelerken, Harbiye Nezâreti'nin Ordu Daire Başkanı Behiç Bey'den alıntı yapmakta ve aynı tartışma esnasında Behiç Bey'in "söz konusu suçluların büyük kısmının askerî birliklere eklenmediğini, bunun yerine, katılımlarının daha yararlı olacağı anlaşıldığından, Teşkilat-ı Mahsusa'nın komutası altına verildiğini" doğruladığını iddia etmektedir. Dadrian bu beyanı özetlerken, "söz konusu suçluların büyük kısmı" ifadesini, "canilerin hemen hemen hepsi" olarak değiştirmekte ve "Teşkilat-ı Mahsusa'nın komutası altına" yerleştirilmelerinin asıl amacının "Türk Askerî Mahkemesi tarafından sonradan belgelendiği üzere, Ermeni unsurların yok edilmesi anlamına gelen askeriye dışı bir görev için Türkiye'nin iç bölgelerinde mevzilenmek" olduğunu ileri sürmektedir.[114] Bu örnekte de, alıntı yapılan asıl metinde yer almayan suçlayıcı ifadeler, Dadrian'ın görüşlerini yansıtmaktadır.

---

112 Türkçe konuşan iki kişiden Dadrian'ın yaptığı alıntı ile Kutay'ın yazdığı orijinal metni karşılaştırmalarını rica ettim ve bu kişiler, Dadrian'ın, Eşref'in sözlerini aldatıcı bir şekilde yan yana getirdiğini doğruladılar.

113 Vahakn N. Dadrian, "The Complicity of the Party, the Government, and the Military: Select Parliamentary and Judicial Documents (Recently Uncovered and Obtained)", *Journal of Political and Military Sociology* 22 (1994): 60–61.

114 A.e., s. 59, 61, 33.

Teşkilat-ı Mahsusa ile Ermeni katliamlarını ilişkilendirmeye çalışan Dadrian, 1919 Askerî Mahkemeleri'nin ana davasında sunulmuş olan iddianameden sıklıkla alıntı yapmaktadır. Fakat ne ana davanın duruşma tutanakları, ne de mahkemenin verdiği karar Dadrian'ın suçlamalarını destekler niteliktedir. Duruşma hâkimi tarafından sorgulanan birçok sanık, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Rus sınırındaki düşman cephelerinin gerisinde yürütülen gizli operasyonlarda kullanıldığını doğrulamış, serbest bırakılan mahkûmların kullanıldığını anlatmış ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın orduyla nasıl bir işbirliği içinde olduğunu ve Teşkilat-ı Mahsusa giderlerinin Harbiye Nezâreti'nin gizli fonuyla nasıl karşılandığını açıklamıştır. Bunun yanı sıra, sanıklar birtakım İTC üyelerinin de Teşkilat-ı Mahsusa'ya hizmet ettiklerine ve bu katılımın vatan borcu olduğunu söyleyerek gönüllülerin kadrolara kaydedilmesine yardım ettiklerine şahitlik etmişlerdir. Bununla birlikte, Teşkilat-ı Mahsusa ile İTC merkez komitesi arasındaki her türlü ilişkiyi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilerin tehcir ve taktil edilmesinde herhangi bir rol oynadığına dair tüm iddiaları reddetmişlerdir.[115]

Duruşma hâkiminin Teşkilat-ı Mahsusa'nın katliamlara katıldığı iddiasında ısrar etmeyi bırakması üzerine, sanık Rıza Bey, tehcir için gerekli insan gücünden yoksun olan jandarma teşkilatının, kadrolarına yerel halk arasından aldığı takviyelere de "özel teşkilat" denmiş olabileceği konusundaki "tahminini" dile getirmiştir. Bununla birlikte, bu kuvvetlerle Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin "birbirinden tamamen farklı şeyler" olduklarını vurgulamıştır.[116] Duruşma hâkimi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın iki kısma ayrıldığını, bunlardan birinin Harbiye Nezâreti'nin ve diğerinin de İTC merkez komitesinin yönetimi altında olduğunu sürekli olarak iddia etmiştir; sanıkların tümü, bu iddiayı reddetmiştir. Benim bildiğim, sanıkların ifadelerinin yalan olduğunu kanıtlayan tek bir güvenilir delil bile yoktur.

115 Akçam, "The Proceedings of the Turkish Military Tribunal", 1. kısım, özellikle Ana Dava'nın 5. ve 6. oturumları.

116 A.e., 5. oturum, s. 58–59. 7. oturumda Rıza Bey bu senaryoyu "tahmin" olarak nitelemiştir, s. 26.

1919 yılında ana davanın görülmesine dek, hiç kimse Teşkilat-ı Mahsusa'yı Ermeni tehciri ile ilişkilendirmeye çalışmıyordu. Türkiye'de görev yapan yabancı konsolosluk yetkilileri, misyonerler ve Alman subayları tarafından hazırlanan raporlar, tehcir ve taktil ile ilgili zengin bir kaynak teşkil etmelerine rağmen, bunlarda Teşkilat-ı Mahsusa'dan hiç söz edilmiyordu. Görünüşe göre, Teşkilat-ı Mahsusa 1919'da savcılar tarafından kolay bir hedef olarak belirlenmişti. Gizli faaliyetler yürüten bu teşkilat, kendine ait belgeleri düzenli olarak yok ediyordu. Üstelik savaşın sonunda ele geçirilebilecek her tür belge, Jön Türk rejiminin yıkılmasının ardından ortadan kaybolmuştu. Teşkilat-ı Mahsusa'nın örgütsel yapısı hakkında çok az bilgi mevcuttu. Tüm bunlar, Teşkilat-ı Mahsusa'nın günah keçisi yapılmasını ve her türlü alçakça faaliyetin Teşkilat-ı Mahsusa'ya atfedilmesini kolaylaştırdı.

Türk gazeteci Ahmet Emin Yalman, 1930 yılında ABD'de yayınlanan bir kitabında, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermeni katliamlarında rol almasıyla ilgili anlatılanları incelemiştir. Yalman, Teşkilat-ı Mahsusa'nın "bazı durumlarda, saldırı ve katliamları düzenlemede doğrudan araç olarak kullanıldığını" yazmıştır.[117] Yazar, bu iddiasını destekleyecek hiçbir kaynak veya delil göstermemiştir. Kazarian, 1971 yılında, Teşkilat-ı Mahsusa'ya göndermede bulunan ana davada sunulan iddianamenin İngilizce tercümesini yayınlamış ve 1976 yılında, bir makalede Teşkilat-ı Mahsusa'yı Ermeni katliamını gerçekleştiren araç olarak tanımlamıştır.[118] Walker, 1973 yılında Dyer ile bir yazışmasında, Yalman'ın yazdıklarına ve diğer iki tali kaynağa dayanarak, "İttihatçıların Ermenileri ortadan kaldırma planlarını Teşkilat-ı Mahsusa birliklerine" yüklemiştir.[119] O dönemde Sandhurst'taki Kraliyet Harp Akademisi'nde kıdemli okutmanlık yapan ve Osmanlı askerî arşivlerinde araştırma yapmış az sayıda yazardan biri olan Dyer, cevabında, kendi görüşüne göre Teşkilat-ı

117 Yalman, *Turkey in the World War*, s. 220.

118 Haigazn K. Kazarian, "Turkey Tries Its Chief Criminals: Indictment and Sentence Passed Down by Military Court of 1919", *Armenian Review* 24 (Kış 1971): 7–19, ve "A Catalogue of Those Principally Responsible for the 1915–18 Massacres", s. 254.

119 Walker, "Letter to the Editor", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 376.

Mahsusa'nın "daha çok Osmanlı sınırları içeriinde ve dışarısında yaşayan Müslüman halkların kutsal savaşını desteklemede kullanıldığını ve esasen 1915-1916 Ermeni olaylarına kesinlikle karışmadığını" belirtmiştir. Dyer, "Walker'ın alıntıladığı bu söylenti haricinde" Teşkilat-ı Mahsusa'nın bu olaylara karıştığı iddiasını destekleyen "delillerin çok az sayıda" olduğunun altını çizmiştir.[120]

1980'li yılların sonlarında Dadrian 1919-1920 Askerî Mahkemeleri'yle ilgili yazmaya ve bu mahkemelerin Teşkilat-ı Mahsusa'ya karşı ileri sürdüğü suçlamaları yayınlamaya başlayana dek durum buydu. Askerî mahkemelerin ortaya attığı suçlamaları tamamıyla kabul eden Dadrian, Teşkilat-ı Mahsusa'nın soykırım planında kilit rol oynadığına inanıyordu. Birtakım yazarlar da bu tezi destekliediler. 1992 yılında Hovannisian, Teşkilat-ı Mahsusa'nın tehciri planlamaktan sorumlu olduğunu ve hapisten bırakılan azılı suçluları ve yağmacı aşiretleri "taktil ile görevlendirdiğini" yazdı.[121] 1984 yılında Teşkilat-ı Mahsusa'yı Ermenilerin tehcir edilmesinden bağımsız bir şekilde ele alan Zürcher, 1997'ye gelindiğinde İTC lider kadroları içerisinde Talat Paşa başkanlığındaki bir beyin takımının imha politikaları güttüğüne ve tehciri bu politikalara paravan olarak kullandığına işaret eden "göstergelerden" bahsediyordu. Zürcher'e göre, "politik yöneticisi İTC merkez komitesi üyelerinden Bahâeddin Şakir olan Teşkilat-ı Mahsusa aracılığıyla organize edilen bu imha planına, yerel düzeydeki İTC liderleri de destek vermişti."[122] Çalışmasının büyük bir kısmını askerî mahkeme tutanaklarına ve Dadrian'ın çalışmasına dayandıran Akçam da, benzer şekilde, Rus sınırında başarısız olmasının ardından, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilere karşı imha planının organize edilmesinde ve uygulanmasında kullanıldığı kanaatindedir.[123] Yeni deliller göstermeksizin suçlamaları tekrar gündeme getiren Donald

120 Dyer, "Letter to the Editor", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 379.

121 Richard G. Hovannisian, "The Question of Altruism during the Armenian Genocide of 1915", *Embracing the Other: Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism*, haz. Pearl M. Oliner v.d., s. 283.

122 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 121.

123 Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 65.

Bloxham, Teşkilat-ı Mahsusa dâhilindeki düzensiz birliklerin "Ermeni muhacirlerin başlıca katilleri" olduklarını savunmaktadır.[124]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermeni katliamına karıştığına dair suçlamalar, 1919-1920 Askerî Mahkemeleri'ne iddia makamı tarafından sunulmuş olan yeminli ifadeler ile belgelere ve Dyer'ın isabetli bir şekilde "söylenti" olarak nitelendirdiği iddialara dayanmaktadır. Tüm bunların güvenilirliğinin ne kadar düşük olduğu göz önüne alınırsa, Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermenilerin tehcir edilmesindeki rolünün dahi kanıtlanmadığı kabul edilmelidir. Türk Genelkurmay Başkanlığı'nın arşivlerinde Teşkilat-ı Mahsusa'nın şifreli telgraflarının mevcut olduğu söylenmektedir,[125] fakat şimdiye dek bu belgeleri görmüş olan tek bir Batılı araştırmacı dahi yoktur. Bir gün bu gizli teşkilatın faaliyetlerini biraz daha aydınlatacak hakiki belgelerin Türk arşivlerinde veya diğer kayıtlarda keşfedilmesi mümkündür. Fakat o zamana dek, suçlamalar, sözde delillere dayanan iddialar olarak kalmaya devam edecektir.

Dadrian, sınır dışı emrinin ve tehcirin uygulanmasına dair kuralların, bir hile ve aldatmaca planının parçası olduğunu, zira "akabinde, bu emir ve kuralların, kafilelerin katledilerek yok edilmesini buyuran gizli emirlerle değiştirilerek geçersiz kılındığını" savunmaktadır. Hatta Talat ve Enver'in bu amaçla evlerine telgraf aygıtları kurdukları rivayet edilmektedir.[126] Dadrian, Osmanlı devlet adamı ve 1918 sonbaharında Türk hükümetinin savaş sonrası ilk devlet şûrasının başkanı olan Reşid Akif Paşa'nın bu alçakça uygulamayı 21 Kasım 1918 tarihinde senatoda yaptığı bir konuşmada teyit ettiğini iddia etmektedir. Dadrian bu konuşma metnini şöyle tanımlamaktadır:

Olağanüstü değerli bir belgedir. Bu anlamda, Ermeni Soykırımı'nın belki de en mühim niteliğini doğrulayan yasal deliller içerisinde muhtemelen

124 Donald Bloxham, "Power Politics, Prejudice, Protest and Propaganda: A Reassessment of the German Role in the Armenian Genocide of World War I", *Der Völkermord an den Armeniern*, haz. Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, s. 220.

125 Edward J. Erickson, "The Turkish Official Military Histories of the First World War: A Bibliographical Essay", *Middle Eastern Studies* 39 (2003): 198 (n. 7).

126 Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 384–85.

en ezicisidir. [Bu en mühim nitelik,] soykırımın üstü kapalı ve çok gizli olarak tasarlanmış olması ve özellikle de emirlerin iletilmesinde çift yönlü bir sistemin kullanılmış olmasıdır.[127]

Bahsi geçen konuşmada Reşid Akif Paşa, kabinedeki son görevini yapmakta iken "bazı sırları öğrendiğinden" söz etmektedir. Bu konuşmaya göre, Ermenilerin tehcir edilmesi için verilen resmî emrin ardından İTC merkez komitesi taşra idarelerine "kaygı verici bir genel emir" yollayarak "kendilerine verilmiş olan iğrenç görevi daha hızlı bir şekilde yerine getirmeleri için çetelere baskı yapmıştır. Bunun üzerine, çeteler görevin ifasını hızlandırmış ve bunun sonucu olan acımasız katliamlar meydana gelmiştir."[128] Maalesef bu genel emrin gerçekten verildiğine dair gösterilen tek kaynak olan Reşid Akif Paşa'nın sözlerinden şüphe duyulması gerekir. Reşid Akif Paşa'nın bu konuşması, savaş sonrasında kurulan ve Ermeni katliamının tüm sorumluluğunu İTC yönetimine yıkarak Osmanlı İmparatorluğu'nu parçalanmaktan kurtarmaya çalışan Türk hükümetinin kapsamlı propaganda kampanyasının bir parçasını teşkil etmektedir. Konuşmanın taşıdığı siyasal amaçlar, Refik Akif Paşa'nın gizli genel emri gündeme getirdikten hemen sonra kullandığı ifadelerle iyice açığa çıkmaktadır. Reşid Akif Paşa, bu noktada, İTC merkez komitesini hükümetten çok daha nüfuzlu "rezil ve zorba bir kurum" olmakla kıyasıya eleştirmektedir. Bu komite, "tek başına bu masum devletin ve milletin başına gelen büyük felaketlerin asıl sebebidir [ve komitenin] bu mezalimin tek sebebi olduğu meydana çıkmıştır" (bazı kelimeler, tarafımdan, vurgulanmak için eğik yazılmıştır).[129] Reşid Akif Paşa, İTC liderlerinin Ermeni kafilelerin katledilmesi için verdiklerini iddia ettiği genel emri ispatlayan belgeyi hiçbir zaman ortaya çıkarmadığından, böyle bir emrin verildiğine yönelik basit bir suçlamanın Dadrian'ın iddia ettiği gibi bir "yasal delil" olarak gösterilmesi mümkün değildir.

127 Dadrian, "The Complicity of the Party, the Government, and the Military", s. 85.
128 Osmanlı Senatosu'na ait resmî nüshadan aktaran a.e., s. 85.
129 A.e.

7. BÖLÜM
TÜRKİYE'NİN TEZLERİ

Türk devleti, Jön Türk rejiminin I. Dünya Savaşı esnasında Ermeni cemaatinin yok edilmesi emrini verdiğini ve dolayısıyla soykırım suçu işlediğini reddetmektedir. Çok yakın zamana dek, tüm Türk tarihçiler bu konuda aynı görüşü savunuyorlardı. Bu yazarların çalışmalarında milliyetçiliğin büyük etkisi ve birkaç istisna haricinde hepsinde aşırı bir taraftarlık ve özeleştiri eksikliği göze çarpıyordu.[1] Yazılarında iddia ettiklerine göre, Ermenilerin tehcir edilmesi, büyük çaplı bir ayaklanma organize eden Ermeni devrimcilerin Türk cephesinin gerisinde gerçekleştirdikleri vatana ihanet eylemleri nedeniyle alınmak zorunda kalınan acil bir önlem idi. Düşmanla kimin işbirliği yapıp kimin yapmadığını tespit etmesi mümkün olmayan Osmanlı yönetiminin, Ermeni cemaatinin tamamını ülke içerisindeki başka bir yere taşımaktan başka çaresi yoktu. Yazarlar, Ermenilerin o dönemde Osmanlı İmparatorluğu'na ait olan Suriye ve Mezopotamya'daki varış noktalarına gönderilmiş olmaları nedeniyle, bu taşımanın sınır dışı etme değil, yer değiştirme [nakletme] olduğu konusunda ısrar etmektedirler. Türk yazarların büyük kısmı, bu zorunlu göç sırasında talihsizlikler yaşandığını ve çok sayıda Ermeni'nin hayatını kaybettiğini düşünmektedir. Bununla beraber hükümet, öldürme olaylarını engellemek ve bunlardan muhtemelen sorumlu olan kişileri cezalandırmak üzere

1 Karş. Gwynne Dyer, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres", *Middle Eastern Studies* 12 (1976): 100–101; Fatma Müge Göçek, "Reconstructing the Turkish Historiography on the Armenian Massacres and Deaths of 1915", *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide*, haz. Richard G. Hovannisian.

elinden geleni yapmıştır. Büyük çaplı katliamlar yaşanmamıştır; üstelik küresel savaş sürerken patlak veren bu iç savaş sonucunda çok sayıda Müslüman da hayatını kaybetmiştir.[2]

ERMENİ AYAKLANMASI

Türkiye'nin Almanya'nın yanında Birinci Dünya Savaşı'na girmesi, Ermeni cemaatini zor durumda bıraktı. Ermeniler, hamileri olarak görmeye başladıkları Ruslara karşı savaşmak zorunda kalma ihtimalinden dolayı tedirginlerdi. Kafkasya'daki Rus ordusunun içerisinde büyük miktarda Rusya Ermenisi bulunması durumu daha da tatsız kılıyordu. Buna rağmen, Ermeni Patrikliği ve hatta Taşnaklar Osmanlı Devleti'ne sadık olduklarını beyan etme zahmetine katlandılar ve askerlik çağındaki Ermenilerin büyük kısmı, askerî görev çağrısına cevap verdi.[3]

Osmanlı yönetimi bu destekleyici açıklamalardan etkilenmişe benzemiyordu ve bunun için iyi bir sebebi vardı. Ermeni yazarların büyük kısmının kabul ettiği gibi, Ermenilerin oldukça büyük bir çoğunluğu aslında İtilaf Devletleri'ne sıcak bakıyordu. Hovannisian'ın yazdığına göre, "Her ne kadar Ermenilerin büyük kısmı Osmanlı yönetimine karşı düzgün bir tutum içerisinde de olsa, bu sadakat gösterilerinin samimi olmadığını düşündüren birtakım kanıtlar mevcuttu. Dünya çapında Ermenilerin büyük kısmı, İttifak devletlerini değil, İtilaf devletlerini destekliyordu."[4] Dadrian, Osmanlıların yaptıkları katliamlar göz önüne alındığında, "Türkiye'yi savaşta desteklemek için aleni gösteriler" yapılmasına rağmen, Ermeni cemaatinin tamamı değilse bile çoğunun, Türk-

2 Resmî Türk tezi hakkında kısa ve öz bilgi için, bkz. Stratejik Araştırmalar Merkezi, *Ermeni İddiaları ve Tarihi Gerçekler*. Türk tezi hakkında güncel bilgi için, bkz. Salahi R. Sonyel, *The Great War and the Tragedy of Anatolia: Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers* ve Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians (1914–1918)*. Diğer bir ayrıntılı savunma için, bkz. Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi sponsorluğundaki McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*.

3 Ermeni patriği tarafından yayınlanan 10 Kasım 1914 tarihli bildirinin metni için, bkz. Raymond H. Kévorkian, haz., "R. P. Yervant P'Erdahdjian: Evénements et faits observés à Constantinople par le vicariat [patriarcal] (1914–16)", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 250–51.

4 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 42.

lerin bozguna uğramasını ve Türk hâkimiyetinin sona ermesini gizlice de olsa umut ettiğini söylemenin yanlış olmayacağını" kabul etmektedir.[5] Ermeni bireylerin Türkiye'ye karşı yürütülen mücadeleye ne ölçüde katılmak istedikleri kişiden kişiye değişkenlik gösterse de genel görüşün İtilaf yanlısı olduğu açıktı. *Karagöz* adlı Türk mizah dergisinde çıkan bir karikatürde, bu genel tavır resmedilmiş ve Türklerin, Ermenilerin bu bozguncu tutumunun yeterince farkında oldukları belirtilmiştir. Söz konusu karikatürde, savaş hakkında tartışan iki Türk görürüz:

Birinci Türk, "Savaşla ilgili haberleri nereden alıyorsun?" diye sorar. "Savaş haberlerine ihtiyacım yok" diye cevap verir ikinci Türk, "Savaşın gidişatını karşılaştığım Ermenilerin suratlarındaki ifadeden anlayabiliyorum. Mutlularsa, İtilaf Devletleri kazanıyor demektir. Yok, eğer üzgünlerse, Almanlar bir zafer kazanmıştır."[6]

1914 Eylülü'nde, genel seferberlik ilan edilmesinin üzerinden yaklaşık bir ay geçtikten sonra, Osmanlı hükümeti taşradaki makamlara Ermeni örgütlerinin faaliyetlerini gözetim altında tutmaları ve her türlü yasal olmayan silahlanmaya engel olmaları yönünde talimat verdi.[7] Bu emir üzerine, yaygın silah aramaları başlatıldı; bazı valiler, çoğunluğu Rus menşeli olan silah ve patlayıcılardan oluşan büyük stoklar bulduklarına dair raporlar gönderdiler. Ermeniler, bu silahların yalnızca nefsi müdafaa amacıyla hazırda bekletildiğini iddia etseler de, bu savunma Türkleri ikna etmeye yetmedi. Aynı dönemde, askere alınmış çok sayıda Ermeni firar etmeye başladı ve bazı Ermeni devrimciler sabotaj eylemleri düzenlemeye başladılar. Tam da o günlerde, Türk ordusu Kafkasya cephesinde ciddi bir şekilde bozguna uğradı; Ermeniler, düşman kuvvetlerine yardım ederek bu yenilgide kilit rol oynamakla suçlandılar. Telgraf hatlarının kesildiğinden ve Ermeni asker kaçaklarıyla silahlı çatışmalar

5 Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 188.

6 Aktaran A. P. Hacobian, *Armenia and the War: An Armenian's Point of View with an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference*, s. 83.

7 Bu emrin tam metni için bkz. Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians, cilt* 1, s. 2.

yaşandığından bahseden raporlar geliyordu. Bazı durumlarda, köylülerin Ermeni çetelere kalacak yer verdikleri söylenirken, diğer örneklerde köylülerin çetelere barınak sağlamayı reddettiklerinden bahsediliyordu.[8]

25 Şubat 1915 tarihinde, Türk Genelkurmay Harekât Dairesi, tüm ordu birimlerine "Yükseltilmiş Güvenlik Önlemleri" başlıklı bir yönerge gönderdi. Ermeni eşkıyaların ve asker kaçaklarının faaliyetlerinin altını çizen direktife göre, "her ne kadar bu vakalar şimdilik ciddi boyutlara ulaşmış olmasa da, ülke içerisindeki düşmanlar tarafından bir ayaklanma için hazırlıklar yapıldığı anlaşılmakta" idi. Genelkurmay, komutanlara sıkıyönetim ilan etme yetkisi verdi ve Ermenilerin her türlü askerî görevden uzaklaştırılmasını emretti.[9] Bundan birkaç gün sonra, 28 Şubat'ta, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, valileri Genelkurmay'ın verdiği emirden haberdar etti ve "sivil idareyi derinden etkileyen bu konularla ilgili tüm önleyici tedbirleri almalarını" tavsiye etti.[10]

Türk yazarların ve Türk tezini destekleyenlerin savunduğuna göre, 1915 Nisanı'nda Ermeni gerilla faaliyetleri ivme kazanmıştı. Yollar ve iletişim hatları kesiliyordu. 22 Nisan'da Sivas valisi, Dâhiliye Nezâreti'ne, tutuklanan şüphelilerden alınan bilgilere göre Ermenilerin bölgede otuz bin silahlı adama sahip olduklarını bildirdi. Bunların 15.000'i Rus ordusuna katılırken, geriye kalan 15.000'i, Türk ordusu yenilgiye uğradığı takdirde arkadan saldıracaktı.[11] Büyükelçi Morgenthau, 25 Mayıs'ta Washington'a gönderdiği raporda, Ermeni gerillaların sayısına dair dile getirilen en düşük tahminin "10.000 civarında olduğunu ve muhtemelen gerçeğe en çok yaklaşan hesabın 25.000 olduğunu" bildiriyordu.[12] Başkaldı-

8 Benzer rapor örnekleri için bkz. a.e., cilt 2 ve Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 105–12.

9 8682 sayılı Yönetmelik metni için bkz. Gürün, *The Armenian File*, s. 205–6.

10 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 108.

11 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians, cilt* 2, s. 80.

12 Morgenthau'dan Washington'a, 25 Mayıs 1915, NA, RG 59, 867.4016/71 (M353, roll 43).

ran Ermeniler, Van kentinin bazı kısımlarını kontrol altına aldılar; Kilikya'da da küçük çaplı çatışmalar yaşandı. Justin McCarthy'nin yazdığına göre, "Osmanlılar, cephedeki tüm birliklerini geri çekip isyancılarla savaşmaya yollamak zorunda kaldılar."[13] Böylece Türkiye'nin savaşma gücü giderek düşerken, Rus birlikleri Doğu Anadolu'nun içlerine doğru ilerliyor ve İngilizlerin Çanakkale'den yönelttikleri kuvvetli saldırı İstanbul'u tehdit ediyordu. Büyük baskı altında kalan Jön Türk yönetimi, Osmanlı Devleti'nin varlığını tehlikeye sokacak kadar büyük genel bir Ermeni ayaklanmasının yolda olduğuna kanaat getirdi. Türk tarihçi Yusuf Hikmet Bayur'un yazdığına göre, Ermeni ayaklanması bir gerçekti ve Türk devletini tehlikeye çok açık olduğu hassas bir dönemde yakalamıştı.[14] Diğer bir Türk tarihçi Selim Deringil, Anadolu'da faaliyet gösteren iyi silahlanmış Ermeni kuvvetlerinin "'nefsi müdafaa' birimleri olmakla kalmadıkları" hususunda ısrar etmektedir.[15]

Türk yazarlar, Hınçakların 1880'li yıllarda kabul ettikleri parti programının 6. maddesini, Ermenilerin 1914-1915 yıllarında genel ayaklanma çıkarma gayesinde olduklarını ispatlamak üzere öne sürmektedirler. Bu maddeye göre, "birincil hedefe ulaşmak amacıyla genel ayaklanma başlatmak için en uygun zaman, Türkiye'nin savaşa girdiği dönem" olacaktı.[16] 1919 yılında Jön Türklerin itibarını sarsmak üzere kurulmuş bir şemsiye cemiyet olan Millî Kongre, Birinci Dünya Savaşı'nın patlak vermesi üzerine "Osmanlı tiranlığını kanda boğacak" bir ayaklanma çağrısında bulunan Hınçaklar tarafından dağıtıldığını iddia ettiği bir duyuru yayınladı. Bu duyuruya göre, Hınçaklar "başkaldırı kılıcını kuşanacak ve halkların varlıklarını sürdürebilmeleri uğruna verilen bu büyük savaşa katılacaklardı". Yayınlanan belgede, bu çağrı üzerine harekete geçen Ermenilerin askerî kafilelere nasıl saldırdıkları, Türk birliklerine gelen yardımları nasıl engelledikleri ve "Müslüman

13 Justin McCarthy, *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923*, s. 364.
14 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk Inkılabı Tarihi*, s. 4.
15 Deringil, "In Search of a Way Forward", s. 66.
16 Uras, *The Armenians in History*, s. 687. 6. maddeyi değiştirerek alıntıladığım kaynak olarak, bkz. Nalbandian, *Armenian Revolutionary Movement*, s. 111.

nüfusa karşı nasıl zorbalık ettikleri" de tasvir ediliyordu.[17] Taşnaklar da 1915 Ocak'ında (yakın zamanda yayınlanan tarihi bilgilere göre) genel bir ayaklanma planı hazırladılar, fakat bu tasarıyı hiçbir zaman hayata geçirmediler.[18] Diğer bir Taşnak bildirisinde, Sivaslı Murat'a 1914 yılındaki olaylarda üstlendiği tavizsiz devrimci rol için methiyeler düzülüyordu. Rus ordusunun ve Ermeni gönüllülerinin kısa süre içinde Türkiye Ermenistanı'na gireceğine kanaat getiren Sivaslı Murat, "dört bir yana haber salarak Ermenilerin Türk ordusuna kayıt olmamalarını, askerî hizmetten kaçmalarını ve... savaşıp direnerek şerefli biçimde ölmelerini" istemişti. Bildirinin devamında maalesef "Murat'ın Sivaslı Ermenileri ayaklanmaya ikna etmekte başarısız olduğu" anlatılıyordu.[19] Sonuç olarak, her ne kadar kendilerine olumlu cevap veren Ermenilerin sayısı tam olarak bilinmese de, Hınçakların büyük bir ayaklanma çağrısında bulundukları bu kaynaklarda teyit edilmektedir. Taşnak örgütü ise hazırladığı genel ayaklanma planını asla uygulamamıştır.

Kimi Avrupalı diplomatlar ve olay yerinde bulunan diğer gözlemciler, 1915 yılında ülkenin gerçekten bir Ermeni ayaklanmasının tehdidi altında olup olmadığını sorgulamışlardır ve bu mesele günümüzde de tartışma yaratmaya devam etmektedir. 15 Mayıs 1915 tarihinde büyük çaplı bir Ermeni ayaklanması ile ilgili Türk raporlarını ülkesine ileten Trabzon'daki Avusturya Konsolosu, bu raporların "bu ülkede sıklıkla görülen mübalağalar" içerebileceği yönünde bir ikazda bulunmayı da ihmal etmemiştir.[20] 17 Şubat ila 6 Ağustos 1915 tarihleri arasında Erzurum'daki Almanya Konsolosu vekili olarak görev yapmış olan Max Erwin von Scheubner-Richter, Berlin'e gönderdiği bir raporda, Ermeni devrimcilerin tahrik faaliyetleri yürüttüğünü kabul ediyor; fakat "genel ve planlı bir Ermeni isyanının" çıktığı iddiasını reddediyordu.[21] Rusya Büyükelçiliği'nin

17 Türkiye Milli Kongre Cemiyeti, *The Turco-Armenian Question*, s. 151–52, 79.
18 Dasnabedian, *History of the Armenian Revolutionary Federation*, s.113.
19 Chalabian, *Revolutionary Figures*, s. 290–91.
20 Ohandjanian, *Österreich-Armenien, cilt* 6, s. 4563.
21 Scheubner-Richter'den Berlin'e, 10 Ağustos 1915, PA, T. 183/39/A28584, s. 10 (mikrofilm 7129).

baş dragomanı André Mandelstam da aynı görüşü paylaşıyordu.[22] Öte yandan, Samsun'daki Almanya Konsolosu vekili Kuckhoff'un değerlendirmesi şöyleydi:

Ermenilerin, Anadolu'nun dört bir yanında büyük komplolarını kusursuz bir şekilde örgütledikleri ve yabancı güçlerle sürekli temas hâlinde bulundukları bir gerçektir. Her kasabada, komplocular silah, cephane ve bombalarla en iyi şekilde donatılmışlardır.[23]

Benzer şekilde, Osmanlı Üçüncü Ordusu'nda kurmay başkanı olarak görev yaptığı esnada 1915 yılında Doğu Anadolu'da yaşanan olaylara yakından tanıklık etmiş yüksek rütbeli bir Alman subayı olan Felix Guse, Ermeni devrimcilerin faaliyetlerinin, artan zulüm olaylarına karşı basit bir tepkiden ziyade, "önceden hazırlanmış bir girişim" olduğu konusunda ısrar etmektedir. Guse, Ermeni başkaldırısının ciddiyetinin ve kapsamının yeterince anlaşılmadığını ve değerlendirilmediğini vurgulamaktadır.[24]

Ermeni yanlısı yazarlar, 1915 yılında yaşanan çatışmanın genel ayaklanma niteliğinde olduğunu yadsımaktadırlar. Dadrian, "bir grup Ermeni'nin, bir başına veya düşmanla işbirliği yaparak, özellikle doğu sınırında ispiyonculuk ve sabotaj olaylarına karıştığını" kabul etmektedir.[25] Bununla beraber, Guse ve diğerlerinin öne sürdükleri gibi bu durumun "önceden hazırlanmış bir girişim" veya büyük çaplı bir ayaklanma olduğuna dair iddiaları yalanlayan Dadrian şöyle yazmaktadır: "Guse, tamamıyla olmasa da, büyük ölçüde kendisine Türk astları, üstleri, Kafkasya Başkomutanı veya Üçüncü Ordu tarafından verilen bilgilere bağlıydı. Görünürde askerî çıkarımlara varan fakat gerçekte büyük siyasi sonuçlar doğuran bu bilgi akışını kontrol etmek, değiştirmek, doğrulamak

22 André N. Mandelstam, *Das armenische Problem im Lichte des Völker- und Menschenrechts*, s. 36.

23 Kuckhoff'tan Büyükelçilik'e, 4 Temmuz 1915, PA, T. 183/37/A2201 (mikrofilm 7123).

24 Felix Guse, "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen", *Wissen und Wehr* 6 (1925): 614.

25 Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 189.

veya devre dışı bırakmak için hiçbir şansı yoktu veya ikinci bir kaynağa sahip değildi."[26] Bu görüşte doğruluk payı vardır. Fakat Dadrian, Guse'un güvenilir bir şahit olmadığını öne sürdüğü hâlde, birkaç yıl sonra yayınladığı iki yazıda "Ermenilerin herhangi bir şekilde genel ayaklanma çıkarma niyetinde olduklarına dair hiçbir delil bulunmadığını" iddia ederken yine ondan alıntı yapmıştır.[27] Dadrian'ın Alman subayın görüşlerini kullanması birtakım sorunlar doğurmaktadır. İlk olarak, şayet "önceden hazırlanmış bir ayaklanma" olduğunu söylediğinde bağımsız bilgi kaynaklarına sahip olmadığı gerekçesiyle Guse'un ifadesine güvenilmesi mümkün değilse, planlı bir ayaklanmanın söz konusu olmadığını söylediği öne sürüldüğünde de onun güvenilir bir kaynak olarak değerlendirilmemesi gerekir. İkinci ve çok daha ciddi bir problem olarak, Guse hiçbir yerde planlı bir başkaldırının söz konusu olmadığını ifade etmemektedir. Dadrian, Guse'un (yukarıda alıntılanmış olan) 1925 tarihli makalesini kaynak göstermektedir; fakat bu makalede Guse, Dadrian'ın iddia ettiğinin tam tersi yönde bir görüşü, büyük bir ayaklanmanın kesinlikle var olduğunu savunmaktadır. Dadrian, Guse'un sözlerini alıntılarken tırnak işareti kullanmamıştır. Harfi harfine alıntı yapmadığı hâlde, bir kaynağı, kendi görüşünü desteklemek için yalan bir şekilde referans göstermiştir. Dadrian bir kez daha akademik etik kuralları ciddi biçimde ihlal etmiştir.

Yukarıda tartışılanlar sonucunda, Anadolu'da faaliyet gösterdiği bilinen çeşitli gerilla kuvvetlerinin genel bir ayaklanmanın parçası olup olmadıklarına dair elde kesin bir bilginin olmadığı anlaşılmaktadır. Bu sorunun Türk yazarların iddia ettiği kadar kolay bir şekilde çözümlenebilir olmadığı ortadadır. Erickson'ın gözlemlediği gibi, Osmanlı ordusunun tarihi incelendiğinde, Ermenilere dayatılan kabul edilemez şartların tahrik etmesi sonucunda patlak vermiş veya daha kapsamlı bir planın parçası olarak düzenlenmiş

26 Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide*, s. 36.

27 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 12, ve "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary", *International Journal of Middle East Studies* 34 (2002): 67.

olmasına bakılmaksızın, ayaklanmaların ne zaman, nerede ve neden çıktığını anlamak kolay değildir.[28] Çoğu meselede olduğu gibi bu konuda da en anlamlı görünen Dyer'ın savıdır. Dyer'ın vardığı sonuca göre, Türklerin Osmanlı Ermenilerinin tümüne yönelttikleri sadakatsizlik, ihanet ve ayaklanma suçlamaları, "Ermeni milliyetçiliği konusunda tamamen doğru, aleni faaliyetler açısından bir bakıma doğru ve [Ermenilere] yapılanları gerekçelendirmek için tamamıyla yetersizdir."[29]

VAN AYAKLANMASI

Ermeni cemaatinin tehcir edilmesi kararının alınmasındaki en önemli etkenlerden biri, Van'da çıkan isyandı. Rus sınırında ve tarihi Ermenistan'ın merkez bölgesinde bulunan bu önemli kent, uzun süre Ermeni milliyetçi hareketinin merkezi olmuş, güçlü bir devrimci gelenek kazanmıştı ve dahası Taşnakların en güçlü kalesi olarak görülüyordu. 1915 ilkbaharında Taşnaklar Doğu Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemeye başladıklarında, -Türklerin iddia ettiğine göre- Van'daki Ermeniler Rus saldırılarına destek olmak amacıyla isyan çıkardılar.

Zaten Van bölgesinde Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki ilişkiler bir süredir bozulmuş durumdaydı. Özellikle Ermeni köylüler ile Kürtler arasında gerilim yükselmişti; Kürt eşkıyalarının yaptığı yağmalar, Ermeni nüfusun silahlanmasını hızlandırmıştı. Van'daki İngiliz konsolos yardımcısının 9 Temmuz 1913 tarihli raporuna göre, "kanunsuzluk, geçen üç yıl içinde herhangi bir zamanda olduğundan çok daha kötü" hale gelmişti.[30] Seferberliğin ilanı ve savaşın patlak vermesi, durumu yalnızca daha vahimleştirdi. Yerel Taşnak örgütü, genç Ermenilerin askere alınmasına karşı bir tavır alma kararı verdi.[31] Hükümet, jandarma teşkilatının bir kısmını cepheye gönderdi ve yerel düzeyde güvenliği sağlamak amacıyla

28 Erickson, *Ordered to Die*, s. 99.
29 Dyer, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers'", s. 99.
30 FO 371/1773/34585.
31 Minassian, "Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne", s. 96.

Kürtler ile hapisten çıkarılan mahkûmlardan oluşan milisler kurdu. Bu kuvvetlerin devlet adına mallara el koyma adı altında gerçekleştirdikleri hırsızlık ve yağmacılık suçlarını bildiren çok sayıda rapor bulunmaktadır.[32] İstanbul'dan aldıkları emirleri takiben, asker kaçaklarını cezalandırmak amacıyla Ermenilere ait evleri kundakladılar.

1914 Ekimi'nde Türk ordusunun komutanları, Ermeni asker kaçaklarının sayısının giderek arttığını rapor ediyorlardı. Rusların Ermeni çetelerine silah dağıttığına dair söylentiler yayılmıştı. 29 Kasım 1914 tarihli bir raporda şöyle deniyordu: "Tutuklanan iki casusun itiraflarından anlaşıldığına göre, Van'da ve taşrada her an bir ayaklanma çıkması muhtemeldir."[33] Türk yazarlara ve bunların yandaşlarına göre, Rus silahlarının kullanıldığı bu isyan gerçekten de 1915 Martı'nda patlak verdi. Telgraf hatları kesildi, jandarma karargâhları basıldı ve Müslüman ahali katledildi. "İsyan kısa sürede cemaatler arası bir savaş niteliği kazandı. Silahlanmış Ermeni toplulukları Kürt köylerine saldırdılar. Bunun üzerine Kürt aşiret üyeleri, Ermeni köylerine saldırarak misilleme yaptılar. Her iki tarafta da toplu katliamlar yaşandı."[34] Silah arıyormuş gibi yapan Türk milis kuvvetlerinin silahsız Ermenilere sıklıkla ateş açtıklarını ve küçük köyleri tamamıyla yakıp yıktıklarını iddia eden Ermeni yazarlara göre, "Bu barbarca kıyıma tahammül edemeyen köy[lü]ler direnişe geçtiler ve çatışma patlak verdi. Ezilmiş ve dehşete kapılmış durumdaki ahali, yakın köylere ve oradan da Van'a kaçtı."[35] Miladi takvime göre 20 Nisan'da, Van'daki Ermeniler, Taşnak lideri Aram Manukyan'ın komutası altında taarruza

32 Käthe Ehrhold, *Flucht in die Heimat: Aus dem Kriegserlebnis deutscher Missionsschwestern in der asiatischen Türkei*, s. 9. Ayrıca benzer hadiselerden bahseden raporlardan alıntı yapılan metinlere örnek olarak, bkz. Johannes Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, s. 185 ve Fransız savaş muhabiri Henry Barby, *Au pays de l'épouvante: L'Arménie martyre*, s. 229–32.

33 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians, cilt* 1, s. 23.

34 McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 49.

35 Onnig Mukhitarian, *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan, çev.* Samuels S. Tarpinian, s. 3–4.

geçtiler. Türk valinin 24 Nisan tarihli raporunda bildirdiğine göre, karakollara ateş açan ve Müslümanlara ait evleri ateşe veren 4.000 Ermeni, Ermeni mahallesinin önüne kendi gövdelerinden barikat kurdu. Kırsal kesimden gelen yaklaşık on 15.000 muhacir, kuşatma altındaki asilere katıldığında aşırı kalabalık ve açlık tehlikesi doğdu. Buna rağmen Ermeniler birkaç hafta boyunca dayanmayı başardılar. Türkler, büyük toplar kullansalar ve barikat kuran Ermenileri yerlerinden söküp atmaya çalışsalar da, büyük kayıplar vererek başarısız oldular. Çarpışma epey şiddetli geçiyordu. Türk kuvvetlerinde görev yapmakta olan Güney Amerikalı paralı asker Rafael de Nogales'in yazdığına göre, "Taraflar ne birbirinin gözünün yaşına bakıyor, ne de aman diliyordu. Düşmanın eline bir kez düşen herkes, Hıristiyan veya Müslüman fark etmez, artık ölü bir adamdı."[36] Ablukanın dördüncü haftasının başlarında, Ermenilerin cephane stokları çok azalmıştı ve içlerinden çoğu ölmüş ya da yaralanmıştı. Nihayet yaklaşan Rus ordusu, direnişçilerin imdadına yetişti. 17 Mayıs'ta Türk garnizonu kendisinden daha üstün durumdaki düşman kuvvetleri karşısında geri çekilmek zorunda kaldı; 20 Mayıs'ta Ruslar ile Ermenilerden oluşan birimler ve bunların hemen ardından Rus ordusu Van'a girdi.

Zafer sarhoşluğu yaşayan Ermeniler, şehrin anahtarlarını Rus genel kumandanına verdiler. Karşılık olarak Ermeni Müdafaa Heyeti'nin başkanı Aram Manukyan, Rus askerî makamları tarafından bölgenin valisi olarak atandı. Hovannisian'ın yazdığına göre, "Vaat edilen mükâfata yani Rusya'nın himayesi altında özerk bir Ermenistan'a ulaşmak artık mümkün gözüktüğü için Ermeni siyasal bilinci de uyanmaya başlamıştı."[37] Bununla birlikte, Van Ayaklanması'nın işgalci Rus birliklerinin yardımıyla başarıya ulaştığı gerçeği, Ermenilerin Türkiye'nin düşmanlarıyla işbirliği içine girdikleri hususunda ikna olmak için Türklerin ihtiyaç duydukları nihai kanıt idi. Bu hainlere her türlü ceza müstahaktı. Türklerin Ermenilere karşı duydukları düşmanlık, zafere ulaşan asilerin

36 Rafael de Nogales, *Four Years beneath the Crescent*, çev. Muna Lee, s. 70.
37 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 56.

işledikleri intikam suçlarının ayrıntılı biçimde belgelenmesiyle beraber iyice arttı. Türk garnizonu kaçtıktan sonra, Van kentindeki tüm önemli binalar ateşe verildi. Olayları bizzat görmüş olan bir tanığın anlattığına göre, Türk boyunduruğunda geçen onca yüzyılın nefreti, bir gecede "çılgınca bir âlem, bir cümbüş" şeklinde patlak verdi.[38] Ermeni Müdafaa Heyeti sekreteri Onnig Mukhitarian, günlüğüne şöyle yazmıştır:

Alevler içindeki bu gecenin ihtişamını tarif edecek söz bulmak zordur. Türklere ait askerî ve idari binaların yanmasıyla ve Türklerin emsalsiz zorbalıklarının yatağı olan bu bir düzine binadan yükselen yoğun dumanın etkisiyle bulutların aldığı kızıl rengin tonunu ancak bir ressamın fırçası kâğıda dökebilirdi.

Birkaç gün boyunca "yakma ve yağmalama" olayları devam etti. Çünkü "Van Ermenilerinin içini kaplamış olan kontrol edilemez intikam duygularına mani olmaya hiçbir otoritenin gücü yetmezdi."[39]

Mukhitarian, esir alınan çok sayıda Türk arasından hiçbirinin öldürülmediğini iddia etse de, olay mahallinde bulunan Amerikan ve Alman misyonerler bambaşka bir hikâye anlatmaktadırlar. Amerikalı misyoner Clarence Ussher'ın yazdığına göre, Türkler gittikten sonra Ermeniler kenti aramaya başlamışlardı. "Erkekleri öldürdüler; kadın ve çocuklara dokunmadılar". Yükselen itirazlara rağmen, olayların iki ila üç gün daha sürdüğünü anlatan Doktor Ussher şöyle devam etmektedir: "Yakıp yıktılar, öldürdüler; yağmacılık ruhlarını ele geçirmiş gibiydi, hatta diğer tüm düşüncelerine baskın geliyordu."[40] Önceleri 5.000 Ermeni muhacire barınak sağlamış olan Amerikan misyoner kuruluşları, bu kez Türk kadın ve çocukları korumaya almıştı. Doktor Ussher, bir mektubunda şöyle yazmıştır:

38 Haig Gossoian, *The Epic Story of the Self-Defense of Armenians in the Historic City of Van*, çev. Samuels S. Tarpinian, s. 58.

39 Mukhitarian, *An Account of the Glorious Struggle of Van*, s. 116–17. Ayrıca bkz. Aprahamian, *From Van to Detroit*, s. 61.

40 Ussher ve Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 289.

Eğer kapılarımızı onlara açmasaydık sayıları bine varan bu sığınmacılar şimdi çoktan öldürülmüş olacaklardı.[41]

Van'da üç gün boyunca birebir tanık olduğu Ermeni intikamını unutmakta zorlandığını yıllar sonra yazan diğer bir Alman misyoner, olayları şöyle tarif etmektedir:

Mağlup olmuş, kazanan taraftan aman dileyen ve tamamıyla yardıma muhtaç durumdaki Türk kadınların durumu, o döneme ait aklımda kalan en acı hatıralardan biridir.[42]

Türkler geçmişte yaralılar da dâhil olmak üzere Ermeni mahkûmları öldürmüşlerdi ve şimdi intikam sırası Ermenilere gelmişti. 1916 yılında yayınlanan Kırmızı Kitap [Millî Güvenlik Siyaseti Belgesi], Türklerin giderken şehrin hastanesinde bıraktıkları yirmi dört yaralı Türk askerinin canlı canlı yakıldığını bildirmektedir.[43] Bu suçlama mantıksız değildir. Doktor Ussher da bir Ermeni erkek çocuğun Türk askerî hastanesine girdiğini ve geride bırakılan hastaların birkaçını öldürdüğünü yazmıştır.[44] Olaylara bizzat tanık olan diğer bir şahit, bazı Ermenilerin Türk hastanesinde yatan yaralı Ermenileri aramaya gittiklerini "ve aradıkları yaralıları bulamayınca öfkeden deliye dönüp Türk yaralıları öldürdüklerini ve binayı ateşe verdiklerini" anlatmaktadır.[45] İsviçreli bir misyoner, yetersiz de olsa şu sonuca varmaktadır: Van'da galip gelen Ermeniler "ne Cenevre Konvansiyonu'nun hükümlerine, ne de Hazreti İsa'nın sözlerine uygun hareket ettiler."[46]

---

41 John Otis Barrows, *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher*, s. 145.

42 Ehrhold, *Flucht in die Heimat*, s. 15.

43 *Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane*, s. 394.

44 Ussher ve Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 284.

45 Y. K. Rushdouni tarafından anlatılanlar için bkz. Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 70.

46 Johannes Spörri'nin yayınlanmamış hatıralarını aktaran Hans-Lukas Kieser, *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839–1938*, s. 451 (n. 633).

Türk tarafı da zulümlerle ilgili suçlamalarda bulunmuştur. 1915 yılında Sadrazam Said Halim Paşa, Amerika Büyükelçisi Henry Morgenthau'ya Ermeni isyancıların Van'da 120.000 Türk'ü katlettiğini anlatmıştır.[47] Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi (ATAA) [Assembly of Turkish American Associations] tarafından yayınlanan bir çalışma, Ermenilerin yönetimi ele geçirmesinin ardından Van çevresindeki köylerde yaşayan çok sayıda Müslüman'ın öldürüldüğünü iddia etmektedir. Buna göre, "Bir olayda, Van'ın kuzeyindeki köylerde yaşayan Müslümanlar, toplu hâlde Zeve köyüne sürülmüş ve burada sayıları yaklaşık 3.000'i bulan bu Müslümanların çok küçük bir kısmı dışında tamamı katledilmiştir. Bölge genelinde buna benzer birçok olay yaşanmıştır."[48] Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi'nin diğer bir yayınında, Van bölgesindeki olaylardan sağ kurtulanlarla yapılan röportajlara yer verilmektedir. Kurtulanlar, "Ermenilerin erkeklerin derisini yüzüp, iğdiş ettiklerini ve kadınlara tecavüz ettiklerini, hatta onları kazığa oturttuklarını" anlatmaktadırlar. Zulümlerden kurtulmak isteyen kadın ve kızların kendilerini nehre atarak intihar ettikleri de söylenmektedir.[49] Bir Türk tarihçi, yaptıkları katliamdan dolayı cezalandırılmaktan korkan birkaç bin Ermeni'nin geri çekilen Rus birliklerine katılarak Kafkasya'ya kaçtığını yazmaktadır.[50]

Bilakis, Ermeni yazarlar, kaçan Ermenilerden bahsederken, canlarını kurtarmak istediklerini ve tüm mal ve mülklerini geride bırakmak zorunda kaldıklarını savunmaktadırlar.[51] Ayrıca Türk yazarlar gibi, Ermeni yazarlar da katliamlarla ilgili suçlamalarda bulunmuşlardır. Dadrian, 1915 Ağustosu'nda Türklerin Van'ı geri almasının ardından "Van çevresindeki köylerde yaşayan yaklaşık 55.000 Ermeni'nin acımasızca yakalanıp öldürüldüğünü" yazmak-

47 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 238.
48 McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 49.
49 Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi, *Armenian Atrocities and Terrorism: Testimonies of Witnesses*, s. 28, 41–42.
50 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 302.
51 Örneğin bkz. Karekin Pastırmacıyan (nam-ı diğer Armen Garo), *Why Armenia Should Be Free: Armenia's Role in the Present War*, çev. A. Torossian, s. 23.

tadır.[52] Öldürülen Ermeni sayısının 55.000 olduğu bilgisi, Doktor Ussher'dan gelmektedir: bu, Rusların bölgede toplayıp yaktıkları Ermeni cesetlerinin toplam sayısıdır.[53] Kuyuların cesetlerle dolup taştığına dair suçlamalara ve kendilerini nehre atarak intihar eden tecavüze uğramış kadınlarla ilgili hikâyelere her iki tarafın yazarlarının çalışmalarında da rastlanmaktadır. Bu zulüm suçlamalarının hiçbiri sağlam delillerle ispat edilmemektedir, fakat 1915 ilkbaharında Ermeniler ile Müslümanlar arasındaki derin nefret göz önüne alındığında ve muharebenin ne denli vahşi olduğu düşünüldüğünde, bu suçlamalardan bazılarının doğru olması mümkün görünmektedir.

Türk yazarlar, Van İsyanı'nın Rusların ilerleyişini desteklemek ve kolaylaştırmak için çıkarıldığını savunmaktadırlar. Bu amaçla planlanmış olsun ya da olmasın, ayaklanmanın sonucu gerçekten de dedikleri gibi oldu. Van ayaklanması, Türkleri Kafkasya ve İran'daki harekâtlarda görev yapan birliklerini geri çekmek ve isyanı bastırmak üzere Van'a kaydırmak zorunda bıraktı.[54] Olay mahallinde bulunan ve içlerinden biri Ermeni yandaşı olan iki Alman diplomat ve subay, ayaklanmanın önceden planlanmış bir girişim olduğu konusunda hemfikirdir. Erzurum'daki Alman Konsolos Yardımcısı Scheubner-Richter, Van'daki Ermenilerin bir süredir silah toplamakta olduğunu belirtmektedir. Başlarda yalnızca olası bir katliamda kendilerini koruma amacı güden Ermenilerin, "sonraları muhtemelen silahlı bir ayaklanma için de" silah toplamaya başladıklarını düşünmektedir. Scheubner-Richter, Ermenilerin yalnızca Van'da bir ihtilal ya da ayaklanma hazırlığı içinde olduklarını, diğer bölgelerde silahlanmalarının nefsi müdafaaya yönelik olduğunu vurgulamaktadır.[55] Alman Kurmay Subayı Felix Guse da "önceden hazırlanmış bir girişim"den söz etmektedir.[56]

---

52 Dadrian, "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians", s. 69.
53 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 199.
54 Allen ve Muratoff, *Cavasian Battlefields*, s. 302 (n. 1).
55 Scheubner-Richter'den Wangenheim'a, 15 Mayıs 1915, PA, Botsch. K./168 (mikrofilm 7246); Scheubner-Richter'den Büyükelçilik'e, 6 Kasım 1915, PA, Botsch. K./171 (mikrofilm 7256).
56 Guse, "Der Armenieraufstand 1915", s. 614.

Dadrian, Ermenilerin bu isyandaki amaçlarının "Türklerin kentte ve çevresinde yaşayan Ermenileri tehcir ve imha etmelerine" engel olmak olduğunu belirtmektedir.[57] Ayaklanmadan iki hafta evvel, Kilikya'da tehcir başlamıştı. Yeni Vali Cevdet Paşa, büyük bir Ermeni düşmanıydı ve vilayetteki köylerde katliamlar başlatmıştı. Ayaklanmayı tetikleyen asıl olayın ise içlerinden ikisi meclis üyesi olan dört Taşnak liderinin öldürülmesi olduğu söylenmektedir.[58]

Van'daki üç Amerikalı misyoner (Clarence Ussher, Elizabeth Ussher ve Grace Knapp) olayların Amerikan yorumunu desteklemektedirler. Ussher, çatışmaların başladığı gün günlüğüne şöyle yazmıştır: "Her ne kadar vali bunun bir isyan olduğunu söylese de, bence bu aslında Ermenilerin hayatlarını ve yuvalarını kurtarmak için verdikleri bir mücadele."[59] Grace Knapp ise valinin "Ermeni tebaasına karşı genel bir katliam planladığını" yazmıştır.[60] Rus Dışişleri Bakanı Serge Sazonov, Londra'daki Rusya Büyükelçisi'ne gönderdiği 15 Mayıs 1915 tarihli telgrafta, ayaklanmanın Türklerin yaptığı kıyımın bir sonucu olarak patlak verdiğinden hiç şüphesi olmadığını belirtmiştir.[61] Bununla birlikte, İngiliz C. F. Dixon-Johnson 1916 yılında "Ermenilerin bu ayaklanmayı çıkararak olayları bizzat başlattıklarına inanmak için yeterli ve iyi sebepleri" olduğunu yazmıştır. Buna göre, Türk ordusunun Kafkasya'da bozguna uğramış olması ve yerel garnizonlar ile jandarma birliklerinin çok büyük bir kısmının bölgede olmaması, devrimcilerinin planlarını

57 Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 116. Aynı görüşü savunan bir başka yazar olarak bkz. Anahide Ter Minassian, "Van 1915", *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* 39, no. 153 (Ocak 1989). İngilizce versiyonu için, bkz. Richard G. Hovannisian, haz., *Armenian Van/Vaspurakan*, s. 209–44.

58 Ussher ve Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 237, bundan, valinin emriyle işlenen cinayetler olarak bahsediyordu. Scheubner-Richter ise devletin bu suça karıştığından emin olmadığını bildiriyordu. Karş. Scheubner-Richter'den Wangenheim'a, 15 Mayıs 1915, PA, Botsch. K./168 (mikrofilm 7246).

59 Barrows, *In the Land of Ararat*, s. 128.

60 Grace Higley Knapp, *The Mission at Van: In Turkey in War Time*, s. 15.

61 M. N. Pokrowski, haz., *Die Internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung*, çev. Erich Boehme, cilt 7, part 2, s. 750.

uygulamaları için bulunmaz bir fırsat doğurmuştu.[62] Daha yakın bir zamanda, Dyer, "büyük olasılıkla en büyük suçun Cevdet Paşa'ya yüklenmesi gerektiğini" belirtmiş; fakat bununla birlikte Cevdet Paşa'nın "Van'daki birtakım Ermeni'nin bir isyan çıkarmaya yönelik planlar yapmadıklarından tam olarak emin olmasının hiçbir şekilde mümkün olmadığını" eklemiştir.[63] Ayaklanmayı örgütleyenler, açıkça anlaşılan nedenlerle, kendi camiaları dışında hiç kimseye asıl niyetlerinin ne olduğunu açıklamamışlardı. Dolayısıyla bu ayaklanmanın asıl sebepleri hakkındaki tartışmaların devam etmesi kuvvetle muhtemeldir.

ERMENİLERİN SAVAŞTA İTİLAF DEVLETLERİ'Nİ DESTEKLEMELERİ

1914 Ağustosu'nda (bazı kaynaklarda daha erken bir tarih verilmektedir) Taşnaklar sekizinci kongrelerini Erzurum'da düzenlediler. Gizli tutulduğu anlaşılan bu toplantıyı tutanaklarıyla belgeleyen herhangi bir kayıt mevcut değildir ve alınan kararlar, Türk ve Ermeni raporlarında farklı yansıtılmaktadır. Savaşın kapıda olması nedeniyle, kongreye Jön Türkleri temsilen katılan vekillerin Taşnaklara aşağıdaki öneriyi sundukları iddia edilmektedir:

> Eğer Ermeniler -hem Türkiye Ermenileri hem de Rusya Ermenileri- Türk ordusuyla etkin bir işbirliği içine girerek destek vermeyi kabul ederlerse, Almanya'yı kefil gösteren Türk yönetimi, savaş sonrasında Osmanlı İmparatorluğu hükümdarlığı altında özerk bir Ermenistan'ın kurulacağına dair söz verecektir. Bu otonom Ermenistan, Rusya'daki Ermenistan toprakları ile Erzurum, Van ve Bitlis olmak üzere üç Türk vilayetinden oluşacaktır.[64]

Hovannisian, Taşnakların Rusya'ya karşı girdiği savaşta hükümeti desteklemeyi kabul ettiklerini, fakat Rusya Ermenileri arasında ayaklanma çıkmasını sağlamak için bu teklifi reddettiklerini yaz-

62 C. F. Dixon-Johnson, *The Armenians*, s. 46.
63 Dyer, "Letter to the Editor", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 382.
64 Pastırmacıyan, *hy Armenia Should Be Free*, s. 17.

maktadır.[65] Bir Türk kaynağa göre ise aslında bu teklifi Erzurum valisine götürmüş olan kişi bir Taşnak vekiliydi: "Osmanlı Devleti eğer Rusya'ya savaş ilan eder ve Kafkasya'ya saldırırsa, bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin Türkiye ile işbirliği yapmaları için gerekli düzenlemeleri yapmak adına, Ermenistan'ın kurulacağına dair Osmanlı Devleti'nin somut bir söz vermesi gerekmektedir."[66]

Osmanlı ordusu başkomutanlığının hazırladığı rapora göre, Taşnakların Erzurum kongresinde kabul ettikleri program aşağıdaki gibiydi:

1. Savaşın ilan edilmesini sessizce beklerken [Osmanlı Devleti'ne] sadık kalmaya devam edilecek, fakat Rusya'dan getirilen ve yerel satıcılardan alınan silahlarla çatışma hazırlıklarına devam edilecek.
2. Eğer savaş ilan edilirse, Osmanlı Ordusu'ndaki Ermeni askerler silahlarını alıp Rus ordusuna katılacaklar.
3. Osmanlı orduları ilerlediği takdirde sükûnet korunacak.
4. Osmanlı ordusu geri çekilir veya duraklama konumuna gelirse, silahlı gerilla kuvvetleri oluşturulacak ve cephe gerisinde planlanan harekâtlar uygulanmaya başlanacak.[67]

Bir Taşnak muhalifinin iddia ettiğine göre, verdikleri sözü tutmayan Türkiye'deki Taşnaklar, Türklere sadık kalmadılar ve dolayısıyla Türkiye'de yaşayan Ermenileri çok ciddi bir tehlikenin içine attılar. "Eğer Taşnak liderleri savaş sırasında daha ihtiyatlı davranmış olsalardı, kendi milletlerinden iki milyon insanın akıbeti böyle bir felaketle sonuçlanmazdı."[68] Ahmet Emin Yalman'a göre, Türk yönetimi, "Ermeni devrimci örgütlerin düşmanca faaliyetler yürütmeleri hâlinde bundan tüm Ermeni cemaatinin sorumlu tutulacağı hususunda İstanbul'daki Ermeni liderleri uyarmıştı."[69] Harbiye

65 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 42.
66 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians, cilt* 2, s. 44.
67 A.e., s. 44.
68 Kapriel Serope Papazian, *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagtzoutune*, s. 39.
69 Yalman, *Turkey in the World War*, s. 218. Ayrıca bkz. Sonyel, *Ottoman Armenians*, s. 299.

Nazırı Enver Paşa'nın Ermeni Patrikliği'ne gönderdiği özel bir mesajda militanların ve bunların İtilaf devletlerini destekleyen beyanlarının engellenmesini istediği bilinmektedir.[70] Büyükelçi Morgenthau, Enver Paşa'nın "Ermeniler Türklere karşı herhangi bir saldırı düzenledikleri veya Ruslara herhangi bir şekilde destek sağladıkları takdirde, bu duruma karşı aşırı önlemler almak mecburiyetinde kalacağına" dair Ermeni Patrikliği'ne gönderdiği uyarılardan kendisine sıklıkla bahsettiğini anlatmaktadır.[71]

Türkiye ile Rusya arasında savaş başladıktan sonra, Çar II. Nikolay, Kafkasya Cephesi'ni bizzat ziyaret etti ve Ermeni liderlerle görüştü. Ermeni Kilisesi'nin en büyük ruhani lideri olan Katolikos V. Gevorg, Rus hükümdara övgüler yağdırdı ve Rusya'nın Ermenilere gösterdiği yardımsever tutuma rağmen hiçbir siyasal değişikliğin elde edilememesinden duyduğu üzüntüyü dile getirdi. "Türkiye Ermenilerinin kurtuluşu ancak Türk hâkimiyetinden çıkmalarıyla ve büyük Rus devletinin sağlam himayesi altında özerk bir Ermenistan'ın kurulmasıyla mümkün olabilir" diye belirtiyordu. Çar'ın cevabı şu oldu: "Papa, cemaatine duyur ki, Ermenileri çok daha parlak bir gelecek bekliyor". Çalışmasında bu yazışmaları sunan Hovannisian'ın yorumuna göre, "Bu ifadeler, Ermenilerin siyasi arzularını teskin eden ve içlerini rahatlatan bir niteliğe sahip olsalar dahi, bu tür açıklamaların İTC yönetiminin Ermeni cemaatine karşı beslediği kuşkuları derinleştirmekten başka bir işe yaramayacağından endişe duyan bir azınlık da vardı."[72]

Erzurum Kongresi'nin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra, Taşnakların Rusya şubesi, Kafkasya cephesinde Türklere karşı çarpışmak için gönüllü olan Ermenileri örgütlemeye başladı. Gönüllü olanların büyük bir kısmı, askerî hizmetten muaf tutulan Rusya Ermenileriydi; bunların yanı sıra, aralarında Amerika'dan ve Batı Avrupa'dan gelen Ermeniler ve hatta bu birliklere katılmak için

70 Kévorkian, "R. P. Yervant P'Erdahdjian", s. 286.
71 Morgenthau'dan Dışişleri Bakanı'na, 18 Kasım 1915, NA, RG 59, 867.00/798 (M 353, roll 6).
72 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 44–45.

sınırlardan geçmeye başlamış olan Türkiye Ermenileri de vardı. Bir Ermeni kaynağın bildirdiğine göre, bu gönüllülerin toplam sayısı 15.000'i buluyordu.[73] Ermeni komutan Andranik'in hayat hikâyesini kaleme alan yazarlardan birine göre, meşhur komutanın 2 Ağustos günü Kafkasya'ya vardığını ve Kafkasya'daki Rus kuvvetlerinin başında bulunan General Mishlayevsky ile görüştüğü bir toplantıda "Rus ordusunun Türkiye'nin içlerine doğru ilerlerken hangi yolları kullanması gerektiğini" gösterdiğini anlatmaktadır.[74] Andranik, Dro (asıl adıyla Iğdırlı Drastamat Kanayan) ve Garo gibi Ermeni devrimci hareketinin kıdemli liderleri tarafından yönetilen ve gönüllülerden oluşan müfrezelere ek olarak, yaklaşık 150.000 Ermeni, düzenli Rus birliklerinde hizmet veriyordu.

Rus hükümetinin, Türkiye Ermenilerine silah tedarik etmek ve askerî eğitim vermek için büyük miktarda para ayırdığı iddia ediliyor olsa dahi[75] Rus kuvvetlerine katılmış olan Türkiye Ermenilerinin kesin sayısı bilinmemektedir. Türk kaynaklarda 15.000 ila 50.000 arasında sayılar verilmektedir.[76] Ermeni tezini savunan yazarlar ise daha küçük sayılardan söz etmektedirler. Souren Aprahamian, General Andranik'in "7.000 ila 8.000 Türkiye Ermenisi'nden oluşan gönüllü birliklerine komuta ettiğini" belirtmektedir.[77] Dadrian, bu birkaç bin Ermeni gönüllü arasından yalnızca "birkaç yüzünün Osmanlı tebaası" olduğunu yazmaktadır.[78] Türklerin gözünde ise bu ayrımın hiçbir önemi yoktur. Onlara göre, dünyadaki tüm Ermeniler İtilaf devletleri ile işbirliği içine girmiş ve Türklere karşı hayati bir mücadeleye tutuşmuştur.

Ruslara hizmet vermeye başlayan ilk Türkiye Ermenilerinden biri de 1896 yılında Osmanlı Bankası'na düzenlenen baskına ka-

73 Lindy V. Avakian, *The Cross and the Crescent*, s. 34.
74 Antranig Chalabian, *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement*, s. 218.
75 Uras, *The Armenians in History*, s. 863.
76 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians, cilt* 2, s. 80; Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians*, s. 105.
77 Aprahamian, *From Van to Detroit*, s. 62.
78 Dadrian, "The Role of the Special Organization", s. 53.

tılmış, ilerleyen dönemde Türk meclisinde Erzurum'un Ermeni mebusu olarak görev yapmış ve gerilla adı olarak Armen Garo ismini almış olan Taşnak devrimcisi Karekin Pastırmacıyan idi. Pastırmacıyan'ın hatıralarında anlattığına göre, bazı yoldaşlar, Ruslara hizmet vermesinin "Türkiye'deki Ermeniler üzerinde olumsuz bir etki yaratabileceği" konusunda kendisini uyarmışlardı; fakat o yine de Ruslar adına görev yapmayı tercih etti.[79] Türkiye'deki Taşnakların büyük bir kısmının geniş çaplı bir katliam yaşanmasından çok tedirgin oldukları söylenmektedir.[80]

Ermeni gönüllülerden oluşan birlikler, kış aylarında Rusların saldırılarda kazandıkları başarılara katkıda bulundular. Kafkasya cephesine saldıran Türk ordusu başlarda gayet başarılı oldu, fakat kış aylarında yüksek tepelerde hâkim olan sert iklim koşullarına karşı hazırlıklı değildi; nitekim kısa süre içinde büyük kayıplar vererek geri çekilmek zorunda kaldılar. Enver Paşa komutasındaki Üçüncü Ordu'da cepheye giden 90.000 askerin yalnızca 12.000'i geri dönebildi. Diğerleri öldürüldü, esir alındı, açlık ve hastalıklardan can verdi veya donarak hayatını kaybetti.[81] 4 Ocak 1915 tarihinde, Enver Paşa bozguna uğradıklarını kabul etmek zorunda kaldı; Enver Paşa'nın sonuçta yaşanan bu felaketin suçunu hainçe faaliyetler yürüten Ermenilere attığı iddia edilmektedir.[82] Türklerin yenilmesindeki en büyük etken, hiç şüphesiz, kış şartlarına karşı yeterince hazırlıklı olunmamasıydı. Bununla birlikte, sayıları toplamda 8.000 ila 10.000 askere ulaşan Ermeni gönüllülerden oluşan ve her biri bir tabur genişliğinde toplam altı alaydan meydana gelen birimler, Ruslara çok büyük bir yardım sağladılar. Engebeli dağlık arazileri iyi bilen bu gönüllüler, esasen keşif eri, kılavuz ve öncü birlik olarak

79 Pastırmacıyan, *Bank Ottoman*, s. 19.

80 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*, s. 26.

81 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 40.

82 Türk tarihçi Salahi R. Sonyel, Türk belgelerine göre "muhbirlik yapan ve çeşitli sabotajlar düzenleyen yerli Ermenilerin, Türklerin Sarıkamış'ta Ruslara karşı büyük bir yenilgiye uğramasının asıl suçlusu olduğunu" öne sürmektedir (*Greco-Armenian Conspiracy against Turkey Revived*, s. 5). Pastırmacıyan da, hatıralarında, Ermeni gönüllülerin Sarıkamış'ta Rusların zafer kazanmasında kilit rol oynadığına dikkat çekmektedir. Bkz. Pastırmacıyan, *Bank Ottoman*, s. 21.

hizmet verdiler. Enver Paşa komutasındaki birliklerin nihai yenilgisi anlamına gelen Sarıkamış Muharebesi'nde, Ermeni gönüllülerden oluşan bu birliklerin canla başla ve korkusuzca çarpışmaları, Rus komutanların ve hatta Rus çarının takdirini kazandı.[83]

Türklerin yönelttikleri suçlamalara göre, Rusya'dan gelen Ermeni gönüllülerden oluşan müfrezelerin içerisinde, Osmanlı ordusundan kaçan ve köprüleri yıkıp kafilelere saldırarak, Rusların ilerleyişini kolaylaştırmak için ellerinden geleni yapan Ermeni askerler de bulunuyordu.[84] Taşnaklara yakın olduğu bilinen bir tarihçinin ifadeleri, bu suçlamaları doğrulamaktadır. Kafkasya cephesinde köylülere silah dağıtan ve bu şekilde birçok hayat kurtarmış gerilla savaşçılarından bahseden yazar, sonuç olarak "dağlar Ermeni düzensiz birlikleriyle dolup taşmıştı" diye yazmaktadır.[85] Bir Fransız askerî tarihçisi de Osmanlı Ermenilerinden oluşan gönüllüler ile Türk birimlerine saldıran partizanları ilişkilendirmektedir.[86] Pastırmacıyan, 1915 yazında beş Türk tümeni ile 10.000 Kürt'ün, Ermeni direniş hareketi tarafından, Kafkasya Cephesi'nde Ruslara karşı savaşmalarını imkânsız kılacak şekilde etkisiz hale getirildiğini büyük bir gururla anlatmıştır.[87] Tüm bu yaşananların ardından Türklerin Ermenileri beşinci kol olarak görmeye başlamaları ve bu ihanet faaliyetlerine bir son vermek için kesin tedbirler almaları hiç de şaşırtıcı değildir. Büyükelçi Morgenthau, 10 Temmuz 1915 tarihinde Washington'a ilettiği raporunda şöyle belirtmiştir: "Büyük kısmı Rus asıllı olan Ermeni gönüllülerin Kafkasya cephesinde savaşmak üzere Rus Ordusu'na katılmaları, bunlardan bazılarının silahlı devrim hareketlerine karışmış olmaları ve diğerlerinin de Van sancağının alınmasında Ruslara epey

83 Gabriel Korganoff, *La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur la front du Caucasus (1914–1918)*, s. 28; Hacobian, *Armenia and the War*, s. 86; Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 44.

84 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 305.

85 Atamian, *The Armenian Community*, s. 100, 200.

86 Maurice Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, s. 395.

87 Pastırmacıyan, *Bank Ottoman*, s. 27–28.

yardım etmiş olmaları nedeniyle korkunç bir intikam alınıyor."[88] Türk tezi ise intikam alınmasının söz konusu olmadığını, olayın ciddi tehlike arz eden bir durumda ulusal kurtuluş için alınan önlemlerden ibaret olduğunu savunmaktadır.

Kilikya'daki Türkler de bir Ermeni ayaklanmasının çıkmasından kaygı duyuyorlardı. Şiddet olayları ilk olarak Maraş'ın kuzeybatısında uzanan dağlarda kurulu bir Ermeni köyü olan Zeytun'da patlak verdi. 19. yüzyıla dek bağımsızlığını korumuş olan bu köy, Hınçak örgütlenmesinin en güçlü kalelerinden biriydi. Türklerin seferberlik ilan etmeleri üzerine, tek bir Zeytun sakini bile orduya yazılmamıştı ve 1914 yılının sonlarına doğru Ermeni çeteleriyle jandarma kuvvetleri arasında çatışmalar yaşanmıştı. Moskova'daki Fransa Büyükelçisi, 23 Şubat 1915 tarihli raporunda, Zeytun'daki Ermeni devrimci grubunun Kafkasya'ya vardığını bildiriyordu. Ajanları, sayıları 15.000'i bini bulan bu Ermenilerin Türk iletişim hatlarını tahrip etmeye hazır olduklarını, fakat ihtiyaç duydukları silah ve cephaneye sahip olmadıklarını bildirmişti. Rapora göre, Rusya'nın Kafkasya Ordusu'nun komutanı, Fransız savaş gemilerinin mi yoksa İngiliz savaş gemilerinin mi İskenderun Limanı üzerinden bu gruba silah tedarik edebileceğini öğrenmek istiyordu.[89] İngilizler, bu fikri uygulanamaz buldukları için reddettiler; silah ve cephanenin bu yolla iç bölgelere nakledilmesi zordu. Eğer Ermeni isyancıları askerî yönden bu kadar değerli buluyorsa, Rusya'nın Karadeniz'de kendi kontrolünde bulunan limanları kullanarak bu gönüllülere silah tedarikinde bulunmasını önerdiler.[90]

1915 Nisanı'nın başlarında Türk Dördüncü Ordusu'nun komutanı Cemal Paşa, "Zeytun'a cephane taşıyan bir jandarma müfrezesinin, eşkıyaların silahlı saldırısına uğradığını" bildiriyordu.[91] Yerel ordu karargâhlarına yönelik saldırılar birbirini izliyor ve art

88 ABD Dışişleri Bakanlığı, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915: Supplement*, s. 982.

89 Arthur Beylerian, der., *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman, et les Arméniens dans les archives françaises (1914–1918)*, s. 7.

90 Sir Edward Grey'den Askerî Şura'ya, 1 Mart 1915, FO 371/2484/22083.

91 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians, cilt* 1, s. 53.

arda Türk takviye birlikleri gönderiliyordu. En sonunda Ermeniler geri çekilerek kentin dışarısında bulunan bir manastıra sığındılar ve oradan dağa kaçtılar. Bu olaylar, esasen Ermeni kaynaklar tarafından doğrulanmaktadır. Bu kaynaklara göre, silah taşıyan bir askerî konvoya saldıran genç Ermeniler, peşlerine düşen 500 askeri öldürmeyi başarmışlardı. En nihayetinde, 20.000 kişilik Türk birlikleriyle karşı karşıya gelen Ermeniler dağa sığınmak zorunda kaldılar.[92] Zeytunlu bir Ermeni kadının Amerikalı gazeteci George Schreiner'a anlattığına göre, İngilizler ile Fransızların İstanbul'u ele geçirdiklerini haber alan silahlı Ermeniler, kasabada konuşlanmış olan Türk taburuna ait kışlalara saldırı düzenlemişlerdi. İki gün boyunca kuşatmayı sürdüren Ermeniler, nihayet dağa kaçmak zorunda kaldılar.[93] Çarpışmanın sona ermesiyle birlikte, kasabanın Ermeni sakinlerinin 20.000'den fazlası kasabayı terk etmeye zorlandı. Bu bölgede yaşayan bir Ermeni papazın anlattığına göre, Ermeni gerillalar "savaşın devam ettiği dört yıl boyunca, Türk ordusunun başına bela olmaya" ve dağlarda faaliyet göstermeye devam ettiler.[94]

Türkiye'nin Kilikya'daki askerî konumunu daha derinden sarsacak bir tehdit, bu kez yurtdışından geldi. 1912 Aralık'ında Katolikos V. Gevorg, Mısırlı bir Ermeni olan meşhur Bogos Nubar Paşa'yı Batılı İtilaf devletleri ile bir işbirliği ortamı sağlama işlevi gören Ermeni Millî Delegasyonu'nun başına atadı. Savaşın patlak vermesinin ardından Bogos Nubar Paşa, Kafkasya cephesinde savaşan Ermeni gönüllüler için para toplamaya başladı. Hatta Kilikya'ya düzenlenen bir askerî çıkarmaya Türkiye Ermenilerinin yardımcı olmasını sağladı. 1914 yılının sonlarında, İngiliz ve Fransız savaş gemileri İskenderun Limanı'nı ve diğer kıyı bölgelerini topa tuttular. Bu saldırıların ardından ve özellikle de İtilaf devletlerinin Çanakkale saldırısının 1915 ilkbaharında durma noktasına gelmesi üzerine,

92 Levon Meguerditchian'dan Boghos Nubar'a, 28 Mayıs 1915, Ghazarian, *Boghos Nubar's Papers*, s. 65.

93 George Abel Schreiner, *From Berlin to Baghdad: Behind the Scenes in the Near East*, s. 197.

94 Nerses S. Sarian, *I Shall Not Die: A Tribute to the Faithfulness of God*, s. 69.

Ermeniler, İtilaf devletlerinin İskenderun veya Mersin'den karaya çıkaracakları yeni birliklerle ikinci bir cephe açacakları konusunda umutlandılar. Böyle bir kuvvetin (kıyı şeridinin yalnızca yetmiş iki kilometre uzağında yer alan) Bağdat demiryolunu kesebileceğine ve bu şekilde Mezopotamya ve Filistin'deki -her türlü tedarikleri bu demiryoluna bağlı olan- Türk kuvvetlerini felce uğratabileceğine inanılıyordu. Bogos Nubar Paşa, Mısır'daki İngiliz komutan Sir John Maxwell'i Kilikya'daki Ermenilerin İngiliz askerlerini kurtarıcılar olarak karşılayacakları ve kendilerine "mükemmel ve tam destek" sağlayacakları konusunda temin etti. Tek bir ihtiyaçları vardı, o da silahtı.[95] Buna benzer bir görüş, Adana'daki Almanya Konsolosu tarafından da savunulmaktadır. Konsolos, 13 Mart 1915 tarihli raporunda belirttiği gibi, Ermeni komplolarıyla ilgili hiçbir delile rastlamamıştı. Fakat İngilizlerin veya Fransızların, başarılı bir askerî çıkarma yapmaları hâlinde, "tüm Hıristiyanlar tarafından coşkuyla karşılanacaklarını" düşünüyordu.[96] Bundan yaklaşık bir ay sonra, İskenderun'a yaklaşık otuz iki kilometre uzaklıkta olan Dörtyol köyündeki bazı Ermeniler, Türk yetkili makamları tarafından, İtilaf devletlerinin savaş gemilerine gizli bilgi sızdırmak suçundan yakalandılar ve bu Ermenilerin bir kısmı infaz edildi.[97]

Kısa süre içinde Ermeni diasporasının diğer parçalarından da askerî destek geldi. 1915 Martı'nın başlarında, Sofya'daki Taşnak Cemiyeti, Kilikya'ya 20.000 Ermeni gönüllü asker çıkarmayı teklif etti. Bunların yaklaşık 10.000'i Balkanlar'dan ve geriye kalan 10.000 asker de ABD'den gelecekti. Gönüllüler kırsal bölgeleri iyi tanıyan kişilerdi ve yerel halkın desteğini alacakları da kesindi.[98]

95 3 Şubat 1915 tarihli mesaj, Ghazarian, *Boghos Nubar's Papers*, s. 5.

96 Büge'den Wangenheim'a, 13 Mart 1915, Wolfgang Gust, "Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel 'Deutschland und Armenien' herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke" (http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/ehome.htm), s. 27–28.

97 Rössler'den Berlin'e, 10 Mayıs 1915, PA, T. 183/37/A17735a (mikrofilm 7120); Rahip William Chambers'ın raporu, Aralık 1915, Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 502.

98 Sir H. Bax Ironside'dan Dışişleri Bakanlığı'na, 4 Mart 1915, FO 371/2484/25167; 6 Mart 1915, FO 371/2484/37609.

Boston'daki Amerika Ermeni Millî Müdafaa Heyeti'nin [Armenian National Defense Committee of America] 23 Mart 1915 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğine göre, Kafkasya'ya gönüllü birlikler gönderdikten sonra, şimdi sıra "Ermeni nüfusun Türk yönetimine karşı isyan bayrağını çekmeye hazır olduğu Kilikya'ya gönüllüler göndermek amacıyla hazırlıklar" yapmaya gelmişti. Bu ayaklanma, "Türk birliklerini dağıtmak ve bunların Mısır'a yürümesini engellemek için çok faydalı bir fırsat olabilirdi". Müdafaa Heyeti, gönüllülere teçhizat ve silah tedarik etmeyi teklif etti. İngiliz ve Fransız hükümetlerinin de cephane ve ağır silahları sağlaması ümit ediliyordu.[99] 24 Temmuz 1915 tarihinde, Kahire'deki Ermeni Millî Müdafaa Heyeti, Sir John Maxwell'e bir kez daha Kilikya kıyılarına askerî bir çıkarma düzenlenmesi için öneride bulundu.

Söz konusu askerî harekâtın gerçekleştirilmesi için, İskenderun'u, Mersin'i ve Adana'yı (ve buralardaki dar boğazların tümünü) işgal etmek ve hem 10.000 kişilik Ermeni gönüllü kuvvetleriyle hem de bölgedeki Ermeni nüfusun tamamıyla işbirliğini sağlamak üzere 10.000 ila 12.000 asker gerektiğini izninizle belirtmek isteriz. Tüm bu olası koşullar altında Kilikya'daki 25.000 Ermeni ayaklanmacıya ve yakındaki diğer vilayetlerden gelmesi beklenen diğer Ermeni isyancılara güvenilmesi mümkün görünmektedir. Yaklaşık 50.000 kişilik bu müthiş kuvvet, Kilikya sınırlarından daha öteye ilerlemeyi dahi başarabilecek ve dolayısıyla müttefik devletlere büyük yarar sağlayacaktır. Türkiye'de yalnızca Ermenistan'da ve Kilikya'da yaşayan Ermenilerin Türk saltanatına karşı aleni bir ayaklanma eğilimi içinde olduğunu söylemek, ancak sık sık tekrarlanan bir gerçeği yinelemek olur.[100]

İngiltere tüm bu tekliflere soğuk bakıyordu. Askerî Şûra'nın Ermeni gönüllülerin veya yerel ayaklanmacıların askerî becerilerine pek güven duyduğu söylenemezdi. Gönüllülerin taşınmasında, eğitilmesinde ve bunlara teçhizat tedarik edilmesinde çeşitli zorluklar çekileceği düşünülüyordu; İngilizler, kendi birlikleri için dahi

99 FO 371/2485/41444.
100 Ghazarian, *Boghos Nubar's Papers*, s. 203.

yeterli sayıda silah bulmakta çeşitli güçlükle karşılaştıklarını vurguluyorlardı.[101] Üstelik ve belki de hepsinden daha önemlisi, 1915 Şubatı'nda alınan bir kararla, eldeki tüm askerî gücün Çanakkale'ye düzenlenecek olan saldırıda kullanılması kararlaştırılmıştı.[102] Sir Harold Nicolson'ın 15 Kasım 1915 tarihli bir raporunda İngilizlerin bu hususta izlediği politikayı özetlemek üzere belirttiği gibi, "coğrafi, stratejik veya diğer sebepler, müttefik devletlere ait birliklerin, isyan hareketi ortaya çıktığı takdirde Ermeni ayaklanmacıları imha edilmekten kurtaracak olan bu desteği sağlamalarını imkânsız kılmakta" idi.[103] Bu rapordaki ifadeler, Türk tarafının, Ermenileri isyan çıkarmaya teşvik ettiklerine veya Ermenilere ayaklanmaları yönünde emir verdiklerine dair İtilaf Devletleri'ne yönelttiği suçlamaları yalanlamaktadır.[104]

Bogos Nubar, bir süre için, Türklerin Ermeni gönüllülerden oluşan kuvvetleri mazeret göstererek gaddarca operasyonlar düzenleyeceklerinden tedirgin olduktan sonra, nihayet, Türklerin misilleme yapmasını engellemek amacıyla Ermenilerin -ayrı bir birim kurmak yerine- İtilaf Devletleri'ne ait kuvvetlere katılmaları gerektiğine karar verdi.[105] Bununla birlikte, diğer Ermeniler Kilikya'ya bir çıkarma yapılması için baskılarını sürdürdüler. 1915 yazından itibaren Anadolu'nun dört bir yanında hazırlıkları devam eden tehciri -tam olarak durdurmayacak olsa bile- güçleştirecek olan böyle bir askerî operasyonun düzenleneceğinden her şeye rağmen umutluydular. Kahire'deki Ermeni Millî Müdafaa Heyeti, Sir John Maxwell'e 20 Temmuz'da şöyle yazıyordu: "En kısa zamanda gerekli önlemler alınmadığı takdirde, toplu tehcir, bölgede yaşayan Ermeni nüfusun yok edilmesine neden olacaktır."[106] İngiltere'nin

---

101 Bu savlar, Harp Şurası'nın ve Dışişleri Bakanlığı'nın birçok mesajında tekrarlanmaktadır. Örneğin, bkz. FO 371/2484/28172; FO 371/2485/41444; CO 67/178/20859.

102 A. J. Barker, *The Neglected War: Mesopotamia 1914–1918*, s. 473.

103 FO 371/2488/172811.

104 Karş. Uras, *The Armenians in History*, s. 871; Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 299.

105 Örneğin bkz. Boghos Nubar'ın 20 Aralık 1915 tarihli mesajı, Ghazarian, *Boghos Nubar's Papers*, s. 302–3.

106 A.e., s. 194.

Ermeni gönüllülerden oluşan birliklerle ilgili teklifleri tekrar gözden geçirmek konusunda isteksiz olduğunu ortaya koyması üzerine, Ermeniler bu kez Fransızlara baskı yapmaya başladılar. 2 Eylül'de bir Fransız savaş gemisi kaçarak Akdeniz kıyısındaki Musa Dağı'na sığınmış ve elli üç gün boyunca Türk birliklerine karşı direnmiş 4.000 fazla Ermeni'yi kurtardı. Mülteci kampında elleri kolları bağlanmış oturmak istemediklerini söyleyen bu grubun liderleri, Fransızlardan, Türklere karşı Fransızlarla omuz omuza çarpışacak bir Ermeni birliğinin kurulması talebinde bulundular.

Fransız hükümetinin asıl amacı Suriye'de ve Kilikya'da bir yer edinmekti, fakat Almanlar tarafından püskürtüldükleri için Türk cephesine sömürge birliklerinden oluşan küçük bir müfreze dışında asker gönderememişlerdi. Bu nedenle Ermenilerin destek teklifi hemen dikkatlerini çekti. Böyle bir gücün oluşturulması ve eğitilmesi konusunda İngilizler ile Fransızlar arasındaki uzatmalı müzakereler 1915 sonbaharında devam etti. 2 Şubat 1916 tarihinde, Fransızlar ile Kahire'deki Ermeni Millî Müdafaa Heyeti arasında "düzensiz birlikler"den oluşan bir birimin kurulmasına yönelik bir anlaşma imzalandı. Musa Dağı'ndaki mülteciler arasından seçilen 400 adam, bu oluşumun çekirdeğini teşkil ediyordu, fakat diğer Ermeni gönüllülerin de katılması mümkündü. Bu birimin "askerî açıdan uygun olduğuna kanaat getirilir getirilmez ilk fırsatta ve yalnızca, Ermenilerin yerlisi oldukları ve bu nedenle iyi tanıdıkları Kilikya'da ve Aşağı Ermenistan'da" kullanılmasına karar verilmişti. Ermeniler, "bu gönüllülerin kullanılmasına karşılık Türkler tarafından gerçekleştirilme ihtimali olan her türlü misilleme veya şiddet eylemi hususunda müttefik devletlerin her türlü manevi sorumluluktan muaf tutuldukları" yönündeki maddeyi kabul etmek zorunda kalmışlardı.[107] İngilizlerden Ermeni gönüllülerden kurulan birime askerî eğitim verilmesi için Kıbrıs'ın kullanılmasına izin vermesi talep edildi ve nihayet 1916 Eylülü'nde bu talep kabul

107 Beylerian, *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman, et les Arméniens*, s. 170–71.

edildi. Bogos Nubar Paşa da adaya gitmeye karar vermişti, yine de ihtiyatlı olunmasını sağlamaya çalıştı.[108]

Fransızlar, Ermenilerin, gönüllülerin askerî desteğini alarak bağımsız bir Ermeni devletinin kurulması taleplerini güçlendirmeyi umduklarının farkındaydı. Bu nedenle Bogos Nubar Paşa, İtilaf Devletleri'nin zafere ulaşmasının ardından Ermeni halkının "millî emellerinin" gerçekleşmesine destek verileceğine dair teminat istediğinde, Fransızlar lafı dolandırdılar.[109] Aynı tedbirli olma eğilimi sonucunda, 15 Kasım 1916 tarihinde Fransız Savaş Bakanlığı tarafından resmen kurulan yeni oluşuma Ermeni Lejyonu değil, Doğu Lejyonu [Légion d'Orient] adı verildi. Bu ihtiyatlı tutum, gönüllülerden oluşan bu birimin neden hiçbir harekâta katılmadan önce iki sene bekletildiğini de açıklamaktadır. Fransızların yeni birimin Ermeni niteliğini iyice seyreltmek istemeleri nedeniyle, Doğu Lejyonu, Suriyeli ve Arap askerlerin katılımına da açıldı.

Pek de şaşırtıcı olmamakla birlikte, lejyondaki askerler arasından en faal olanlar Ermeniler'di. 1918 yılında dünyanın dört bir tarafından Kıbrıs'a gelen yaklaşık 4.000 Ermeni, burada askerî eğitimden geçti. Aynı senenin Temmuz ayında, üç Ermeni taburundan ve bir bölük Suriyeliden oluşan Doğu Lejyonu, nihayet Filistin'e yollandı ve General Edmund Allenby komutasında Filistin'de ve Suriye'de başarıyla sonuçlanan İngiliz harekâtına katıldı. 30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması'nın ardından, Fransızlar (artık Ermeni Lejyonu adını almış ve kendi bayrağına sahip olan) üç Ermeni taburunu, Kilikya'yı işgal etmeye gönderdiler. Kilikya'da Ermeni Lejyonu hızlı bir şekilde Türk nüfusa karşı intikam eylemleri düzenlemeye girişti. Türk yazarlar, Türklere yapılan zulümleri "kadınlara tecavüz edilmesi, masum kadın ve çocukların katledilmesi ve Müslüman yerel halkla doldurulduktan sonra camilerin ateşe verilmesi" gibi ifadelerle tarif etmektedirler; hatta Türk olmayan gözlemciler bile, Ermeni

108 Boghos Nubar'dan Mısır'daki Ermeni Millî Birliği'ne, 6 Ekim 1916, Ghazarian, *Boghos Nubar's Papers*, s. 372–73.

109 A.e., s. 417.

birliklerin sayısız suç işlediklerini doğrulamaktadırlar.[110] Sonuç olarak lejyon terhis edildi ve lejyonda yer alan askerlerin büyük bir kısmı Kilikya'da kaldı.

Kilikya'ya Ermeni çıkarmasının düzenlenmesi ve bölgede isyan çıkarılması konusunda İtilaf Devletleri arasında gerçekleşen tartışmalardan ve müzakere edilen planlardan Türklerin ne ölçüde haberdar oldukları tam olarak bilinmemektedir. Kafkasya'ya gönüllüler gönderilmesi için Ermenileri kaydolmaya ve para yardımı yapmaya çağıran ve büyük bir kısmı Bogos Nubar Paşa tarafından koordine edilen duyurular, Avrupa ve Amerika'daki gazetelerde yayınlanmıştı. Fakat Doğu Lejyonu'na asker alımları daha büyük bir gizlilik içinde sürdürülmüştü. 1916 yılının Mayıs ayı başlarında, Bogos Nubar Paşa'yı gıyabında yargılayan İstanbul'daki bir askerî mahkeme, bu Ermeni devlet adamını, Fransız, İngiliz ve Ruslarla işbirliği yapmak ve Kafkasya'daki Ermeni gönüllüler için para toplamak suçlarından idam cezasına çarptırdı.[111] Bunun yanı sıra, İngilizlerin Kilikya kıyılarına çıkardığı casuslar Türkler tarafından yakalandı; dolayısıyla Türkler, İtilaf devletlerinin planlarıyla ilgili bazı ayrıntıları öğrenmiş olabilirler.[112] Türklerin bu konudaki bilgileri hangi düzeyde olursa olsun, Ermenilerin İtilaf devletlerinin yanında savaşmak için duydukları şevk ve yerli devrimcilerin ayaklanma başlatmaları için besledikleri umut gün gibi ortadaydı. Bu bağlamda ele alındığında, Ermeni gönüllülerin Filistin'de ve Suriye'de Türklere karşı sürdürülen savaşa ancak savaşın sonuna doğru, yani 1918 yazında katılmış olmaları konunun

110 Mim Kemal Öke, "The Response of the Turkish Armenians to the 'Armenian Question', 1919–1926", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)*, haz. Boğaziçi Üniversitesi, s. 81; Başkomutan, Mısır Sefer Birliği'nden to İngiltere Yüksek Komiserliği'ne, 15 Nisan 1919, FO 371/4165/79400. Ayrıca bkz. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 312; McCarthy, *Death and Exile*, s. 204–5.

111 Ghazarian, *Boghos Nubar's Papers*, s. 332.

112 Bkz. Yigal Sheffey, *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914–1918*, s. 78–80; Lewen Weldon, *"Hard Lying": Eastern Mediterranean 1914–1919*, s. 15, 20; Nicholas Z. Ajay, "Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I", *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974): 143.

dışında kalmaktadır: yukarıda da gördüğümüz gibi, bu gecikme, Ermenilerden kaynaklanmıyordu.

Savaş bittikten ve 1919 yılında Paris Barış Konferansı düzenlendikten sonra, Ermeniler, İtilaf Devletleri'nin zaferinde oynadıkları büyük rolden gururla bahsetmeye başladılar. Bogos Nubar Paşa, Fransız Dışişleri Bakanı Stephen Pichon'a gönderdiği 29 Ekim 1918 tarihli bir mektupta, tüm cephelerde İtilaf Devletleri'nin yanında çarpıştıkları için esasen Ermenilerin de savaşa taraf olan devletler arasında yer aldıklarını iddia ediyordu. Buna göre, batı cephesinde Fransızlara ait Yabancı Lejyon'da 600 ila 800 gönüllü hizmet vermişti ve bunların yalnızca kırk tanesi sağ kurtulmuştu. Üç tabur, Ortadoğu'da savaş alanına çıkmış ve gösterdikleri cesaret, General Allenby tarafından övülmüştü. Rus ordusunda çarpışan 150.000 asker ise Rusya'nın 1917 yılında savaştan çekilmesinin ardından Kafkasya cephesini tutmaya devam etmişti.[113] Bütün bunların bir sonucu olarak Ermeniler, bağımsız olmayı ve kendi ülkelerini kurmayı hak etmişlerdi. "Bunun için savaştık. Bunun için kanımızın dökülmesinden hiç kaçınmadık. Halkımız muzaffer ordularda kahramanca [savaşıp önemli] rol oynadı". Barış Konferansı'nda yaptığı 8 Mart 1919 tarihli konuşmada Bogos Nubar Paşa, "[Ermenilerin] müttefik devletlerin mücadelesine verdikleri yorulmaz desteğe misilleme olarak" Ermenistan'ın Türkler tarafından tahrip edildiğinden bahsediyordu.[114]

Şüphesiz, bu söylem, Barış Konferansı'nda bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için destek toplamak amacıyla geliştirilmişti ve bu açıdan Ermenilerin mütevazı davranmaya pek niyetleri yoktu. İngiltere başbakanları Herbert Henry Asquith ve David Lloyd George tarafından kendilerine verilen Türk boyunduruğundan kurtulma sözleri ile cesaret bulan Ermeniler, yalnızca Anadolu'nun altı vilayetini talep etmekle kalmadılar; Akdeniz'de bir limana kavuşmak istediklerinden, Kilikya'nın da kendilerine

113 Gidney, *A Mandate for Armenia*, s. 74–75.

114 Aktaran Stephen Bonsal, *Suitors and Suppliants: The Little Nations at Versailles*, s. 190–91.

verilmesini istediler. Bu vilayetlerin hiçbirinde Ermeniler çoğunluk teşkil etmiyordu ve bu nedenle, bu açgözlü talepleri destekleyecek güçlü sebeplere ihtiyaçları vardı. Yine de Ermeni delegelerin öne sürdükleri temel noktaların doğruluğu ortadaydı. Ermeniler, çeşitli yollarla İtilaf devletlerini desteklemişlerdi ve nefret ettikleri Türklere karşı birçoğu gerçekten savaşamamış olsa da, bunu denedikleri inkâr edilemezdi. Ermenilerin, İtilaf devletlerinin verdikleri mücadeleye bağlılıkları -en yüksek Ermeni otoritelerince de onaylanmıştı ve- çok güçlüydü. Savaş süresince ve sonrasında, bu bağlılıklarını sözde ve özde ifade etmişlerdi. 1915 Temmuzu'nda Bogos Nubar Paşa, Kahire'deki İngiltere Başkomutanlığı'na, Kilikya'ya yapılacak bir çıkarmanın "bölgedeki Ermeni nüfusun tamamının" desteğini alacağı konusunda teminat vermişti; bütün bu bilgiler ışığında, bunun boş yere sarf edilmiş abartılı bir teminat olmadığını söyleyebiliriz. Yukarıda gördüğümüz gibi, Doğu Anadolu'da da Ermeniler Ruslara yoğun destek vermiştir. Bunların hiçbiri, Türklerin Ermenilere yaptıklarına mazeret olarak öne sürülemez; fakat bu olayları takip eden trajedinin yaşandığı tarihsel ortam hakkında bilgi vermesi açısından önemlidir. Bu bağlamda, Ermenilerin ortada hiçbir sebep olmadığı hâlde eziyet gördüklerini iddia etmeleri mümkün değildir. Çeşitli çevrelerden gelen uyarılara rağmen, çok sayıda Ermeni, Türklere karşı açıkça savaşmış veya beşinci kolon rolüne bürünmüştür. Köşeye sıkışan Osmanlıların acımasızca değilse bile tereddüt etmeksizin tepki göstermiş olması hiç şaşırtıcı değildir.

AŞIRILIKLARIN CEZALANDIRILMASI

Türk yazarlar, tehcir esnasında, Ermeni muhacirleri mülklerinden eden ve savunmasız erkek, çocuk ve kadınların öldürülmesine yol açarak trajik sonuçlar doğuran aşırılıkların yaşandığını kabul etmektedirler. Mukatelenin Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki güçlü nefretin bir sonucu olduğu iddia edilmektedir; diğer vakalarda ise yerel merciler, taktil olaylarına göz yummuştur. Bununla birlikte Türk yazarlar, Osmanlı yönetiminin bu aşırılıkları engellemek için elinden geleni yaptığı konusunda ısrar etmektedirler.

"Devlet, zanlıları tespit edebildiği ölçüde bundan sorumlu olanları tutuklamış ve askerî mahkemeye göndermiştir. Bunların oldukça büyük bir bölümü infaz edilmiştir."[115]

Talat Paşa, Ermeni muhacirlere karşı suçlar işlendiğini bizzat kabul etmiştir. Ölümünden sonra yayınlanmış olan hatıralarında, savaş döneminin Osmanlı Dâhiliye Nazırı olan Talat Paşa, aşırılıklardan ve zulümlerden şöyle söz ediyordu:

Tehcirin her yerde kanunlara uygun şekilde gerçekleştirilmediğini kabul etmem gerekir. Bazı yerlerde, yasalara aykırı eylemler ifa edilmiştir. Ermeniler ile Müslümanlar arasında hâlihazırda var olan düşmanca duygular, bunlardan ilkinin barbarca faaliyetleriyle güçlenmiş ve çok üzücü sonuçlar doğurmuştur. Bazı görevliler kendilerine verilen yetkiyi kötüye kullanmıştır ve birçok yerde halk önleyici tedbirleri kendi eliyle almaya kalkışınca masum insanların haklarına tecavüz edilmiştir. Bunu itiraf ediyorum. Ayrıca bu aşırılık ve zulümleri engelleme veya en azından faillerini yakalama ve ciddi biçimde cezalandırma görevinin hükümete ait olduğunu da kabul ediyorum.[116]

Bu belgesel kayıt, Talat Paşa'nın daha yapıldıkları dönemde aşırılıklardan haberdar olduğunu kanıtlamaktadır. 29 Haziran 1915 tarihinde Diyarbakır'a gönderdiği bir mesajda, Talat Paşa, (her ne kadar bu mesajdaki asıl niyetinin Ermeniler haricindeki Hıristiyanları korumak olduğu anlaşılsa bile) bölgede Ermenilere karşı yapılmış olan katliamdan dolayı duyduğu kaygıları ifade diyordu:

Diyarbakır vilayetinde yaşayan Ermenilerin de diğer Hıristiyanlar ile birlikte öldürüldüğünü ve kısa süre evvel, Mardin'de, 700 Ermeni ile diğer Hıristiyanlardan oluşan bir grubun şehirden çıkarıldıktan sonra

115 Ertuğrul Zekai Ökte, haz., *Ottoman Archives, Yildiz Collection: The Armenian Question, Talori Incidents*, s. 28.

116 Talat Paşa, "Posthumous Memoirs of Talaat Pasha", *Current History* 15 (1921): 295. Berlin'de bir Ermeni'nin suikastına kurban giden Talat Paşa'nın dul kalan eşi, Talat Paşa'nın orijinal el yazısının yaklaşık elli sayfasını içeren bu makalenin yayınlanmasını sağlanmıştır. 1946 yılında bütünüyle yayınlanan hatıraların ne kadar değiştirilerek yayınlandığı konusunda bazı sorular gündeme gelmiştir (bkz. Dadrian, "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis", s. 120–21). Suny 1921'de yayınlanan alıntı metnin doğruluğunu kabul etmektedir. Ben de Suny ile aynı fikirdeyim.

gece yarısı düzenlenen harekâtlarla kurbanlık koyun gibi katledildiğini bildiren raporlar tarafımıza iletilmiştir. Sonuç olarak şimdiye dek benzer katliamlarda öldürülmüş olan insan sayısının yaklaşık olarak 2.000'e ulaştığı tahmin edilmektedir. Bu tür eylemlerin mutlak surette ve en hızlı şekilde durdurulmaması hâlinde, bölgede yaşayan Müslüman nüfusun da Hıristiyan cemaatin geneline karşı öldürme olayları başlatmasından endişe duyulmaktadır. Ermenilere karşı alınmış olan siyasal ve askerî ihtiyat tedbirlerinin diğer Hıristiyanları da kapsayacak biçimde genişletilmesine katiyen izin verilmemelidir, çünkü bu tür fiillerin kamuoyu üzerinde çok kötü bir etki yaratması kuvvetle muhtemeldir. Size verilen emir, ayrım gözetmeksizin diğer Hıristiyanların da hayatlarını tehdit altına sokan bu tür eylemleri derhal engellemenizdir. Meselenin gerçek vaziyeti ve gelişmeler hakkında bizi haberdar ediniz.[117]

Büyükelçi Morgenthau, 2 Mayıs 1915 tarihinde Washington'a gönderdiği bir raporda, Talat Paşa'nın kendisine "tüm masum insanları zarar görmekten korumak üzere gerekli talimatların Bâbıâli tarafından vilayetlerde görev yapan makamlara gönderildiğini ve bu emirlere itaatsizlik edenlerin cezalandırılacağını" söylediğini bildiriyordu.[118] 28 Ağustos'ta Talat aynı uyarıyı tekrarladı: "Kamplarda veya sefer sırasında muhacirlerin bir saldırıya maruz kalmaları hâlinde, failler derhal durdurulacak ve olay ayrıntılı bir şekilde askerî mahkemeye sevk edilecektir". Rüşvet alanlar veya kadınlara tecavüz edenler görevden alınacak, askerî mahkemeye çıkartılacak ve ciddi biçimde cezalandırılacaktı.[119] Vilayetlerin başındaki valilere yönelik 29 Ağustos tarihli benzer bir talimatta da Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesinin amacının devlet karşıtı faaliyetlerin önlenmesi olduğu vurgulanıyordu; bu "kararın alınmasının ardında yatan niyet, masum insanların katledilmesi değil"di. "Konvoylara saldıranların, yağma olaylarına karışanların ve tecavüz suçu işleyenler ile hayvani dürtülerine yenik düşenle-

117 Türk devlet arşivlerinden alınan bu belgenin İngilizceye tercüme edilmiş bir nüshası için, bkz. Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. IV.

118 Morgenthau'nun raporları, makara 7, LC.

119 Dâhiliye Nazırı adına İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdürü, 28 Ağustos 1915, FO 371/9158/E5523. Bu belgenin farklı bir tercümesi için, bkz. Salahi R. Sonyel, haz., *Displacement of the Armenians: Documents*, s. 11.

rin" hepsi hakkında soruşturma başlatılacağı belirtiliyordu. Bu tür olaylardan, vilayet ve sancakların idareleri sorumlu tutulacaktı.[120] Bu emirlerin kopyaları eline ulaşan Alman Büyükelçi Prens Ernst Wilhelm Hohenlohe-Waldenburg, Talat Paşa'nın "verdiği bu talimatların itina ile uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek için" -askerî koşullara bağlı olarak, en kısa süre içinde- vilayetleri tek tek ziyaret etme niyetinde olduğunu kendisine açıkladığını 2 Eylül tarihinde Berlin'e bildirdi.[121] Anadolu'dan döndükten sonra Talat, 18 Aralık'ta, Büyükelçi Paul von Wolff-Metternich'e, Ermenilerin can ve mallarına yönelik saldırıların ciddi bir biçimde cezalandırılmasını sağlamak için kapsamlı önlemler aldığını anlattı. Bu tür olaylara karışmaktan suçlu bulunan ve sayıları yirmiyi geçen zanlılar infaz edilmişti.[122]

Aşırılıkların yaşandığı, Osmanlı hükümeti tarafından İstanbul'daki yabancı elçiliklere 1 Mart'tan itibaren dağıtılmaya başlanmış olan ve Beyaz Kitap adı verilen (Şubat 1916 tarihli) İttihat ve Terakki Raporu'nda da kabul ediliyordu. Ermeni Komitelerinin Amal ve Harekât-ı İhtilaliyesi [Ermeni Komitelerinin Emel ve İhtilal Hareketleri] başlıklı bu resmî yönergede, ülkenin huzur ve güvenliğinin sağlanması amacıyla Ermenilerin güvenli bölgelere sevk edilmesinin gerekli görüldüğü belirtiliyordu. "Bu tedbirin uygulanması esnasında, Ermeniler kimi zaman üzücü zulüm ve şiddet olaylarının kurbanı olmuştu(r). Müslüman nüfusun, ihtilal ve ihanet faaliyetleri ifa ederek vatandaşı oldukları ülkenin varlığını tehlikeye sokan Ermenilere karşı beslediği şiddetli öfke bu olayları kaçınılmaz kılmıştı(r)". Örnek bir olayda, Ermeni muhacirlerden oluşan bir konvoyu korumaya çalışan birkaç jandarma eri, "öfkeli kalabalık tarafından katledilmişti(r)". Rapora göre, buna rağmen hükümet, Ermenilerin can ve mallarını korumak üzere elinden gelen her türlü önlemi almıştı.[123]

120 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 129–30.

121 Hohenlohe'dan Berlin'e, 2 Eylül 1915, PA., Botsch. K./170 (mikrofilm 7253).

122 Metternich'ten Berlin'e, 18 Aralık 1915, a.e., T. 183/40/A 37207 (mikrofilm 7136).

123 *Vérité sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien et les mesures gouvernementales*, s.

Talat Paşa, 5 Mayıs 1916 tarihinde *Berliner Tageblatt* gazetesinin özel bir muhabirine verdiği röportajda Ermeni muhacirlerin katledildiğini bildiğini söylüyordu: "[Tehcir] emrinin uygulanması için görevlendirilmiş maalesef kötü niyetli yetkililerin görevlerini ifa ederken ortaya koydukları aşırılıklar akıl kârı değildir". Talat Paşa, bu trajik olaylar yüzünden "Birçok gece uykusuz kaldığım olmuştur" diye ekliyordu.[124] Aynı senenin Eylül ayı sonlarında düzenlenen yıllık İTC toplantısına sunulmuş olan bir raporda, Talat Paşa'nın aynı aşırılıkları kabul ettiği ve teftiş komisyonlarının kurulmasını gündeme getirdiği bildirilmiştir.[125] Ayrıca İTC'nin 1 Kasım 1918 tarihli son kongresinde yaptığı bir konuşmada Talat, bu "hadiselerin" Ermeni ve Rum basını tarafından mübalağa edildiğini savunmakla beraber, aşırılıkların yaşandığını bir kez daha kabul etmiştir: "Birçok yetkili, gereğinden çok kuvvet ve şiddet kullanmıştır. Bazı bölgelerde, masum insanlar bu adaletsizliklerin kurbanı olmuştur. Bunu kabul ediyorum."[126]

Hem o dönemde hem de sonrasında, Talat Paşa'nın bu pişmanlığını ifade ederken ne kadar samimi olduğu ve Ermenilere karşı işlenen suçlara karşı ne kadar doğrulukla cevap verdiği sorgulanmıştır. Talat Paşa'nın konvoylara yönelik saldırıları yasaklama emrinden haberdar edilmiş olan Avusturya Büyükelçisi, 2 Eylül 1915 tarihinde, bunun yabancı büyükelçilerin gözünü boyamak için hazırlanmış bir girişim olabileceği yönündeki şüphesini ifade ediyordu. Buna göre, -eğer gerçekten dağıtıldılar ise- bu emirlerin uygulanıp uygulanmayacağını bekleyip görmekten başka çare yoktu.[127] Adana'daki Almanya Konsolosu da Ağustos sonlarında yayınlanmış olan emirlerin hemen ardından yayınlanan ikinci bir emirle iptal edildiklerini hatırlatarak, bu buyruğu "tam bir

14. Susan K. Blair'in İngilizce tercümesini kullandım, editör Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915–1917*, s. 194.

124 Beylerian, *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman, et les Arméniens*, s. 206.

125 NA, 867.00/791 (M 353, roll 6, fr. 431).

126 Aktaran Gürün, *The Armenian File*, s. 214.

127 Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4722–23.

aldatmaca" olarak yorumluyordu.[128] Taner Akçam, Talat Paşa'nın kullandığı çift yönlü sistemden bahsetmektedir; buna göre resmen yayınlanan emirler, daha sonra özel ajanlar veya telgraflar tarafından iptal edilmiştir.[129] Böyle bir mekanizmanın kullanıldığını ispat eden deliller zayıftır. Büyükelçi Hohenlohe, Talat Paşa'nın emirlerinin istenen amaca ulaşamamış olmasının asıl nedeninin, vilayetlerde görev yapan makamların keyfî yönetimleri olduğunu düşünüyordu.[130] Ya da belki de Türkler, genellikle yaptıkları gibi, bir emri düzgün bir şekilde kâğıda döktükleri takdirde bir şeyler olacağını sanmışlardı.

Suriye ve Filistin'de savaşan Türk Dördüncü Ordusu'nun komutanı ve diğer bir üst düzey İTC lideri olan Cemal Paşa'nın ise Ermenilere karşı düzenlenen şiddet olaylarını önlemek için gerekli önlemleri aldığına ve gerçekten de failleri cezalandırdığına dair güvenilir deliller mevcuttur. Halep'teki Almanya Konsolosu Walter Rössler, 1 Nisan 1915 tarihli bir raporunda, 29 Mart'ta Cemal Paşa tarafından yayınlanmış olan emirlerin özel kişileri devlet işlerine karışmaktan men ettiğini belirtiyordu. Buna göre, bir Ermeni'ye saldıran her Müslüman, askerî mahkemeye çıkarılacaktı.[131] Aynı sene daha sonraki bir tarihte, Cemal Paşa, bu emrin uygulanması hususunda samimi olduğunu kanıtladı. Çerkez Ahmed ve Galatalı Halil adlı iki Türk subayı, Diyarbakır vilayetinde Ermeni muhacirlere karşı yapılan katliamlara karışmışlardı ve Krikor Zohrab ile Vartkes Serengülyan adlı iki Ermeni meclis üyesinin cinayetinden sorumlu tutuluyorlardı. Cemal Paşa, kendi yönetim alanına girdikleri anda tutuklanmaları emrini verdi; Cemal Paşa'nın talebi üzerine, Şam'da askerî mahkemeye çıkarılan bu iki zanlının asılarak idam edilmelerine karar verildi.[132]

---

128 Büge'den Hohenlohe'ya, 10 Eylül 1915, PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7253).
129 Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 6.
130 Hohenlohe'dan Berlin'e, 25 Eylül 1915, PA, T. 183/39/A 28578 (mikrofilm 7129).
131 PA, T. 183/36/A 11957 (mikrofilm 7117).
132 Julius Loytved-Hardegg'den (Şam) Büyükelçilik'e, 17 Kasım 1915, PA, Botsch. K./171 (mikrofilm 7256); Ahmet Cemal Paşa, "Zur Frage der Greuel in Armenien: Eine Rechtfertigungsschrift", *Frankfurter Zeitung*, 3 Eylül 1919. (Bu makalenin basıldığı

Cemal Paşa'nın Ermenilere karşı yapılan zulümlerin faillerinin cezalandırılması için göstermiş olduğu çabaların daha başka örnekleri de vardır. Halep'in kuzeyindeki İslahiye'de kurulan geçici konaklama kampı, Kürtlerin sürekli saldırılarına maruz kalıyor ve kadınlar ve çocuklar katlediliyordu. Cemal, zanlıların cezalandırılması için ciddi tedbirler alınması emrini verdi; yakalanan Kürtlerin birkaçı asılarak idam edildi.[133] Şam'daki Avusturya Konsolosu Karl Ranzi, 15 Şubat 1916 tarihli raporunda, Cemal Paşa'nın müdahalesi sonucunda, bölgedeki Ermeni muhacirlerin mal ve haysiyetlerine karşı ciddi saldırılarda bulunmakla suçlanan bir jandarma subayının infaz edildiğini bildiriyordu.[134] Genel olarak İTC liderlerinden övgüyle bahsetmeyen Dadrian bile, Cemal Paşa'nın "fırkanın üst düzey yönetiminin gizli soykırım planlarına iştirak etmeyi kabul etmeyen ve bunlara karşı mümkün olduğunca direnen ve katliamları engellemeye çalışan" birkaç İTC liderinden biri olduğunu düşünmektedir.[135] Dadrian'ın bu İTC liderleri arasında saydığı diğer isim, Türk Üçüncü Ordusu'nun komutanı olan General Vehip Paşa'dır. Bu komutan, 1916 Şubatı'nda, bir amele taburundaki 2.000 Ermeni'nin katledilmesinden sorumlu tutulan bir jandarma komutanı ile suç ortaklarını askerî mahkemede yargılamış ve asarak idam etmiştir.[136]

Türk yazarlar, Osmanlı yönetiminin Ermeni muhacirlere karşı düzenlenen yağma ve cinayetlerden ilk günlerden beri haberdar olduğunu ve bu nedenle, 1915 sonbaharında, söz konusu zulümleri araştıracak soruşturma komisyonları yolladığını vurgulamaktadırlar. Harbiye Nezâreti dâhilinde kurulan özel bir soruşturma komisyonu, karışıklıklar hakkında incelemelerde bulunma görevini

---

diğer bir yayın için, bkz. *Der Neue Orient* 6 [1919]: 120–22.) Dadrian ("The Role of the Special Organization", s. 68–69) iki subayı "Teşkilat-ı Mahsusa'nın eşkıyaları" olarak tanımlamaktadır. Diğer kaynaklarda ise, bu iki adamdan sadece "eşkıyalar" olarak bahsedilmektedir.

133 Rössler'den Berlin'e, 3 Ocak 1916, PA, T. 183/41/A2888 (mikrofilm 7139).

134 Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 7, s. 5020.

135 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 54 (n. 64).

136 A.e.

1918 yılının başlarına dek sürdürdü. 1916 senesinde yayınlanan Beyaz Kitap'a göre, Osmanlı yönetimi, "tehcir edilen Ermenilerin mallarının korunması için özel bir yasa çıkarmıştı ve bu kanunun uygulanması görevini, ehliyetli ve deneyimli memurlardan oluşan bir heyete vermişti. Benzer şekilde, olay mahallinde soruşturmalar yürüten ve suçlu olduğunu tespit ettiği failleri askerî mahkemelere sevk eden soruşturma komisyonları göndermişti."[137] Türk yazar Kamuran Gürün, arşivlerde rastladığı kaynaklara dayanarak, Ermenilere karşı işledikleri suçlardan ötürü yargılanan toplam sanık sayısının 1.397 olduğunu ve bunların bir kısmının ölüm cezasına çarptırıldığını belirtmektedir.[138]

Türk gazeteci Ahmet Emin Yalman, 1930 yılında yayınladığı bir kitabında, bu soruşturmaların ne kadar etkin olabildiklerini tartışmıştır. Yalman'a göre, "küçük suçlarla yargılanan bazı sanıklar gerçekten cezalandırıldılar. Fakat tehcir yanlılarının hükümet içerisinde nüfuz sahibi olmaları nedeniyle, tüm bu yargılamalar, tüm sorumluların cezalandırılması için atılan samimi bir adım olmaktan çok, bir gösteriye dönüştü."[139] Kudüs'teki Ermeni Patrikliği'nin arşivlerinde saklanan soruşturma komisyonu raporlarının nüshalarına dayanan Dadrian, bu heyetlere tanınan yetkinin, zimmetine mal geçirme olaylarıyla sınırlı olduğunu ve katliamların soruşturulmasının heyetlerin görevleri kapsamında yer almadığını iddia etmektedir. Dadrian'ın alıntı yaptığı belgelerde yağma ve dolandırıcılıkla ilgili referanslar olduğu şüphesizdir; fakat bir örnekte, bir raporun Ermenilere yapılan saldırıların cezalandırılmasından bahsettiği de görülmektedir.[140] Mersin'deki Amerika Konsolosu Edward Nathan, 6 Kasım 1915 tarihli bir raporunda, imparatorluk yönetiminin yetkilendirdiği komisyon üyelerinden birinin "tehcir edilen Ermenilere ait mülklere el konulması açısından yerel görevlilerin yaptıkları ihlalleri araştırmak için" Mersin'e geldiğinden

137 *Vérité sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien* (Blair'in tercümesi), s. 194.
138 Gürün, *The Armenian File*, s. 213.
139 Yalman, *Turkey in the World War*, s. 221.
140 Dadrian, "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis", s. 123.

söz ediyordu.[141] Söz konusu bölgede toplu öldürme olayları yaşanmamıştı; dolayısıyla bu soruşturmada yalnızca Ermenilere ait malların çalınması ile ilgilenilmiş olması, diğer bölgelerde yaşanmış olan katliamlarla ilgili soruşturma yürütülmediğini kanıtlamaz.

Talat Paşa, soruşturmaların ve bunlar sonucunda verilen cezaların kapsamının sınırlı olduğu görüşüne bizzat destek vermiştir. Ölümünden sonra yayınlanan hatıralarında, "Tehcir edilen halkın mal ve mülklerinin yağmalandığı ve Ermenilerin katledildiği birçok bölgede, bu olayların faillerini yakaladık ve kanunlara uygun şekilde cezalandırdık" diye yazmıştır. Bununla birlikte, suçluların bir kısmı cezalandırılmış olsa dahi "suçluların büyük bir bölümüne dokunulmadığını" da eklemiştir. Cezadan kurtulan bu failler arasında, masum Müslümanları katleden ve "Ermeni çetelerine" yardım eden Ermenilerin cezalandırılmasında ısrarcı olan geniş bir grup da bulunuyordu.

Burada söz edilen Türk unsurlar, dar görüşlü, fanatik ve bununla birlikte, inançlarında samimi kişilerdi. Halk onları yüreklendirdikçe, onlar da çoğunluğun onayını arkalarına aldıklarını hissettiler. Onları aleni ve hızlı bir şekilde cezalandırmak, suç teşkil eden eylemlerini desteklemiş olan halk arasında büyük bir huzursuzluk yaratabilirdi. Bu faillerin hepsini yakalama ve cezalandırma çabalarına girilmesi, Anadolu'da birliğe en çok ihtiyaç duyulan bu dönemde anarşi yaratabilirdi... Elimizden gelen her şeyi yaptık, fakat ülke içerisinde yaşadığımız sorunların çözümünü, dış düşmanlarımızın bozguna uğrayacağı güne dek ertelemeyi tercih ettik.[142]

Talat Paşa, büyük bir bölümünün cezalandırılmadığını kabul ettiği suçlular arasında, işlenen suçların türü açısından bir ayrım yapmamaktadır. Bu nedenle, Ermeni katliamlarıyla ilgili suçların, Ermenilerin mallarının kanuna aykırı yollarla zimmete geçirilmesi suçlarından daha seyrek cezalandırılıp cezalandırılmadığını buradan anlamamız mümkün değildir. Belgesel kayıtlarda, Ermenilere ait mülklere el koyarak zenginleşen -valiler de dâhil olmak üze-

141 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 102.
142 Talat Paşa, "Posthumous Memoirs", s. 295.

re- birçok yetkilinin görevden ihraç edildiği ve cezalandırıldığı birçok örnekle ilgili referanslar bulunmaktadır.[143] Bununla birlikte, cinayetlerin faillerinin cezalandırılmasıyla ilgili bildiğimiz tüm örnekler, Cemal Paşa'nın yetkisi altında bulunan vilayetlerde yaşanmıştır. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Cemal Paşa'nın sicilinin bu açıdan bir benzeri yoktur. Türklerin, Ermeni muhacirlere karşı işlenen suçların soruşturulması ve mahkemede yargılanması için Osmanlı hükümetinin genel olarak elinden geleni yaptığına dair ileri sürdükleri iddialar ikna edici görünmemektedir. Talat Paşa'nın da bizzat kabul ettiği gibi, bu ön hazırlık soruşturmaları, suçluların büyük bir bölümünün cezasız kalmasına izin verecek şekilde yürütülmüştür; katliamlardan sorumlu kişilerin ancak çok küçük bir kısmının yargılanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

ERMENİ MEZALİMİ: KÜRESEL SAVAŞ İÇİNDE İÇ SAVAŞ

Türk yönetimi ve birçok Türk tarihçi, "1915 senesinde yaşanan olayları en iyi anlatan tanımın küresel savaş içinde bir iç savaş" olduğunu iddia etmektedir.[144] Üstelik bu iç savaşta ölen toplam Müslüman sayısının, hayatını kaybeden Ermenilerin toplam sayısından çok daha yüksek olduğu söylenmektedir. 1997 yılında basılmış olan bir Türk-Amerikan ortak yayınına göre, "milletler arası çatışmada hayatını kaybeden" Müslümanların sayısı bir milyondan fazladır.[145] Cemal Paşa'nın 1922 yılında yayınlanmış olan hatıralarına göre, Ermeni mezalimi, bir buçuk milyon Türk ve Kürt'ün yaşamlarına mal olmuştur.[146] Tarihçi Mim Kemal Öke, Cemal Paşa'nın bu tahminde bulunmasının ardından ortaya çıkarılan

143 Avusturya Büyükelçisi 13 Kasım 1915 tarihli bir raporunda Bursa ve Diyarbakır valilerinin tehcir edilen Ermelerin mallarını çaldıkları için görevden alındıklarını bildiriyordu. Bkz. Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4870. Anlaşılan o ki, Trabzon valisi de 13 Ağustos 1917 tarihinde Ermenilerin mallarına el konmasından istifade ettiği için görevden alınmıştı. Bkz. FO 371/5089/E1347.

144 Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi, *Armenian Allegations: Myth and Reality, a Handbook of Facts and Documents*, s. XI.

145 Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi, *Armenian Atrocities and Terrorism*, s. 3.

146 Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 281.

belgelerden toplanan istatistikî bilgilerle bu sayının doğrulandığını belirtmektedir. Bununla birlikte, bu ölümlerin nedenleri arasında Ermenilerin yaptığı katliamların yanı sıra, Ermenilerin sorumlu tutulamayacağı kesin olan "göç, hastalık, savaş, açlık ve iklim koşulları" gibi etkenlerin de yer aldığını belirtmektedir.[147]

1915-1916 yılları arasında Anadolu'nun zorlu bir mücadeleye sahne olduğu ve Ermeni gönüllüler ve gerillalardan oluşan birliklerin bu muharebelerde etkin bir rol oynadıklarını biliyoruz. Savaşın akıbetinin sürekli değişmesi ve cephe hatlarının bir ileri bir geri yer değiştirmesi nedeniyle, bu bölge birçok kez ele geçirildi, kaybedildi ve tekrar ele geçirildi; bunun bir sonucu olarak, yerel halk büyük eziyet çekti. Bu dönemde yaşanan sivil ölümlerinin toplam sayısıyla veya bu zayiat üzerinde Ermeni mezaliminin ne kadar etkili olduğuyla ilgili güvenilir bir kaynak bulunmamaktadır. Birçok kaynakta, çarpışmanın çok şiddetli olduğu ve her iki tarafın da diğerinin gözünün yaşına bakmadığı anlatılmaktadır. Yukarıda da gördüğümüz gibi, Van'daki Avrupalı misyonerler, çatışmanın her iki tarafının da zulüm olaylarına karıştığını gözlemlemişlerdi. Muhtemelen bir kısmı uydurma ve diğer bir kısmı epey mübalağalı olsa da, mezalim iddialarının geriye kalan kısmı büyük ihtimalle doğrudur. Bu bağlamda, Ermenilerin iç savaşı teşvik ettiklerine ve sayısız zulüm olayları düzenlediklerine dair Türklerin öne sürdükleri suçlamaların değerlendirilmesi gerekmektedir.

Hem Türkler hem de Ermeniler, birbirlerini korkunç ihlaller gerçekleştirmekle suçlamaktadırlar. Bununla birlikte, her iki taraf da kendi kuvvetleri tarafından işlenen suçları inkâr etmekte veya küçümsemektedir. Ermeni yazarların Türk sivillere karşı işlenen öldürme olaylarını kabul ettikleri çok az örnek vardır. Haig Shiroyan, 1954 senesinde özel olarak yayınladığı hatıralarında, memleketi Bitlis'te yaşanan üzücü olayları anlatmaktadır: "Türkler tüm Ermenileri öldürdüler ve sürdüler; evlerini yağmaladılar; hatta ateşe verdiler. Savaşı kazanan Rus orduları, Ermeni gönüllülerle

147 Mim Kemal Öke, *The Armenian Question 1914–1923*, s. 135.

birleşerek ellerine geçirdikleri tüm Türkleri katletti; girdikleri tüm evleri tahrip ettiler. Bir zamanların güzel Bitlis kenti, geri çekilen yenik orduların ve yeni gelen muzaffer askerlerin ayakları altında ezildi; geriye yalnızca küller ve harabeler kaldı."[148] Papaz Abraham Hartunyan, Maraş yakınlarındaki Fındıkçık köyünün 1915 Temmuzu'nda tehcir edilmelerine karar verilen Ermenilerinin "isyan çıkarmaya karar verişlerini" şöyle anlatmaktadır: "Köyde yaşayan yaklaşık altmış Türk'ü bertaraf ettikten sonra, canlarını kurtarmak için savaşmaya artık hazırlardı."[149] Amerikalı bir yardım kuruluşu adına çalışan Stanley Kerr, bir başka Ermeni kaynağa dayanarak bu katliamı teyit etmektedir.[150] Papazın yazısında Türk köylülerin öldürüldüğünü ifade etmek için kullandığı "bertaraf etmek" fiili, Ermenilerin yazılarında rastlanan tipik bir örnektir. Dyer'ın doğru bir şekilde gözlemlediği gibi, Ermeni yazarların bakış açısına göre, "Müslümanların gerçekleştirdiği Hıristiyan katliamları, mazereti olmayan, menfur vahşet olaylarıdır; Hıristiyanların yaptığı Müslüman katliamlarının ise anlaşılması ve affedilmesi mümkündür."[151] Türk yazarlar da kendi milletlerinden faillerin işledikleri suçlardan çok seyrek bahsetmektedirler. Yine de bu durum, Batılı yazarların Türkler tarafından işlenmiş suçlar üzerinde durmalarına engel olmamaktadır. Fakat Batılı yazarlar, Ermenilerin yaptıkları zulümlere pek değinmemektedirler. Arnold Toynbee'nin 1922 yılında dile getirdiği bir gözleme göre, Batılı popüler söylemlerin Türkler tarafından işlenmiş suçları abarttığı şüphesizdir; bununla birlikte, aynı söylemler, Yakın Doğulu Hıristiyanların benzer koşullar altında işledikleri benzer suçlar karşısında çoğu zaman sessiz kalmıştır."[152]

148 Haig Shiroyan, *Smiling through the Tears*, s. 186.

149 Abraham H. Hartunian, *Neither to Laugh Nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide*, çev. Vartan Hartunian, s. 58.

150 Stanley E. Kerr, *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919–1922*, s. 19.

151 Dyer, "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers'", s. 105.

152 Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 354.

Türk tarafı Van, Bitlis ve Muş bölgelerinde yaşayan ve Ermeni mezaliminden sağ kurtulmayı başardıkları söylenen köylülerin tanıklıklarını yayınlamıştır. Aşağıda, söz konusu kitapta ne tür deneyimlere yer verildiği örneklenmektedir:

Ben Göllü köyündenim. Van'daki ordu Erzurum'a doğru geri çekilince, Ermeniler ayaklanma çıkardılar. Analarımız ve babalarımız Ermeniler tarafından katledildi. Bir jandarma olan babam da öldürülenler arasındaydı. Mollakasım, Amik, Şıhayne, Göllü, Kurtsatan ve Köprüköy köylerinin ahalisi de öldürüldü. Bizim köyün ahalisinin bir kısmı Zeve'ye saklandıysa da sonradan öldürüldü; fakat biz kaçmayı başardık. Ermeniler, kaçırdıkları insanlara işkence ettiler ve her türlü acımasızlığı yaptılar. Hamile kadınların karnını kasaturalarla yarıp içerisinden doğmamış bebekleri çıkardılar. Bütün Müslüman köylerini basıp yaktılar; erkekleri ve kadınları, gençleri ve yaşlıları katlettiler.[153]

Benzer raporlara, Türk arşivlerinden alınarak yayınlanan belgelerde de rastlanmaktadır. Bir sancağın valisine ait 4 Mart 1915 tarihli bir raporda, Rus ordusundaki Ermeni gönüllülerle işbirliği yapan yerel halktan Ermenilerin, Mahmudi köyünde kırk iki erkeği ve on üç kadını öldürdükleri bildiriliyordu. Ermeni grup, kadınlara tecavüz etmek, göğüslerini kesmek, bir bebeği fırında yakmak ve benzeri zulümler yapmışlardı.[154] Birçok raporda, camilerin ve diğer kamusal binaların tahrip edildiği bildiriliyordu. Türk tarihçi Salahi Sonyel, "Taşnaksutyun'un, bir cemiyet olarak en büyük sorumluluğu taşıdığını zira bu katliamları teşvik eden kuvvetlerin başında yer aldığını" savunmaktadır.[155] Türk ordusunda görev yapmış olan Güney Amerikalı üst düzey bir subay olan Nogales, Taşnak lideri Pastırmacıyan'ın Ruslarla buluşmaya giderken "Üçüncü Ordu'daki Ermeni birliklerin neredeyse tümünü" yanında götürdüğünü ve kısa bir süre sonra askerlerle birlikte "küçük köyleri yakarak ve ellerine geçirdikleri masum Müslüman köylüleri acımasızca kı-

153 Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi, *Armenian Atrocities and Terrorism*, s. 51.
154 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians*, cilt 1, s. 42.
155 Salahi R. Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda during the First World War", *Belleten* 58 (1994–95): 413.

lıçtan geçirerek" geri döndüğünü anlatmaktadır.[156] Türk gazeteci Ahmet Emin Yalman, Eleşkirt-Beyazıt ovasında yaşayan yüz kırk bin kişilik Müslüman nüfusun neredeyse tamamının, bölgede yaşayan Ermenilerin de destek verdiği gönüllü Ermeni askerler tarafından seksen gün içinde katledildiğini yazmaktadır.[157] Felix Guse'a göre, hem Rusya hem de Türkiye Ermenileri bu vahşet olaylarına katılmışlardı.[158]

Katliam suçlamalarının bir kısmı, daha I. Dünya Savaşı devam ederken ve savaşın bitişinin hemen ardından ortaya atıldı.[159] Avusturya Büyükelçisi, 19 Ağustos 1915 tarihli bir raporunda, Ermeniler tarafından "Türklere yönelik geniş çaplı katliamların" düzenlendiğini belirtiyor; fakat bu öldürme olaylarını başlatanın Türkler mi yoksa Ermeniler mi olduğunun kesin olarak bilinmediğini ifade ediyordu.[160] İTC yönetici kadrolarının yargılandığı askerî mahkemenin ana davasında, Ermeni cemaatinin tehcir edilmesinin haklı sebeplere dayandığını ispatlamak isteyen savcı vekili Reşad Bey, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinde ihtilalci Ermeni çetelerinin binlerce kadın, çocuk ve yaşlıyı acımasızca katlettiklerini öne sürmüştür.[161] Dadrian'ın Ermenilerin çektikleri acılarla yakından ilgilendiği ve "İTC'nin güçlü yöneticilerine cesurca karşı koyduğu" için övdüğü Türk senatör Ahmet Rıza Bey,[162] 17 Mart 1919 tarihli bir raporunda, Ermeni çeteler tarafından, Ermeni cemaatinin tehcir edilmesinden evvel, Müslüman halka karşı işlenen suçların

156 Nogales, *Four Years beneath the Crescent*, s. 45.
157 Yalman, *Turkey in the World War*, s. 219.
158 Guse, "Der Armenieraufstand 1915", s. 613.
159 Örneğin bkz. Türkiye Millî Kongre Cemiyeti, *Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane.* Ateşkes imzalanmasının ardından, Türk ve Rus hükümetleri askerî belgelerini değiş-tokuş ettiler. Türklerin Ermeni mezalimi suçlamalarının büyük kısmı Harbiye Nezareti'ne verilmiş olan bu belgelere dayanmaktadır.
160 Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4675.
161 Ana dava, 6. oturum, 25 Haziran 1919, Akçam, "The Proceedings of the Turkish Military Tribunal", kısım 2, s. 13.
162 Dadrian, "The Complicity of the Party, the Government, and the Military", s. 51.

soruşturulması için uluslararası bir komisyon atanması çağrısında bulunmuştur.[163]

Savaşın son iki yılında gerçekleşmiş olan Ermeni mezalimiyle ilgili daha sağlam kanıtlar mevcuttur. Bu suçlar 1915-1916 Ermeni tehcir ve taktilinden sonra işlenmiştir ve bu nedenle intikam eylemleri olarak değerlendirilmeleri mümkündür. Bununla birlikte, bu cinayetlerin büyük sayılara ulaşmış ve büyük bir gaddarlıkla işlenmiş olması, Ermeni tarafının da dehşete düşüren suçlar işlemekte suçladıkları Türkler kadar "becerikli" olduğunu kanıtlamaktadır. Bu yönde bir hükme ulaşılınca, Türklerin önceki dönemle ilgili Ermeni mezalimi suçlamaları da bir nebze inanılırlık kazanmaktadır.

1916 Ocak'ında, Ermeni gönüllülerden oluşan öncü birliklerin yol gösterdiği Ruslar, Diyarbakır'ı aldılar. Amerikalı misyoner Grace Knapp, "kaçmayı başaramayan Müslümanların öldürüldüğünü" anlatmaktadır.[164] Vatche Ghazarian'ın yazdığına göre, Ermeni gönüllü birliği, 1916 Temmuzu'nda "Türk köylerine saldırdı, bunları yok etti ve Türk halkını öldürdü. Bu saldırının iki farklı amacı vardı: bir yandan, katledilmiş olan yüz binlerce Ermeni'nin intikamını almak, diğer yandan da güvenli bir gelecek sağlamak."[165] *Manchester Guardian* gazetesinin özel muhabiri M. Philips Price, 1916 Kasımı'nda Rus-Ermeni gönüllüleriyle Van Gölü bölgesinde birkaç hafta geçirmiş ve bu süre boyunca bazı Kürt köylerindeki katliamlara tanıklık etmişti. Price'ın anlattığına göre, Ermeni gönüllüler bu saldırıları düzenliyorlardı, çünkü onlara göre "muharipler ile muharip olmayanlar arasında hiçbir fark yoktu."[166] Ermeni gönüllü birliğinin ilerleyen dönemde dağılmasının nedenlerinden birinin, işgal ettikleri topraklardaki muharip olmayan kişileri katletmekle suçlanmaları olduğu öne sürülmektedir.[167]

163 NA, RG 59, 867.00/143 (M 820, roll 537, fr. 117).
164 Grace Higley Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, s. 146.
165 Vatche Ghazarian, haz., *Village Remembered: The Armenians of Habousi*, s. 111–12.
166 M. Philips Price, *War and Revolution in Asiatic Russia*, s. 141.
167 Stephen G. Svajian, *A Trip through Historic Armenia*, s. 523.

Bir İngiliz siyasi görevli olan Binbaşı Edward William Charles Noel, 12 Mart 1919 tarihli bir raporunda, "1916 yılının ilkbahar ve yaz ayları boyunca Rus Ordusu ve buna eşlik eden Hıristiyan intikam ordusu tarafından işgal ve harap edilmiş bölgeyi üç ay boyunca dolaştıktan sonra, Türklerin en az kendilerine karşı düşmanları tarafından ileri sürülen dava kadar iyi bir dava hazırlayabileceklerini söylerken hiç tereddüt etmiyorum" diye yazıyordu. Bölge sakinlerinin isimsiz ifadelerine ve şahitliklerine dayanan Noel, yanlarındaki Nasturilerin ve Ermenilerin teşvik ve önerilerine göre hareket eden Rusların "ayrım yapmaksızın, Müslüman sivil halk arasından ellerine düşen herkesi öldürdüklerini ve kılıçtan geçirdiklerini" ileri sürüyordu. Noel'e göre, "Hıristiyanlar tarafından Müslümanlara karşı yapılan zulümleri kanıtlayan deliller oldukça çoktu ve geniş alana yayılmıştı". Verilen zarar o kadar büyük olmuştu ki "bundan daha eksiksiz bir [tahribat] hayal etmek mümkün değildi."[168]

1917 Martı'ndaki Rus devriminin ardından, çok sayıda Rus askeri ordudan firar etti. O dönemden itibaren, ileri hatların tutulması görevi, Rus ordusundaki -Türkiye Ermenileri içerisinden gönüllü olanların da katıldığı- Ermeni birliklere kaldı.[169] Türk ordusu düzenlediği taarruzlarda başarılı oldu ve Ermeniler geri çekilirken yeni mezalimler meydana geldi. Türk kuvvetleri, 1918 Şubatı'nda Erzincan'a girdiklerinde, karşılarında kuyulara atılmış ve üstünkörü kazılmış mezarlara gömülmüş yüzlerce cesetle dolu, harabeye dönmüş bir şehir buldular. Bir Ermeni yazara göre, şehirden geri çekilmek zorunda kalan Ermeni savaşçılar, intikam almak maksadıyla Türklerin evlerine saldırarak "alışılmadık fiiller ifa etmişlerdi."[170] Bir Türk raporunda yazdığına göre, halk önce zorla binalara sokulmuş ve ardından bu binalar ateşe verilmişti.[171] Kısa süre sonra Erzurum da ele geçirildi ve burada da aralarında

168 FO 371/4173/80976.
169 Larcher, *La guerre turque dans la guerre mondiale*, s. 414–15.
170 Chalabian, *Revolutionary Figures*, s. 299.
171 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians*, cilt 2, s. 137.

birçok kadın ve çocuğun da bulunduğu çok sayıda Müslüman'ın öldürüldüğü ortaya çıktı. Bir Türk kaynağa göre, şehrin ele geçirilmesinden bir gün sonra, gömülü bulunan toplam erkek ceset sayısı 2.127 idi.[172] Ermeni yanlısı Fransız yazar Yves Ternon, Rusların Kafkasya cephesinden çekilmelerinin ardından Ermenilerin Türk köylerinde yaşayan sivil halkı katlettiklerini ve "tarif edilemeyecek kadar korkunç suçlar" işlediklerini kabul etmektedir.[173]

Kısa bir süre sonra bölgeyi dolaşan birtakım yabancı gözlemciler de Ermeni mezalimini teyit etmişlerdir. Ne kadar yardıma ihtiyaç duyulduğunu tespit etmek üzere 1919 yazında Doğu Anadolu'yu ziyaret etmiş Emory N. Niles ve Arthur E. Sutherland isimli iki Amerikan subayı tarafından hazırlanan bir raporda, Bitlis'ten Trabzon'a kadar olan bölge hakkında şunlar vurgulanıyordu:

Diğer bölgelerde Türkler tarafından Ermenilere karşı yapılan tüm katliamlar ve işlenen tüm suçlar, bu bölgede bu kez Ermeniler tarafından Türklere karşı gerçekleştirilmiş. Başlarda bize anlatılan hikayelere kuşkuyla yaklaşıyorduk, fakat tanıkların verdikleri ifadelerin hepsinin birbiriyle uyuşması, kendilerine karşı işlenen suçları anlatırken yüzlerinden okunan samimiyet, Ermenilere karşı besledikleri açıkça anlaşılan derin nefret ve en önemlisi, sahada topladığımız somut deliller, olaylarla ilgili asıl gerçeğin ne olduğundan kesinlikle emin olmamızı sağladı. Buna göre, ilk olarak Ermenilerin Müslümanlara karşı geniş çaplı bir katliam düzenledikleri ve bunu çok vahşi bir şekilde yaptıkları, ikinci olarak kasaba ve köylerdeki tahribatın en büyük sorumlusunun Ermeniler olduğu konusunda ikna olduk.[174]

---

172 Üçüncü Ordu Komutanı, 1 Nisan 1918, aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 138. Erzurum'da Ermenilerin mezalim yaptığına dair diğer iddialar, Tverdokhlebov adlı bir Rus topçu subayının derlediği ve 1919 yılında muhtemelen İstanbul'da İngilizce, Fransızca ve İngilizce versiyonlar hâlinde yayınladığı bir askerî alay tarihi kitabında da bulunmaktadır. Bu kitabın İngilizce tercümesinin bir nüshası, New York Halk Kütüphanesi'nde bulunmaktadır: *Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities at Erzeroum: Drawn from the Memoirs of Lt.-Col. Tverdokhlebov.* Rusça metnin orijinali için bkz. Azmi Süslü, haz., *Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians against the Turks*, s. 105–56.

173 Yves Ternon, *The Armenian Cause*, çev. Anahid Apelian Mangouni, s. 123–24.

174 Raporun nihai hâli ortadan kaybolmuştur. O dönemde ABD'de hâkim olan Ermeni yanlısı fikirlere karşı duruşu nedeniyle ortadan kaldırılmış olabilir. Rapor taslağının bir nüshası, Ulusal Arşiv'de bulunmaktadır (184.02102/5). Taslak metninin tam hâli

Ermenistan'daki bir Amerikan Askerî Misyonu'nun başında olan Tümgeneral James G. Harbord, 1920 yılındaki bir raporunda, "[Ermenilerin] misilleme amacıyla yaptıkları vahşetin, insanlık dışı niteliği bakımından, Türklerin yaptıklarıyla yarışacak kadar korkunç olduğundan şüphe duyulamayacağını" belirtiyordu.[175] İstanbul'daki İngiliz Askerî Ataşesi'nin 1925 yılında yayınlanan bir kitabında belirttiğine göre, Müslümanlar ile Hıristiyanlar "yaptıkları canavarca eylemlerle, eşit ölçüde iğrenç olduklarını kanıtladılar. Taraflar, üstünlüğü ele geçirmeyi her başardıklarında, diğerinin halkını katlettiler."[176] Van kentinde yaşananlarla ilgili bildiğimiz her şey ve Kilikya'daki Ermeni Lejyonu'nun faaliyetleri bir arada değerlendirilecek olursa, bu raporların, Türklerin ortaya attıkları en azından bazı suçlamaların doğruluğunu ispat etmeleri kuvvetle muhtemeldir.

Rusların Doğu Anadolu'nun içlerine ilerlemesi nedeniyle 1914-1915 kışında ve 1916 yazında ortaya çıkan iki büyük Müslüman göç dalgası, Ermeni mezaliminin doğruluğuna işaret eden bir başka göstergedir. Bir Osmanlı göç komisyonu, işgalcilerin hışmından kurtulmak için evlerini terk ederek kaçan Müslüman göçmenlerin sayısının 850.000'den fazla olduğunu bildiriyordu. Bu rakamlar, resmî olarak kaydedilen muhacirleri yansıtıyor ve toplam sayının bir milyonu aştığı tahmin ediliyordu.[177] Ermeni birliklerinden özellikle korkuluyordu ve anlaşıldığına göre, Müslüman nüfusun topluca göç etmesinin en büyük nedenlerinden biri de bu kuvvetlerdi. Muhacirlerin çektikleri büyük acılar, Batılı yazarlar tarafından genellikle görmezden gelinmiştir. Binlerce insanın kendilerini bekleyen mahrumiyeti ve ölümü göze alarak yollara düşecek kadar

---

için, bkz. Justin McCarthy, "The Report of Niles and Sunderland: An American Investigation of Eastern Anatolia after World War I", *XI. Türk Tarih Kongresi* (Ankara, 1994), s. 1809–52. Alıntılanan parça için bkz. s. 1850.

175 ABD Kongresi, Senato, *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia*, appendix, s. 9.

176 Harold Armstrong, *Turkey in Travail: The Birth of a New Nation*, s. 223.

177 McCarthy and McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 51; Ökte, *Ottoman Archives*, s. 74.

çaresiz durumda olmaları, bu Müslüman köylülerin Ermeni çeteleri tarafından zulüm görmekten ve katledilmekten korktukları için evlerini terk ettiklerini savunan Türk tezini desteklemektedir. Alman Kurmay Subayı Guse, kaçmayı başaramayanların büyük bir kısmının Ruslar ve Ermeniler tarafından katledildiğini ve zulüm gördüğünü yazmaktadır.[178]

Muhacirlerin çoğu, uzun mesafeleri yürüyerek katetmek zorunda kalıyordu. Açlıktan ve hastalıklardan kaynaklanan ölümlerin sayısı yüksekti. Savaş bölgesinden gelen muhacirlerin yerleştirilmesi ile ilgili bir Türk raporunda, 1916 Ekimi'nin sonuna gelindiğinde, "yerleştirilen, beslenen, giydirilen ve tıbbi bakım yapılan" toplam mülteci sayısının 702.900'e ulaştığı belirtiliyordu.[179] Bu raporda, yol koşullarının ve taşıt eksikliğinin mültecilere yardım edilmesinde büyük bir engel teşkil ettiği iddia ediliyordu. Fakat bu anlatılanlar gerçekleri yansıtmakta oldukça yetersiz kalmaktadır. Bu toplu göç akımı, hükümeti hazırlıksız yakalamıştı ve bu nedenle yardım çabalarının büyük bir kısmının organize edilmesinde çok geç kalındı. Yalnızca birkaç vilayette gerçek anlamda yardım yapılabildi; vilayetlerin büyük kısmında muhacirler tam anlamıyla kaderleriyle baş başa bırakıldılar.[180] 1914 senesinde Balkanlar'dan ve Trablusgarp'tan kaçan muhacirlerin yerleştirilmesinde gösterilen başarısız performans, bu krizde de tekrarlandı.

Olay mahallindeki gözlemcilere göre, muhacirlerin akıbetinin tam anlamıyla bir felaketten geri kalır yanı yoktu. Samsun'daki Avusturya Konsolosu'nun 7 Nisan 1917 tarihli raporuna göre,

178 Guse, "Der Armenieraufstand 1915", s. 614.

179 Başbakanlığa rapor, 4 Aralık 1916, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 163. Sarafian, Türk yazarların (örneğin Gürün, *The Armenian File*, s. 214) bu raporu Türk yönetiminin Ermeniler için kaygılandığını ispat etmek amacıyla kullanılmasının hata olduğunu belirtmekte haklıdır. Fakat Sarafian, "bu belgenin Osmanlı otoritelerinin o dönemde bir nüfusu toplu halde nakletmek için gereken yiyecek, barınak ve tıbbi bakımı sağlama kapasitesine sahip olduklarını gösterdiğini" iddia ederek yanılgıya düşmektedir (s. 161). Osmanlı bürokrasisi tarafından kendi amacına hizmet etmek üzere ortaya atılmış olan bu rapor, bu tür herhangi bir şeyi ispat etmekten uzaktır.

180 Yalman, *Turkey in the World War*, s. 248–49.

muhacir grubun durumu kötüyken iyice kötüleşmeye başlamıştı. Ekmek dağıtımı haftalar evvel kesilmişti ve başta kadın ve çocuklar olmak üzere açlıktan ölme vakaları giderek sıklaşmaya başlamıştı.[181] Harput'taki Amerikalı bir misyoner olan Henry Riggs, önceden -tehcir edilmiş- Ermenilere ait olan terk edilmiş evlere yerleştirilen muhacirlerin içler acısı durumunu şöyle tasvir ediyordu:

Akıllara durgunluk veren bir izdiham vardı, fakat hepsini küçük mahallelere sıkıştırmaksızın herkes için bir yer bulunması mümkün olmayacaktı. Evlerin bazıları tek aile için tasarlanmıştı, fakat içlerinde elli veya altmış kişi vardı ve gece olduğunda, perişan hâldeki bu insanlar, biraz olsun uyuyabilmek için kelimenin tam manasıyla yerleri kaplıyorlardı. Yerlerde yan yana yatan insanların altı kişiye bir tane düşen yorganlardan başka -ki çoğu durumda bu bile bulunamıyordu- üzerlerine örtecek hiçbir şeyleri yoktu. Hastalıkların neden bu kadar yaygın olduğunu anlamak zor değildi. Açlık ve yokluk, insanları zayıf düşürmüştü. Bir hayvan sürüsü gibi yaşıyorlardı ve dolayısıyla salgın hastalıklar aralarında kolayca yayıldı; aralarından birçoğu da bu sebeplerden ötürü can verdi.[182]

Başka misyonerler de benzer koşulları rapor ediyorlardı. Bitlis'te gözlemler yapan Grace Knapp, "kaçan yüzlerce Müslüman sivilin hastalıktan ve barınaksızlıktan öldüğünü" bildiriyordu.[183] Malatya'daki Ernst Christoffel, Türk yetkililerin muhacirlere yiyecek yardımı yapmak için gösterdikleri çabalara rağmen yeterli yiyecek bulunamadığını ve "binlerce insanın yollarda mahvolduğunu" anlatıyordu.[184] Sivas'taki Almanya Konsolosu Carl Werth, Erzurum ve Erzincan'a yaptığı ziyaretin dönüşünde hazırladığı raporda, kendilerini soyan ve katleden Ermenilerden kaçmak için yollara düşen muhacirlerin büyük kısmının yollarda soğuk ve açlıktan öldüğünü bildiriyordu.[185] McCarthy'nin tahminlerine göre, "ilk çatışmalardan ve katliamlardan kurtulanların yarısından fazlasının muhacir olmuş olması gerekmektedir. Osmanlı'nın doğu

181 Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 7, s. 5307.
182 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 158.
183 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, s. 130.
184 Ernst J. Christoffel, *Zwischen Saat und Ernte: Aus der Arbeit der christlichen Blindenmission im Orient*, s. 141.
185 Werth raporu, 20 Nisan 1916, PA, Wk. no. 11d/12 (R 21019).

vilayetlerinde savaş dönemi boyunca genel olarak geçerli olan ölüm oranları temel alınarak bir değerlendirmede bulunulursa, Doğu Anadolu'daki Müslüman muhacirlerin yarısından fazlasının ölmüş olması gerektiği sonucuna varılmaktadır."[186]

Ermeni yazarlar, mezalim iddialarını görmezden gelmekte veya reddetmektedirler. Ayrıca Anadolu'daki çatışmanın bir iç savaş olduğu ve Müslüman nüfusun zorunlu göçe tabi tutulan Ermenilere oranla daha çok zayiat verdiği yönündeki Türk tezine güçlü bir şekilde karşı çıkmaktadırlar. Dadrian, eli silah tutan tüm erkeklerin askere yazılmış olduğu bilgisinden yola çıkarak, Ermenilerin "yeterince güçlü ve baskın olan Türkler ile Ermeniler üzerinde iktidar sahibi olan diğer Müslümanlara karşı silahlı çatışmaya girmekten" tamamıyla aciz, "zayıf, savunmasız bir azınlık" teşkil ettiğini savunmaktadır.[187] Dadrian, McCarthy'nin verdiği sayıları da tamamen hatalı bir hesaplama yöntemine dayandıklarını söyleyerek reddetmektedir.[188] Vigen Guroian, kurbanlarla ilgili verilmiş olan sayıların konuyla ilgisi olmadığını ve soykırım suçlamasıyla bunlar arasında bir ilişki kurulamayacağını öne sürmektedir.[189]

Dadrian'ın Ermenilerin silahlı çatışmaya girmekten tamamıyla aciz, "zayıf, savunmasız bir azınlık" teşkil ettiği yönündeki iddiası hem doğru hem de yanlıştır. Ermenilerin tehciri engelleyecek güce asla sahip olamadıkları bir gerçekti; tehcir, genel olarak herhangi bir örgütlü direnişle karşılaşılmadan gerçekleştirildi. Bununla birlikte, yukarıda da gördüğümüz gibi, Türkiye Ermenileri, kendi saflarında çarpışacak çok sayıda savaşçı bulmak konusunda yeterince başarılı oldular; hatta Kafkasya cephesinde hem düzenli birliklerden hem de gönüllü müfrezelerden oluşan binlerce Rusya Ermenisi'nin desteğini almayı başardılar. İyi silahlanmış Ermeni birlikler, büyük Türk birliklerinin hareket etmesini engelleyecek

186 McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 223.

187 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 6.

188 Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", *The Armenian Genocide*, haz. Hovannisian, s. 285–86.

189 Vigen Guroian, "Collective Responsibility and Official Excuse Making: The Case of the Turkish Genocide of the Armenians", *The Armenian Genocide: A Perspective*, haz. Richard G. Hovannisian, s. 146.

denli kuvvetliydi. Bu zorlu ve uzun çarpışmalarda çok sayıda masum Müslüman öldü.

Daha basit bir düzlemde ele alırsak, Dadrian, Müslümanların ve Ermenilerin verdikleri zayiatın farklı durumların sonucu olduğuna işaret etmekte haklıdır. "[McCarthy] birbirinden farklı akışa sahip olan iki farklı olayı yan yana koyarak, verilen kayıpların, genel anlamda, adına savaş denen (ve sivil veya uluslararası nitelikte olabilen) tek bir olayın tamamlayıcı bileşenleri oldukları hissiyatını uyandırmaktadır."[190] O dönemde hayatını kaybeden Ermenilerin bir kısmı, cemaatler arasındaki çatışmalarda Türklere karşı savaşırken öldü. Fakat diğerleri, tehcir esnasında ve Ermeni cemaatinin zorla göç ettirilmesine eşlik eden katliamlar nedeniyle can verdiler. Her iki tarafta da verilen kayıpların "iç savaş" başlığı altında toplanması gerektiğini öne süren Türk tezinin maksadı, hiç şüphesiz, bu temel gerçeğe dikkat edilmesine engel olmaktır. Bu bağlamda, Ermeni mezaliminin onaylanmış yüksek sayıları konuyla ilgisizdir ve "iç savaş" savını daha inandırıcı kılmaz. Türk yazarlar arasında genel olarak kabul gören fikirlerle uyuşmazlığa düşen Türk tarihçi Selim Deringil, "Doğu Anadolu'da ve diğer bölgelerde Ermeni halkına karşı çok büyük suçlar işlendiği" ve "vicdan sahibi hiçbir tarihçinin tarihi çarpıtmaktan başka bir anlama gelmeyen 'iç savaş' ifadesini kabul etmesinin mümkün olmadığı" hususunda ısrar etmektedir.[191] Ben de bu görüşü paylaşıyorum.

MALTA MAHKÛMLARININ SERBEST BIRAKILMASI

Türkler tarafından işlenen savaş suçlarının tüm zanlılarının serbest bırakılmasından endişe duyan İngilizler, 28 Mayıs 1919'da tutukluların altmış ikisini alarak Mondros ve Malta adalarına naklettiler (bkz. 6. Bölüm). Nihayet tüm mahkûmlar Malta'ya getirildi. 16 Mart 1920'da İstanbul'un tam olarak askerî işgal altına girmesinin ardından, tutuklanan başka Türk siyasetçiler de oldu ve senenin geri kalanı boyunca tutuklamalara devam edildi. Yine de İngiliz-

190 Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", s. 285.
191 Deringil, "In Search of a Way Forward", s. 71.

lerin bu mahkûmları -Ermenilerin katledilmesi de dâhil olmak üzere- çeşitli suçlardan yargılamak konusundaki planları hiçbir zaman gerçekleşmedi ve en sonunda tüm tutuklular salıverildi.

Türk yazarlar, İngilizlerin Ermeni katliamlarıyla suçladıkları mahkûmları hiçbir zaman dava etmemiş olmalarını, aslında bu katliamların hiçbir zaman gerçekleşmediğinin ya da en azından Osmanlı yönetiminin bu katliamlardan sorumlu tutulmaması gerektiğinin bir başka kanıtı olarak öne sürmektedirler. Orel ve Yüce'ye göre, Malta mahkûmlarının salınması, Türklerin Ermeni katliamlarından sorumlu oldukları "masalını" sona erdirmiştir.[192]

1920 Ağustosu'nda, Malta'da tutulan mahkûmların sayısı 118'e ulaşmıştı; fakat bunlar hakkındaki ön hazırlık soruşturmaları epey yavaş ilerliyordu. Paris Barış Konferansı kapsamındaki Sorumluluklar ve Yaptırımlar Komisyonu, Türk savaş suçlularının yargılanması için İtilaf devletlerinin veya uluslararası camianın mahkemeler kurmasını önerdi. Sanıklara yönelik suçlamalar arasında, İngiliz savaş mahkûmlarına kötü muamele edilmesi ve Ermenilerin sınır dışı edilmeleri ve öldürülmeleri de vardı. Bununla birlikte, kısa süre sonra, İtilaf devletleri böyle bir mahkeme kurulmasının taşıdığı önemle ilgili anlaşmazlığa düştüler. Fransızlar ve İtalyanlar, Anadolu'da ayak basacakları sağlam bir yer arayışında oldukları için, giderek güç kazanmaya başlamış olan Kemalistlere ters düşmek istemiyorlardı. Kemalistler, Türk vatandaşlarının yabancılar tarafından kurulmuş bir askerî mahkemede yargılanmalarına şiddetle karşı çıkıyorlardı. Buna karşın İngiltere, 16 Mart 1920 tarihinde milliyetçiler tarafından esir alınmış olan otuz subay, asker ve diğer İngiliz vatandaşlarından oluşan grubun serbest bırakılmasını istiyordu. Bu nedenle, nihayet, kendi adamlarının salıverilmesine karşılık Türk mahkûmları serbest bırakmak yönünde bir çözüm arayışına gitmek zorunda kaldılar. Aynı fikir ayrılıkları, adli kovuşturmaların kapsamı ve aciliyeti konusunda ortak karara vara-

192 Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 99.

mayan Kraliyet hukuk danışmanları, Savaş Bakanlığı ve Dışişleri Bakanlığı arasında da ortaya çıkmıştı.[193]

Türk esirler hakkındaki adli kovuşturmaları yavaşlatan etkenlerden biri de, Ermeni katliamları ile ilgili güvenilir deliller elde etmede yaşanan güçlüklerdi. İngiltere Yüksek Komiserliği'nin genellikle kanıt toplama işini üstlenen bölümünde tek bir memur görev yapıyordu: Delil toplamak için gerekli yetkiye sahip olmayan ve ofisine yollanan bilgileri iletmekle yetinmek zorunda kalan Andrew Ryan. Türk hükümetinin 9 Ağustos 1920 tarihinde imzalamış olduğu Sevr Antlaşması'nın 228. maddesi, sanıkların dava edilmesini sağlamak adına ihtiyaç duyulan "her türlü belge ve bilgiyi toplama" görevinin devlet tarafından yürütülmesini şart koşuyordu. 223. madde, Osmanlı İmparatorluğu topraklarında meydana gelmiş olan "katliamlardan sorumlu tutulan" kişileri teslim olmaya davet ediyordu.[194] Bununla birlikte, hükümet, Sevr Antlaşması'nın geçerliliğini tanımayı reddeden milliyetçi hareket karşısında giderek zayıflıyordu; zaten kısa süre sonra Sevr Antlaşması, hükmü kalmamış bir belge olarak tarihe karıştı. Bundan dolayı, İngilizler çoğunlukla Ermeni Patrikliği'nden aldıkları bilgilerle ve Andonyan'ın öne sürdüğü "Naim Bey'in Hatıraları" gibi güvenilirliği kesin olmayan belgelerle yetinmek zorunda kalıyorlardı. Kullandıkları diğer kaynaklar, İstanbul gazeteleri ve Türk Askerî Mahkemeleri tutanaklarının yayınlanmış nüshalarıydı.[195] İngiltere Yüksek Komiserliği'nin "Ermeni-Rum Dairesi'nin Çalışmaları" başlıklı tarihi bilinmeyen bir raporunda, "ellerindeki bilgilerin neredeyse tamamının [Ermeni Patrikliği altındaki] 'Ermeni İstihbarat Dairesi' [Bureau d'information arménienne] tarafından veya vilayetlerde yaşayan Ermeniler içinden Yüksek Komiserliğe bizzat başvuruda bulunarak şikâyetlerini dile getirenler tarafından sağlandığı" vurgulanıyordu.[196]

193 Willis, *Prologue to Nuremberg*, s. 159–61. Ayrıca bkz. Bilal N. Şimşir, *The Deportees of Malta and the Armenian Question.*
194 Aktaran Willis, *Prologue to Nuremberg*, s. 181.
195 Bkz. FO 371/6501/E3557.
196 FO 371/4174.

İngiltere Yüksek Komiserliği'nin tutuklanacak kişileri önerme işini yürüten dairesinde görev yapan Harry Lamb, 8 Kasım 1920 tarihli bir raporunda, adli kovuşturmanın bu kadar düşük bir tempoyla ilerlemesinden ve eldeki kanıtların zayıflığından duyduğu memnuniyetsizliği dile getiriyordu. Lamb'in yazdığına göre, tek bir Malta tutuklusu bile "hukuki anlamda gerçek bir delile dayanılarak tutuklanmamıştı". Üstelik bunlar gerçek dosyalar bile değillerdi. "İşini iyi bilen bir avukatın önüne getirildikleri takdirde, bu 'dosyalar' arasından çok azı, üstlerine 'davaya konu olacak bir şey yok [no case]' ibaresinin basılmasından kurtulabilirdi". Mevcut bilgiler, eldeki davanın ilk bakışta haklı görülmesini sağlıyor fakat daha ileri gitmiyordu. Naim-Andonyan kitabında yer alan ve Talat Paşa'ya ait olduğu iddia edilen telgrafların doğruluğunu reddettiğini ima eden Lamb, "Merkezî Hükümet veya Taşra İdareleri ve benzerleri tarafından yayınlanmış olna emirler veya talimatnameler gibi resmî Türk belgelerine" ihtiyaç duyulduğunu ısrarla belirtiyordu.[197]

Türk tarihçi Bilal Şimşir, Türk başkentinin İtilaf Devletleri tarafından işgal edilmiş olması nedeniyle "İstanbul'daki İngiliz makamlarının tüm Osmanlı Devlet arşivlerine ulaşmalarının çok kolay olduğunu" ve buna rağmen hiçbir suçlayıcı delilin ileri sürülmediğini savunmaktadır.[198] Aynı iddia, daha yakın bir dönemde, Washington'daki Türkiye Büyükelçisi tarafından da öne sürülmüştür. Buna göre, Haig Kazarian adlı bir Ermeni'yi görevlendiren İngilizler, belgelere dayanan kanıtlar bulmak üzere Osmanlı arşivlerinde ayrıntılı bir inceleme yapmasını istemişlerdi. Buna rağmen Kazarian, katliamlarda suça iştirak edildiğini kanıtlayan tek bir kanıt bile bulamadı. Büyükelçiye göre, "Hiçbir delil bulunamamıştı zira ifa edildiği iddia edilen cezai eylemler aslında hiç işlenmemişlerdi."[199]

197 FO 371/6500/E3557.

198 Şimşir, "The Deportees of Malta", s. 40.

199 Büyükelçi Baki İlkin'in bir kongre üyesine mektubu, 27 Mayıs 1999, Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 64.

Ermeni kaynakların bir kısmı da bu iddialara destek vermektedir. Kazarian'ın işgalci İngiliz otoritelerine tercümanlık ve arşivcilik hizmetleri verdiği elbette doğrudur. *Armenian Review* editörünün belirttiği gibi, ona Türk devlet arşivlerine erişim hakkı da verilmişti. Bununla beraber, editöre göre, Kazarian'ın "Ermenilerin imha edilmesine yönelik Türk planlarına dair çok sayıda değerli belge bulduğu" yanlıştır.[200] Bunun nedeni, Kazarian'ın 1968 yılında Beyrut'ta Ermenice yayınlanmış ve *Armenian Review*'un birkaç bölümünde alıntılanmış olan *Tseghasban Turkeh* (Soykırımcı Türkler) adlı kitabında yer alan hiçbir belgenin, Osmanlı yönetiminin suça iştirak ettiği veya başka türlü bir imha planı geliştirdiği yönündeki suçlamaları desteklemiyor olmasıdır.

Bu meselede daha da önemli olan, gerçekte Kazarian'ın veya herhangi bir başka İngiliz memurun, bu belgelere nasıl bir erişim yetkisine sahip olduğudur. Belgesel kayıtlara göre, İngilizlerin Türk arşivlerinin tamamında araştırma yapmaları hiçbir zaman mümkün olmadı; Türk Askerî Mahkemeleri'nde kullanılmış olan delillere dahi erişemediler. İngiltere Yüksek Komiseri Horace Rumbold'ın 16 Mart 1921 tarihinde üzüntüyle dile getirdiği gibi "Antlaşmanın [Sevr] yürürlüğe girişinden itibaren, Türk Devleti'ne veya memurlarına hiç baskı yapılmadı. Bunun bir sonucu olarak, resmî Türk belgelerine bir türlü ulaşılamadı". Rumbold, bunlar dışındaki delillere ulaşmada karşılaşılan zorluklara da değiniyordu. Buna göre, asayişin tam olarak sağlanamaması nedeniyle, İstanbul'da yolculuk etmek mümkün değildi; dolayısıyla şahit bulmak da aynı derecede zor oluyordu. "Katliamlara bizzat tanıklık etmiş olan Ermeni erkeklerin, doğal olarak, çok az bir kısmı hâlâ hayattaydı ve bunlar arasından hem bir şekilde eğitim almış ve hem de İstanbul'da muhacir olan bir kişi bulmak hemen hemen imkânsızdı". Ortaya çıkan şahitlerin neredeyse tamamı, isimlerinin gizli tutulacağına dair teminat verilmesini istiyorlardı, zira Anadolu'da hâlâ hayatta olduğunu umut ettikleri yakınlarının güvenliğini tehlikeye atmak-

200 Editörün notu Haigazn K. Kazarian, "Unpublished Turkish Document No. 289 on the Deportations", *Armenian Review* 34 (1981): 195.

tan korkuyorlardı. Rumbold'ın belirttiğine göre, o ana dek "ihtiyaç duyulan bilgileri sağlayan esas kanal, Ermeni Patrikliği idi."[201]

Malta tutuklularına karşı öne sürülen "suçlamalar"ı listeleyen büyük dosyalar üzerinde bir inceleme yapıldığında, bu sürgünlere karşı açılan hukuki davanın zayıflığı ortaya çıkmaktadır. Örnek vermek gerekirse, 1915 yılında Nafıa Nazırı [Bayındırlık Bakanı] Abbas Halim Paşa'nın dosyasındaki bir notta şu ifadeler yer alıyordu: "Hakkında özel bir suçlama yoktur. Yüz binlerce Hıristiyan'ın katledilmesine sebep olan tehcir kararını veren hükümetin üyesi idi."[202] Benzer şekilde diğer birçok bakan ve İTC yetkilisi de, sadece bulundukları makam nedeniyle, kendilerini İngilizlerin esiri olarak bulmuşlardı. Ziya Gökalp da İTC merkez komitesinin bir üyesiydi; İstanbul'da kendisini yargılayan askerî mahkemede, işlediği iddia edilen suçları ispat eden tek bir delil bile ortaya çıkarılamamıştı. Buna rağmen "mezalim" suçlamaları kapsamında Malta'ya sürülenler arasında o da vardı. Bu suçlamanın kaynağı ise hiçbir zaman tespit edilemedi.[203] Sivas valisi Ahmet Muammer Bey de katliamlardan sorumlu tutuluyordu. Muammer Bey'in dosyasında "Türk resmî telgraflarının tercümeleri olduğu düşünülen" (dosyada kullanılan ifade birebir buydu) ve suçlayıcı kanıt olarak ileri sürülen telgraflara dayanılarak, zulüm olaylarından sorumlu olduğu belirtiliyordu.[204] Dosyaların birçoğuna, Naim-Andonyan kitabından alıntılanan belgeler ilave edilmişti.

Dosyalarda yer alan belgelerin hemen hemen tümü, tehcir ve taktilin yarattığı sarsıntıdan henüz kurtulamamış olan ve bu nedenle Türklere yöneltilen neredeyse tüm suçlamaları kabul etmeye meyilli olan Ermeni kaynaklardan tedarik edilmişti. Yüksek Komiserliğe bağlı Ermeni-Rum Dairesi'ne ulaşan istihbaratın geçtiği işlemler dahi Ermenilerin elindeydi. 1920 Kasımı'nda artık kendisine

201 FO 371/6500/E3557.
202 A.e.
203 6 Aralık 1919 tarihli bir tutuklu listesinde, Gökalp, "mezalimle ilgili olarak suçlanan" on altı kişiden biriydi; F.O. 371/4175/163689.
204 FO 371/6500/E3557.

ihtiyaç kalmayana dek, bu dairenin başkâtibi ve arşiv sorumlusu A. Fenerciyan isimli bir Ermeni idi.[205] Yukarıda söz edildiği gibi, arşivlerden sorumlu diğer bir kişi de Haigazn Kazarian'dı. Bu daire tarafından güç bela toplanan istihbaratın, İngiliz mahkemeleri tarafından yasal delil olarak kabul edilmemesi haklı sebeplere dayanıyordu.

Kanıt arayışları, İngilizleri ABD'ye yöneltti. 31 Mart 1921'de Washington'daki İngiltere Büyükelçisi A. Geddes'ten, Dışişleri Bakanlığı'yla iletişime geçmesi ve Amerikan hükümetinin elinde kanıt değeri taşıyabilecek herhangi bir bilgi olup olmadığını öğrenmesi istendi.[206] Fakat 1 Haziran'da büyükelçiden gelen cevapta, istenene uygun hiçbir belge bulunmadığı belirtiliyordu. Geddes, raporunda şöyle ifade ediyordu: "Dışişleri Bakanlığı'na sorularımı birkaç defa ilettim ve bugün aldığım yanıtta, ellerinde Ermeni tehcir ve taktili hakkında çok sayıda belge olmasına rağmen, bunların olaylara karışan kişilerden çok, işlenen suçlarla ve bunlar esnasında vuku bulan hadiselerle ilgili olduğu bildirildi... Ellerindeki belgelerle ilgili tasvirlere bakılacak olursa, bunların, Malta'da tutulan Türklerin yargılanması için uygun kanıt sağlayabileceklerinden şüpheliyim."[207] 13 Temmuz'da, büyükelçilikten bir yetkili, "kısa süre evvel sona ermiş olan savaş boyunca yapılan mezalimlerle ilgili olarak Amerika Birleşik Devletleri Konsolosları tarafından hazırlanmış olan raporlardan meydana gelen bir seçkiyi" bizzat inceledi ve Ermenilere ve diğer Hıristiyanlara karşı yapılan zulümlerden sorumlu tutulan kırk beş Malta mahkûmunun dosyalarını herhangi bir kanıt bulmak umuduyla tekrar kontrol etti. Bu incelemenin ardından büyükelçinin yolladığı rapor, yine bir sonuç alınamadığını bildiriyordu:

Lordum, belgelerde Malta'da yargılanmak üzere tutuklu bulunan Türklere karşı delil olarak kullanılabilecek hiçbir bilgi bulunmadığını bildirmekten büyük üzüntü duyuyorum. İncelenmiş olan raporlar, yapılan zulümlerin

205 FO 371/5089/14882.
206 FO 371/6500/E3557.
207 FO 371/6503/E6311.

tam kaydını tutmaktadır; bununla birlikte, bu kayıtlarda, söz konusu Türk yetkililer arasından -Sabit Bey ve Süleyman Faik Paşa olmak üzere- yalnızca ikisinin ismi geçmektedir. Bu iki tutukluyla ilgili bilgiler içeren raporlarda da bunları hazırlayan kişilerin iki sanık hakkındaki şahsi fikirleri dışında bir bilgi bulunmamaktadır; suçlayıcı kanıt teşkil etmek için uygun sayılabilecek somut olaylardan söz edilmemektedir.

Büyükelçinin raporunda belirttiğine göre, Amerikalı yetkililer, verdikleri bilgilerin herhangi bir mahkemede kullanılmamasını istediklerini de bildirmişlerdi. Bununla birlikte, büyükelçiye göre, böyle bir şart koşmalarına hiç gerek kalmamıştı, çünkü "Dışişleri Bakanlığı'nın elindeki raporlarda Türkleri suçlamaya yetecek hiçbir delile rastlanmıyordu. Hatta Amerikan raporlarında, Majestelerinin hâlihazırda sahip olduğu delilleri tamamlayıcı bir bilgi dahi yer almıyordu."[208]

Malta'da tutuklu bulunan Türkler, serbest bırakılma talebiyle ada yönetimine sürekli olarak başvuruda bulunuyorlardı. Kırk dört tutuklu, 12 Mayıs 1921 tarihinde imzaladıkları bir dilekçede, siyasal rakipleri ve "işgalci kuvvetlere casusluk, gizli ajanlık ve tercümanlık hizmetleri vererek para kazanmaya çalışan güvenilmez Ermeniler ve Rumlar" tarafından düzenlenen "entrikaların ve asılsız suçlamaların" kurbanı olduklarını belirtiyorlardı.[209] Mustafa Kemal'in zekice manevraları, Malta'daki tüm mahkûmların nihayet serbest bırakılmasını sağladı. Milliyetçilerin parlamenter seçimlerde galip gelmelerinin ve Kilikya'da Fransızlara karşı zafer kazanmalarının ardından, 16 Mart 1920 tarihinde İstanbul'un yönetimini tam olarak ele geçiren İtilaf Devletleri, milliyetçilik hareketini desteklediği düşünülen önde gelen politikacı ve aydınları tutukladı. W. S. Edmonds, 3 Mayıs 1920 tarihli bir Dışişleri Bakanlığı raporunda, "zaman zaman birtakım kişileri tutuklayabiliyor olmamız iyi bir şey; çünkü bu tutuklamalar, işgalin etkisini canlı tutmak için gereklidir" diye yazıyordu.[210] Bu tutuklamalara karşılık olarak,

208 FO 371/6504/E8519.
209 FO 371/6503/E6728.
210 FO 371/5089/E4056.

Kemalistler de Hindistan'daki ordunun başkomutanı olan Lord Henry Rawlinson'ın erkek kardeşi Yarbay Alfred Rawlinson'ın da aralarında bulunduğu yirmi altı İngiliz askerini ve vatandaşını esir aldılar. Bu noktadan itibaren, İngilizlerin Malta'daki esirler konusunda izledikleri politika, Türk esareti altında bulunan İngilizlere göre şekillenmeye başladı.[211]

Uzun müzakereler sonucunda mahkûmlar karşılıklı olarak serbest bırakıldı. Esirlerin bir kısmı Mayıs ve Haziran aylarında değiş tokuş edildiyse de geri kalanların serbest bırakılmaları meselesi henüz çözümlenmemişti. İngilizler, bir süre için, İngiliz savaş esirlerine kötü muamele etmekle ve Hıristiyanlara karşı zulüm olayları düzenlemekle suçlanan sekiz tutuklunun serbest bırakılmasına engel olmaya çalıştılar. Fakat baskı altında devam eden müzakereler sonucunda, milliyetçilerin elindeki İngiliz esirlere karşı tüm Malta mahkûmlarının serbest bırakılmasına karar verildi. Lord Rawlinson, Dışişleri Bakanlığı'ndan erkek kardeşinin kurtarılması ricasında bulunduğunda, Savaş Bakanlığı ve Malta yönetimi de bu talebi desteklediler. İngiliz mahkûmların esaret altında geçecek bir sert kışa da dayanamamalarından endişe ediliyordu. Ermeni katliamlarından sorumlu tutulan Türkleri yargılayacak bir mahkeme düzenlenmesine yönelik fikirlerden neredeyse tamamen vazgeçilmişti. Dışişleri Bakanlığı'nın 20 Temmuz 1921 tarihli bir raporunda şöyle deniyordu: "Türkleri mahkemeye çıkarmadan önce bir kez daha düşünmemiz gerekmektedir. Eğer bunu yaparsak, kendi insanlarımızın vahşice misillemelere maruz kalmasına neden olabiliriz."[212] 6 Eylül'de on altı tutuklunun Malta'dan firar etmesi sonucunda, İngilizlerin pazarlık gücü iyice düştü. 20 Eylül'de hem Dışişleri Bakanlığı hem de hukuk danışmanları, milliyetçilerin daha azına razı olmayacaklarına kanaat getirerek, iki tarafın ellerindeki tüm mahkûmları karşılıklı serbest bırakmalarını kabul

211 Willis, *Prologue to Nuremberg*, s. 159; Gary Jonathan Bass, *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals*, s. 139.

212 FO 371/6503/E8225. Müzakerelerin kronolojisi için, bkz. FO 371/6504/E9112.

ettiler. 1 Kasım'da elli üç Türk tutuklu, esir tutulan tüm İngilizlerin salıverilmesi karşılığında serbest bırakıldı.[213]

Türk yazarların büyük bir kısmının nazarında, Ermenilere karşı işlenmiş suçlardan sorumlu oldukları iddia edilerek Malta'ya sürülmüş olan Türk tutukluların serbest bırakılması, bu suçlardan Türklerin sorumlu tutulamayacağını savunan Türk tezini destekleyen bir olaydır. Orel ve Yüce'ye göre, "Adalet bir kez daha propagandaya üstün gelmiştir."[214] Bununla birlikte Dadrian, bu olayda "cezalandırıcı adaletin, siyasi menfaatler uğruna ikinci plana atıldığını" savunmaktadır.[215] Levon Marashlian'a göre, Malta mahkûmlarının salıverilmesi, "bunların masum olduklarının bir göstergesi değildir."[216]

Kanımca, her iki taraf da bir bakıma haklıdır. Türk esirlerin serbest bırakılmaları için verilen nihai karar üzerinde etkili olan asıl sebebin, İngiliz esirleri özgürlüklerine kavuşturma gayesi olduğu şüphe götürmez; dolayısıyla bu karar, kesinlikle siyasi menfaatlerin bir zaferi olarak yorumlanmalıdır. Bununla birlikte, İngilizlerin Ermeni katliamlarına iştirak etmekle suçlanan tutuklulara karşı yasal kanıtlar bulamadıkları da bir gerçektir; dolayısıyla son aşamada verilen karar anlamsız değildir. Gerçekte, İngilizlerin elinde bulunan tüm deliller Ermeni Patrikliği tarafından tedarik edilmişti ve bu kurumun olaylarda tarafsız olmadığı açıktı. İngilizlerin -esirlerin masum veya suçlu olduklarını kanıtlamada hiçbir yarar getirmeyeceğini bildikleri- Naim Andonyan kitabında ileri sürülenlere benzer suçlamaları iddianameye eklememiş olmaları, sağduyulu bir hareketti. Dadrian, "muzaffer müttefik devletlerin asıl ihtiyaç duydukları şeyin, suçlanan Türklerin mahkûm edilmesini garantileyen ispatlayıcı deliller olduğunu" vurgulamaktadır.[217] Dadrian'ın bu değerlendirmesinden çıkan fikir, deliller konusunda,

213 Willis, *Prologue to Nuremberg*, s. 162.
214 Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 98.
215 Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 310–11.
216 Levon Marashlian, "Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920–1923", *Remembrance and Denial*, haz. Hovannisian, s. 125.
217 Dadrian, "The Naim-Andonian Documents", s. 336.

tarihyazımının mahkemede görülen bir duruşmadan çok farklı standartlara sahip olduğudur ve bu görüş kesinlikle doğrudur. Yine de tarihçinin bile salt -doğruluğu ispatlanmış belgesel delillerle veya güvenilir ve tarafsız şahitlerle gerçekliği kanıtlanmamış- suçlamalara dayanarak hareket etmesi mümkün değildir. İngilizlerin mahkemeye delil olarak sunulabilecek nitelikte kanıtlar bulmak konusunda başarısız olmuş olmaları, ne Malta esirlerinin masumiyetini kanıtlar, ne de bu konu önemsiz bir gerçek olarak göz ardı edilebilir. Büyük çaplı katliamların yaşandığı görüşüne -belki de çok daha iyi bilen- az sayıda Türk tarihçi dışında hiç kimse karşı çıkmamaktadır. Burada söz konusu olan asıl soru, Malta Adası'nda hapsedilmiş olan Türk yetkililerin bu katliamlardan dolayı sorumlu tutulup tutulamayacaklarıdır. Bu noktada, ispat yükümlülüğü Ermenilere aittir. Kanımca Ermeniler, şimdiye kadar ne bir mahkemeyi ne de bir tarih araştırmacısını bu trajik olayların yaşandığına ikna edebilecek yeterlikte deliller ileri sürmeyi başarmış değildirler.

III. KISIM

TARİHİN YENİDEN İNŞASI: BİLDİKLERİMİZ VE BİLMEDİKLERİMİZ

8. BÖLÜM
KAYNAKLAR

Türk belgelerinin I. Dünya Savaşı'nın sonunda büyük ölçüde imha edilmiş veya ortadan kaybolmuş olmalarına rağmen, 1915-1916 yıllarında yaşanmış trajik olaylarla ilgili tarihsel bilgilerin yeniden inşa edilmesi için çok sayıda kaynak mevcuttur. Elimizde Amerika, Almanya ve Avusturya konsolosluklarının yetkililerinin raporları ve Anadolu'daki tehcir uygulamalarına tanık olan Protestan misyonerlerin ifadeleri bulunmaktadır. Alman Askerî Misyonu'ndaki birçok subay anılarını yazmıştır. Sonuncu fakat aynı derecede önemli olarak, tehcirden kurtulan bazı Ermeniler de hatıralarını yazmışlardır. Bunların hepsi zengin bir bilgi kaynağı oluşturmaktadır. Bazı durumlarda, bir kaynağın güvenilirliğini doğrulamak veya artırmak için diğer bir veya birkaç kaynakla karşılaştırma yaparak kontrol etmek mümkün olmaktadır. Fakat ne yazık ki, mevcut bilgilerin hepsi aynı ölçüde güvenilir değildir -ki bu durum, aslında hiç de şaşırtıcı değildir. Bu nedenle söz konusu hadiselerin bazı yönleri, diğerlerine göre daha iyi aydınlanmaktadır. Sıradaki bölümde, tehcir ve taktilin incelenmesi için kullanılan başlıca kaynakların fayda ve anlamını ele alacağım.[1]

1 Birincil ve ikincil kaynaklardan oluşan, güncel olmamasına rağmen giriş niteliğinde iyi bir kaynakça için, bkz. Richard G. Hovannisian, der., *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915–1923.*

TÜRK ARŞİVLERİ

Son yirmi yılda Ermeni katliamlarına yönelik ilginin ve Batılı akademisyenlerin Türklerin elindeki belgesel delillere erişme taleplerinin yeniden artmış olması nedeniyle, Türk devleti, 1982 yılından itibaren, Ermeni meselesiyle ilgili belgelerin modern Türkçeye çevrilmesi ve yayınlanması çalışmalarına başladı. Hatta bu belgelerden oluşan üç ciltlik bir eser, İngilizceye tercüme edilerek 1982 ila 1983 ve 1989 yıllarında yayınlandı.[2] Tercüme kalitesi düşük olan bu yayının siyasal bir gayesi olduğu açıkça ifade ediliyordu. Serinin ikinci cildinin giriş kısmında editörün belirttiği gibi:

> Bu eserde yayınlanan belgeler ile I. Dünya Savaşı yıllarında Türk halkının maruz kaldığı mezalim ve katliamlar bir kez daha listelenerek gözler önüne serilmektedir. Ayrıca bu belgeler, Osmanlı idaresinin din, ırk veya başka bir özellik gözetmeksizin tüm vatandaşlarına adil ve eşit muamele yaptığını açıkça göstermektedir.[3]

Yayınlanan belgelerde neredeyse sadece Ermenilerin ihtilalci faaliyetlerine odaklanılıyordu. Ermeni tehcirinden veya Ermenilerin mallarına el konmasından bahseden neredeyse hiçbir belgeye yer verilmiyordu.

1990 Ocak'ında Türk Dışişleri Bakanı, Türk arşivlerinin açılacağını müjdeledi. Bu kararın asıl amacının Ermenilerin soykırım suçlamalarını etkisiz hâle getirmek olduğu söyleniyordu. Dışişleri Bakanı, ayrıca, Batılı araştırmacıların Ermenilere yapılan muamelelerle ilgili arşiv materyallerini mikrofilme kaydetmelerine izin verileceğine dair söz verdi. Bu duyurunun yapıldığı dönemde, belgelerin henüz yüzde 9'u tasnif edilmişti; dolayısıyla araştırmacıların açılacak arşivlerde neler bulabileceklerini önceden tahmin etmek mümkün değildi. Bu karar, tüm akademisyenler tarafından memnuniyetle karşılandı; bununla birlikte bazı yazarlar, bu

2 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians;* Ökte, *Ottoman Archives.* Türk Dışişleri Bakanlığı resmî web sitesi (www.mfa.gov.tr), "Diplomatik Arşivler" bağlantısı altında, Ermeni meselesine dair Türkçe dilinde ve İngilizce özetlenmiş 272 adet belge sunulmaktadır.

3 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians*, cilt 2, s. XI.

yeni programı yürütmekle görevlendirilen tarihçilerin taraflı bir tutum takınmasından kaygı duyduklarını ve Türkiye'nin tehcirle ilgili resmî görüşüne zarar veren belgelerin ortadan kaldırılması ihtimalinden dolayı endişeli olduklarını belirtiyorlardı.[4] Dadrian ise arşivlerin açılmasında yaşanan gecikmeyi, "kayıtların arındırılması" için fırsat yaratıldığı şeklinde yorumlamaktadır.[5]

1989 yılından beri arşivlere erişim sağlanırken ortaya konan tutumun, bu endişeleri yatıştırmaya yardımcı olduğu söylenemez. Örnek vermek gerekirse, 1991 ila 1992 yılları arasında bazı Türk arşivleri üzerinde yedi ay boyunca çalışma fırsatı bulan Amerikalı araştırmacı Ara Sarafian, Türk görüşüne yakın durdukları bilinen Stanford Shaw, Justin McCarthy ve Kemal Karpat gibi diğer araştırmacılara açılan arşivlere erişim taleplerinin reddedilmesinden yakınıyordu.[6] Devlet Arşivleri Müdürü İsmet Binark ise Sarafian'ın diğer araştırmacılardan farklı bir muamele gördüğünü kabul etmiyordu.[7] Sarafian, 1995 yılında gerçekleştirdiği ikinci bir ziyaretin ardından, "tasnif edilmiş malzemelere erişmekte hiçbir güçlükle karşılaşmadığını ve önceki araştırma gezilerinde görmekten alıkonduğu belgeleri görmesine izin verildiğini" bildirdi. Yine de Sarafian, "bu materyallerin diğer akademisyenlerin incelemesine açılmasından önceki yıllar boyunca, taraflı yazarlara özel ve ayrıcalıklı erişim sağlandığını" ve bunun bir sonucu olarak akademik değerlere zarar veren bir çifte standart uygulandığını savunmaya devam etti.[8] Bunun üzerine, devlet arşivleri müdürü, Sarafian'ın bu suçlamalarını bir kez daha reddetti ve "Ermeni kökenli olan yazarın bu memnuniyetsizliğinin, peşin hükümlü tezine yarayacak bir delil bulamamasından kaynaklanıyor olabileceğini" belirtti.[9]

4 Speros Vryonis, Jr., *The Turkish State and History: Clio Meets the Grey Wolf*, s. 104–5.
5 Dadrian, "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide", s. 303.
6 Ara Sarafian, "The Issue of Access to Ottoman Archives", *Zeitschrift für Türkeistudien* 6 (1993): 98.
7 İsmet Binark, "Letter to the Editor", *Zeitschrift für Türkeistudien* 7 (1994): 287–89.
8 Ara Sarafian, "Research Note: The Issue of Access to Ottoman Archives Revisited", *Zeitschrift für Türkeistudien* 7 (1994): 291.
9 İsmet Binark, "Comment", *Zeitschrift für Türkeistudien* 8 (1995): 267.

Sarafian'ın anlattığına göre, bu hadise, yazarın 1995 yazında önceden Türk yazarlar tarafından alıntılanmış olan kayıtlara erişiminin bir kez daha reddedilmesi ve bir güvenlik görevlisi tarafından tartaklanması ile son buldu. Sınır dışı edilmekle tehdit edilen Sarafian, bundan kısa bir süre sonra Türkiye'yi terk etti. Bir süre sonra meslektaşlarından duyduğuna göre, gıyabında sınır dışı edilme kararı verilmişti. Alman meslektaşı Hilmar Kaiser de özetle "disiplinle ilgili nedenlerle" sınır dışı edilmişti. Sarafian, Türk makamlarını "arşivleri açma politikası güdüyor gibi göründükleri hâlde, en önemli akademisyenleri bu belgelere erişimden men etmekle ve Türklerin milliyetçi gündemini destekleyen yandaşları yüreklendirmekle" suçlamaktadır.[10] Sarafian ile Kaiser'in sınır dışı edilmeleriyle neticelenen olaylarla ilgili Türk tarafının yorumuna ise hiçbir kaynakta rastlamadım.

Türk Genelkurmay Başkanlığı, Osmanlı ordusunun I. Dünya Savaşı'nda oynadığı rolü belgeleyen ve "kapsamlı ve doğruluğuna güvenilebilir" nitelikte olduğu söylenen 27 ciltlik bir tarih serisi yayınlamıştır.[11] 1970'li yılların başlarında Dyer, Ankara'daki Türk Genelkurmay Başkanlığı'nın tarih arşivlerinde geniş bir araştırma yapma şansını yakalamıştır. Bununla birlikte Zürcher, 1996 yılında, Türk Genelkurmay Başkanlığı arşivlerinin "yabancılara (ve hatta Türk akademisyenlerin büyük bir kısmına) neredeyse tamamen kapalı tutulduğunu" belirtmiştir.[12] Erickson'a arşive erişme izni tanınmıştı, fakat yazar Türk belgeleriyle ilgili genel durumdan dolayı pek de coşkulu değildi. Yazarın "Devasa Türk arşivinin yalnızca bir bölümü araştırmacılara açık tutuluyor ve bunlar da Türk makamları tarafından titiz bir şekilde kontrol ediliyor" şeklindeki yorumu,[13] mevcut durumu doğru bir biçimde yansıtmaktadır.

10 Ara Sarafian, "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide", *Armenian Forum* 2, no.: 1 (Bahar 1999): 43–44.
11 Erickson, "The Turkish Official Military Histories of the First World War", s. 190.
12 Zürcher, "Between Death and Desertion", s. 237.
13 Erikson, *Ordered to Die*, s. 96.

ALMAN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI'NIN SİYASİ ARŞİVİ

Alman Dışişleri Bakanlığı'na ait arşivler tamamıyla tasnif edilmiş ve tüm bölümleriyle araştırmacılara açılmış durumdadır. Siyasi Arşiv'de, Türkiye'deki Almanya Büyükelçiliği'nin ve Anadolu'daki Almanya konsolosluklarının raporlarına yer verilmektedir. Bu malzemeler, 1915-1916 olaylarıyla ilgili bilgi veren en önemli kaynaklardan birini teşkil etmektedir. Konsolosluklara ait raporların bir kısmında Ermeni muhbirler tarafından nakledilen bilgiler yer alsa da, raporların çoğu konsolosların şahsi gözlemlerine dayanmaktadır.

1919 senesinde Alman misyoner ve Şarkiyatçı Johannes Lepsius (1858-1925), Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinden seçtiği 444 belgeden oluşan bir koleksiyonu *Deutschland und Armenien 1914–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke* (Almanya ve Ermenistan 1914-1918: Diplomatik Belgeler Koleksiyonu) adı altında yayınladı.[14] Abdülhamit yönetimi altında 1890'lı yıllarda Ermenilerin katledilmesini protesto eden kitabını daha 1897 yılında yayınlamış olan Lepsius, meşhur bir Ermeni dostuydu.[15] 1915 yılının Temmuz ila Ağustos ayları arasında İstanbul, Sofya ve Bükreş'te üç hafta geçirdi ve bu kentlerden en son cereyan eden katliamlarla ilgili malzeme topladı. Bir yıl sonra, *Bericht über die Lage des armenischen Volkes in der Türkei* (Türkiye'deki Ermeni Halkının Durumuna İlişkin Rapor) adlı kitabını yayınladı.[16] Türk yönetiminin itirazları sonucunda, bu müttefiki ile arasının açılmasını istemeyen Alman sansür makamı, satılmasına izin verilen nüsha sayısını kısıtlayarak kitabın daha fazla çoğaltılmasını ve dağıtılmasını engelledi. 1918 senesinde Alman Dışişleri Bakanlığı'na başvuran Lepsius, İtilaf Devletleri ile birçok Ermeni ve Türk tarafından ortaya atılan ve Almanya'yı dünya savaşı esnasında Ermeni tehcir ve taktili ile suçlayan iddiaları

14 Bu kitap, Tempelverlag tarafından Postdam'da yayınlanmıştı. Yeni bir basımı, 1986 yılında Donat und Temmen (Bremen) tarafından yayınlanmıştır.

15 Johannes Lepsius, *Armenien und Europa: Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland.*

16 1916'da Postdam'da Tempelverlag tarafından basılmıştı. 1918 yılında Paris'te Fransızca tercümesi ortaya çıkmıştır.

araştırmak için, kendisine bakanlığa ait dosyalara erişim hakkı tanınmasını talep etti. Bu konuda bir Beyaz Kitap yayınlama niyetinde olan Alman Dışişleri Bakanlığı, talebini derhal kabul etti; bunun sonucunda Lepsius, bir yıl sonra, 444 belgeden oluşan koleksiyonu yayınladı. Bu kitabı hazırlarken, Lepsius'a Dışişleri Bakanlığı'na ait tüm belgesel malzemelere erişim ve kitabında yayınlamak için uygun gördüğü tüm belgeleri seçme hakkı verilmişti.[17]

Lepsius'un 1919 yılında yayınladığı koleksiyonda yer alan bazı belgelerdeki metinlerin, Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinde tutulan orijinaller ile tutarsızlık içinde olduğu biliniyordu. 1998 senesinde Wolfgang Gust, Lepsius'un kitabının yeniden gözden geçirilmiş bir versiyonunu İnternet üzerinden yayınlayınca, metindeki eksiklikler ve tahrifat ortaya çıkmış oldu.[18] Asıl metin ile Lepsius'un versiyonu arasındaki farklılıkların, o ana dek düşünülenden daha fazla olduğu görülüyordu; 44 belge içerisinden yalnızca birkaçı orijinalinin tam bir kopyasıydı. Anlaşılan o ki Lepsius'a verilenler içeriğiyle oynanmış belgelerdi ve bu değiştirmelerin büyük bir kısmı, Dışişleri Bakanlığı'nda görev yapan Türk yanlısı memurların eseriydi. Geriye kalan bazı ilave değişiklikleri de Ermeni dostu olduğu kadar aynı zamanda vatansever bir Alman olan Lepsius tarafından bizzat yapılmıştı.[19] Dolayısıyla bu önemli Alman diplomatik belgelerinin tam nüshalarını okumak isteyen araştırmacıların, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerine veya Wolfgang Gust tarafından yayınlanan versiyona müracaat etmeleri gerekmektedir. Bununla birlikte, belgelerin orijinalleri bile tüm tutarsızlıkları çözümlemeye yetmemektedir. Buna örnek olarak iki Danimarkalı Kızıl Haç hemşiresinin Erzincan'dan Sivas'a yaptıkları yolculukla

17 Tessa Hofmann, "German Eyewitness Reports on the Genocide of the Armenians, 1915–16", *A Crime of Silence: The Armenian Genocide*, haz. Permanent People's Tribunal, s. 63.

18 Gust, "Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel 'Deutschland und Armenien' herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke".

19 Wolfgang Gust, "Magisches Viereck: Johannes Lepsius, Deutschland und Armenien", 25 Eylül 2001 tarihinde Berlin'de verdiği konferansın genişletilmiş versiyonu, s. 2–10 (www.armenocide.de); Hofmann, *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht*, Önsöz.

ilgili hazırladıkları rapor verilebilir. Bu raporun bir versiyonunda, onların bir yamacın kenarına dizilmiş hâlde duran yaklaşık yüz Ermeni işçi gördüklerini okuruz ve bu gözlemin hemen ardından şu cümle gelir: "Bundan sonra ne olacağını anlamıştık". Aynı belgenin başka bir versiyonunda ise cümle şöyledir: "Bundan sonra ne olacağını anlamıştık ama ne olduğunu görmedik [*Wir wussten was nun geschehen würde, sahen es aber nicht*]."[20] Lepsius koleksiyonuna dâhil olmayan bu iki belge, Alman yetkililerin belgesel deliller üzerinde ne derece oynadıklarını ortaya koymaktadır.

Ermeni kamplarını görmüş yazarlar, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın elindeki arşivlerin özellikle önem taşıdığını belirtmektedirler. Dadrian, bu bol belgeleme sayesinde "Ermeni soykırımının inkâr edilemezliğinin çok daha yüksek bir noktaya vardığını" savunmaktadır.[21] Alman kayıtlarının kesinlikle paha biçilemez olduğuna katılıyorum ve Dadrian'ın altını çizdiği gibi, Alman diplomatların nazarında Ermeni cemaatinin tehcir edilmesi ile imha edilmesinin eşdeğer olduğunu kabul ediyorum. Bu kayıtlar, özellikle de Anadolu'dan gelen konsolosluk raporları, Ermeni muhacirlerin çektikleri dehşet verici acıları ve katliamların meydana gelişini daha iyi kavramamıza yardımcı olmaktadır. Fakat Ermenilerin iddialarının aksine, bu arşivler İstanbul'daki merkezî hükümetin bu cinayetlerden sorumlu olduğunu kanıtlamamaktadır (bkz. 10. Bölüm).

OLAYLARA TANIK OLMUŞ DİĞER ALMANLAR

Türkiye'nin en önemli müttefiki olan Almanya, Türkiye topraklarında büyük bir askerî misyon kurmuştu ve bu misyon, Anadolu ve Mezopotamya'da hacmini korumayı daima başardı. Askerî Misyon'a mensup subayların bazıları Türk ordusuna ait birliklere komuta ettiler veya Türk ordusunda kurmay olarak görev yaptılar. Diğerlerine (örneğin Bağdat Demiryolu'ndakilere) idarî

20 PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7252) ve PA, T, 183/44/A24663 (mikrofilm 7152). İkinci versiyonda, iki hemşire gerçekte ne olduğunu görmediklerini kabul etmektedirler.

21 Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide*, s. 4.

görevler verildi. Askerî doktorlar, Türk ordusunda temizlik ve sağlık hizmetlerinin iyileştirilmesi için çalıştılar. Tüm bu görevlerde hizmet veren Alman subaylar, her ne kadar Türkçeyi iyi bilmeseler ve tercümanlar yoluyla iletişim kursalar dahi, Ermeni tehcirinin ilerleyişini gözlemlemek için mükemmel bir konuma sahiplerdi. Bu subayların raporları, Alman Dışişleri Bakanlığı'nın arşivlerinde bulunmakta ve çok değerli bilgiler içermektedir.

Savaşın sona ermesinin ardından, bu subayların bir kısmı hatıralarını yayınladı. Bu askerî yazarlar arasında en iyi tanınanlar Colmar von der Goltz, Friedrich Kress von Kressenstein, Otto Liman von Sanders, Ludwig Schraudenbach, Theodor Wiegand ve Avusturyalı askerî ataşe Joseph Pomiankowski'dir. Bu anı kitapları, savaş zamanında yapılmış tehcire dair mühim bir kaynak teşkil etmektedirler.

Buna karşın, soykırımın "en büyük şahidi" olarak adlandırılan[22] şair ve yazar Armin T. Wegner'in çalışmalarının güvenilir olmadığı ortaya çıkmıştır. Gönüllü bir sağlık ekibinde görev yapan genç bir teğmen olan Wegner, tehcir ve taktilden haberdardı. 1915 ve 1916 yıllarında Bağdat ile Halep arasında yaptığı yolculuklarda Wegner, tehcir edilen Ermenilerin çektikleri dehşet verici acıları gözlemledi ve fotoğraf çekilmesini yasaklayan emirlere rağmen fotoğraf çekme fırsatı buldu. Wegner bu bilgileri Lepsius'a ve sonradan Dışişleri Bakanı olacak olan Walter Rathenau'ya gönderdiyse de, savaş dönemi Almanyası'nda Wegner'in bulgularının yayınlanması konusunda birtakım güçlüklerle karşılaşıldı ve bunların basılması için 1919 ve 1920'ye dek beklemek zorunda kalındı.[23] Wegner, ayrıca, 1919 Ocak'ında Başkan Woodrow Wilson'a bir açık mektup göndererek, Ermenilerin vahşice zulümlerde verdikleri kayıpların giderilmesi için bir Ermeni devleti kurulması ve Ermeni meselesine

22 Hofmann, "German Eyewitness Reports on the Genocide of the Armenians", s. 65. Profesör Hofmann, aşağıda bahsedilen 1996 tarihli bir kitapta ve 2001 yılının Eylül ayında Berlin'de benimle yaptığı bir görüşmede, önceden Wegner'i gereğinden fazla övdüğünü kabul etmiş ve Wegner'in şahitliğini güvenilmez bulduğunu açıklamıştır.

23 Bu tür yayınlar arasında en önemli ve en meşhur olanı için bkz. Armin T. Wegner, *Der Weg ohne Heimkehr: Ein Martyrium in Briefen.*

artık bir çözüm getirilmesi yönündeki dileklerini iletti. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı'na gönderdiği mektuptan alıntılanan aşağıdaki parça, genellikle sempatik bir eleştirmen olarak bilinen Tessa Hofmann'ın "acıma duygusu uyandırmak üzere yapılan [pathos] hararetli bir mübalağa" olarak tanımladığı üslubun bir örneğidir:[24]

Çocuklar ağlaya ağlaya can verdi, erkekler kayalıklardan ölüme atladı, kadınlar öz çocuklarını kuyulara attı ve hamile analar türküler yakarak kendilerini Fırat'ın sularına bıraktılar. Dünyanın en acı ölümleriyle, yüzyıllar boyunca görülmüş en acı ölümlerle yitip gittiler. Yeni doğmuş öz çocuklarını pişiren kadınlar, kendi dışkılarını yiyen delirmiş adamlar gördüm. Jandarmaların çalmasından korktukları altınlarını yutan annelerinin henüz soğumamış cansız bedenlerini yarıp, midelerinde o altınları arayan genç kızlar gördüm.[25]

Wegner bir şairdi ve Hofmann'ın da belirttiği gibi, "kendini en acıklı olaylarla meşgul etmeye" yatkın biriydi.[26] Fakat Wegner'in Ermenilerin başına gelen trajedi hakkındaki çalışmasında tek sorun, acıma duygusunu aşırı miktarda körüklemesi ve mübalağaya sıklıkla başvurması değildi. 1993 yılında Alman akademisyen Martin Tamcke, Wegner'in tehcir üzerine yazdıklarını ayrıntılı ve eleştirel bir şekilde inceledi. Tamcke, Wegner'in yayınlanmış çalışmaları ile bu çalışmada temel aldığı -ve 1978 yılında Wegner'in ölümünün ardından kullanıma müsait hâle gelen- günlüğünün aslını karşılaştırdı. Bu karşılaştırma sonucunda çok sayıda tutarsızlık gözler önüne serildi. Ayrıca Mezopotamya'daki kamplarda hüküm süren koşullarla ilgili elde bulunan diğer kayıtlarla karşılaştırıldığında, esasa dair önemli farklılıklar tespit edildi. Bunun sonucunda Tamcke, Wegner'in Ermeniler ve dostları tarafından kendisine verilen "soykırımın en önemli şahidi" ismini kesinlikle hak etmediğine

24 Tessa Hofmann, *Armin T. Wegner: Writer, Eyewitness and Photographer of the Armenian Genocide*, s. 7.

25 Aktaran Hofmann, "German Eyewitness Reports on the Genocide of the Armenians", s. 66. Mektubun daha farklı bir tercüme ile sunulan tam metni için bkz. Andonian, *Memoirs of Naim Bey*, s. 72–84.

26 Hofmann, *Armin T. Wegner*, s. 7.

karar verdi. Ona göre, Wegner'in yayınlanmış çalışmalarının Ermeni tehcirinin güvenilirliği ispatlanmış bir kaynağı olarak değerlendirilmesi mümkün değildir; bu çalışma tarihin alanına değil, "[efsane] hayal alemi"ne girmektedir.[27]

İNGİLİZLERİN MAVİ KİTABI: "OSMANLI İMPARATORLUĞU'NDA ERMENİLERE YÖNELİK MUAMELE"

1916 yılında İngiliz hükümeti, 1915 ila 1916 yıllarında Osmanlı Devleti'nde Ermenilere yönelik muameleyle ilgili olarak parlamento tarafından hazırlanan bir Mavi Kitap yayınladı.[28] Çalışmayı kaleme alanlar, eski bir Ermeni dostu olan Lord James Bryce ve [Wellington House olarak anılan] Savaş Propaganda Bürosu'nda yeni kurulan İstihbarat Dairesi'nin kâtibi ve Oxfordlu genç bir tarihçi olan Arnold Toynbee idi. Lord Bryce, 1915 yılında yayınlanmış olan *Report of the Committee on Alleged German Outrages* (Alman Vahşeti İddiaları Hakkında Heyet Raporu) adlı çalışmanın yazarıydı. Bu raporun "savaşın bizzat en büyük mezalimlerinden birini teşkil ettiği" savunulmaktadır.[29] Toynbee de yine 1915 yılında yayınlanmış olan *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation* (Ermeni Mezalimi: Bir Ulusun Katledilmesi) başlıklı kitapçığı hazırlamıştı.[30] 1916 yılında ortaya koydukları bu kapsamlı derlemede Bryce ve Toynbee, 149 belge ve Osmanlı Ermenilere dair tarihsel ve istatistikî arka plan bilgileri sundular. Belgesel materyalin büyük bir kısmı Amerikalı kaynaklardan alınmıştı: bu iki kaynak, Amerika Birleşik Devletleri Dışişleri Bakanlığı ve Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri He-

27 Martin Tamcke, *Armin T. Wegner und die Armenier: Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen*, s. 220. Günlüğün orijinal hâli ile yayınlanmış versiyonu arasındaki ve hatta (başta Lepsius'un yazdıkları olmak üzere) diğer raporlar ile arasındaki tutarsızlıkların bir listesi için bkz. s. 242–45.

28 Mavi Kitabın asıl ismi *Miscellaneous No. 31 (1916)* idi. Basılarak satışa sunulan versiyonu için bkz. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915–16: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs by Viscount Bryce* (London: y.y., 1916). Bu edisyon, 1990 yılında J. C. ve A. L. Fawcett (Astoria, New York) tarafından tekrar yayınlanmıştır.

29 Horace Peterson, *Propaganda for War: The Campaign against American Neutrality, 1914–1917*, s. 58. Ayrıca bkz. Gary S. Messinger, *British Propaganda and the State in the First World War*, s. 73.

30 Arnold J. Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation.*

yeti (kısaca Amerikan Board Teşkilatı) idi.[31] Çalışma 1916 yılında yayınlandığı sırada, Ermeni katliamlarıyla ilgili rapor hazırlayan kişilerin büyük bir kısmı hâlen Türkiye'de ikamet ediyordu; dolayısıyla kişilerin ve -birçoğunun- yaşadıkları yerlerin isimleri saklı tutuldu. Kişi ve yer isimleri, gizli bir dosya olarak ayrıca neşredildi.[32]

Türk yazarlar, Bryce-Toynbee raporunu bir savaş propagandası olarak değerlendirip reddettiler. Gürün'e göre, Mavi Kitap, İngilizlerin "Ermeni katliamlarıyla ilgili söylentiler" yayma çabalarının tipik bir örneği ve "Ermeni kaynaklara veya Ermenilerin tarafını tutan kişilerin ikinci hatta üçüncü elden tanıklıklarına" dayanan, güvenilirliği kanıtlanmamış belgelerle süslü "bir katliam masalıdır."[33] Enver Ziya Karal'a göre, İngiliz raporu, "tek yönlü bir propagandadan başka bir şey değildir."[34] Bununla birlikte, Sarafian gibi yazarlar, Mavi Kitap'ın "verileri sunuşundaki açıklık ve içerdiği itinalı analiz açısından, yüksek bir belgesel kaliteye sahip olduğunu" ileri sürmektedir.[35]

İngiliz hükümetinin Ermenilere yönelik Türk mezalimi hakkında bir derleme hazırlanmasını, özellikle Amerikan kamuoyunu etkilemek üzere, propaganda amacıyla sipariş ettiği bilinmektedir. Dışişleri Bakanlığı, 1915 Ekimi'nde Saint Petersburg'da bulunan G. Buchanan'dan "Ermenilere yapılan mezalimle veya Ermeni

31 Ara Sarafian, "The Archival Trail: Authentication of *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–16", Remembrance and Denial* içinde, haz. Hovannisian, s. 53–54. Bu materyalin iletilmesinde başlıca rol oynayan kişi, aynı zamanda üç farklı örgütün (Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri Heyeti'nin, Ermeni Mezalimi Komitesi'nin ve Ermenistan ve Suriye için Amerikan Yardım Komitesi'nin) başkanı olan James L. Barton idi.

32 Büyük Britanya, Parlamento Raporları, *Key to Names of Persons and Places Withheld from Publication in "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–16".* Bu dosyanın bir nüshası için bkz. NA, RG 59, 867.4016/307. Mavi Kitap'ın editörlüğünü Ara Sarafian'ın üstlendiği bir versiyonu, 2000 senesinde New Jersey'deki Gomidas Institute of Princeton tarafından yayınlanmıştır ve bu baskıya tüm isimler eklenmiştir.

33 Gürün, *The Armenian File*, s. 219, 43.

34 Enver Ziya Karal, *Armenian Question (1878–1923)*, çev. Şekip Engineri, s. 18.

35 Sarafian, "The Archival Trail", s. 52.

muhacirlerle ilgili herhangi bir fotoğrafın" var olup olmadığını soruşturmasını istemişti, lâkin "bu tür fotoğraflar Amerika'da çok işe yarayabilirdi."[36] Toynbee'nin de yıllar sonra yazdığı gibi, Almanlar, Rusya'da ordunun Yahudi halka karşı işlediği vahşet suçlarından istifade etmişlerdi. Büyük bir nüfuza sahip olan Amerikan Yahudi cemaatinin İtilaf Devletleri'ne sırt çevirmesinden ve ABD'de İngiliz karşıtı cepheyi güçlendirmesinden endişe eden İngiliz yönetimi, "buna karşı en hızlı şekilde harekete geçilmesine" karar verdi. İngilizlerin şansı yaver gitti ve kullanılacak uygun bir koz bulundu. Toynbee'nin belirttiği gibi, "Eğer Rus vahşeti İngiltere ile Fransa aleyhinde kullanılabiliyorsa, Türk vahşeti de Almanya ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'na karşı kullanılamaz mıydı? Majestelerinin hükümetinin, Türkler tarafından Ermenilere yapılanlar hakkında bir Mavi Kitap hazırlaması için Lord Bryce'a başvurmasının altında Whitehall'un yürüttüğü bu mantık yatıyordu."[37] Akaby Nassibian'ın açıkladığı gibi, askerî açıdan çok ihtiyaç duyulan bir dönemde, Ermeni tehcir ve öldürmeleri hakkında istihbarat toplamak, "Dışişleri Bakanlığı'nın tecrübeli elleriyle yürüttüğü Amerika'da İttifak Devletleri'ne duyulan sempatiyi azaltma politikasının bir ayağını ve aracını teşkil ediyordu."[38] İngilizlerin Mavi Kitap'ı, Sarafian'a göre, "Amerikalılar tarafından hazırlanan Türk karşıtı propaganda amaçlı raporların kullanımının mükemmel bir örneğidir."[39]

Toynbee, daha sonra, hem kendisinin hem de Lord Bryce'ın İngiliz hükümetinin siyasî gayesinden bihaber olduklarını açıklamıştır. Eğer durumdan haberdar olsalardı "ne Lord Bryce'ın, ne de kendisinin Majestelerinin hükümeti tarafından verilen bu görevi aynı samimiyetle yerine getiremeyeceklerini" belirtmiştir: "Lord Bryce ile benim amacımız, gerçekleri ortaya çıkarmak ve bunları kamuoyuna

36 Dışişleri Bakanlığı'ndan G. Buchanan'a, 11 Ekim 1915, FO 371/24881/148680.
37 Arnold J. Toynbee, *Acquaintances*, s. 151. Ayrıca bkz. Michael L. Sanders ve Philip M. Taylor, *British Propaganda during the First World War, 1914–18*, s. 178.
38 Akaby Nassibian, *Britain and the Armenian Question, 1915–1923*, s. 79.
39 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. XIV.

duyurmaktı -ki bu sayede nihayet harekete geçilebilsin."[40] 1966 yılında yazdığı bir mektupta ise, Toynbee "İngiliz Hükümeti'nin Lord Bryce'tan Mavi Kitap'ı derlemesini istemesinin nedeninin propaganda olduğunu, fakat Lord Bryce'ın bu görevi kabul etmesinin ve [Toynbee'nin] Bryce için çalışmasının sebebinin gerçeğin öğrenilmesini sağlamak" olduğunu belirtmektedir.[41]

Son tahlilde, tabii ki, İngilizlerin Mavi Kitap'ının bir tarihsel bilgi kaynağı olarak taşıdığı önem, kitabın hazırlanma sebeplerinden bağımsız değerlendirilmelidir. Bu açıdan bakıldığında, hem Türk hem de Ermeni tarafının ileri sürdüğü iddiaların abartılı olduğu sonucuna varılmaktadır. Mavi Kitap'taki belgesel materyaller, ne propaganda aracı oldukları öne sürülerek göz ardı edilebilir, ne de (tek başlarına) tarihsel kati delil teşkil ettikleri söylenebilir. Mavi Kitap'ta yer verilen kayıtlarda, tehcir ve taktile dair önemli ayrıntıların yer aldığı doğrudur; bununla birlikte bunların "çoğunu olaylara bizzat tanık olmuş kişilerin anlattığı" yönünde Lord Bryce'ın verdiği teminatın aksine,[42] belgelerde tasvir edilen zulümlerin büyük kısmının ikinci el bilgilere dayandığı anlaşılmaktadır.[43]

Kitabın önsözünde Lord Bryce, "farklı yerlerde meydana gelmiş ve aynı ya da çok benzer nitelikler taşıyan olaylara dair ifadelerin, farklı ve bağımsız tanıklar tarafından verildiğini" ve bundan dolayı "katliamların ve tehcirin İstanbul'dan gelen genel emirlerle gerçekleştirildiğine" inanmak için yeterli sebep olduğunu savunmaktadır.[44] Ne var ki bu çıkarım, sağlam bir temele dayanmamaktadır. İlk olarak, tehcir her yerde aynı şekilde uygulanmamıştır. İkinci olarak, tehcirin İstanbul'daki merkezî hükümet tarafından emredildiği kimsenin inkâr etmediği bir gerçek olmakla beraber,

40 Toynbee, *Acquaintances*, s. 149.

41 Toynbee'den Etmekjian'a, 16 Mart 1966, aktaran Lillian Etmekjian, "Toynbee, Turks and Armenians", *Armenian Review* 37, no. 3 (Güz 1984): 61.

42 Bryce'tan Grey'e, 1 Temmuz 1916, Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. XVI.

43 James Morgan Reed'in benim de katıldığım bu çıkarıma vardığı eseri için bkz. James Morgan Read, *Atrocity Propaganda: 1914–1919*, s. 221.

44 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. XXIII.

Mavi Kitap'ta meydana gelen katliamlardan hükümetin sorumlu olduğuna dair hiçbir delil bulunmamaktadır. Sonuç olarak, Bryce ve Toynbee tarafından toplanan materyallerden oluşan koleksiyon önemli bir derleme teşkil etmektedir; fakat bunun Sarafian'ın iddia ettiği türde "örnek teşkil eden akademik bir çalışma" ve "Ermeni soykırımı ile ilgili tarihyazımı açısından tam bir mihenk taşı" olmadığı kesindir.[45]

AMERİKAN ARŞİVLERİ

ABD'nin 6 Nisan 1917 tarihinde Almanya'ya savaş ilan etmesi üzerine, Türkiye, Amerika ile diplomatik ilişkilerini kesti ve Amerikalı diplomat ve konsoloslar ülkeyi terk etmek zorunda kaldılar. O ana dek görevlerini Türkiye'de sürdürmüş olan Amerikalı diplomatların, Ermeni tehcirini gözlemlemeleri mümkün olmuştu. Dışişleri Bakanlığı, Ermenilerin durumuna dair raporları, Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri Heyeti'nin başkanı olan Papaz James L. Barton ile paylaştı. Barton, hayatta kalan mağdurlar için para toplamak amacıyla tehcir ve taktil ile ilgili raporları yayınladı. Amerikalı diplomatların 1915-1916 olaylarıyla ilgili hazırladıkları raporlar, College Park, Maryland'deki Ulusal Arşiv'de bulunmaktadır ve ayrıca Ara Sarafian tarafından özenle hazırlanmış bir baskıda da yayınlanmıştır.[46]

Konsolos raporları arasından en değerlisi, Harput'taki Amerika Konsolosu olan Leslie A. Davis'in tanık olduğu olayları anlattığı kayıttır. 1912 senesinden itibaren Dışişleri Bakanlığı'nda meslekten yetişme memur olarak görev yapan Davis, 1914 Martı'nda Harput'a gelmiş ve 1917 Mayısı'na dek bu görevi sürdürmüştü. Dolayısıyla Doğu Anadolu'dan gelen tehcir kafilelerinin yolu üzerinde önemli bir geçiş noktası teşkil eden Harput'ta tehcire bizzat tanık oldu. Elimizde gönderdiği şahsi mektuplar, telgraflar ve ABD'ye dönmesinin ardından Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı 132 sayfadan

45 Sarafian, "The Archival Trail", s. 58.

46 NA, RG 59, 867.4016; Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*. Ayrıca bkz. Sarafian, "The Paper Trail: The American State Department and the *Report of Committee on Armenian Atrocities*", *Revue du Monde Arménienne Moderne et Contemporaine* 1 (1994).

oluşan 9 Şubat 1918 tarihli nihai rapor bulunmaktadır. Davis, Türkçe bilmiyordu. Raporlarında Türklerin ve Ermenilerin kendisine verdikleri bilgilerden ve Harput'ta yaşayan diğer yabancıların kendisine sağladığı istihbarattan yararlanıyordu. Buna rağmen, olup bitenleri tam olarak öğrenip anlayabilmek için elinden gelen çabayı gösterdi. Kitlesel infazların gerçekleştirildiği bölgelere yaptığı birkaç geziyle ilgili raporları, bunlarla ilgili diğer belgelerin çok az sayıda olması bakımından ayrı bir öneme sahiptir.[47]

1913 Kasımı'ndan 1916 Şubatı'na dek İstanbul'daki Amerika Büyükelçisi olarak görev yapan Henry Morgenthau, bir şehir planlamacısı ve Woodrow Wilson'ın 1912 başkanlık seçimlerinde yürüttüğü kampanyanın yöneticisiydi. ABD'ye döndükten sonra, Morgenthau anılarını yayınlamak için izin aldı ve 1918 yılında yayınlanan *Ambassador Morgenthau's Story* [Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü] adlı kitabının birçok bölümünde, Ermeni tehcir ve öldürmelerini ele aldı.[48] Bu eser, Anadolu'daki Amerikalı konsoloslardan ve misyonerlerden aldığı raporlara ve İstanbul'daki yetkililerle kurduğu kişisel bağlantılara dayanıyordu. Ermenilerin nazarında, Morgenthau'nun kitabı, Ermeni soykırımını kanıtlayan en önemli kitaplardan biridir. Dadrian, Morgenthau'nun "Jön Türk rejiminin başındaki liderlerin soykırım yapma niyetinde olduklarını kesin olarak onayladığını ve liderlerin gerçekleştirmeyi amaçladıkları soykırımın bir gerçek olduğunu tasdik ettiğini" ifade etmektedir.[49]

1990 yılında, Amerikalı tarihçi Heath Lowry, Morgenthau'nun anılarıyla ilgili bir eleştiri yayınladı. Lowry, bu çalışmasında, Morgenthau'nun ABD hükümetinin savaş politikasında başarılı

47 Davis'in raporları için bkz. Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3. Nihai raporu, ayrı olarak Susan Blair'in editörlüğünde *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915–1917* adıyla yayınlanmıştır.

48 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*. Kitabın İngilizce versiyonu için, bkz. *Secrets of the Bosphorus* (London: Hutchinson, 1918). Kitap, Gomidas Institute tarafından tekrar basılmış ve Ann Arbor, Michigan tarafından 2000'de yayınlanmıştır. Peter Balakian'ın editörlüğündeki diğer bir yeni baskı, Wayne State University Press tarafından 2003'te yayınlanmıştır.

49 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 39.

olabilmesi için yardım etme arzusunda olduğunu açıkça belirttiğine dikkat çekiyordu. Morgenthau, Başkan Wilson'a 26 Kasım 1917 tarihinde gönderdiği bir mektupta, savaşa karşı muhalefet edenlerin ve kayıtsız kalanların bu kadar yüksek sayıda olmalarından ötürü yaşadığı hayal kırıklığını ifade ediyor ve bu durumu değiştirmeye yardım edebilecek bir kitap yazma teklifinde bulunuyordu:

Bir kitap yazmayı ve bu şekilde, yalnızca Almanya'nın Türkiye'ye ve Balkanlar'a nüfuz ettiğini değil, bu sistemin dünyanın her ülkesinde mevcut olduğunu ortaya koymayı düşünüyorum. Türkiye'de Almanya'nın şeytanca fikirlerinin etkisini açıkça okuyabiliriz -nihayet tüm zamanların en büyük suçu, zavallı Ermenilerin ve Suriyelilerin korkunç bir şekilde katledilmesiyle birlikte doruk noktasına çıktı. Bu önemli ayrıntının ve Almanya'nın bu suça azmettirmiş olduğu gerçeğinin, küçük kasabalarda ve kırsal kesimlerde yaşayan Amerikalı kitleleri, savaşta yaşanan diğer tüm olaylardan daha çok etkileyeceğine ve böylece savaşın zaferle sonuçlandırılmasının ne kadar mühim olduğu konusunda bu kitleleri ikna edeceğine inanıyorum.[50]

Lowry, Morgenthau'nun, savaş konusunda kamuoyunun desteğini kazanmak için propaganda yapma maksadında olmasının, kitaptaki abartılı ve çarpıtılmış bilgileri açıkladığını savunmaktadır. "Büyükelçi Morgenthau'nun Öyküsü"nü, bu kitabın yazılmasında temel alınan kaynaklarla (Morgenthau'nun İstanbul güncesi, Washington'a gönderdiği mesajlar ve ailesine yolladığı mektuplarla) karşılaştıran Lowry, olayların bu kaynaklarda kaydedilen versiyonları ile söz konusu kitapta anlatılan aynı karşılaşma ve tartışmaların tasvirleri arasında birçok tutarsızlık olduğunu tespit etmektedir.

İddia edilen farklılıkları bizzat kontrol ettiğimde, bunların gerçek olduğunu gördüm. Hatıratta açıkça ortaya konan -Ralph Cook'un da belirttiği- Alman karşıtı görüşlere,[51] Morgenthau'nun diplomatik raporlarında rastlanmamaktadır. Hatta Morgenthau'nun

50 Aktaran Heath W. Lowry, *The Story behind Ambassador Morgenthau's Story*, s. 2.

51 Bu görüşü savunan diğer bir yazar için, bkz. Ralph Elliot Cook, "The United States and the Armenian Question, 1894–1924", s. 129.

günlüğünde yazanlara bakılırsa, 1916 yılının başlarında ABD'ye dönerken, Berlin'deki sekreter yardımcısı Arthur Zimmermann, Morgenthau'nun "Alman hükümetine karşı olmayan tek Amerika büyükelçisi" olduğunu söylemişti.[52] Günlükte, 1915 Mayısı'nda Talat Paşa'nın Morgenthau'ya Ermeni muhacirleri korumak ve Ermenilere kötü muamele edenleri cezalandırmak üzere verdiği emirlerden bahsettiği kaydedilmektedir.[53] Fakat Türkler hakkındaki bu tür olumlu ayrıntılar kitaba dâhil edilmemiştir. Yayınlanan hatıralarda, "kana susamış ve zalim" bir adam olarak anılan Talat Paşa, hikâyenin kötü adamı olarak resmedilmektedir.[54] Oysa gerçekte Morgenthau ile bu Osmanlı Dahiliye Nazırı arasında iyi ilişkiler olduğu bilinmektedir. 14 Kasım 1914 tarihinde Morgenthau Dışişleri Bakanı Robert Lansing'e yazdığı mektupta, "Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa ile çok yakın ve samimi bir ilişki kurmayı" başardığından söz ediyordu.[55] Morgenthau'nun günlüğüne yazdığına göre, bu iyi ilişkiler büyükelçiliği boyunca devam etti. 30 Ağustos 1915 tarihinde, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ile yaptığı bir görüşmeyi anlattığı günlük yazısı, günlüğündeki buna benzer diğer birçok yazının tipik bir örneğini teşkil etmektedir: "O [Talat Paşa] çok uzlaşmacı bir hâletiruhiyeye sahipti ve kendisinden rica ettiğim çoğu şeyi kabul etti". Günlükte yazanlara bakılırsa, Enver Paşa 5 Kasım 1915 tarihinde, Morgenthau'ya Amerikalıların kendilerine karşı nazik bir tutum sergilemelerinden memnun olduğunu ve Morgenthau için "birçok şey yapmaya hazır olduğunu" söylemişti. Morgenthau, Talat ve Enver paşalarla yalnızca resmî sebeplerle sık sık görüşmekle kalmadı, aynı zamanda onları evinde verdiği yemeklere davet etti ve paşalarla beraber sıklıkla

52 LC, Morgenthau'nun günlüğü, 3 Şubat 1916, makara 5. Gomidas Institute bu günlüğü *American Diplomacy on the Bosphorus: The Diaries of Ambassador Morgenthau* adı altında, Ara Sarafian'ın editörlüğünde yayınlamayı planlamaktadır.

53 LC, Morgenthau Raporları, Morgenthau'dan Washington'a, 2 Mayıs 1915, makara 7.

54 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 239.

55 LC, Morgenthau Raporları, makara 7.

kırlık bölgelerde at binmeye gitti. Bu buluşmalarda konuşulanların büyük bir kısmı, önemsiz konularla ilgiliydi.

Kitapta, aralarında Türk veya Alman yetkililer tarafından öne sürülen görüşlerin de bulunduğu, tırnak işareti içine alınmış uzun diyaloglara yer verilmektedir. Bununla birlikte, bazı istisnalar haricinde, Morgenthau'nun kullandığı kaynaklarda bu tür kelimesi kelimesine kaydedilmiş yorumlara rastlanmamaktadır. Sözleri çeşitli aktörlerin ağızlarından çıkıyormuş gibi göstererek inandırıcılıklarını artırmak üzere tasarlanmış bu yazınsal aracı kullanma fikrinin gazeteci Burton J. Hendrick'ten çıktığı anlaşılmaktadır. Hendrick, kitabı Morgenthau adına yazmış olan asıl kişidir ve kendisine kitabın telif hakları üzerinden bir pay verilmiştir. Ne Türkçe, ne de Fransızca bilen Morgenthau, kendisiyle beraber ABD'ye gelen ve kitabın hazırlık aşaması süresince kalan Ermeni sekreter Hagop S. Hagopian'ın yardımından da büyük ölçüde faydalanmıştır. Kitabın yazımında önemli rol oynamış olan diğer bir kişi ise, Morgenthau'nun İstanbul'daki mütercimi olan Arshag K. Schmavonian'dır. Lowry, bu hatıra kitabının, kişisel bir hatırattan ziyade "bir heyetin çalışmasının ürünü" olduğu, "Henry Morgenthau'nun Türkiye'deki görevi esnasında gerçekten tecrübe ettikleriyle çok zayıf bir bağ taşıdığı" sonucuna varmaktadır.[56]

Dadrian, Morgenthau'nun "bazı açılardan yanılgıya düşmüş, bazı açılardan ise hata yapmış, kitabında birtakım olayları tasvir ederken -kendi adına kitabı yazan- Burton J. Hendrick'in süsleyerek dikkat çekmek istediği bazı noktalarda yaptığı uyarılara göre hareket etmiş ve kimi konularda bazı üstlerinin baskılarına boyun eğmiş olabileceğini" kabul etmektedir. Buna rağmen, Dadrian'a göre, Morgenthau'nun vermek istediği esas mesaj -yani Ermeni katliamının bir gerçek olduğu fikri- hem savaş döneminde hazırladığı raporlarda hem de anılarını yazdığı kitapta aynıdır ve bu temel husus, diğer Amerikalı diplomatlar tarafından da tasdik

56 Lowry, *The Story behind Ambassador Morgenthau's Story*, s. 23–24.

edilmektedir.[57] Dadrian'ın haklı olduğu konu, sırf propaganda amacı güdüyor diye Morgenthau'nun savunduğu görüşün geçersiz sayılmasının veya iddialarını dayandırdığı konsolos ve misyoner raporlarının taşıdığı önemin anlam kaybetmesinin mümkün olmayışıdır. Lowry ve Dadrian, Morgenthau'nun savaş döneminde Washington'a gönderdiği telgraf ve raporların, söz konusu olaylarla ilgili yapılacak geçerli bir araştırma için çok önemli bir materyal teşkil ettiği hususunda aynı fikirdedirler. Tüm bunlardan çıkarılabilecek olan sonuç, Morgenthau'nun anılarının büyükelçinin Türkiye'deki deneyimlerinin meşhur ancak eksik bir özeti olduğudur. Ermeni katliamı tartışmalarının çözümlenmesine sağladığı destek konusunda ise pek güvenilir olmadığı söylenebilir. Diğer bir deyişle, bu kitaba hiç hak etmediği kadar büyük bir önem verilmiştir.

Kimi Amerikan konsolosluk yetkililerinin üstleri, bu memurların Ermenilere çok yakın oldukları yorumunu yapmışlardır. Amerika Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Philip Hoffman, 15 Eylül 1916'da Washington'daki Dışişleri Bakanı'na, Halep'te görev yapan Jesse Jackson ile ilgili izlenimlerini şöyle aktarıyordu: "Ermenilerin içinde bulundukları çaresiz durum ile uzun zamandır devamlı olarak ilgilendiği için, [Jesse Jackson] kimi zaman farkında olmadan bu meseleyle ilgili bazı konuların üzerinde fazla durabiliyor". Dolayısıyla Jackson'ın görüşleri, "ülkede bulunan ve konuyla ilgili iyi bilgi sahibi olan tüm Amerikalılar" tarafından paylaşılmıyordu. Bununla birlikte, Hoffman'ın ayrıca belirttiğine göre, Jackson muhakemesi kuvvetli bir kişiydi ve kendisinden gelen istihbarat, daima "en değerli" bilgiler arasında sayılırdı.[58] Aslında Anadolu'daki Amerika konsolosluklarında görev yapan personel tarafından sunulan raporlarla ilgili genel bir değerlendirme yapılırsa, bunların büyük bir kısmının "en değerli" istihbarat materyali arasında kabul edilmeleri kuvvetle muhtemeldir.

57 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 38–39.
58 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 124.

MİSYONERLERİN HAZIRLADIKLARI RAPORLAR

19. yüzyıl boyunca, Protestan misyonerler çok sayıda Anadolu kasabasında üsler kurdular. Bunlar arasından en aktif olan grubun sponsorluğunu üstlenmiş olan Amerikan Board Teşkilatı, 20. yüzyılın başlarında yaklaşık 145 misyoneri ve 800 yerli çalışanıyla çok sayıda kilise, hastane ve okul işletmekteydi. Misyonerlik çalışmalarına destek veren diğer Amerikalı Protestan mezhepleri, *Presbyterian Church* (Presbiteryen Kilisesi), *Methodist Episcopal Church* (Metodist Episkopal Kilisesi) ve *American Baptist Missionary Union* (Amerikan Vaftizci Misyoner Birliği) idi.[59] Johannes Lepsius tarafından yönetilen *Deutsche Orient-Mission* (Alman Şark Misyonu) ile 1896 yılında kurulmuş olan *Deutsche Hilfsbund für Christliches Liebeswerk im Orient* (Şarkta Hıristiyan Şefkati için Alman Yardım Birliği), Alman misyonerleri Türkiye'ye gönderen iki kurumdu. Misyonerler, bağlı oldukları kuruluşun genel merkezine düzenli olarak rapor gönderirlerdi; içlerinden birçoğu günlük tutmayı ve sonradan, Türkiye'de hizmet verdikleri yıllarla ilgili anılarını yazmayı ihmal etmedi. Bu misyonerlerin yazdıkları, 1915-1916 tehcir olayları hakkında diğer bir önemli kaynak teşkil etmektedirler.

Amerikan Board Teşkilatı'nın arşivleri Harvard Üniversitesi'nin Houghton Kütüphanesi'nde saklanmaktadır. 1917 yılında, teşkilatın başında bulunan James L. Barton, Türkiye ile diplomatik ilişkilerin kesilmesi nedeniyle Anadolu'yu terk etmek zorunda kalan Amerikalı misyonerlere genel bir anket formu gönderdi. Bu form sayesinde Barton, Osmanlı İmparatorluğu'nda Hıristiyanların gördüğü zulümleri tasvir eden ifadeleri somutlaştırmış oldu ve elde ettiği bulguları, Albay Edward M. House tarafından organize edilmiş olan *Inquiry* [Soruşturma] adlı araştırma grubuna sundu. Inquiry, Başkan Wilson'ın yakın zamanda düzenlenecek olan barış konferansı için önem teşkil edebilecek coğrafi, iktisadî, tarihî ve siyasi meselele-

59 Suzanne Elizabeth Moravian, "Bearing Witness: The Missionary Archives as Evidence of the Armenian Genocide" *The Armenian Genocide*, haz. Hovannisian, s. 104.

rin incelenmesini istemesi üzerine kurulmuş bir ekipti. Barton'ın anketinde yer alan misyoner raporlarının yirmi iki tanesi, tehcirle ilgili ilk elden bilgiler sunuyordu; bunlar arasından yirmi bir rapor, 1998 yılında Ara Sarafian'ın editörü olduğu bir eserde yayınlandı.[60] Henry H. Riggs'e ait rapor ise, çok uzun olması nedeniyle, ayrı bir cilt hâlinde yayınlandı.[61] Barton'ın misyonerlerden istediği, diğer kişilerden duyup doğru olduğuna inandıkları bilgiler ile kendi gözlemleri arasında bir ayrım yapmalarıydı. Ankete katılanların bir kısmı bu uyarıyı dikkate aldı. Inquiry tarafından toplanan -aralarında çok sayıda önemli misyoner raporunun da olduğu- diğer materyaller Ulusal Arşiv'de bulunmaktadır.[62]

Türk Amerikan Dernekleri Kurulu sponsorluğunda basılan bir yayında, Justin ve Carolyn McCarthy, Amerikalı misyonerlerin önyargılı ve taraflı olduklarından bahsetmektedirler. Bu iki yazara göre, "1890'lı yıllarda veya I. Dünya Savaşı'nda yaşanan sorunlar hakkındaki misyoner raporlarında, Ermeni devrimcilerin oynadıkları rolden veya Müslümanların katledilmesinden bahsedilmemektedir... Bu raporlara bakan biri, Müslümanlar için her şeyin yolunda gittiği ve tek sıkıntı çekenin Ermeniler olduğu izlenimine kapılmaktadır."[63] İçinde doğruluk payı olmasına rağmen, bu çıkarımın bir bakıma abartılı olduğu söylenebilir. Misyonerlerin hazırladıkları raporlar, Müslüman halkın çektiği eziyetleri göz ardı etmemektedir. Bununla birlikte, misyonerlerin Ermeni mücadelesine güçlü bir şekilde bağlanmış olmaları, yazılarının büyük bir kısmının nesnellikten yoksun olmasına ve "yarı gerçek" bilgilere raporlarında sıklıkla yer vermelerine neden olmuştur.[64] Ermenilere yardım etme gayreti içinde, raporlarında birçok defa, şahsen

60 James L. Barton, der., *"Turkish Atrocities": Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915–1917*, haz. Ara Sarafian.

61 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*.

62 NA, RG 256.2 (Microfilm Publication M1 107).

63 McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 73.

64 Karş. Edward Mead Earle, "American Missions in the Near East", *Foreign Affairs 7* (1929): 417.

gözlemlemiş olmaları mümkün olmayan hadiselerden "gerçekler" olarak bahsetmişlerdir. Sivas'taki kız okulunun müdiresi Mary L. Graffam, "yalnızca gördüğü ve doğru olduğundan emin olduğu" gerçekleri yazdığı konusunda samimi bir şekilde ısrar eden az sayıda misyonerden biriydi. Örneğin kendisinin de eşlik ettiği bir konvoydan alınan Ermeni erkeklerin akıbetinden söz ederken, durum hakkında net bir bilginin mevcut olmadığını ve "derin bir gizem söz konusu olduğunu" kabul ediyordu. Mary L. Graffam, bu konudan şöyle bahsediyordu: "Birçok Türk ile konuştum ve sonuç olarak neye inanmam gerektiğine bir türlü karar veremedim."[65]

Misyonerler tarafından çizilen Müslüman portresi, çoğu zaman, yüzyıllardır ün salmış olan "korkunç Türk" resmiyle uyuşuyordu. Ermeniler ise, çoğunlukla, hiçbir kötülük yapmayan masum kurbanlar ve kahraman Hıristiyanlar olarak tasvir ediliyorlardı. Örnek vermek gerekirse, Ermeni erkeklerin Bitlis'te tutuklanmaları hadisesi hakkında yazan Grace Knapp, bir evde "ülkenin ataerkil geleneklerine göre on silah bulunduğunu ve bunların zaptiyelere karşı kullanılmış olduğunu" belirtmektedir.[66] Knapp'in raporunu okuyan bir kişinin, Bitlis bölgesinin Ermeni devrimci hareketinin en güçlü kalelerinden biri olduğunu ve 1915 yılının ilkbahar aylarındaki Rus taarruzları esnasında Ermeni çetelelerle Türk birlikleri arasında uzun süren bir çatışmaya sahne olduğunu bilmesi mümkün değildir. Misyonerlerin nazarında, Ermeniler silah kullandıklarında, bunun nedeni daima ve kesinlikle nefsi müdafaa olurdu. Oysa Türk birlikleri kuvvet kullandıklarında, misyonerler bunu genellikle kanlı faaliyetler düzenlemek olarak isimlendiriyorlardı.

KURTULAN ERMENİ ŞAHİTLER

Tehcir esnasında, yabancı misyonerler ve Avrupalı devletlerin diplomatik temsilcileri, kafilelerden kaçmayı başaran Ermenilerin şahitliklerinin çok önemli bir kaynak teşkil ettiğine inanıyorlardı

65 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 308, 306.

66 Knapp, *The Tragedy of Bitlis*, s. 53.

ve bu tanıkların anlattıklarının gerçekliğini sorgulama ihtiyacı hissetmediler. Bu tür raporları kabul ederken, çoğu zaman, seçici veya eleştirel davranmadılar. Eziyet gören Ermenilerin anlattıkları her şeye inanma ve Türklerden gelen hiçbir açıklamaya güvenmeme yönündeki güçlü bir eğilim mevcut idi. Eline bu tür istihbaratlar ulaşan bazı görevliler, Levantenlerin [özellikle Tanzimat sonrasında, büyük liman kentlerinde yaşayan ve ticaretle uğraşan gayrimüslim azınlıkların] mübalağa etmeye meyilli olduklarının farkındalardı ve dolayısıyla kendilerine türlü bilgiler veren Ermenilerin her anlattıklarının kesin gerçekler olarak değerlendirilemeyeceğini idrak etmişlerdi. Ermeni ölümlerinden söz eden 23 Eylül 1913 tarihli bir raporunda, Erzurum'daki İngiltere Konsolosu, "Ermenilerin abartmaya apaçık meyilli olduklarını" vurguluyordu.[67] Alman misyoner Hans Bauernfeind, günlüğüne 23 Temmuz 1915 yılında düştüğü notta, birçok Ermeni talebenin şahit oldukları soygun hikâyelerini "bu ülkeye özgü abartma üslubuyla olsa dahi" nasıl anlattıklarından söz ediyordu.[68] Şam'daki Amerika Fahri Konsolosu Greg Young, 20 Eylül 1915 tarihli bir raporunda, Türk korucuların yaptığı -genç kadınların kaçırılması, çocukların kaçırılıp başkalarına satılması ve benzeri- zulümlerle ilgili sayısız hikâye dinlediğini bildiriyor ve "etrafta dolaşan en korkunç hikâyelerin büyük bir kısmının çok abartılı olduğuna" kanaat getirdiğini belirtiyordu. Bununla birlikte Young, "bunlar arasından bazılarının doğru olduğuna inandığını" da ekliyordu.[69] Alman misyoner Anna von Dorbeller, Ortadoğu'daki insanların muğlâk bir anlatım kullanmayı alışkanlık edindiklerini gözlemlemişti. Anna von Dorbeller'e göre, "hem Türkler hem de Ermeniler, acemice yalan söylemelerinin yanı sıra, 'üç gündür ağzıma bir lokma yemek girmedi' gibi

67 FO 371/1775/45736.

68 Tessa Hofmann ve Méline Péhlivanian, "Malatia 1915: Carrefour des convois de déportés d'après le journal du missionaire allemand Hans Bauernfeind", *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916): La deuxième phase du génocide*, haz. Raymond H. Kévorkian, s. 302.

69 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 82–83.

abartılı ifadeleri sıklıkla kullanıyorlardı."[70] "Doğu aritmetiğinin kesin doğrular vermediğini herkes bilir" diyen Arnold Toynbee, bu medeniyetin, "farkında olmadan yapılan mübalağaları" ve "kasıtlı olarak yapılan yanlış beyanları" çokça kullandığını iddia etmektedir.[71] Bu gözlemlerin bir kısmının, bugün artık "korkunç Türk" tanımlamasından daha geçerli sayılmayan basmakalıp düşünceler olduğu söylenebilir. Fakat bunların diğer bir kısmında gerçeklik payı olması kuvvetle muhtemeldir.

Trabzon'daki Almanya Konsolosu Heinrich Bergfeld, bu büyük baskı ve belirsizlik döneminde ortaya atılan çok sayıda hikâyenin yanlış olduğunu ortaya çıkarmayı başarmıştır. İlk Ermeni kafilesinin Trabzon'dan ayrılmasının üstünden henüz kısa bir süre geçmesine rağmen, tehcir edilen Ermenilerin kasabadan çıkarılır çıkarılmaz katledildiğine ve Ermeni konvoyunun takip ettiği yola paralel akan Değirmendere'nin cesetle dolduğuna dair söylentiler kasabada yayılmaya başlamıştı. Bergfeld'in vurguladığına göre, Türkler hakkında inanılmaz suçlamalar kasabada iyice popüler olmuştu. Deredeki cesetlerle ilgili hikâyeler öylesine yaygın bir hâle gelmişti ve bunların gerçekliğinden kimse şüphe etmez olmuştu ki, Bergfeld bu rivayetin doğru olup olmadığını kontrol etmeye karar verdi. 17 Temmuz günü, tarafsız şahit olarak yanında götürdüğü Amerika Konsolosu eşliğinde, dört saat boyunca akarsuda kürek çekmesine rağmen yalnızca bir ceset bulabildi. Dahası Değirmendere'nin, hem taşıdığı su miktarı çok düşük olan hem de çok sayıda küçük ve sığ kola ayrılan bir akarsu olması nedeniyle, dereye çok sayıda ceset atılmış olmasının ve bunların denize doğru taşınmış olmalarının kesinlikle ihtimal dışı olduğu kanısına vardı. Nitekim aynı günlerde, yola çıkan ilk grubun, bir kişi bile fire vermeden Erzincan'daki varış noktasına ulaştığı haberi geldi.[72] Sekiz yıl boyunca Türkiye'de

70 Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk, *1896–1921, 25 Jahre im Orient: Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient*, s. 62.

71 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 648.

72 Bergfeld'den Berlin'e, 25 Temmuz 1915, PA, T.183/38 (mikrofilm 7124).

görev yapmış olan Bergfeld, Türkçe konuşabiliyordu. Ayrıca, ilerleyen dönemde, Ermeni muhacirlerin öldürülmesiyle ilgili rapor vermekten de çekinmedi. Üstelik sınır dışı edilen Ermeniler adına aracılık yaptığına dair belgeler de mevcuttur. Bütün bunlar, onun tarafsız bir kaynak olarak güvenilirliğini desteklemektedir.

Ermeni tanıkların diplomatik birimlere ulaşan ifadelerinin güvenilirliğini zayıflatan diğer bir sebep de, bu ifadelerin, neredeyse tümü Ermeni olan mütercimler tarafından tercüme edilmelerinin gerekmesi idi. 1911 ila 1917 yılları arasında Beyrut'ta Amerika Konsolosu olarak görev yapan Hollis, Türkiye'den ayrılmasının ardından hazırladığı bir raporda, İstanbul'daki Amerika Büyükelçiliği'nde çalışan Ermeni dragoman Schmavonian'ın haddini aşan uygunsuz nüfuzundan şikâyet etmektedir. Hollis, Schmavonian'ın "her zaman Amerikan bakış açısına sahip olmadığını" hissettiğini belirtmektedir. Bu durum yalnızca Schmavonian için geçerli değildi. Hollis'in yazdığına göre, İstanbul'da görev yapan Ermeni yetkililer, "hangi devlet adına çalışırlarsa çalışsınlar, aşırı derecede hilekâr ve entrika düşkünü olmakla tüm Yakın Doğu'da ün salmışlardı". Hollis'e göre, bu Ermeni yetkililerin, hizmet ettikleri devlete karşı sadık davranacaklarından emin olmak mümkün değildi ve Beyrut'taki Alman meslektaşı da bu fikre katılıyordu.[73]

Savaşın sona ermesinin ardından, Türkiye Ermeni cemaatinin dehşet verici akıbetine ilk elden tanıklık edenlerin raporları, Batı'da geniş kitlelere ulaşacak şekilde yayınlanmaya başladı. Fakat bu raporların büyük bir bölümünde yer alan ayrıntılar veya tarihsel içerik doğruluk payından uzaktı. Amerikalı Yüksek Komiser Mark Bristol'ın 30 Mart 1920 tarihli raporunda belirttiğine göre, Avrupa ve Amerika, Ermeni propagandasının "suç, vahşet ve katliamlar yapıldığına dair" ileri sürdüğü "tezi tek taraflı desteklemek üzere ortaya atılan asılsız, abartılmış ve çarpıtılmış iddialarla, aldatıcı ve yanıltıcı istatistiklerle" dolup taşıyordu. Türk tarafının lehine

73 Hollis'ten Dışişleri Bakanı'na, 2 Şubat 1920, NA, RG 59, 867.00/1115 (M353, roll 8, fr. 585).

öne sürülebilecek her türlü bilgi, ortadan kaldırılıyor veya çarpıtılıyordu.[74] Bristol'ın görüşlerini çürütmek için, yobaz ve Yahudi düşmanı olduğu suçlamaları ortaya atıldıysa da, o dönemde bu tür gözlemlerini ifade eden tek kişi Bristol değildi. Örnek vermek gerekirse, İngiliz yazar Marmaduke Pickthall da aynı Türk aleyhtarlığından bahsediyor ve Ermenilerin "Batı'nın duygusal halklarının karşısında masum kuzu rolüne" büründüklerini savunuyordu.[75]

Önceki bölümlerde tartışılmış olan *Naim Bey'in Hatıratı* adlı kitabın Ermeni editörü/yazarı olan Aram Andonyan, görünüşe bakılırsa, tehcir ve taktile şahit olan kişilerin raporlarını sistemli bir biçimde toplayan ilk kişi idi. 1915 yazı ile 1918-1919 kışı arasında olaylardan sağ kurtulan Halep'teki Ermenilerin ifadelerini toplayan Andonyan, 1928 yılında bu materyali Paris'teki Bibliothèque Nubar'a bağışladı. Bu raporların bir kısmı Fransızcaya tercüme edildi ve 1998 yılında *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine*'in özel bir sayısında Raymond H. Kévorkian'ın editörlüğünde yayınlandı. Andonyan, bu kayıtların tamamen doğru olmadığını ve bazı abartılar barındırdıklarını, fakat yine de tarihçiler için değerli raporlar olduklarını dile getiriyordu.[76]

Son kırk yılda, kurtulanların veya çocuklarının ve torunlarının yayınladıkları çok sayıda anının yanı sıra, bu tür hatıralara dayanarak hazırlanan kitaplar da basılmıştır. Aynı zamanda, anı kitapları, tarih çalışmaları, belge koleksiyonları gibi dokümanlardan oluşan birkaç bin Ermenice yayın da mevcuttur ve bunların birçoğu Batı dillerine çevrilmiştir. Bu çalışmaların bir kısmı Taşnakların ve Hınçakların silahlı mücadelesini anlatmaktadır. Bunun yanı sıra Ermeni çetelerin Türk yöneticilere karşı "kahramanca" saldırılarından bahsedilirken, aynı zamanda, çelişkili bir biçimde, Ermeni savaşçıların yalnızca "nefsi müdafaa" amacı taşıdıkları da vurgulanmaktadır. Bu kitaplarda, Ermeni askerî komutanı General

74 A.e., RG 59, 867.00/1190 (M 353, roll 8, fr. 847).

75 Marmaduke Pickthall, "Massacres and the Turks: The Other Side", *Foreign Affairs* (London) (Temmuz 1920, özel ek: XVI).

76 *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 2 (1996–998): 214.

Andranik'e "Ermenilerin Garibaldi'si" adı verilmekte ve vahşi bir görünüme sahip olan ve tepeden tırnağa silah kuşanmış Ermeni fedailerin resimleri sayfaları süslemektedir.[77] Bu kaynakların büyük bir kısmı, Ermeni devrimci hareketinin faaliyet biçimlerine ışık tutması açısından ilgi çekicidir.

Kurtulanların hatıralarının bir bölümü tarihsel içerik açısından önem taşımakla birlikte, diğerlerinde, genel olarak, Ermeni okur kitlesinin beklediği aynı standart versiyon hiçbir dikkate değer ayrıntı eklenmeksizin tekrar edilmektedir. Aynı durum, Türkiye'nin çeşitli bölgelerinde sağ kurtulanların veya torunlarının üye oldukları hemşehri birlikleri tarafından hazırlanan ve -her zaman tarih eğitimi almış kişiler tarafından olmasa dahi- eğitimli kişiler tarafından kaleme alınan "hemşehri (birliklerinin) çalışmaları [compatriotic studies]" adını verdiğimiz kitaplar için de geçerlidir.[78] Bu kitapların çoğunda, -masum Ermenilerin ayaklarına kızgın at nallarının perçinlenmesi ve bu kurbanların kasabada gezdirilmesi gibi- farklı yerlerde yapılan aynı vahşetler anlatılmaktadır. Bu çalışmaların bazılarında, aynı zamanda, toplu infazları veya kafataslarından ve kemiklerden oluşan yığınları gösteren dehşet verici fotoğraflar yer almaktadır.

Ermenilerin soykırımın başlangıcı olarak adlandırdıkları tarihin ellinci yıldönümü olan 1965 senesinden sonra, Donald ve Lorna Miller bir sözlü tarih projesi geliştirdiler. "Ermeni Soykırımı'nda Kadınlar ve Çocuklar" adlı proje kapsamında, 1990'lı yılların başlarında en az 2.400 görüşme yaptılar. Bunlar haricinde, belgesel filmlerde kullanılmak üzere 850 görüşme daha yapıldı. Kilikya'ya odaklanan ve Paren Kazanjian tarafından düzenlenmiş bir sözlü tarih koleksiyonu 1989 yılında yayınlandı.[79] Türk eleştirmenler, olaylardan kurtulan yaşlı Ermenilerin, görüşmeleri yapan milli-

77 Sarkis H. Kash, *Crime Unlimited*, s. 48–49. Diğer örnekler için, Kash'in kitabının 4. bölümünde bahsi geçen eserlere başvurunuz.

78 Levon Marashlian, *Politics and Demography: Armenians, Turks and Kurds in the Ottoman Empire*, s. 61.

79 Paren Kazanjian, haz., *The Cilician Armenian Ordeal*.

yetçi Ermeni yazarlar tarafından "I. Dünya Savaşı'nda yapıldığı iddia edilen sözde katliamlar" ile ilgili korku hikâyeleri anlatmaya yönlendirildiklerini ve bu öykülerin hiçbir şekilde tarihsel araştırma değeri taşımadığını ileri sürdüler.[80] Donald ve Lorna Miller, herhangi bir yönlendirmede bulunduklarını reddettiler ve kurtulanların anılarının bu kadar taze olmasını, tasvir edilen olayların istisnai ve korkunç niteliğine bağladılar. Donald ve Lorna Miller, bu hususta şöyle yazıyorlardı: "Bu tür hatıraların kolay kolay unutulması mümkün değildir. Bunlar, doğal olarak, sağ kurtulanların belleklerine geri alınmaz bir şekilde kazınmıştır."[81] Aslında, en son bilimsel araştırmalar, hafızanın travmatik olaylardan zarar gördüğünü kanıtlamıştır. Buna göre, büyük stres altındaki insan, daha zor algılamaya başlar; çünkü stres, dikkat dağınıklığına yol açar.[82] Bu bulgu, ne hayatta kalan Ermeni tanıkların anlattıkları dehşet verici olayların tamamıyla uydurma olduğu anlamına gelir, ne de Türk tarihçilerin "sözde katliam" olarak adlandırdıkları olayları gerekçelendirmede kullanılabilir. Bunun anlamı, tüm diğer tarihsel deliller gibi, tanıkların ifadelerinin de çok özenli ve eleştirel bir şekilde analiz edilmesi gerektiğidir.

Söz konusu olaylardan kısa bir süre sonra veya çok daha sonraki bir dönemde kaydedilmiş olmalarına bakılmaksızın, kurtulanların şahitlikleriyle ilgili en temel sorun, bu hatıraların gerçeği tam olarak yansıtmaması veya tarihin yeniden inşasını tam olarak sağlamamasıdır. Bu anılar, olayların, hayatta kalan tanığın kişiliğiyle, algılarıyla ve deneyimleriyle şekillenen bir versiyonunu teşkil eder. Üzerinden zaman geçmesi, anılar üzerinde özellikle yıpratıcı bir etki yaratır ve bu nedenle, tarihçiler, yıllar sonra derlenen hatıralar yerine çağdaş kaynakları kullanmayı tercih ederler. İnsan hafızası, üzerine sürekli olarak yeniden kayıt yapılan bir yeniden yazılabilir

80 Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi, *Setting the Record Straight on Armenian Propaganda against Turkey*, (sayfa numaralandırması yapılmamış).

81 Donald E. Miller ve Lorna Touryan Miller, *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide*, s. 28.

82 Elizabeth F. Loftus ve James M. Doyle, *Eyewitness Testimony: Civil and Criminal*, s. 21–31.

kompakt disk gibidir. Diğerlerinin hikâyelerini dinleyerek veya okuyarak elde edilen bilgilerden etkilenir.[83] Bunun bir sonucu olarak, bu hatıraların çelişkilerle, sonradan düşünüldüğü bariz olan anlatımlarla ve uyuşmazlıklarla dolu olması hiç şaşırtıcı değildir. Hayatta kalanların bazıları Türk komşularının kendilerine yardım ettiğini anlatırken, diğerleri tüm Türk halkının suçlu olduğunu savunmaktadır. Tehcir edilen Ermenilere eşlik eden bazı jandarmalar, iyi niyetli kişiler olarak anılırken, diğer kayıtlarda tüm muhafızlar, yalnızca Türk oldukları için, kana susamış caniler olarak tasvir edilmektedirler. 1915 yılında henüz küçücük bir çocukken hayatta kalmış olan bazıları, o sene, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın Türkiye'deki Ermeni cemaatinin tamamını yok etmek için tehcir emrini verdiğini "anımsamaktadır".

Yakın zamanda, Holokost'tan kurtulduğu iddia edilen birkaç Yahudi'nin anlattıklarının büsbütün yalan olduğu ortaya çıkmıştır. Bu Yahudiler, başlangıçta çok övgü toplayan *Fragments: Memories of a Wartime Childhood* (Parçalar: Savaş Döneminde Çocukluk Anıları) adlı kitabın yazarı Binjamin Wilkomirski ve yaşanmamış olayları sistemli bir şekilde uyduran bir dolandırıcı olduğu ortaya çıkmadan evvel yıllarca Nazi kampında yaşadığı "deneyimler" hakkında konferans vermiş olan Deli Strummer'dır.[84] Bununla birlikte, bu tür acınası örneklerin yaşanmış olması, kurtulanların şahitliğinin faydasız olduğu anlamına gelmez. Ünlü Holokost araştırmacısı Christopher Browning'in de yazdığı gibi, "şahitlerin yanılma payları olduğunu kabul etmek", bu tanıklıklara saldırıda bulunmak anlamına gelmez. "Kendi şahsi deneyimlerimizi temel alarak hiçbir şekilde hayal edemediğimiz olaylardan sağ kurtulduklarına inansak dahi, kurtulanların ifadelerine, diğer tarihsel şahitlerin çelişkili veya hatalı olma riski taşıyan ifadelerine uyguladığımız eleştirel analizin

83 Timothy Garton Ash, "On the Frontier", *New York Review of Books*, 7 Kasım 2002, s. 60.

84 Libby Copeland, "Survivor", *Washington Post*, 24 Eylül 2000. Wilkomirski hakkında bkz. Stefan Maechler, *The Wilkomirski Affair: A Study in Biographical Truth*, çev. John E. Woods.

aynısını uygulamak, bunlara saygısızlık etmek demek değildir."[85] Bu tür saygılı fakat eleştirel bir yaklaşım, kurtulanların ifadelerini, diğer tüm mevcut kaynaklarla karşılaştırarak kontrol etmek ve hepsinin ötesinde her zaman şu soruyu akılda tutmak anlamına gelmektedir: Sağ kurtulan kişi, hatırladıklarını veya bildiklerini öğrenebilecek bir konumda mıydı? Bu şekilde yaklaşıldığında, kurtulanların ifadeleri, 1915-1916 yıllarında yaşanan trajik olaylara ışık tutmaya yardım edebilecek değerli deliller arasında sayılabilir.

85 Christopher R. Browning, *Nazi Policy, Jewish Workers and German Killers*, s. 91.

9. BÖLÜM
TEHCİR KARARI

1915 yazının başlarında Ermeni cemaatini tehcir etme kararı alan Jön Türk yönetiminin kullandığı karar alma mekanizması hakkında bildiklerimiz, önemli Türk belgelerinin kayıp veya yok edilmiş olması nedeniyle ciddi ölçüde sınırlı kalmaktadır. Bu konuyu ele alan kitaplarda, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde Enver Paşa, Talat Paşa ve Cemal Paşa'dan oluşan triumvirliğin [üçler erkinin] oynadığı kilit rolden çokça söz edilmektedir; fakat aslında olayların bu şekilde yorumlanmasını destekleyen pek fazla delil yoktur. İTC'nin iç mekanizmaları, Feroz Ahmad'ın da belirttiği gibi, "gizemini korumaktadır."[1] Tehcirin başlatılmasına varan kararlar zincirindeki bazı girişimlerin, İTC merkez komitesinin üst düzey yöneticilerine, diğerlerinin ise askerî kadrolardan kimselere ait olduğu anlaşılmaktadır. Mevcut delillerin hiçbiri, fiziksel bir yok etme programına gönderme yapmamaktadır.

ÖNCESİNDE YAŞANAN OLAYLAR

İtilaf Devletleri'nin Gelibolu'ya çıkarma yaptıkları 24 Nisan 1915 (Osmanlı takvimine göre 11 Nisan) gecesi, -mebuslar, bakanlar, gazeteciler, doktorlar ve diğerleri dâhil olmak üzere- Ermeni cemaatinin önde gelenlerinden yüzlerce kişi İstanbul'da gözaltına alındı. Bir Türk tarihçiye göre, tutuklanan kişi sayısı 2.345 idi.[2] Bu tutukluların akıbetinin ne olduğu tam olarak bilinmemektedir. Anlaşıldığı kadarıyla, çoğu öldürüldüğü veya tehcir edildiği için asla

1 Feroz Ahmad, *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908–1914*, s. 159.

2 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 299.

geri dönmemiştir. Ermeniler, bu tarihi, soykırım planının başlangıç tarihi olarak değerlendirmektedirler. Türkler ise devrimcilerin tutuklandığını ve Ermeni isyanının bir sonucu olarak güvenlik önlemleri almak zorunda kalındığını savunmaktadırlar. Talat Paşa, o gece akşam yemeğinde kendisini ağırlayan Morgenthau'ya, hükümetin çıkarılması muhtemel her türlü isyanı bastırmak için gerekli hazırlıkları yaptığını anlatıyordu. Buna göre çok sayıda Ermeni tutuklanmıştı ve "tutukluların, Türklerin yaşadığı daha iç bölgelere yerleştirilerek herhangi bir zarar vermeleri engellenecekti."[3] 24 Nisan'da Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, Ermeni isyancı faaliyetlerinin patlak vermesi beklenen vilayetlerin ve sancakların başındaki valilere gönderdiği telgraflarda, tüm Ermeni devrimci örgütlerinin kapatılmasını ve bunların liderlerinin tutuklanmasını emrediyordu:

Zeytun, Bitlis, Sivas ve Van'da, özellikle de devletin savaşa girdiği böyle bir dönemde çıkan en son ayaklanmalar, Ermeni komitelerinin, ihtilalci ve siyasi örgütleri aracılığıyla, Osmanlı topraklarında kendi bağımsız yönetimlerini kurmak için sürekli girişimlerini bir kez daha ortaya koydu. Taşnak Komitesi'nin savaşın patlak vermesinin ardından hiç vakit kaybetmeden Rusya'daki Ermenileri bize karşı kışkırtma ve Osmanlı Devleti'ndeki Ermenilerin, Osmanlı ordusunun bu en zayıf döneminde, tüm güçleriyle isyan etmelerini sağlama kararı alması ve bu ayaklanmalar, ülkenin hayatını ve geleceğini tehdit eden ihanet eylemleridir... Doğal olarak, Osmanlı hükümeti, kendisi için bir ölüm kalım meselesi teşkil eden bu tür faaliyet ve girişimlerin devam etmesine asla göz yummayacaktır... Bu tür tüm siyasi örgütleri derhal kapatma gereğini duymuştur.

Bütün bunların bir sonucu olarak, vilayetinizdeki Hınçak, Taşnak ve benzeri komitelerin tüm şubelerini derhal kapatmanız; bu şubelerin merkez binalarında bulunan dosya ve belgelere el koymanız ve bunların ortadan kaybolmasını veya yok edilmesini engellemeniz; komitelerin tüm liderleri ve ileri gelenleri ile hükümet tarafından tehlikeli oldukları tespit edilmiş olan diğer tüm Ermenileri derhal tutuklamanız; ardından, hepsinin tek bir bölgede olmaları uygun görülmediğinden, bu Ermenileri toplamanız ve vilayetin veya sancağın diğer bölgelerine naklederek zararlı faaliyetlerde bulunmalarını engellemeniz; gizli silahları arama çalışmaları başlatmanız;

3 Morgenthau'nun günlüğü, 24 Nisan 1915, LC, makara 5.

herhangi bir olası karşı eylemi engellemek adına gerekli hazırlıkları yapmak üzere [askerî] komutanlarla tüm irtibat yollarını kurmanız emredilir.

Tutuklananların tümü, askerî mahkemelerde yargılanacaktı. Emrin "halkın Müslüman ve Ermeni unsurlarının birbirlerini öldürmelerine sebep olmayacak şekilde" uygulanması gerekiyordu.[4]

TEHCİR KANUNU

24 Nisan tarihinde verilen emir, zararlı unsurların yerlerinin değiştirilmesine izin verdi. Daha geniş bir tehcir programının yapılması önerisinin ise, ordunun Başkomutan vekili Enver Paşa'dan geldiği anlaşılmaktadır. Buna göre Enver Paşa, 2 Mayıs'ta Dâhiliye Nazırı'na, Van Gölü çevresinde devam eden ihtilalci faaliyetlerle ilgili olarak, "bu nüfusun bu bölgeden alınmasını ve bu isyan yuvasının dağıtılmasını" teklif etti. "Söz konusu Ermenilerin Rusya'ya sürülmesi veya aileleriyle birlikte Anadolu'nun diğer bölgelerine yerleştirilmeleri" önerisinde bulundu.[5] Tehcir kapsamında daha fazla sayıda Ermeni'nin yerinin değiştirilmesi hakkındaki resmî kararın 26 Mayıs tarihinde alınmış gibi görünmesine rağmen, bu amaca yönelik emirler, Talat Paşa tarafından 23 Mayıs tarihinde çoktan gönderilmişti.[6] 26 Mayıs tarihinde Talat Paşa'nın Sadrazam'a gönderdiği mesaj şöyleydi:

Savaş bölgelerine yakın kısımlarda yaşayan birtakım Ermenilerin, ülke sınırlarını düşman devletlere karşı korumakla yükümlü olan Osmanlı

4 Başbakanlık Arşivleri'nden aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 113–14. Bir nüshası 1918 yılında Filistin'deki İngiliz birliklerinin eline geçmiş olan bu talimatın farklı bir tercümesi için bkz. FO 371/4241/170751. Erickson, Enver'in yine 24 Nisan tarihli "[Doğu Anadolu'daki] Ermeni nüfusu bölgeden göndermeye yönelik bir plandan bahseden" bir emrinden söz etmektedir (*Ordered to Die*, s. 100–101). Bu talimata göre, Ermenilerin Türk nüfusa oranı yüzde 10'a düşürülecekti. Bu emir, olayların diğer kaynaklardan öğrendiğimiz kronolojisine uymamaktadır. 2 Mayıs'ta Enver yine yalnızca Van Gölü bölgesindeki Ermenilerin gönderilmesini önermiştir.

5 Başbakanlık Arşivleri'nden aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 116. Bu belgenin farklı bir tercümesi için bkz. Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians*, cilt 1, s. 71.

6 Vilayetlerdeki idarecilere gönderilmiş olan ve tehcirin uygulanmasına yönelik talimatları içeren birçok telgraf için bkz. Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 117–19 ve farklı bir tercüme ile bkz. Gürün, *The Armenian File*, s. 210.

İmparatorluk Ordusu'nun faaliyetlerine engel teşkil etmeleri; erzak ve birliklerin dolaşımına engel olmaları; düşmanla işbirliği yapmaları; özellikle de ülke topraklarındaki askerî kuvvetlere, masum nüfusa ve Osmanlı kentlerine ve kasabalarına yağma ve katliamlar yaparak taarruz etmeleri; hatta düşman donanmasına erzak tedarik etmeye ve ordularımızın müstahkem mevkilerinin nerede bulunduğunu düşmana bildirmeye cüret etmeleri ve bu tür asi unsurların askerî faaliyetlerin yoğun olduğu bölgelerden kaldırılmasının, bu tür asilere üs ve barınak sağlayan köylerin boşaltılmasının gerekmesi nedeniyle; Van, Bitlis, Erzurum vilayetlerindeki ve Adana, Sis, Mersin kentleri hariç olmak üzere Adana, Mersin, Kozan, Cebelibereket livalarındaki ve Maraş'ın kendisi hariç olmak üzere Maraş sancağındaki ve her birinin idarî şehri hariç olmak üzere Halep vilayetinin İskenderun, Beylan, Cisr-i Şuur, Antakya sancaklarındaki Ermenilerin tehcir edilmesinin de aralarında bulunduğu bazı önlemler alınması gerekli görülmektedir. Ermenilerin gönderilecekleri yerler şunlardır: Van vilayeti ile sınır olan kuzey bölge hariç olmak üzere Musul vilayeti, Zor sancağı, Urfa kentinin kendisi hariç olmak üzere Güney Urfa, Halep vilayetinin doğusu ve güneydoğusu ve Suriye vilayetinin doğu kısmı.[7]

26 Mayıs tarihinde, Türk Başkomutanlığı da Dâhiliye Nezâreti'ne cevaben gönderdiği bir mesajda, bazı noktaların altını çiziyordu:

... Ermenilerin tekrar isyan etmelerini engellemek üzere yerleştirilmeleri hakkında:

a) Yerleştirileceği bölgelerde, Ermeni nüfusu, aşiret ve Müslüman nüfusunun yüzde 10'unu geçmemelidir;

b) Ermenilerin barınacağı her bir köyde en fazla 50 hane olmalıdır;

7 Aktaran Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 50. Bu belgenin daha uzun bir versiyonu ve daha farklı bir tercümesi için bkz. Kazarian, "Unpublished Turkish Document No. 289 on the Deportations", s. 195. Bu versiyonda, Talat Paşa, imparatorluğun bulunduğu "bölünme ve parçalanma" tehlikesinin "radikal bir şekilde çözümlenerek ortadan kaldırılmasının mecburi" olduğunu belirtmektedir (s. 196). Geniş ölçekli bir tehcir programının "radikal bir çözüm" olduğunu söylemek uygundur. Bu cümlede "üstü kapalı olarak 'nihai çözüm'den bahsedildiğine" ve "soykırım hakkında gizli bir işaret" bulduğuna inanan Dadrian'ın yorumu ise doğru değildir (Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 123–24).

c) Göç eden Ermeni ailelerin, seyahat veya nakil nedeniyle de olsa mesken değiştirmesine izin verilmemelidir.[8]

Bir gün sonra, 27 Mayıs'ta, kabine "Savaş Zamanında Hükümet Uygulamalarına Karşı Gelenler İçin Askerî Makamlar Tarafından Uygulanacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun" adlı yasayı kabul etti. Buna geçici kanun adı verilmesinin nedeni, parlamentonun toplanmadığı bir dönemde, savaş döneminde kanuna aykırı birtakım uygulamaları meşru kılan bir yasa ile yetkilendirilen bir prosedür sonucunda kabul edilmiş olmasıydı. Parlamento, 15 Eylül'de toplandığında söz konusu yasayı onayladı. Geçici kanunun tam metni, Osmanlı resmî gazetesi *Takvim-i Vekayi*'de 1 Haziran tarihinde yayınlandı:

Madde 1. Savaş sırasında ordu, kolordu ve tümen komutanları ve bunların vekilleri ve müstakil mevki kumandanları, yurt savunmasına ve asayişin korunmasına ilişkin hükümet emirleriyle alınan önlemlere ve düzenlenen harekâtlara karşı ahali tarafından herhangi bir muhalefet, silahlı direniş ve saldırı ile karşılaştıkları takdirde, bunu en sert biçimde bastırmak ve bu tür saldırı ve direniş tehdidi içeren durumlarda askerî kuvvet kullanarak kökünü kazımak mecburiyetindedirler.

Madde 2. Ordu, kolordu ve tümen komutanları, askerliğin gerektirdiği kurallara dayanarak ya da casusluk ve hıyanetlerini hissettiklerine karşılık olarak, köy ve kasabalardaki ahaliyi teker teker veya toplu hâlde sevk ve iskân etme yetkisine sahiptirler.

Madde 3. İşbu geçici kanun, yayınlandığı tarihten itibaren yürürlüğe girer.

Madde 4. İşbu kanunun hükümlerini yürütmeye [mer'iyyet-i ahkâmına] Başkomutan vekili ve Harbiye Nazırı memurdur.[9]

30 Mayıs'ta kabine, Tehcir Kanunu'nun uygulanması için on beş maddeden oluşan bir yönetmeliği de onayladı. Buna göre, nakledilen Ermenilerin sevkleri için gerekli düzenlemeleri yapma görevi yerel yöneticilere veriliyordu (madde 1). Nakledilecek olan

8 Genelkurmay Başkanlığı arşivlerinden aktaran Gürün, *The Armenian File*, s. 206.
9 Aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 116–17.

Ermenilerin, bütün taşınabilir malları ile hayvanlarını yanlarına almalarına izin veriliyordu (madde 2). Yol boyunca, yerel yöneticiler, iskân yerlerine "sevk edilecek olan Ermenilerin can ve mallarını" koruyacak ve yolculuk boyunca "iaşe ve ibate [yiyecek ve yatacak yer]" sağlayacaklardı (madde 3). Ermeniler, hükümet tarafından karar verilen yerlere yerleştirileceklerdi. "Bu köylerin, kamu sağlık şartlarına uygun, tarım ve inşaata elverişli alanlarda kurulması hususuna özellikle özen gösterilecekti" (madde 4). Yeni köy ve kasabaların "Bağdat Demiryolu ile birleşme hatlarından ve diğer demiryolu hatlarından en az 25 kilometre uzak" olması gerekiyordu (madde 6). Kanunun diğer maddeleri, iaşe ve iskânın, arazi tahsis ve dağıtımının, araç gereçlerin, konutlandırma düzenlemelerinin ve benzeri konuların nasıl finanse edileceğiyle ilgiliydi.[10]

10 Haziran'da kabul edilen ve 34 maddeden oluşan bir başka yönetmelik ile, "harp hâli ve olağanüstü siyasi zorunluluklar dolayısıyla başka yere nakledilen" Ermenilere ait mal, mülk ve araziler düzenleniyordu. Özel olarak kurulmuş heyetler ve atanmış memurlar, "nakledilen Ermenilere ait olan ve içerisinde eşya bulunan bütün binaların ve diğer malların" mühürlenmesinden ve koruma altına alınmasından sorumlu olacaklardı (madde 2). Koruma altına alınan eşyaların takdir edilen kıymetleri kaydedildikten sonra, eşyalar depolamaya elverişli yerlere nakledilecekti (madde 3). Bozulması muhtemel eşyalar, açık arttırma ile satılacak ve "satış bedeli, sahibi adına emanet olarak saklanacaktı" (madde 5). Kiliselerde bulunan resim ve mukaddes kitaplar kaydedilecek ve daha sonra "kilisenin bulunduğu köy halkının iskân edildiği yere" gönderilecekti (madde 6). Boşaltılan Ermeni köylerindeki evlerin ve meyve ağaçlarının tahrip edilmesi hâlinde, bu köylere yerleştirilecek olan göçmenler (Müslüman muhacirler) sorumlu tutulacaktı (madde 13). Yönetmeliğin diğer maddelerinde, terk

10 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians*, cilt 2, s. 91–92. Bu yönetmeliğin yayınlandığı bir eser için bkz. Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 170–71.

edilen mülklerle ilgili atanacak olan heyetlerin idarî yapısı düzenleniyordu.[11]

Türk tarihçiler ile Stanford Shaw ve Ezel Kural Shaw gibi Türk yanlısı Batılı tarihçiler, bu yönetmeliklerin Osmanlı hükümetinin iyi niyetli davrandığını ispat eden bir kanıt olduğunu ileri sürmektedirler. Salahi Sonyel, ne 30 Mayıs yönetmeliğinde ne de herhangi bir diğer benzer emirde, "herhangi bir 'katliam' veya 'soykırım' bahsi geçtiğini; tam tersine, bu tür talimatnamelerin her birinde, Ermenilerin gidecekleri yere ulaşmalarının ve orada yeni meskenler kurmalarının sağlanması için kesin emirler verildiğini" belirtmektedir. Bu belgelerde, "nakledilen Ermenilerin can ve mallarının korunması hakkında kesin ve açık kurallar sıralanmaktadır."[12] Mim Kemal Öke, bu konuda şöyle yazmaktadır:

İttihatçı hükümet Ermenileri Rus sınırından alıp ülkenin iç bölgelerine sevk etmeye karar verirken, göçmenlerin can ve mal güvenliğini sağlayacak kesin önlemler almıştır. Hasta, çocuk ve kadınlar trenle gönderilecek ve diğerleri katırlara binerek veya yürüyerek yolculuk edeceklerdi. Yolculuk esnasında yiyecek ve ilaç tedarik edilecekti. Ermeni muhacirlerin borç ve alacaklarına dair özel kayıtlar tutulacaktı.[13]

Türk Dış Politika Enstitüsü'ne göre, "tehcir esnasında Ermenilere itina ile ve şefkatli bir şekilde muamele edilmesinin sağlanması için büyük bir özen gösterilmişti."[14]

Ne yazık ki, bir talimatnamenin yayınlanması, hükümlerinin aynen uygulanmasını garanti etmiyordu. Tehcir Kanunu'na bir nebze merhamet getirseler bile, 30 Mayıs ve 10 Haziran yönetme-

11 Türkiye, Başbakanlık, *Documents on Ottoman Armenians*, cilt 1, s. 76–80. Bu yönetmeliğin yayınlandığı bir eser için bkz. Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 172–76.

12 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 300.

13 Mim Kemal Öke, "The Response of the Turkish Armenians to the 'Armenian Question', 1919–1926", *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)*, haz. Boğaziçi Üniversitesi, s. 76. Ayrıca bkz. Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, "The Authors Respond [to criticism of their book *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, cilt 2]", *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 395–96.

14 Dış Politika Enstitüsü, "The Turkish Argument: The Armenian Issue in Nine Questions and Answers", *A Crime of Silence*, haz. Permanent People's Tribunal, s. 154.

liklerinde yer alan hükümlerin de neredeyse hiçbiri uygulanmadı. Tehcir ve yeniden iskân ile ilgili kanunda belirlenmiş olan prosedürlerle gerçek uygulama arasında çok küçük bir benzerlik vardı. Genel olarak Türk yanlısı olduğu bilinen Justin McCarthy dahi, son kitabında, yönetmeliklerde ifade edilen hüsnüniyetin "nadiren ortaya konduğunu" kabul etmektedir.[15] Öke'nin Rus sınırındaki hasta, çocuk ve kadınları iç bölgelere nakletmek için kullanılacağını ileri sürdüğü demiryolu gerçekte mevcut değildi. Akdeniz kıyılarına yakın bir mevkide bulunan Bağdat Demiryolu'na ulaşan konvoylardaki Ermeniler, ya açlıktan ve hastalıklardan öldüler, ya da öldürüldüler. Harbiye Nezâreti ve ikisi de Dâhiliye Nezâreti'ne bağlı olan İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti (Aşiret ve Göçmenlerin İskân Müdürlüğü) ve Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti (Emniyet Genel Müdürlüğü), tehciri gözetim altında tutmak ile görevlendirilmişti; fakat bu kurumlar, kendi namlarına yayınlanmış olan yönetmelikleri uygulamayı başaramadılar veya istemediler. Osmanlı bürokrasisinin icraatları hakkında bildiklerimizi göz önünde tutarak, birkaç yüz bin insanı, kısa bir zaman dilimi içerisinde ve tam manasıyla yetersiz bir taşıma sistemi kullanarak yeniden iskân etmenin, o dönemdeki herhangi bir Osmanlı devlet kurumunun gücünü aşacağını söylemek, muhtemelen adaletsizlik olmaz. Yakın zamanda yapılmış olan bir çalışmanın da gösterdiği gibi, uygulama ile ilgili nedenlerden ötürü, "tehcirden bütünüyle sorumlu olan bir idari merkez yoktu... Askeriye'nin, Dâhiliye Nezâreti'nin ve taşradaki memurların, tehcir edilen Ermenilerin maruz kaldıkları feci şartları iyileştirmek için sarf ettikleri çabaların koordine edildiğine dair hiçbir kayıt bulunmamaktadır". "Örgütsel komuta yapısındaki ciddi hatalar, sefer esnasında" olduğu kadar iskân yerlerinde de "Ermeni muhacirlerin birçoğunun ölmesiyle sonuçlanan bir sistem" kurulmasına neden oldu.[16]

15 Justin McCarthy, *The Ottoman Peoples and the End of Empire*, s. 111.
16 Erickson, *Ordered to Die*, s. 102–3.

TEHCİR EMRİNİN SEBEPLERİ

Hemen hemen tüm Ermeni yazarlar, tehcirin arkasında Ermeni nüfusu yok etme niyetinin yattığını savunmaktadırlar. Türk tarafı, Ermenilerin devlete ihanet etmeleri ve ciddi bir askerî krizin yaşandığı o dönemde, Ermenilerin ayaklanmasının ülkenin hayat mücadelesini tehdit etmesi nedeniyle, tehcirin zarurî olduğunu ileri sürmektedir. Talat Paşa'nın ölümünden sonra yayınlanan hatıralarına göre, Osmanlı Ermenilerinin tehcir edilmesi, "önceden hazırlanmış bir planın" sonucu değildi; fakat Kafkasya Cephesi'nin gerisinde silah ve teçhizat tedariki Rusya tarafından yapılan "güçlü Ermeni eşkıya topluluklarının" asilik faaliyetleri nedeniyle zorunlu hâle gelmişti. "Tüm bu Ermeni eşkıyalar, yerli Ermenilerin yardımını alıyordu. Türk jandarma birlikleri peşlerine düştüğünde, Ermeni köylerine sığınıp saklanıyorlardı."[17] Türk devletinin resmî bir yayınına göre, "Osmanlı hükümetinin Ermenileri tehcir etmekteki başlıca gayesi, gerilla gruplarına yardım etmelerini engellemek" ve Ermenileri demiryollarından, savaş bölgelerinden ve diğer stratejik mevkilerden uzaklaştırmaktı. "Açıkçası, Osmanlıların aynı ölçüdeki bir diğer amaçları da, Ermeni nüfusu [çeşitli bölgelere yayıp] seyrelterek [devrimci hareketlerden etkilenen] 'kritik kitle'yi en aza indirgemekti."[18] Roderic Davison, Türklerin kısa süre önce Balkanlar'da diğer Hıristiyan azınlıklarla yaşadıkları olayların, "isyan ve toprak kaybı konusunda aşırı bir hassasiyet doğmasına neden olduğunu" yazmaktadır.[19] Enver Paşa, birçok defa, Büyükelçi Morgenthau'ya, (muhtemelen 1908'de Jön Türklerin iktidara el koymalarına atıfta bulunarak) devrim yapmak için yirmi kişinin yeterli olduğunu ve bu sebeple hükümetin bağımsızlığını kazanma niyetinde olan Ermeni cemaatine karşı zor kullanmak zorunda kaldığını anlatmıştır.[20]

17 Talat Paşa, "Posthumous Memoirs of Talat Pasha", s. 294.
18 McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 52.
19 Roderic H. Davison, *Turkey*, s. 118.
20 Morgenthau'nun günlüğü, 18 Ekim 1915, LC, makara 5.

Tehcir emrinin alınmasındaki asıl etkenin, Van kentinde çıkan ve Türk kuvvetlerinin 17 Mayıs'ta Rus birliklerine teslim olmasıyla sonuçlanan ayaklanma olduğu söylenmektedir. Enver Paşa'nın yakın bir dostu ve sırdaşı olan Alman deniz ataşesi Hans Humann, 17 Ağustos 1915'te Morgenthau'ya, başlangıçta Enver Paşa'nın sadakatlerini ispat etmeleri için Ermenilere bir fırsat tanımayı düşündüğünü ve yumuşama niyetinde olduğunu anlatmıştır. Bununla birlikte, Van'da yaşanan olaylardan sonra Enver Paşa, "sırtından vurulma tehlikesi olmadığından emin olmak istediği konusunda ısrar eden" ordunun baskılarına boyun eğdi. Sonuç olarak Ermeni cemaatini zarar veremeyeceği bir yere gönderme kararı alındı.[21] İki Türk tarihçinin yazdığına göre, "Ermeni nüfusun yerini toplu hâlde değiştirme fikri, Van ayaklanmasının ardından doğdu."[22]

İmparatorluğun Ermeni azınlık tarafından çıkarılacak genel bir ayaklanma tehdidi altında olduğuna dair Türk görüşü tartışmalıdır (bkz. 7. Bölüm). Bununla beraber, 1915 kış ve ilkbaharındaki önemli askerî yenilgilerle aynı dönemde, Ermeni devrimcilerin imparatorluğun hayatını tehlikeye sokacak bir gerilla savaşı başlatmalarından duyulan endişe temelsiz değildi. Bu endişenin tehcir kararının alınmasında kritik rol oynadığı anlaşılmaktadır. Üçüncü Ordu'nun Kafkasya'da başlattığı taarruz, talihsiz bir yenilgiyle ve büyük kayıplarla sonuçlanmıştı; Rus kuvvetleri Anadolu'nun iç bölgelerine doğru ilerleyişe geçmişlerdi. Dördüncü Ordu'nun Mısır'a karşı düzenlediği saldırı, Süveyş Kanalı'nda durdurulmuştu ve İtilaf Devletleri'nin İskenderun Körfezi'ne çıkarma yapmalarından endişe ediliyordu. Mezopotamya'da Basra'yı alan İngilizler, Bağdat'a doğru yürüyorlardı. İtilaf Devletleri Çanakkale ve Gelibolu Yarımadası'na saldırıları başlatmışlardı. Başkentin düşmesinden korkan Türkler, Sultan'ı ve hazineyi İstanbul'dan tahliye etmek için hazırlıklar yapmışlardı. Suny, tehcir emrini daha geniş bir bağlamda ele alarak, Türklerin bu durumu "imparatorluğun muhtemel çöküşü" şeklinde algıladıklarını ve ülkede Osmanlı

21 A.e., 17 Ağustos 1915.
22 Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 115.

hükümetinin "ümitsiz ve yenik" olduğu hissinin hâkim olduğunu vurgulamaktadır.[23] Dadrian, "İttihatçı liderler arasında öfke ve korku karışımı bir hissin yayılmaya başladığını ve devlet politikasının odak noktası olduğuna kanaat getirilen Ermeni meselesinin ön plana çıkarıldığını" belirtmektedir.[24] Erickson, 1915 Mayısı'nın başlarında içine düşülen bu stratejik çelişkilerin, "hükümetin Ermenilere karşı tutumunu dayandırdığı felsefi ve pratik temelde esasi bir kayma yaşanmasına neden olduğu" ve Jön Türkleri, Ermenileri Anadolu'nun çoğu bölgesinden uzaklaştırma şeklinde radikal bir karar almaya yönelttiği sonucuna ulaşmaktadır.[25]

Rusya Ermenilerinden oluşan gönüllülerin Kafkasya cephesindeki yenilgiye katkıda bulunmuş olmaları nedeniyle doğan bir intikam hissi ve Ermeni devrimcilerin yıkıcı faaliyetlerine karşı bir misilleme yapma isteği de bu aşamada rol oynamış olabilir. Amerikalı istihbarat ajanı Lewis Einstein, 4 Temmuz 1915'te günlüğüne "Van'da ve Kafkasya'da Ermenilerin Rus ordularında gönüllülük yapmalarının acısının, barışçıl insanlardan çıkarıldığını" yazmıştır. Talat Paşa, 15 Temmuz'da, "bu eziyetin, Sarıkamış yenilgisinin, Türklerin Azerbaycan'dan atılmasının ve Van işgalinin intikamını almak için yapıldığını, tüm bu hadiselerin Ermenilerin kabahati olduğunu" açıkça belirtmiştir.[26] Avusturya askerî tam yetkili elçisi Joseph Pomiankowski, Kafkasya taarruzunun başarısız olmasını Ermeni ayaklanmasına bağlayan Enver ve Talat paşaların "sınır tanımayan öfke ve intikam arzusu"ndan söz etmektedir.[27] Bir Ermeni kaynak, Kafkasya'da yenilen ordunun geri çekilişi esnasında Enver Paşa'nın Taşnak lideri Murat ile görüştüğünü ve kendisine şöyle söylediğini bildirmektedir: "Sizi temin ederim ki ciddi biçimde cezalandırılacaksınız."[28] Bir Türk yazar, Kafkas cephesinde yaşanan felaketin boyutlarını gizlemek isteyen Enver Paşa'nın, Ermenileri

23 Suny, "Empire and Nation", s. 46, 48.
24 Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 189.
25 Erickson, *Ordered to Die*, s. 101.
26 Einstein, *Inside Constantinople*, s. 160–61, 176.
27 Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, s. 147.
28 Chalabian, *Revolutionary Figures*, s. 290.

"günah keçisi olarak" kullandığını öne sürmektedir.[29] Bu bilgilerin hiçbiri belgesel kanıtlarla desteklenmese de, çeşitli kaynaklardan gelmeleri nedeniyle akla yatkın oldukları söylenebilir. Jön Türk yönetiminin, Ermenilerin Türk milletine ihaneti olarak algıladığı tutuma karşı aşırı bir şekilde öfkelenmesinin insani bir durum olduğu muhakkaktır.

Tehcir kararının, diğer bir yandan, Jön Türklerin uzun zamandır var olan ve kafaları meşgul eden Ermeni meselesini bir defada çözüme kavuşturma arzusuyla da harekete geçirilmiş olması muhtemeldir. 17 Haziran 1915'te Almanya Büyükelçisi Hans Freiherr von Wangenheim, kısa süre evvel büyükelçilik yetkililerinden Mordtmann ile Talat Paşa arasında geçen bir konuşmayı Berlin'e bildirmiştir. Wangenheim, Türk Dâhiliye Nazırı'nın, Bâbıâli'nin iç düşmanlara -Hıristiyanlara- karşı yabancıların diplomatik girişimleriyle rahatsız edilmeden (*"mit ihren inneren Feinden -den einheimischen Christen- gründlich aufzuräumen"*), kökten temizlik yapmak için savaştan istifade etmek istediğini açıkça kabul ettiğini yazmıştır.[30] Raporunun devamında Wangenheim, Ermeni tehcirinin asıl amacının Ermeni nüfusu geçici bir süre için etkisiz hâle getirmek olmadığını, asıl amacın bu nüfusu Türkiye'den sınır dışı ve imha etmek olduğunu ve "kökten temizlik yapmak" ifadesinin bu cani niyeti gözler önüne serdiğini savunan Ermeni Patrikliği'nin görüşüne yer vermiştir. Bununla birlikte, Talat Paşa'nın diğer ifadelerine ve gerçekleşen olaylar zincirine bakılırsa, bu sözlerin daha farklı yorumlanması daha uygun görünmektedir.

Talat Paşa'nın ve diğer Jön Türk liderlerinin gerçekleştirmek istedikleri "kökten temizlik", Türkiye'nin en önemli kısımlarına yerleşmiş olan Ermenileri buralardan kalıcı olarak uzaklaştırmak olarak anlaşılmaktadır. Bakanlar Kurulu'nda konuşma yapan Talat Paşa, Ermeni tehcirini şu sözlerle gerekçelendiriyordu: "Gelecekte Avrupalı büyük devletlere Türkiye'nin iç işlerine

29 Şuhnaz Yılmaz, "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasha as an Expatriate", *Middle Eastern Studies 35*, no. 4 (Ekim 1999): 47.

30 PA, T. 183/37 (mikrofilm 7122).

karışma fırsatını asla vermemek için, yabancı unsurlar içermeyen bir Türk birliği kurmamız lazım gelmektedir."[31] Talat Paşa, 1915 Ağustosu'nda Büyükelçi Morgenthau'ya, Ermenilerin Türklerin sırtından zenginleştiklerini, ayrı bir devlet kurmaya çalıştıklarını ve millî düşmanları teşvik ettiklerini söylemiştir. Dolayısıyla, yetkili merciler, Talat Paşa'ya göre, "Zor'daki [Suriye'nin doğusundaki Deyrizor] ve diğer bölgelerdeki Ermenilerle ilgileneceklerdi, fakat Ermenileri Anadolu'da istemiyorlardı."[32] Bu ifade, güvenilir görünmektedir; çünkü Talat Paşa'nın Morgenthau ile konuştuğu dönemde, Deyrizor'a sevk edilen Ermenilere oldukça iyi muamele edildiği kesin olarak bilinmektedir. Kudüs'teki Ermenilerin tarihini araştıran bir yazarın doğru bir şekilde belirttiği gibi, Osmanlı İmparatorluğu'nun Arap eyaletlerinde yaşayan Ermeniler tehcir edilmedi ve bunun nedeni, tam olarak, "bu bölgelerde Türklerin yaşamıyor olması ve burada büyük bir Ermeni nüfusun var olup olmamasının, Türklerin bu topraklar üzerindeki siyasal hak iddialarını etkilemeyecek olması" idi.[33] Güçlü bir "Türk birliği" kavramı, Jön Türk liderleri üzerinde yadsınamaz bir etkisi olan Pan-Turancılık ideolojisiyle de örtüşmektedir.

Son olarak, Ermeni cemaatinin tehcir edilmesi, Balkanlar'da ve Trablusgarp'ta kaybedilen Türk vilayetlerinden gelen geniş Müslüman muhacir kitlelerini ve Kafkasya'daki savaş bölgesinden kaçan yeni muhacir dalgasını iskân etme sorununu çözümlemeye yardım etti. Sadrazam Said Halim Paşa, 1915 Ağustosu'nda, Avusturya askerî tam yetkili elçisi Pomiankowski'ye, tehcirin yalnızca güvenlikle ilgili sebeplerden değil, Müslüman muhacirlerle ilgili sorunların halledilmesi isteğinden de kaynaklandığını söylemişti.[34]

---

31 Almanya Büyükelçiliği'nin avukatı Konstantin Freiherr von Neurath'a bu açıklamayı yapan kişi, Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa idi. Bkz. Neurath'ın 5 Kasım 1915 tarihli raporu, PA, T. 159 no. 2/14 (R 13799).

32 Morgenthau'nun 8 Ağustos 1915 tarihli günlük yazısından aktaran Lowry, *The Story behind Ambassador Morgenthau's Story*, s. 49.

33 Victor Azarya, *The Armenian Quarter of Jerusalem: Urban Life behind Monastery Walls*, s. 42.

34 Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, s. 161.

Mayıs ayında, Erzurum'daki Almanya Konsolosu Max Erwin von Scheubner-Richter, Ermenilerden arındırılan köylere -Ermenilerin mülklerine el koyan- muhacirlerin (savaş bölgesindeki köylerden kaçan muhacirlerin) yerleştirildiğini bildiriyordu. Konsolos, tehcirin asıl amacının belki de bu olduğunu bir tahmin olarak raporda belirtiyordu.[35]

Suny'nin doğru bir şekilde vurguladığı gibi, bu noktada tarihçilerin elinden tehcir kararının alındığı siyasal ve düşünsel ortamı kabataslak resmetmek dışında bir şey gelmez. "[Olayların] neden gerçekleştiğini, hükümetin neden tehcir ve tutuklamaları başlattığını ve cinayetlerin aylarca devam etmesine neden izin verdiğini anlamak için en üst düzey yönetici çevrelerinde karar alma mekanizmalarının nasıl işlediğini bilmek gerekir; tarihçiler henüz bu bilgiye sahip değiller."[36] Türk arşivlerinde ilave bilgiler mevcut olabilir; fakat Ermeni trajedisine yol açan olaylar zinciriyle ilgili bir gün kesin bilgilere ulaşabileceğimiz konusunda iyimser değilim.

ALMANLARIN ROLÜ

Tehcirin yapıldığı dönemde, Türkiye'nin içerisinden ve dışarısından birçok kişi, Ermeni cemaatinin yerinin değiştirilmesine Almanların önayak olduğunu düşünüyordu. Örneğin Amerikalı misyonerler Ussher ve Knapp, 1917 yılında yayınladıkları bir kitapta bu görüşü büyük bir inançla dile getiriyorlardı: "Tehcire bizzat tanıklık eden bir kişi, bunun Prusya hükümeti tarafından planlandığından şüphe duymazdı."[37] Misyonerlerin vardığı bu sonuç, karar alma mekanizmasıyla ilgili doğrudan bilgilere dayanmamaktadır; zaten bu tür bir bilgiye sahip olmaları mümkün değildi. Bu görüşte olmalarının nedeni, büyük ihtimalle, Türklerin böyle bir planı tek başlarına tasarlayıp uygulamaya koyamayacak kadar ehliyetsiz olduklarına inanmalarıydı. İtilaf devletlerinin savaş boyunca sürdürdüğü propaganda da, sıklıkla, Almanları

35 Scheubner-Richter'den Büyükelçi Wangenheim'a, 22 Mayıs 1915, PA, Botsch. K./169 (mikrofilm 7247).

36 Suny, "Empire and Nation", s. 46.

37 Ussher ve Knapp, *An American Physician in Turkey*, s. 207.

Ermenilere yapılan eziyeti başlatmak ve aktif bir şekilde teşvik etmekle suçlamıştır.[38] Bununla birlikte, tarihçi Ulrich Trumpener, I. Dünya Savaşı'nda Türk-Alman ilişkilerinin bütünüyle incelendiği ilk akademik araştırmada, 1968 yılında, "Osmanlı Ermenilerinin savaş döneminde uğradıkları zulmün Alman Hükümeti tarafından ne tahrik ne de tasvip edildiğini" belirtmiştir.[39]

Tehcire eşlik eden katliamlar ve diğer suçlarla ilgili olarak, Alman hükümetinin, Ermenilerin yerinin değiştirilmesini askerî bir ihtiyaç olarak kabul etmekle beraber, planın daha insani bir şekilde uygulanması için Bâbıâli'ye defalarca müdahale ettiğini ispat eden çok sayıda arşivlenmiş kanıt mevcuttur. Birçok Alman konsolosluk yetkilisi, Ermeni muhacirlere yapılan sert muameleyi yumuşatma girişimlerinde bulundu ve hatta Alman hükümeti, yardım çabalarını desteklemek için Alman misyonerlere fon sağladı. Türkiye ile kurulan askerî ittifakı tehlikeye sokmamak adına, tüm bu müdahaleler kamuoyuna duyurulmaksızın gerçekleştiriliyordu. Daha ileri gidildiği takdirde Almanya'nın güneydoğu cephesinin ve Almanların hayatlarının tehlikeye gireceği düşünülüyordu. Bu durum Lepsius gibi Ermeni dostlarını çok üzse de, Alman basınında Ermenilerin çektiği acılarla ilgili haber çıkması yasaklandı. Bu siyasi menfaat politikası veya *Realpolitik*, o dönemde ve sonrasında çok fazla eleştirildi.

Son on beş sene içinde, Almanların tehcirden sorumlu oldukları görüşü, kimi yazarlar tarafından tekrar gündeme getirilmiştir. 1989 yılında yayınladığı bir kitapta, Artem Ohandjanian, Almanya'nın Ermenilere yapılan eziyetleri ilk teklif eden taraf olduğunu savunmuştur.[40] İsviçreli yazar Christoph Dinkel, 1991 yılında yayınladığı bir makalede, daha açık bir suçlamada bulunmuştur. Yazar, tehcirin "tam olarak Türklerin bulduğu bir 'çözüm' olmadığını", tehcirin her ne sonuç doğurursa doğursun gerekli olduğunu düşünen Alman subaylar tarafından "önerildiğini ve talep edildiğini" yazmıştır.

38 Örneğin bkz. J. Selden Willmore, *The Great Crime and Its Moral*, s. 145.
39 Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire: 1914–1918*, s. 204.
40 Ohandjanian, Armenien, s. 221.

Yarbay Otto von Feldmann'dan alıntı yaparak, kendisinin ve diğerlerinin bazen "Türk ordusunun gerisindeki bazı bölgelerin Ermenilerden temizlenmesi gerektiği" konusunda öneride bulunmak zorunda kaldıklarını itiraf ettirmiştir.[41] Fakat yine de böyle bir önerinin kapsamına, tüm Ermeni cemaatinin tehcir edilmesinin girmediğini önemle belirtmek gerekir.

Almanların olaylara karıştığına dair en ileri suçlama, Dadrian tarafından bu konuda 1996 yılında yayınlanmış olan bir kitapta yer almaktadır. Yazar, "Ermenilerin tehcir edilmesi kararıyla sonuçlanan istişare ve görüşmelere şu veya bu şekilde dâhil olan Alman subayların, özellikle de Mareşal Wilhelm Leopold Colmar Freiherr von der Goltz ile Yarbay Feldmann'ın bu komplo suçuna ortak olduklarını" belirtmiştir.[42] Yukarıda tartışıldığı gibi, Feldmann olsa olsa birtakım mahallî tehcir uygulamalarından sorumlu tutulabilir. Aynı durum, Osmanlı Genelkumay Başkanlığı'nın Demiryolları Daire Başkanı Yarbay Böttrich için de geçerlidir. Enver Paşa'nın danışmanlarından Mareşal von der Goltz'a gelince, Dadrian'ın yönelttiği suçlama, geçerliliğini bir nebze daha kaybetmektedir. Dadrian'ın kitabıyla ilgili bir eleştiri yazısında Hilmar Kaiser'in de vurguladığı gibi, Dadrian olaylardan sağ kurtulan üç Ermeni'nin yeminli ifadelerini yanlış yorumlamakta ve Goltz'un Turabdin dağlarında yaşayan Süryani Hıristiyanları kurtarmaya çalıştığını gösteren raporları yadsımaktadır. Goltz'un 1915 ilkbaharında alınan tehcir kararına karşı çıkmamış olmasına rağmen, bu kararda teşvik edici bir rol aldığını farz etmemize neden olacak herhangi bir delil yoktur. Kaiser'in belirttiği gibi, diğer birçok Alman subay gibi Goltz'un da "seyirci kalmış veya görmezden gelmiş" olması kuvvetle muhtemeldir. Kaiser, Dadrian'ın kitabında "okurun, Ermeni Soykırımı'nda Almanların sorumluluğu ile ilgili dengeli olarak savunulmamış bir fikirle karşılaştığı" kanaatindedir. Dadrian'ın

41 *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 30 Haziran 1921, aktaran Christoph Dinkel, "German Officers and the Armenian Genocide", *Armenian Review* 44, no. 1 (İlkbahar 1991): 96.

42 Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide*, s. 185.

tezini desteklemeyen materyal dikkate alınmamıştır. Diğer bir deyişle, hayati öneme sahip bir belge yanlış aktarılmıştır. Kaiser, ciddi akademisyenleri, "Dadrian'ın yazdıklarını, göründüğü gibi kabul etmemeleri" konusunda uyarmaktadır.[43] Diğer bir eleştirmen de, aynı şekilde, kitabın "dolaylı delillere ve sıklıkla şüpheli kanıtlara dayandığını" ve yazarın "savını kanıtlamakta başarısız olduğunu" düşünmektedir.[44] Donald Bloxham'a göre, Dadrian tarafından ortaya atılan suçlamalar, "çoğunlukla temelsiz iddialardır". Bloxham'ın vardığı sonuca göre, "Mevcut belgelerde, Almanların bir soykırım politikasının oluşturulmasında rol oynadıkları fikrini destekleyen hiçbir delil yoktur."[45]

43 Hilmar Kaiser, "Germany and the Armenian Genocide: A Review Essay", *Journal of the Society for Armenian Studies* 8 (1995–97): 133–35, 142 ve Kaiser'in Dadrian'ın cevabına verdiği yanıt, *Journal of the Society for Armenian Studies* 9 (1996–99): 137.

44 Clive Foss, kitap eleştirisi, *Institute for the Study of Genocide Newsletter* 19 (Güz 1997): 14, 16.

45 Donald Bloxham, "Power Politics, Prejudice, Protest and Propaganda", s. 234.

10. BÖLÜM
TEHCİR SÜRECİ

Tehcirde görev almış yerel makamların ve Ermenilerin geride bıraktıkları mülkler hakkında kurulmuş komisyonların çalışmalarına dair, Türk arşivlerinde bol malzeme bulunması beklenirdi. Fakat şimdiye dek bu tür materyalin çok küçük bir kısmına ulaşılabilmiştir. Neyse ki Anadolu'da, Suriye'de ve Mezopotamya'da Almanya, Avusturya ve Amerika konsolosluklarından yetkililerin bulunması sayesinde, tehcir kararının uygulanma süreciyle ilgili oldukça geniş bilgiye sahibiz. Bu memurların kendi ülkelerinin arşivlerinde saklanan raporları ile olaylara doğrudan tanık olan Avrupalı misyonerlerin yazdıkları raporlar, bir arada okunduklarında birbirlerini tamamlamaktadırlar. Bunun yanı sıra, tehcir sürecinin -katliamlar gibi- mühim boyutlarının bazılarıyla ilgili elimizde yalnızca sınırlı bilgi bulunmaktadır. Bu kitle katliamları ile ilgili bildiklerimiz ve bilmediklerimiz, 12. Bölüm'de incelenmektedir. Bu bölümde ise birçok önemli bölgede tehcirin nasıl uygulandığı tartışılmaktadır.

ERZURUM

Ermeni tehcirinin uygulanma biçimi, bölgeden bölgeye büyük ölçüde farklılık göstermiştir. Toynbee, doğru bir gözlem yapmış ve "pratikte göze çarpan farklılıkları, yerel makamların iyi veya kötü niyetli olmalarına" bağlamıştır.[1] Bu farklılıkların ortaya çıkmasında coğrafi etkenler de büyük bir rol oynamıştır. Örnek vermek gerekirse, Erzurum şehri Doğu Anadolu'da konumlanmış olduğu

1 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 653.

için, Suriye'deki varış noktasına çok uzak bir mesafede bulunuyordu. Hiç şüphesiz, bu durum, Erzurum'dan tehcir edilen grup içerisindeki çok yüksek ölüm oranlarına katkıda bulunmuştu. Uzak mesafe, Kürt eşkıyaların saldırılarına daha uzun süre maruz kalmak, büyük bölümü yürüyerek geçen bu uzun yolculukta yiyecek ve diğer yaşamsal ihtiyaçlar konusunda daha çok sorun yaşamak anlamına geliyordu.

Erzurum'daki Ermeni nüfus, toplamda yaklaşık 125.000 kişiden oluşuyordu; bu nüfusun yaklaşık 20.000'i Erzurum şehrinde yaşıyordu. 1915 Haziranı'nın başlarında Üçüncü Ordu'nun başındaki Komutan Mahmut Kamil Paşa, vilayete bağlı köylerdeki tüm Ermenilerin tehcir edilmesi emrini verdi. Alman Konsolos vekili Max Erwin von Scheubner-Richter'e göre, bu emir "hiç gerek olmadığı hâlde, acımasızca ve gaddarca" yerine getirildi. Bir süre, yiyecek verilmeyen binlerce kadın ve çocuk, Erzurum şehrinin dışarısında, açık havada gecelemek zorunda bırakıldı. Scheubner-Richter, açlıkla baş etmek için büyük miktarda ekmek dağıtılmasını sağladı. Tehcir edilen Ermeni kafilesi, şehrin yaklaşık 80 kilometre uzağında, Mama Hatun yakınlarında Kürtlerin ve Türk başıbozukların saldırılarına maruz kaldı. Yolların güvensiz olduğunun bilinmesine rağmen, Kamil Paşa, tehcir edilenlerden oluşan kafilelere eşlik edecek uygun koruma birlikleri sağlamamıştı. Scheubner-Richter, raporunda, hükümetin de 3.000 ila 4.000 Ermeni'nin öldürüldüğünü kabul ettiğini bildiriyordu.[2]

Dâhiliye Nezâreti, 14 Haziran tarihli bir mesajla bu katliama tepki gösterdi:

Erzurum vilayeti, Erzurum'dan tahliye edilen 500 Ermeni'den oluşan bir kafilenin, Erzurum ile Erzincan arasında aşiretler tarafından öldürüldüğü haberini göndermiştir... Ölümlerle sonuçlanan bu tür hadiselerin yaşanmasına izin verilmeyecektir. Bu nedenle, Ermenileri aşiretlerin veya köylülerin saldırılarına karşı korumak için mümkün olan her türlü önlemin

2 Scheubner-Richter'den Büyükelçi Hohenlohe'ya -Waldenburg'a, 18 Mayıs 1915 (muhtemelen eski takvim), Botsch. K./168 (mikrofilm 7245) ve 5 Ağustos 1915, PA, T. 183/39/A28584 (mikrofilm 7129).

alınması ve bu tür cinayetlere ve şiddet olaylarına kalkışan kişilerin en ciddi biçimde cezalandırılması gerekmektedir.[3]

Aynı zamanda, Konsolos Scheubner-Richter, cinayetleri Erzurum'daki yetkili mercilere şikâyet etti ve tehcirin daha insani bir şekilde uygulanması talebinde bulundu.

Erzurum'da tehcirin başlamasının üstünden yaklaşık iki hafta geçtikten sonra, durum bir şekilde iyileşti. Scheubner-Richter, yaklaşık 500 kişilik ilk gruptan yalnızca 14 kişinin öldüğünü bildirmişti. Yine Scheubner-Richter'in tahminine göre, ikinci gruba 100 jandarmadan oluşan bir birlik eşlik ediyordu. Yine de grubun çoğunlukla erkeklerden oluşan bir kısmı ayrıldı ve öldürüldü. Erzurumlu Ermenilerin geri kalanı birkaç kafile hâlinde tehcir edildi ve Erzincan'a salimen ulaştı.[4] Erzincan'daki Alman Kızıl Haç örgütü doktorlarından Dr. Neukirch, Erzurum'dan en son gelen Ermenilerin ilk kafilelerdekilere göre çok daha iyi durumda olduklarını onaylamıştır. Subayların komutası altında bulunan çok sayıda jandarmanın eşlik ettiği bu kafilelerdeki Ermeniler, eşyalarını taşıyan büyük öküz arabalarını ve hatta büyükbaş hayvanlarını da yanlarında getirmişlerdi. Tehcirin ilk haftalarında ciddi hak ihlalleri olmuştu, fakat sonraki dönemde program "görece kanuni ve talimatlara uygun bir şekilde" sürdürüldü. Yeni bir katliam yaşanmadı.[5]

Neukirch, Erzurum valisi Tahsin Bey tarafından yapılan iyileştirmelerin bu anlamda çok önemli olduğunu belirtmiştir. Trabzon'daki Amerika Konsolosu Oscar Heizer de Tahsin Bey'i "çok mantıklı bir kişi" olarak niteliyordu. Erzurum'a yaptığı bir gezide, Vali Tahsin Bey'in kendisine söylediklerini şöyle kaydediyordu:

---

3 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Gürün, *The Armenian File*, s. 211.

4 Scheubner-Richter'den Hohenlohe'ya, 5 Ağustos 1915, PA, T. 183/39/A28584 (mikrofilm 7129), ve 22 Haziran 1915, Botsch. K./169 (mikrofilm 7248).

5 Dr. Neukirch'in 5 Ağustos 1915 tarihli raporu, Wolfgang Gust, "Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel 'Deutschland und Armenien' herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke", s. 167.

Erzurum'dan tehcir edilmeleri için gelen emirleri uygularken, Ermenilerin yolda korunmaları için elimden geleni yaptım ve mallarını elden çıkarıp gerekli hazırlıkları yapmaları için tehcir edilmelerinden evvel kendilerine 15 gün süre tanıdım. Mülklerini satmalarına veya başkasına devretmelerine yasak koymadım. Bazı aileler, ev eşyalarını ve erzaklarını, beş veya daha fazla sayıda kağnıya yükleyip yanlarında götürdüler. Misyonerler de bunu doğrulayacaktır.[6]

Scheubner-Richter de Türk vali hakkında olumlu bilgi veriyordu. Valinin Ermenileri korumak için çaba gösterdiğini, ihtiyacı olan ailelere kağnı tedarik ettiğini, içerisinde az sayıda erkek bulunan hanelerdeki erkekleri amele taburlarında çalışma yükümlülüğünden muaf tutarak ailelerine eşlik etmelerine izin verdiğini raporunda belirtmiştir.[7]

Buna rağmen, Scheubner-Richter'e anlattığına göre, Tahsin Bey'in vali olarak yapabilecekleri sınırlıydı. Elinde yeterli sayıda jandarma yoktu ve yolun tamamı için gereken korumayı sağlaması mümkün değildi. Bunun bir sonucu olarak, Erzurumlu Ermenilerin Erzincan'dan tekrar yola çıkmalarının ardından, Fırat Nehri'nin Kemah boğazı girişinde yeni bir katliam yaşandı. Bu mevkide güvenlik önlemleri almanın kimin sorumluluğunda olduğu tam olarak bilinmemektedir. Bu katliamda öldürülenler arasında, Erzincan'dan tehcir edilmiş olan Ermeniler de vardı. Saldırıyı düzenleyenlerin eşkıyalar (büyük ihtimalle Kürtler) olduğu söyleniyordu. Bununla birlikte, kurtulan Ermenilerden bazıları, kendilerine eşlik eden Türklerin de katliama karıştıklarını anlattılar.[8] Askerlerin yaptıkları bu katliamı övünerek anlattıklarını ileri süren, Erzincan'daki hastanede çalışan Danimarkalı iki Kızıl Haç hemşiresi, Kürtleri cezalandırmak için boğaza gönderilen Türk birliklerinin olaylardan sağ kurtulanlardan ellerine geçirebildikleri herkesi öldürdüklerini

6 Heizer'den Morgenthau'ya, 25 Eylül 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 46, 44.

7 Scheubner-Richter'den Hohenlohe'ya, 5 Ağustos 1915, PA, T. 183/39/A28584 (mikrofilm 7129).

8 A.e.; ayrıca bkz. A. S. Safrastian'ın 15 Mart 1916 tarihli raporu, Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 238.

bildiriyorlardı.[9] Bu raporların güvenilir olup olmadığını anlamak zordur. İki hemşire, Türk aşçılarının "söylentiyi" doğruladığını belirtiyor ve bunun yanı sıra, kurtulan iki Ermeni öğretmenin de katliamı anlattığını söylüyorlardı. Fakat bu iki öğretmenle bizzat görüştükleri kesin değildir. Scheubner-Richter de Türk askerlerin veya jandarmaların cinayetlere karıştığına tanıklık eden "güvenilir" kaynaklardan söz etmektedir.[10]

Almanya Konsolosu'na göre, tehcir edilen Ermenilere yapılanlardan, İTC'nin Erzurum şubesindeki militanlardan oluşan küçük bir grup sorumluydu. Bu İTC'liler, Türkiye'nin düşmanlarıyla ittifak kurmakla suçladıkları Ermenilere karşı nefret söylemi geliştirmiş ve katliamlara zemin hazırlamışlardı. 9 Temmuz tarihli bir raporunda Scheubner-Richter, Emniyet Amiri Hulusi Bey, İTC Bölge Şubesi başkanı Hilmi Bey, İTC Merkez Komitesi üyesi Bahâeddin Şakir ve diğer birkaç kişiden oluşan ve "kötücül bir paralel hükümet" gibi işleyen bir heyetten söz ediyordu. Scheubner-Richter'e göre bu grup, hükümetin temelde iyi niyetli girişimlerine engel olmayı başarmıştı; acımasız uygulamaların ve katliamların sorumluları muhtemelen bu kişilerdi.[11] İTC içinden radikal görüşlü kimselerin olaylarda oynadığı kilit rol, Erzurum'daki İngiltere Konsolosu J. H. Monahan'ın 14 Ekim 1914 tarihli son raporlarından birinde de teyit ediliyordu. Monahan, Hilmi Bey'in ve bölgeye yeni gönderilmiş olan Bahâeddin Şakir'in "vilayeti fiilen yönettiklerini" ve "Müslüman Türk şovenizmine dayalı bir politika" izlediklerini yazmıştır. Monahan, bunun yanı sıra, vilayet genelindeki kanıya göre hükümetin "askerlik çağına gelmemiş Müslümanları silahlandırarak savaş çıktığı takdirde kullanılmak üzere milis birlikleri oluşturduğunu" da belirtmiştir.[12] Bu milislerin, Ermeni tehciri

9 Tarihi belirtilmemiş rapor, PA, T. 183/44/A24663 (mikrofilm 7152).
10 Scheubner-Richter'dan Hohenlohe'ya, 5 Ağustos 1915, PA, T. 183/39/A28584 (mikrofilm 7129).
11 Scheubner-Richter'den Wangenheim'a, 9 Temmuz 1915, PA, Botsch. K./169 (mikrofilm 7249).
12 FO 371/2146/70602.

esnasında meydana geldiğini bildiğimiz katliamların bazılarında yer almış olmaları mümkündür.

Erzurum'da resmî merciler ile İTC'li radikaller arasındaki çekişme, tehcirden muaf tutulacaklarla ilgili emirler uygulanırken iyice belirginleşti. Almanya Büyükelçisi'nin ve diğer diplomatların da girişimleri sonucunda, 9 Haziran'da hükümet "Askeriye'de görev yapanlar ile yardıma muhtaç kadınların tehcir edilmeyeceği" emrini yayınladı.[13] Scheubner-Richter, 11 Temmuz tarihli raporunda, valinin bu emre itaat ettiğini belirtiyordu.[14] Fakat Almanya Konsolosu'nun raporuna göre, bundan yaklaşık iki hafta sonra, 28 Temmuz'da, Üçüncü Ordu'nun başındaki Komutan Mahmut Kamil Paşa, şehirde kalan tüm Ermenilerin tehcir edilmesi için talimat verdi. Hastalar ve kadınlar, kendilerine önceden verilmiş olan şehirde kalma izinlerini bırakmaya zorlandı ve bu yüzden "ölecekleri kesin olduğu hâlde" yollara sürüldü. Almanya Konsolosu, valinin bu gaddarca uygulamaları engelleyecek güce sahip olmadığını belirtiyordu.[15] Sayıları bilinmese de, bir miktar Protestan ve Katolik Ermeni, 28 Temmuz'dan sonra da Erzurum'da kalmayı başardı; bu durum, valinin bu çekişmede tam anlamıyla başarısız olmadığını göstermektedir. 17 Ağustos'ta şehri ziyaret eden Amerika Konsolosu Heizer, valinin "İstanbul'dan aldığı talimatlara göre Protestanların ve Hıristiyanların hâlihazırda bulundukları yerde kalmalarına izin verildiğini" kendisine anlattığını yazmıştır.[16]

Erzurum'daki ve Doğu Anadolu'nun diğer birçok şehrindeki Ermenilerin tehcir yolu, Harput kentinden geçiyordu. Ermeni muhacirlere yardım etmeye çalışan Harput'taki Amerikalı misyonerlerin şahitlikleri, Erzurumlu Ermenilerin çektikleri sıkıntılara ışık tutmaktadır. Bu kayıtlar arasından en bilgilendirici olanı, Fırat

13 İçişleri Bakanlığı arşivlerinden aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 119.

14 PA, Botsch. K./ 96 (mikrofilm 7205).

15 PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7251).

16 Heizer'den Morgenthau'ya, 25 Eylül 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 45. Dâhiliye Nazırı'nın bu amaçla verdiği 15 Ağustos tarihli bir talimat için, bkz. Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 122.

Koleji'nin müdürü Henry H. Riggs'in yazdıklarıdır. Türkiye'de doğan Riggs, hem Ermeniceyi hem de Türkçeyi akıcı bir şekilde konuşabiliyordu. Bunun yanı sıra 1914 yılında kente gelmiş, meslekten yetişme bir Dışişleri memuru olan Harput'taki Amerika Konsolosu Leslie A. Davis'in raporları da bu açıdan önem taşımaktadır.

Riggs, Harput'a ulaşan "çeşitli kafilelerin yolda başlarına gelen olaylarda birtakım farklılıklar" gözlemlemiştir. Bazıları, "kendilerine eşlik eden görevlilerin kendilerine gerçekten iyi baktıklarını ve hatta -elbette yüklü para bedelleri karşılığında- yiyecek ve koruma sağladıklarını" anlatmıştır. Özellikle Erzurum ve Erzincan'dan gelen kafilelerin bazıları, "erkeklerin büyük kısmı da aralarında olduğu hâlde, Harput'a diğerlerinden çok daha güvenli bir şekilde ulaşmıştır". Bununla birlikte, diğer kafilelerin deneyimleri çok farklı olmuştur:

O günlerde, Erzurum şehrindeki zengin Ermenilerden oluşan bir kafile geldi; bu gruptaki Ermenilerin bazılarını tanıyorduk. Bu kişiler, Erzurum valisi tarafından muhafızların gözetiminde gönderilmişlerdi ve muhafızların Ermenileri her türlü zarardan korumak için validen emir aldıkları belli oluyordu. Valinin bu insanları varış noktasına sağ salim gönderebilmek için büyük çaba sarf ettiğini gösteren birçok emare vardı. Buna rağmen, birkaç günlük yolculuğun ardından, bu kafile eşkıyaların saldırısına uğramıştı (bunların gerçekten eşkıya mı, yoksa hükümetin gönderdiği ajanlar mı olduğu kadınların anlattıkları hikâyelerden tam olarak anlaşılmıyordu). Muhafızlar bir süre göstermelik bir direniş ortaya koysalar dahi, kısa süre sonra kaçmışlardı. Bununla birlikte, kafiledeki Ermeni erkekler, gerçek ve dişli bir direniş gösterince, bazı eşkıyalar yaralanmış, tüm Ermeni erkekler katledilmişti. Çarpışmaya katılan bir delikanlı kaçmayı başarmış ve ardından kafileyi tekrar yakalayıp, Harput'a varana kadar kadın kılığında gizlenmişti.

Direnişi dize getiren eşkıyalar, bu kez savunmasız kadın ve çocuklara işkence etmeye girişmişlerdi. Kadınları tüm kıyafetlerini çıkarmaya zorlayan eşkıyaların bazıları en güzel kızları atlarına bindirip kaçırmışlardı. Bu sırada diğerleri de ganimetleri topluyordu. Nihayet kadınları çıplak ve korkudan çılgına dönmüş bir hâlde, çocuklarıyla baş başa bırakıp gitmişlerdi. Saldırganlar uzaklaştıktan sonra, muhafızlar saklandıkları

yerden çıkmış, yakındaki bir köyden kıyafet temin edip kadınların yolculuğa devam etmelerini sağlamışlardı.[17]

Davis de benzer bir hadiseden bahsetmektedir. Erzurum'dan tehcir edilmiş olan bir grup Ermeni'yle konuşma fırsatı yakalayan Amerikalı konsolos, "kentin en varlıklı ve en iyi ailelerinin üyeleri olan bu kişilerin" acınası bir durumda olduklarını anlatmaktadır:

Onlara, kente varmalarından yaklaşık bir saat sonra, durakladıkları terk edilmiş bir okul binasında rastladım. Yanlarına yaklaşmama izin verileceğini sanmıyordum, fakat yolun karşı tarafındaki çeşmeye gitmesine izin verilenlerden birkaçıyla konuşmayı başardım. Bana seferde başlarına gelen bir olayı anlattılar. Erzurum'u bir aydan daha uzun bir süre evvel, yanlarında atlar, katırlar, para ve kişisel eşyalar ile terk etmişlerdi. Yolda, Kürtler, kafilenin tüm erkeklerini kadınların gözleri önünde katletmişlerdi, kadınların yanlarında taşıdıkları eşyaların ve kıyafetlerinin neredeyse tümünü çalmışlardı. Bana anlattıklarına göre, bazı kadınlar tamamıyla çıplak kalmışlardı. Kendilerine eşlik eden ve Kürtleri durdurmayı beceremeyen gibi yapan jandarmalar, yakınından geçtikleri köylerdeki bazı yerli kadınlardan kıyafet tedarik etmeyi başarmışlardı. Tüm yolculuk boyunca hasta ve yarı çıplak yürümüşlerdi; çektikleri türlü meşakkatlerden sonra, Mamuretül-aziz'de kalmak istiyorlardı.[18]

Davis'in önayak olması sayesinde, bu kadınların bir kısmının Harput'ta kalmasına izin verildi; fakat tehcir edilenlerin çoğu bu acı dolu yolculuğa devam etmek zorunda kaldı; ilerleyemeyecek kadar güçsüz olanlar ise ölüme terk edildi. Davis'in 24 Temmuz'da yazdığına göre, "Inferno'dan [Dante'nin bir eseri; Cehennem] bir sahneyi anımsatan" tehcir kamplarını kelimelerle anlatmak mümkün değildi. "Her tarafta ölüler ve ölmek üzere olanlar vardı". Bir yanda küçük çocuklar, annelerinin cansız bedenleri başında ağlarken; diğerleri, şişmiş karınlarıyla güneşin altında yatıyorlardı.

17 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 120, 138.

18 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 63–64. Bu, Davis'in 1917 senesinde ABD'ye dönmesinin ardından, Dışişleri Bakanlığı için hazırladığı özet bir rapordu; söz konusu olayların cereyan ettiği günlerde gönderdiği raporların tümünü tek bir anlatıcı belge içerisinde birleştiriyordu.

Hepsi yardımlarına koşacak olan ölümü beklerken artık sefaletin son basamağına ulaşmışlardı. Biraz yiyecek dağıtılıyordu, fakat bu insanların çoğu, yiyeceğe ihtiyaç duymayacak kadar ölüme yaklaşmıştı. Ölü bedenler çürümeye bırakılmıştı; "leş ve insan dışkısı kokusu her tarafta havayı kaplamıştı. En sonunda kamp alanının tam ortasına bir çukur kazan jandarmalar, hepsini bu çukura atarak cesetlerden kurtuldular."[19]

Amerikalı misyoner Tacy Atkinson, Harput'taki Kızılay hastanesinin Türk müdürünün 19 Temmuz'da 600 hasta Ermeni muhacirin bu hastanede tedavi edildiğini ve günde ortalama 25 hastanın hayatını kaybettiğini kendisine söylediğini yazmaktadır.[20] Bu iyi kalpli adamın, aynı zamanda, "son birkaç hafta içinde" bir buçuk milyon Ermeni'nin katledildiğini söylemiş olması nedeniyle -ki bu sayının epey şişirilmiş olduğu kesindir-, bu rakamların ne kadar güvenilir olduğunu söylemek mümkün değildir. Tek bildiğimiz, Harput'a varanların çoğunun bir veya birkaç gün burada konakladıktan sonra yola devam etmek zorunda olduğudur.

Harput'tan ayrıldıktan sonra Erzurumlu Ermenilere ne olduğuna dair elimizde güvenilir bilgiler yoktur. Harput'a kısa bir mesafe kala katledilen binlerce Ermeni arasından Erzurum'dan tehcir edilenlerin sayısı tespit edilememektedir.

HARPUT

Harput (bugünkü Elazığ) ve bunun Mamuretül-aziz olarak da bilinen ikizkenti [yani ırmağın diğer yanına kurulmuş olan kent] Mezre, Mamuretül-aziz vilayeti sınırları içerisinde yer alıyordu. Vilayette yaklaşık 100.000 Ermeni yaşıyordu. Vilayetin içerisinden ve dışarısından tehcirle gelen Ermenilerin çok büyük bir kısmı burada katledildiği için, Konsolos Davis buraya "mezbaha vila-

19 Davis'ten Morgenthau'ya, 24 Temmuz 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 21–22.

20 Tacy Atkinson, *"The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance: Harpoot Diaries, 1908–1917"*, s. 47.

yeti" demektedir. Davis, bu terimi ilk defa kullandığı metin olan, Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği 7 Eylül 1915 tarihli mektupta, "cinayetlere bizzat tanık olmadığını" kabul etmekte; fakat katliamların, bunlardan sağ kurtulanlar ile jandarmalar tarafından doğrulandığını belirtmektedir.[21] Birkaç hafta sonra elde ettiği bir ipucundan yola çıkan Davis, Harput'a at sırtında beş saat mesafede binlerce ceset keşfetti. Richard Hovannisian'ın vurguladığı gibi, çok sayıda Ermeni kadın ve çocuğun ihtida ederek ve Müslüman aileler tarafından evlat edinilerek tehcir edilmekten kurtarıldığı bu bölgeye "mezbaha vilayeti" denmesi dikkat çekicidir.[22] Vilayette yaşanan olaylar hakkında geniş bilgiye sahip olmamıza rağmen, katliamlardan tam olarak kimin sorumlu olduğu gibi birçok soru cevapsız kalmaktadır.

Tehcirin başlatılmasından evvel, 1915 Mayısı'nda, Harput'taki makamlar, ikizkentler ile çevre köylerindeki Ermenilere ait ev ve dükkânlarda sistematik bir şekilde silah aramaya başladılar. Türklerin 1916 yılında yayınladıkları Kırmızı Kitap'a göre, bu aramalarda 5.000'den fazla tüfek ve silah ile çok miktarda dinamit bulunmuştu. Rus ordusunda gönüllü olarak çarpışan taburlardaki erkeklerin büyük bir kısmının Mamuretül-aziz'den geldiği söyleniyordu.[23] Kolluk kuvvetleri, halkı, bulduğu veya kendisine teslim edilen tüm silahlardan büyük bir gösterişle haberdar ediyordu; bu durum, Müslüman nüfus arasında şüphe, korku ve düşmanlık ortamının doğmasında etkili oldu. 6 Haziran'da günlüğüne, hükümetin bazı gömülü bombalar bulduğunu ve çok sayıda Ermeni'nin tutuklandığını not eden Danimarkalı misyoner Maria Jacobsen şöyle yazmıştır: "Bunun bu bölgede yaşayan Ermeniler için kötü sonuçlar doğuracağı düşünülüyor. Devrimcilerin düşüncesizliği yüzünden birçok masumun acı çekmek zorunda olması ne kadar üzücü. Maalesef [tutuklananlar arasında] çok sayıda masum var

21 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 143.
22 Hovannisian, "The Question of Altruism", s. 289.
23 Bkz. *Aspirations et agissements révolutionnaires*'den alınmış ilgili kısımlar, Davis, *The Slaughterhouse Province*, s. 195–96.

ve bunların çoğu genç erkekler."[24] Konsolos Davis, Amerikalı bir misyoner olan Dr. Herbert Atkinson'ın "Hastanede emrinde çalışan genç bir Ermeni erkeğin şahsi eşyaları arasında birkaç silah ve çok sayıda mermi bulduğunu, fakat bu gencin kısa süre önce tutuklandığını ve o sırada çoktan hapiste olduğunu" nakletmektedir.[25] Alman misyoner Johannes Ehmann, yerel makamların Taşnak ve Hınçak komitelerinin üyelerine karşı, çok az sayıda mühimmat ele geçirilse dahi, özellikle acımasızca davrandıklarını belirtmektedir. Ehmann, Ermenilerin çoğunun sadık olduğunu ve bu komitelerin dağılmasından aslında memnun olacaklarını düşünüyordu.[26]

Davis'e göre Haziran ayından itibaren, tutuklamalar bir "korku krallığı" yaratmaya başlamıştı. Yerel makamlar, devrimci harekete katılanlar ile tamamen masum olan insanlar arasında neredeyse hiç fark gözetmiyorlardı. Yüzlerce Ermeni erkek ile cemaatin önde gelenlerinin neredeyse tamamı tutuklandı. Bunların neredeyse tümü, gizli silahları ve isyan planlarını itiraf etmesi için işkence gördü. Davis, bu konuyu anlatırken şöyle devam etmektedir: "İlerleyen dönemde konsolosluğun çatı katında birkaç hafta boyunca saklanmasına yardım ettiğim, Fırat Koleji'nin öğretim üyelerinden Profesör Lüleciyan, Harput Kaymakamı tarafından bir sopayla nasıl dövüldüğünü bana bizzat anlattı. Ayrıca işkence altında gördüğü diğer Ermenilerin uğradıkları zulümden de söz etti."[27] Riggs, başlarda, misyonerlerin hapiste işkence gören tutuklularla ilgili söylentilere şüpheyle yaklaştıklarını "fakat en sonunda duyduklarına inanmak zorunda kaldıklarını" yazmaktadır. "Geceleyin hapishanenin yanından geçen insanlar, kurbanların iniltilerini ve çığlıklarını duyuyorlardı". Bazı tutuklular, bu eziyete dayanamayıp öldüler. Riggs şöyle eklemektedir: "Kolejimizin öğretim kadro-

24 Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 67.
25 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 52.
26 Ehmann'dan Wangenheim'a, 18 Mayıs 1915, PA, Botsch. K./169 (mikrofilm 7247).
27 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 55.

sunun en az üç üyesi, işkence gördükten sonra, ölmeden evvel Amerikalılar veya diğer güvenilir şahitler tarafından görüldüler. Dolayısıyla başlarına gelenlerle ilgili hiçbir şüphe kalmadı."[28] Bir öğretmen, Amerikalı misyonerlere gizlice ulaştırmayı başardığı bir mesajda, kendisi ve "işkenceye daha fazla dayanamayacaklarını ve ölmek istediklerini söyleyen" diğer birkaç tutuklu için zehir göndermelerini istemişti.[29]

Temmuz ayının başlarında, yetkili merciler hapishaneleri boşaltmaya başladı. Geceleri toplu hâlde götürülen erkeklerden bir daha asla haber alınamıyordu. Kısa süre sonra, hepsinin öldürüldüğü ortaya çıktı. Konsolos Davis, bir katliamdan kurtulmayı başaran birkaç tutukludan biri olan ve bir Amerikan hastanesine saklanan bir eczacı ile konuşma fırsatı bulmuştu. Sayıları yaklaşık olarak 800'ü bulan tutuklular, 14 kişilik gruplar hâlinde birbirlerine bağlanmış ve -kasaba sakinleri tarafından görülmemeleri için- şafak sökmeden kasabanın dışına doğru yürütülmüşlerdi. Çok sayıda muhafızın gözetiminde, Harput'a birkaç saat yürüme mesafesindeki dar ve derin bir vadiye getirildikten sonra, jandarmalar tarafından vurularak öldürüldüler. Bu şekilde öldürülmeyenlerin icabına ise bıçak ve kasaturalarla bakıldı. Davis, kaçmayı başaran diğer erkeklerin birçoğunun "hikâyeyi aynı şekilde doğruladıklarını" yazmaktadır.[30] Riggs, eczacının anlattıklarının "yalnızca eczacının tam anlamıyla güvenilir bir genç adam olması nedeniyle değil; aynı zamanda, katliamdan kaçanları, peşlerine düşen ve yakaladıkları yerde öldüren jandarmalardan evvel gördüklerini anlatan Kürtlerin yeminli ifadeleriyle de örtüştüğü için" hiçbir şüpheye yer bırakmayacak kadar güvenilir olduğunu vurgulamaktadır.[31]

28 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 48.

29 Dr. Tacy Atkinson'ın açıklamaları için bkz. Barton, *"Turkish Atrocities"*, s. 40. Bu dönem, ayrıca, Isabelle Harley tarafından da konu edilmektedir (aynı koleksiyon, s. 65). Ayrıca bkz. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 48.

30 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 66–67.

31 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 124.

26 Haziran'da otoriteler, tüm Ermenilerin beş gün içinde ikiz-kentleri terk etmek zorunda olduklarını duyurdular. Konsolos Davis, dört Amerikalı misyoner, Alman misyoner Ehmann ve Osmanlı Bankası'nda görev yapan bir Avusturyalı, valiyi görmeye gittiler. Ermenilerin bu zorlu sefer için gerekli hazırlıkları tamamlayabilmeleri için ek süre tanınmasını talep etseler de, vali bu öneriyi ve misyonerlerin tehcir kafilelerine eşlik etme taleplerini reddetti. Bunun yanı sıra taşıma için katarların tedarik edileceğine ve Ermenilerin korunacağına dair söz verse de, Davis ve misyonerler tehcir edilenlerin çoğunun hayatını kaybedeceğini anlamışlardı. Davis'in birkaç gün sonra yazdığına göre, hangi yolu tercih ederse etsin, Harput'tan ayrılan bir kişinin sefer boyunca tüketeceği tüm erzakı yanına alması gerekirdi. Yolculuğun büyük kısmı çölde, insan veya hayvanların yaşamadığı, su bulunmayan bölgelerde geçiyordu. Özellikle Halep yolunun durumu tam olarak böyleydi. Kullanılabilecek yeterli sayıda katar ve at olmadığı için, insanların çoğunluğu yürüyerek yolculuk etmek zorunda kalacak ve dolayısıyla en az iki hafta sürecek bu seferde ihtiyaç duyacakları yiyecek ve içecekleri taşımaları mümkün olmayacaktı. "En iyi şartlar altında bile, bu yolculuk çok yorucu olacaktır (Bunu, geçen yaz Amerika'ya yaptığım gezi için gidiş ve dönüş olmak üzere bu yolu iki defa kullanmış biri olarak, deneyimime dayanarak söylüyorum). Ermeniler gibi yolculuğa çıkmaya zorlanan muhacirlerin büyük bir kısmı için, bu yol kesinlikle ölüm demektir". Üstelik onlar için yağmacı Kürt grupları da ayrı bir tehlike teşkil ediyordu. Davis, "erkeklerin katledileceğini, çekici kadınların cariye olarak kaçırılacağını ve diğer kadınlarla çocukların çölde mahvolacaklarını da" tahmin ediyordu.[32]

Başlangıçta beş günlük bir süre tanınmış olmasına rağmen, sınır dışı etme emrinin uygulanması birkaç kez ertelendi. Yetkili makamların kağnı ve eşek tedarik etmek için zamana ihtiyaçları olmuştu. Buna rağmen, kenti terk etmek zorunda bırakılan insanların

32 Davis'ten Morgenthau'ya, 30 Haziran 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 4.

büyük kısmı, sırtlarında yükleri ve kucaklarında küçük çocukları olduğu hâlde yürüyerek yola çıktılar. Riggs, gecikmenin diğer bir nedenini şöyle açıklamaktadır: "Hükümetin tehcir edilen kişilerle ilgili bir nevi kayıt tutma çabası içinde olduğu anlaşılıyordu. Bu iş, ağır işleyen bürokrasi ve rüşvet nedeniyle adı kötüye çıkmış olan ve verimsiz çalışan Türk memurların düşünülenden daha fazla vakitlerini aldı. Muafiyet için yapılan başvuruları değerlendirmek ve -eğer böyle anlatmak mümkün ise- tehcir ve muafiyeti sistematik bir hâle getirmek zaman aldı". Türkler, Müslüman nüfusa, tehcir edilecek olan Ermenilerin ev eşyalarını ve ticarî stoklarını gülünç derecede düşük fiyatlara satın alması için bir fırsat tanımak da istiyorlardı. "Bu maksatla, Ermenilerin sürekli olarak bir iki gün içerisinde gönderileceklerini düşünmeleri ve bu telaşla mallarını o anda satabildikleri herhangi bir fiyata elden çıkarmaları sağlanmak isteniyordu."[33]

Bu ertelemeler boyunca tutuklamalar devam etti ve akıbetleri hakkında verilecek kararı bekleyen Ermeniler, Anadolu'nun diğer bölgelerinden sınır dışı edilmiş olan ve Harput'tan geçen Ermeni kafilelerini gördükçe dehşete düştüler. Riggs'in naklettiğine göre, misyonerler ekmek dağıtmak için ara sıra geçici konaklama kampını ziyaret ediyorlardı. Bununla birlikte, bu "çabalar, çekilen acılara bir yenisini eklemekten öteye gitmiyordu, çünkü yaptığımız yardım, eline bir lokma ekmek geçmesini zar zor sağladığımız az sayıda kişinin bile mide sancılarını dindirmeye yetmiyordu. Görünüşe göre, bu bir lokma ekmeği bile alamayan çoğunluk ise bir kez daha üzülmüş oluyordu". Riggs'in yazdıklarına bakılırsa, bu kampı ziyaret edenler yalnızca misyonerler değildi:

Oraya her gidişimde, muhacirler arasında gezinen başka kimselere de rastlıyordum. Bunlar, kendilerine köle arayan Türk erkekler ve bazen de kadınlardı. Çıktıkları yolculuktan evvel, ölümü haremde cariye olmaya yeğleyen bu cesur kadın ve kızlar, seferde yaşadıkları olaylardan sonra cesaretlerini öylesine kaybetmişlerdi ki, etraf köle adaylarıyla doluydu. Bu

33 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 118–19.

yüzden bu Türk erkekleri etrafta dolanıp güzel görünüşlü kızlar ararlarken, çektikleri çilelerin yanında bir kölenin kaderi bile ilahî bir azat gibi kalan kızlar içerisinden köle olmaya hazır kurbanlar bulmaları zor olmuyordu. Bazen, bu avcıların, annelerinin memnuniyetle kendilerine verdikleri küçük çocukları kamptan çıkardıkları oluyordu; bazılarının anneleri ise çoktan ölmüştü ve hiçbir şey anlamadan suskun bir şekilde yeni evlerine doğru gidiyorlardı. Bu küçük köleleri önlerine kattıklarını gördüğüm bu erkek ve kadınların bazıları, çocuklara şefkatle yaklaşıyorlarmış gibi geldi bana ve hepsinin alçakça sebepleri olmadığını düşündüm. Sefalet çeken bu insanlara gerçekten acıdıkları için onları bu çileden kurtarıyorlardı.[34]

Davis, birkaç kuruş karşılığında çocuklarını satan anneler gördüğünü anlatmaktadır. Türk subayların ve diğerlerinin, yanlarında getirdikleri doktorlara, haremleri için seçtikleri güzel kızları muayene ettirdiklerinden bahsetmektedir.[35]

24 Temmuz'da Davis, Morgenthau'ya, Harput ile Mezre ikiz-kentlerinden 20.000 ila 50.000 Ermeni'nin sınır dışı edildiğini bildiriyordu. "Muhtemelen 1.000 ila 1.500 Ermeni, izinli olarak veya rüşvet vererek veyahut saklanarak şehirde kalmıştı."[36] Harput'u terk etmeye zorlanan son Ermeni kafilesi de 31 Temmuz'da gönderildi. Bazı genç Ermeni kadınlar, Türklerle evlenmeyi kabul etmişlerdi. Amerikalı misyoner Mary W. Riggs, bu konudan şöyle bahsetmektedir: "Ailelerini kurtarmak için, bu evlilik tekliflerini istekli bir şekilde kabul ediyorlardı ve birkaçı bu şekilde [ailesini kurtarmayı] başardı. Fakat diğerleri boşuna evlenmiş oldular, çünkü kendilerini güvenlikleri uğruna feda etseler de aileleri yine de tehcir edildi."[37]

İkiz kentlerden tehcir edilen Ermenilerden kaçının yolculuğun zorluklarına ve tehlikelerine rağmen hayatta kalabildiği bilinmemektedir. Halep'teki Alman Konsolosu Dr. Walter Rössler, 7 Ağustos'ta Mamuretül-aziz vilayetindeki köylerden tehcir edilen

34 A.e., s. 148–49.
35 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 79.
36 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 19.
37 Barton, *"Turkish Atrocities"*, s. 32.

120 Ermeni'den oluşan kafilenin, 88 kişilik bir kayıp vererek kente ulaştığını bildirmiştir: 24 erkek ile 12 kadın öldürülmüştü; 29 genç kız ile 10 genç erkek kaçırılmıştı ve kaybolan diğer 10 kişinin akıbetini kimse bilmiyordu (Rössler, geriye kalan 3 kişiden bahsetmemektedir). Konsolos, diğer kafilelerin çok daha fazla zayiat verdiğine dikkat çekmektedir.[38] Eylül ayında Mısır'a doğru yol alırken Halep'ten geçen (Türkiye'de ikamet eden bir yabancı olan) Ms. Frearson'a anlatılana göre, Harput'tan yola çıkan 5.000 kişilik bir kafileden yalnızca 213 kişi Halep'e ulaşabilmişti.[39] Halep'teki Ermeniler tarafından düzenlenen bu istatistiklerin doğruluğunu ispat etmek mümkün değildir. Bununla birlikte, Harput'tan başlayan bu tehcir yoluyla ilgili bildiklerimiz düşünüldüğünde, bu rakamsal tahminlerin doğru olması kuvvetle muhtemeldir.

Tehcir edilenlerin bir kısmı Suriye'nin doğusunda yeniden iskân edilecekleri yerlere ulaşmayı başardı; diğer bir kısmı ise Halep'te muhacir olarak kaldı. Davis, bu konuda şöyle bildiriyordu: 1915 sonbaharında "farklı yerlere ulaşan muhacirler, birbirlerine mektuplar göndermeye başladılar. Bazıları paralarını misyonerlere, bazıları tehcirden muaf tutulan Ermenilere, bazıları Türklere ve bir ya da iki tanesi de bana emanet etmişlerdi. Artık paralarını almak istiyorlardı ve sonraki yıl boyunca, bu konuda birçok telgraf ve mektup yollamaya devam ettiler... Bir süre boyunca, her gün veya iki günde bir, elimize bu tür telgraflar ulaştı. Bazen tek bir telgrafta on veya on beş farklı kişinin parasını istediği oluyordu."[40]

Davis, birkaç defa, bazı köyleri bizzat dolaşıp Ermenilerin emanet ettikleri paraları toplamıştı. Kendisine iletilen sorulara cevap vermek ve kırsal kesimde ne tür koşulların hüküm sürdüğünü görmek için çok sayıda Ermeni köyünü de ziyaret etti; karşısında terk edilmiş ve harabeye dönmüş köyler buldu. Yollarda sıklıkla

38 PA, T. 183/38/A 24905 (mikrofilm 7125).

39 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 543.

40 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 97–98.

cesetler ve üstünkörü kazılmış mezarlara rastlıyordu. Bir gün karşılaştığı bir Türk, Davis'e, Gölcük (bugünkü Hazar Gölü) civarında, Harput'un yaklaşık 32 kilometre güneydoğusunda, Diyarbakır yolu yakınlarında binlerce ceset gördüğünü anlattı ve konsolosu bu bölgeye götürmeyi teklif etti. Akabinde Davis, göl çevresindeki bölgeye at sırtında üç ayrı ziyarette bulundu. İlk gezisini, Harput'tan yola çıkan son kafilenin ardından birkaç hafta geçtikten sonra, Eylül sonlarında yaptı. Kırsal bölgeye yaptığı bu gezilerin ikincisinde, kendisine başka bir Amerikalı, misyoner Dr. Herbert Atkinson eşlik ediyordu. Davis'in bu gezide çektiği fotoğraflar, uzun yıllar sonra Susan Blair tarafından tekrar ortaya çıkarıldı ve bunların bazıları, Davis'in *The Slaughterhouse Province* (Mezbaha Vilayeti) adlı kitabının Blair'in editörlüğünde çıkan baskısına eklendi.

Davis'in bölgeye yaptığı ilk geziyle ilgili sonradan yazdığına göre, kasabanın çevresinde bile cesetler vardı. Bazılarının üstüne birkaç kürek toprak atılmıştı; çoğu köpekler tarafından kısmen yenmişti. Diyarbakır yolundan çıktıklarında, vadiye dağılmış yüzlerce ölü beden gördüler. "Bunların neredeyse tamamı kadın ve çocuklara aitti. Hepsi hastalıktan veya bitkinlikten ölmüş olamayacağına göre, öldürülmüş olmaları gerektiği kesindi. Bu cesetler, Kürdemlik'e epey yakın mesafedeydi ve sonradan öğrendiğime göre, bu insanların çoğu, köylüler tarafından öldürülmüştü". Ölüme terk edildiği hâlde kaçarak Harput'a ulaşmayı başaran genç bir kadın, orada yaşananları Davis'e anlatmıştı. Olaylardan sağ kurtulan diğer bir genç kadın, bu Kürtlerden biri tarafından kaçırılmış ve birkaç ay boyunca Kürdemlik'te alıkonmuştu; fakat nihayet kaçmayı ve Harput'a dönmeyi başarmıştı. Bazı cesetler yakılmıştı ve Davis'e anlatılanlara göre Kürt çeteler, bu yöntemle, Ermenilerin yuttukları altınları bulmaya çalışmışlardı.[41]

Ardından, Davis ile Türk rehberi, yaklaşık iki saat boyunca gölün çevresinde atlarını sürdüler. "Katettiğimiz yol boyunca gölün

41 A.e., s. 84. Katliamdan sağ kurtulan bu kadının anlattıklarından bahseden bir başka yazar için bkz. Atkinson, *"The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance"*, s. 62.

kıyısı dik ve yüksek iken, sık aralıklarla derin vadilere rastlanıyordu. Bu koyakların çoğunda cesetler vardı. Vadiler arasında uzanan yalı yarların tepesinden baktığımızda, aşağıdaki suda yüzlerce cesedin ve kemiğin yüzmekte olduğunu gördük". Anlaşılan o ki, bu insanların birçoğu, bu uçurumlardan itilerek katledilmişti. Bir koyakta, Davis'in tahminine göre, 15 ceset vardı, fakat leş kokusu öyle yoğundu ki içeri girmemeye karar verdiler. Cesetlerin neredeyse tümü çıplaktı. Davis'e daha sonra anlatılanlara göre, Müslümanların ölünün üstünden alınan kıyafetlerin giyilemeyeceğine inanmaları nedeniyle, kurbanların çoğu öldürülmeden evvel kıyafetlerini çıkarmaya zorlanmıştı.[42] Riggs, bu tür kıyafetlerin Mezre'de kurulan pazarda yığınla satıldığını bildirmektedir.[43] Davis de Morgenthau'ya gönderdiği 30 Aralık 1915 tarihli bir mektupta, bu tür kıyafetlerin büyük miktarlarda satışının günlerce sürdüğünden bahsetmektedir. "Bana, aynı olayın, bu vilayetin diğer kasabalarında da yaşandığı söylendi. Oraya gittim ve kendi gözlerimle gördüm. İnsanın hayal edemeyeceği kadar alçak ve iğrenç bir şey bu."[44]

Birkaç hafta sonra, Amerikan hastanesinden Dr. Herbert Atkinson, Davis'le beraber bu geziye çıkma istediğini dile getirince, iki adam 24 Ekim'de yola çıktı. Dr. Atkinson'un karısı Tacy, günlüğünde, o gün yola çıktıklarından bahsetmekle birlikte herhangi bir detay vermemiştir. Günlüğüne 1924 yılında eklediği bir notta şöyle yazmıştır: "Bu yolculuklarıyla ilgili hikâyeyi yazmaya cesaret edemedim. Neredeyse 10.000 ceset görmüşlerdi."[45] Davis ile Atkinson'a bu "korkunç yolculuklarında" eşlik etme fırsatı bulamayan ve keşiflerini ancak döndüklerinde öğrenen Riggs de 1918 yılında Inquiry [Soruşturma] adlı araştırma grubu için hazırladığı raporda isimlerini gizli tutmuştur. Riggs bu konuda şöyle demektedir: "İsimlerini açıklamayı mantıklı bulmuyorum, fakat

42 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, içinde, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 84–86.

43 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 152.

44 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 28.

45 Atkinson, *"The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance"*, s. 58

isimleri verecek olsaydım, tanık oldukları dehşet verici sahnelerin fotoğraflarını bizzat görmemiş olsam dahi, bu açıklama inanılmaz görünen bu raporu reddedilemez kılardı."[46]

Davis, Dr. Atkinson eşliğinde yaptığı ikinci gezide daha fazla dehşet verici bulgu elde etti. Birkaç yüz cesetten oluşan bir grupta yalnızca kadınlar ve çocuklar vardı. Tüm cesetler çıplaktı ve birçoğunda şiddetin yol açtığı tahribat izleri vardı. İkinci gün, gölün yanındaki bir patikanın her yerinin "ceset ve iskeletler ile dolu olduğunu fark ettiler. Kemiklerin büyük kısmının beyazlamış ve kurumuş olması, yazın başlarından beri burada olduklarını gösteriyordu". Geniş bir vadide yığılı buldukları cesetlerin sayısı, tahminen 2.000'den az değildi. Bunun yanı sıra, kurbanlara ait bazı şahsi eşyalar buldular; bunlar arasında yer alan pasaportlardan, kurbanların Erzurum'dan ve diğer kentlerden geldikleri anlaşılıyordu. "Yaptığımız hesaplara göre, göl çevresindeki gezintimiz esnasında, yani aslında 24 saatlik bir zaman dilimi içerisinde, Gölcük çevresinde katledilmiş olan en az 10.000 Ermeni'den geriye kalanları görmüştük."[47]

Davis, ceset sayısıyla ilgili bu hesabının "yaklaşık" bir tahmin olduğunu kabul etmekte, fakat sayının yüksek değil, bilakis düşük hesaplanmış olabileceğini eklemektedir. Gölcük mevkiine yaptığı sonraki geziler hakkında da şöyle yazmaktadır: "Harput'tan ayrılmadan önceki son birkaç haftaya dek, ziyaret ettiğim yeni yerlerde, neredeyse her defasında, çok sayıda iskelet ve kemik buldum."[48] Davis'in elde etmeyi başardığı bilgilere bakılırsa, cinayetlerin çoğunu Kürtler işlemişti. Göle bakan yakınlardaki bir Kürt köyünden bir yaşlı, Davis'e, "jandarmaların yaklaşık 2.000 kişilik bir Ermeni kafilesini yaklaşık 20 gün evvel bölgeye getirdiğini ve komşu köylerdeki Kürtlerin gelip bu Ermenileri öldürmelerini sağladığını" anlatmıştı. Sonraları Davis, "Kürtlerin jandarmalara sabit bir bedel

46 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 152.
47 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, içinde, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 87–90.
48 A.e., s. 91.

-duruma göre değişmekle beraber, genellikle birkaç lira veya daha fazla- ödedikleri ve Ermenilerin cesetlerinde buldukları, bu sabit bedelden arta kalan her şeyi kendilerine aldıkları" bir anlaşma mekanizması olduğunu öğrendi.[49]

Riggs, Harput valisi Sabit Bey'in cevap vermesi gereken çok fazla soru olduğuna inanıyordu. "Belki bir gün, Sabit Bey'in yaptıklarının kendisinin iddia ettiği gibi üstlerinin baskısıyla mı olduğu, yoksa tüm bu katliamın, yerelde yaptığı anlaşmalarda gördüğümüz pek çok örnekteki gibi, acımasızlığının ve kalleşliğinin bir parçası mı olduğu ortaya çıkar."[50] Bununla birlikte Alman misyoner Johannes Ehmann, Almanya'nın Ermeniler hesabına yaptığı müdahalelerde valinin olumlu cevap verdiği görüşündedir.[51] 1918 yılında ateşkes ilan edilmesinin ardından, bir tahkikat hâkimi tarafından sorgulandığı söylense de[52]Sabit Bey hiçbir zaman resmen suçlanmamıştır. 1919 Nisanı'nda, Rum delegasyonunun Paris Barış Konferansı'nın Sorumluluklar Komisyonu'na sunduğu Ermeni tehciri ve katliamlarına karışmış olan Türk yetkililer listesinde, kendi vilayetinden veya diğer vilayetlerden gelen Ermenilere karşı kendi vilayetinde yapılmış olan zulmün en büyük sorumlusu olarak Sabit Bey gösteriliyordu.[53] Valinin ismi, Ermenilere yapılan vahşetten sorumlu tutulan birkaç yüz Türk yetkilinin yer aldığı, 1918 sonlarında Ermeni Devrimci Örgütü tarafından hazırlanan bir listede de geçiyordu.[54]

İngilizlerin Malta'daki mahkûmlara karşı delil elde etmek için Amerikan Dışişleri Bakanlığı'ndan yardım istemesi üzerine, Sabit Bey'in ismi Ermenilere karşı işlenmiş suçlara karışanlardan biri olarak belirdi. Fakat Washington'daki İngiltere Büyükelçiliği, 13 Temmuz 1921'de İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na gönderdiği raporda,

---

49 A.e., s. 86.
50 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 139.
51 Ehmann'dan Metternich'e, 14 Ocak 1916, PA, Botsch. K./98 (mikrofilm 7214).
52 Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 325.
53 FO 608/247/8109.
54 "A List of Those Responsible for the Massacres and Deportations of the Armenians", *Armenian Review* 35 (1982): 442.

Harput valisine karşı hazırlanan davanın, mezalimi tarif eden yazarın "şahsi düşünceleri"nden ibaret olduğunu ve "yeterli suçlayıcı delil teşkil eden herhangi bir somut gerçeğin kaydedilmediğini" bildiriyordu.[55] Kemal Paşa hükümetinin Sabit Bey'i Erzurum valisi olarak atamasının ardından, İngiltere Yüksek Komiseri Rumbold, Hariciye Nazırı'na yaptığı bir ziyarette eski Harput valisi Sabit Bey'e karşı ileri sürülen suçlamaları gündeme getirdi; fakat "Sabit Bey'e iftira atılmıştır" şeklinde bir cevap aldı.[56] Görüldüğü üzere, bu konuyu çözümlemek için elde hiçbir delil yoktur ve bu nedenle Sabit Bey'in katliamlarda oynadığı rol belirsizliğini korumaktadır.

Düzenli aralıklarla yapılan aramalara rağmen, bazı Ermeniler tehcir edilmekten kurtulabiliyordu. Ermenileri saklamanın cezası ölümdü; buna rağmen -parasal ve diğer sebeplerle- bu riski göze alan Türkler vardı. 3 Ekim 1915 tarihinde Maria Jacobsen, Hoğe köyü yakınlarına giden Riggs'in "yüksek bir meblağ karşılığında yardımsever Türkler tarafından saklanan" yüz kadar kadın ve çocuk bulduğunu bildiriyordu.[57] Harput'un 40 kilometre kuzeyindeki diğer bir köyde öğretmenlik yapan Krikor Zahigian'ın ailesinin birçok üyesi, rüşvet vererek hayatta kalmayı başarmıştı.[58] Ermeni zanaatkârlar, şehir hayatında çok önemli bir rol oynuyorlardı; onlar olmazsa ne saatler ve kapı kilitleri tamir edilebilirdi, ne de modern kıyafet ve ayakkabılar üretilebilirdi. Nüfuz sahibi Türklerin önayak olması sayesinde, bu becerikli Ermeni işçilerin bazılarının kalmasına izin verildi. Riggs, rüşvetle, "tehcirden muaf tutulan tüccarlar listesine isimler" eklendiğini yazmaktadır.[59] Son olarak yabancı diplomatların girişimleri sonucunda, Ağustos ayında Bâbıâli, Katolik ve Protestan Ermenileri Tehcir Kanunu'nun kapsamından çıkarmaya karar verdi.[60] Bu kararlar Harput'a ulaş-

55 İngiltere Büyükelçiliği'nden Curzon'a, 13 Temmuz 1921, FO 371/6504/E 8519.
56 Rumbold'dan Curzon'a, 24 Nisan 1922, FO 371/7882/4425.
57 Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 93.
58 Krikor M. Zahigian, *One Page of Armenia's Tragedy: A Story of the Years Wherein We Have Seen Evil*, s. 22.
59 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 101.
60 Dâhiliye Nazırı'nın 3 ve 15 Ağustos 1915 tarihli emirleri için bkz. Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 122.

tığında, Gregoryen olmayan Ermenilerin çoğu çoktan tehcir edilmişti ve Davis'in yazdığına göre, emrin gelmesinden sonra bile "jandarmalar, insanların hangi kategoriye girdiklerine pek dikkat etmediler ve ayrım yapmaksızın hepsini toplayıp gönderdiler."[61] Amerikalı misyoner Dr. Ruth Parmelee'ye göre, Protestanların çok azı tehcirden kurtulup şehirde kalmayı başarabildi.[62]

30 Aralık 1915'te Davis, önceden vilayette yaşamakta olan 100.000 kişilik Ermeni nüfustan "geriye büyük olasılıkla en fazla 4.000 kişi kaldığını" bildirmiştir. Bunların bir kısmı, ikizkentlere sığınmayı başarmış olan köylü Ermenilerdi. Davis, bunun yanı sıra, çok sayıda Ermeni'nin Dersim'deki Kürtlerin yanında saklandığından söz edildiğini, fakat bu sığınmacıların sayısını tahmin etmenin mümkün olmadığını belirtiyordu. Dersim'de saklanan Ermeniler, "500 kişi de olabilirdi, 1.000 kişi de."[63] Harput'un kuzeyinde yaşayan açık görüşlü dağlılar olan ve Hıristiyanlara karşı daima dostça davranan Dersimli Alevi Kürtlerin uzattığı yardım eli, vilayetteki diğer Kürtlerin yaptığı katliamlarla tam bir zıtlık içindedir. Çok sayıda talihsiz Ermeni'ye sığınak sağladıkları, diğer kaynaklarda da doğrulanmaktadır. Riggs, Dersim Kürtlerinin "karşılığında yüklü meblağlar ödeyebilecek olanları korumaya alarak mevcut durumdan istifade ettiklerini" yazmaktadır. Bununla birlikte, "diğer durumlarda ve özellikle de sığınmacıların meteliksiz olduğu hâllerde, Kürtlerin bu kişileri yalnızca hiçbir karşılık beklemeden korumakla kalmadıklarını, aynı zamanda kendilerine bile zor yeten yemeklerini komşu veya misafir olarak benimseyip güvendikleri bu insanlarla paylaştıklarını" eklemektedir.[64] 1916 ilkbaharında Rusların ilerlemeye başlamasının ardından, saklanan Ermenilerin büyük bir kısmı, Ruslar tarafından işgal edilen yani güvende

61 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 73–74. Ayrıca bkz. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 105.

62 Ruth A. Parmelee, *A Pioneer in the Euphrates Valley*, s. 19.

63 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 31–32.

64 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 112.

olacakları topraklara kaçtı. Kürt tarihçi Kemal Ahmad, Dersimli Kürtlerin yanına sığınan Ermenilerin sayısının 5.000'den fazla olduğunu ileri sürmektedir.[65] Bu rakamı doğrulayan bir kaynak mevcut olmamakla beraber, Dersim Kürtlerinin çok sayıda yaşam kurtardıkları tartışılmaz bir gerçektir. Fırat Nehri'nin karşı tarafına geçilmesi ve dağ köylerine ulaşımın sağlanması için düzenli olarak kullanılan bir yer altı ağı kurmuşlardı. Ruth Parmelee'ye göre, "bu sığınmacılardan haberdar olan resmi makamlar, rüşvet aldıkları için olan bitene göz yumuyorlardı."[66] Olaylardan sağ kurtulan bir Ermeni olan Alice Shipley, 2 Ağustos 1916'da üç Kürt rehberliğinde Harput'u nasıl terk ettiğini ve Kafkasya'dan kaçarak en sonunda İngiltere'ye nasıl ulaştığını anlatmaktadır.[67]

Tehcirden kurtulmanın diğer bir yolu ise Hıristiyanlıktan çıkıp İslam'ı kabul etmekti. Amerikalı misyoner Isabelle Harley, bu konuda şöyle yazmıştır: "Aileler toplu hâlde ihtida ediyorlardı. Bazı anneler, kızlarından bir veya ikisini Müslüman kocalara vererek, kendilerinin ve çocuklarının geri kalanının canlarını kurtarmaya çalışıyorlardı. Bu yöntem bazı durumlarda işe yaradı, bazılarında ise yaramadı."[68] Bazı Türkler, Ermeni kadınlarla evlenebilmek için bu kadınları baskı ve çeşitli teşviklerle ikna etmeye çalışıyorlardı. Maria Jacobsen, Ermeni kadınları ikna etmek için Türk erkeklerin neler söylediğini şöyle aktarmaktadır: "'Eğer gönderilirsen, yolda Kürtler saldıracak ve her şeyini çalacaklar. Çocuklarını kaybedeceksin ve ya esir düşeceksin ya da öldürüleceksin. Çocuklarının iyiliği için burada kalmak zorundasın' dediklerinde, bir annenin bu konuşmaya rağmen evlenmemekte diretmesi çok zordu."[69] Bu şekilde Türk ailelere katılan kadın ve kızların bazıları gerçekten iyi muamele gördü; diğerleri büyük acılar çekti. İhtida ve Türk

65 Ahmad, *Kurdistan during the First World War*, s. 173.
66 Parmelee, *A Pioneer in the Euphrates Valley*, s. 22.
67 Alice Muggerditchian Shipley, *We Walked, Then Ran*, s. 116. Diğer bir benzer kayıt için bkz. Boghos Jafarian, *Farewell Kharpert: Autobiography of B.J.*, s. 108.
68 "Statement by Isabelle Harley", Barton, *"Turkish Atrocities"*, s. 70.
69 Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 81.

nüfusuna geçme durumlarının sayısı tam olarak bilinmemektedir. Fakat bu sayının oldukça yüksek olduğu söylenmektedir.

1915 Kasımı'nda Mamuretül-aziz vilayetinin son tehcir kafilesi yola çıktı. Bu tarihten sonra, Ermeni nüfus tekrar artmaya başladı. Çok sayıda Ermeni, tehcir konvoylarından kaçmayı başardı. 1916 ilkbaharında Harput'taki Amerikalı misyonerler, yaklaşık 5.000 kişiye ekmek dağıtıyorlardı. Riggs, "ellerinden gelenin en iyisinin bu olduğunu ve yaz mevsiminin gelmesiyle birlikte bu insanların bir kısmının Harput'ta çalışacak bir iş bulduklarını, böylece bakıma muhtaç kişi sayısında yaşanan azalmanın kendilerini son derece mutlu ettiğini" yazmaktadır. Harput'a geri dönenlerin "acınacak hâlde olduklarını" belirten Riggs, "büyük bir kısmının bir deri bir kemik kalmış olduğunu, fakat asıl acınası olanın, bu zavallı insanların içine düştükleri manevî ve zihinsel durum olduğunu" anlatmaktadır.[70] Maria Jacobsen, 7 Ocak 1917'de, günlüğüne, fiyatların büyük oranda yükselmesi ve genel bir kıtlık döneminden geçiliyor olması nedeniyle o ana dek "Türk veya Kürt köylerinde veya Türk evlerinde yaşamakta olanların, artık durmaksızın Harput'a gelmeye başladıklarını" yazmıştır. Jacobsen, durumu şöyle açıklamaktadır: "Geçim masrafları iyice arttığı için kapıya konan bu insanların gidecek yerleri yoktu, bu yüzden bize geliyorlardı."[71] Alman misyonerlere ait gazetede yayınlanmış olan 21 Haziran 1917 tarihli bir mektupta, Ehmann, Harput ve Mezre'de yaşayan Ermeni sayısının 7.000 olduğunu bildirmektedir.[72] Riggs, durumun iyileşmesinin, bir bakıma, "dikkat çekici bir nezakete ve iyiliksever, sıcakkanlı bir yapıya sahip bir kişi olan" yeni askerî valiyle ilişkili olduğunu düşünüyordu. Riggs'in tahminlerine göre, vilayette yaşayan dul ve yetimlerin sayısı 25.000 civarına ulaşmıştı. Yalnızca Harput'taki Alman Misyonu, Ehmann'ın yönetiminde yaklaşık 700 yetime yardım ediyordu.[73]

---

70 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 158.
71 Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 168.
72 *Sonnen-Aufgang* 20, no. 1 (Ekim 1917): 2.
73 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 175, 185.

Önceleri mezbaha vilayet olarak bilinen bu vilayet, böylelikle, Ermeni nüfusun görece güvende olduğu bir yere dönüşmüştü. Kurtulanların çoğunluğu, hâlâ aşırı derecede zor koşullar içinde bulunuyordu. Özellikle de ABD ile diplomatik ilişkilerin kesilmesinin ve Türkiye'nin 1917 ilkbaharında Amerika'dan gelen yardım fonlarını durdurmasının ardından, koşullar zorluğunu korumaya devam etti. Bununla birlikte, en azından, tehcir artık son bulmuştu.

TRABZON

Trabzon şehrindeki Ermeni nüfus, 6.000 ila 10.000 arasında değişiyordu. Şehrin Ermeni nüfusu, aktif bir devrimci örgüte sahipti. Yerli Ermenilerin 1914 Ocak'ında Avusturya Konsolosu'na anlattıklarına göre, Ruslar devrimcilere silah tedarik ediyorlardı ve bir ayaklanma çıktığı takdirde müdahale edeceklerine dair onlara söz vermişlerdi. 1914 Martı'nda yapılan silah aramasında çok sayıda tüfek ele geçirilmiş ve tutuklananlar olmuştu.[74] Yine de, Almanya Konsolosu Dr. Heinrich Bergfeld'in belirttiği gibi, evlerde yapılan aramalarda herhangi bir hak ihlali yapılmamıştı. Ermeniler, bunu konsolosa bizzat söylemişlerdi. Ermenilerin İtilaf devletlerine karşı besledikleri sempatiyi gizlemediklerini ve Çanakkale'nin veya İstanbul'un işgal edildiğine dair en saçma söylentileri bile yaymaktan çekinmediklerini gözlemleyen Bergfeld, Ermenilerin tam bir güvenlik içinde olmalarını oldukça ilginç buluyordu.[75]

24 Haziran 1915 tarihinde, yerel Taşnak örgütünün liderleri tutuklanarak daha iç bölgelerdeki şehirlere gönderildi.[76] Trabzon'daki Amerika Konsolosu Oscar Heizer'in diğer raporlarına ve kurtulan bir şehir sakininin anlattıklarına göre, bu adamlar bir tekneye bindirildiler ve ardından bu tekne batırıldı.[77] İki gün

74 Ernst Kwiatkowski'den Viyana'ya, 30 Ocak ve 10 Mart 1914, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4300, 4338.

75 Bergfeld'den Wangenheim'a, 9 Temmuz 1915, PA, T. 183/37/A22559 (mikrofilm 7123).

76 A.e.

77 Oscar S. Heizer'den Morgenthau'ya, 28 Haziran 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 26; Leon Z. Surmelian, *I Ask You Ladies and Gentlemen*, s. 89.

sonra, 26 Haziran 1915'te, hasta olanlar hariç olmak üzere şehirdeki tüm Ermenilerin beş gün içinde (yani 1 Temmuz'da) şehri terk etmek zorunda oldukları ilan edildi. Bu resmî duyurunun giriş kısmında, Ermeniler, Osmanlı Devleti'nde huzur ve emniyeti yok etmeye çalışmakla suçlanıyor ve düşmanla işbirliği yapan Ermeni örgütlerinden söz ediliyordu: "Bu nedenlerle, savaş sona erene kadar, önlem olarak Ermenilerin vilayetlerin iç bölgelerinde hazırlanan yerlere gönderilmelerine karar verilmiş" idi. Yaşadıkları kentlerden tehcir edilen bu Ermenilerin, taşınabilir mallarını yanlarında götürmelerine izin verilecekti. "Bu tehcir geçici olduğu için, taşınmaz malları ile yanlarında götürme imkânları olmayan diğer eşyaları, devlet gözetiminde muhafaza edilecek, kapalı ve muhafazalı binalara yerleştirilecek" idi. Bazı maddeler ise tehcir edilecek Ermenilerin emniyet ve esenlikleriyle ilgiliydi:

Bu yolculukta rahat etmeleri için hanlar ve diğer tesisler kurulmuş ve geçici olarak ikamet edecekleri yerlere herhangi bir saldırı veya tahkir ile karşılaşmaksızın, güvenli bir şekilde varmaları için tüm önlemler alınmıştır. Korumalar, bir veya birden fazla Ermeni'nin haysiyetine, malına veya canına herhangi bir şekilde saldırma veya kastetme girişiminde bulunanlara karşı silahlarını kullanmakla yükümlüdür ve bu tür girişimlerde bulunan kişiler canlı olarak yakalanacak, Askerî Mahkeme'ye çıkarılacak ve infaz edilecektir...

Ateşli veya kesici silahlar taşımaları yasak olduğundan, Ermeniler hanelerinde veya başka yerlerde sakladıkları her türlü silah, tabanca, bıçak, patlayıcı ve benzerlerini yetkili makamlara teslim edeceklerdir. Devlet bu konuda çok sayıda ihbar almıştır. Silah sahibi olduklarını gizleyen Ermenilerin silahlarının yetkili makamlar tarafından bulunması hâlinde, bu kişiler büyük bir sorumluluk altına girecek ve ciddi şekilde cezalandırılacaktır.

Duyurunun son bölümünde, yolda görev yapan yetkililerin, "Ermenilere ellerinden gelen yardımı" sunmaları isteniyordu.[78]

78 Bu ilanın tam metninin bulunduğu Heizer'in 28 Haziran 1915 tarihli raporu için bkz. Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 15–16.

Konsolos Heizer, bir yandan duyurunun ardından Ermeni cemaatinin içine düştüğü umutsuzluğu, bir yandan da tehcir edilecek Ermenilerin akıbeti hakkında şahsen duyduğu endişeleri şöyle tarif etmektedir: "Şu an için kullanılabilir hiçbir ulaşım aracı mevcut değil. Tüm atlara, katarlara ve taşıtlara askerî nedenlerle el kondu ve bu insanların altmış veya daha fazla gün sürecek olan bu mesafeyi yürüyerek katetmekten başka çareleri yok". Heizer, emrin iptal edilmesi için Avusturya Konsolosu ile birlikte İstanbul'daki yönetime yönelttikleri rica sonucunda, en azından yaşlı erkek ve kadınlar ile çocukların tehcirden muaf tutulmalarını sağladıklarını eklemektedir.[79]

Alman Konsolosu, ülkesinin büyükelçisine yazdığı mektupta, benzer bir başvurudan söz etmiştir. Valinin, Ermeniler direniş gösterse dahi tehcir emrinin yalnızca yetkili makamlar tarafından uygulanacağı ve İTC'nin yerel komitelerinin veya diğer özel kişilerin müdahalelerine kesinlikle izin verilmeyeceği konusunda kendisine teminat verdiğini iletmiştir. Diğer bir deyişle bu, aşırılıkların yaşanmayacağı anlamına geliyordu. Buna rağmen, binlerce insanın, uygun barınak ve yiyecek sağlanmaksızın, karahummanın kol gezdiği yüzlerce kilometre uzunluğundaki yollara dökülmesinin, başta kadınlar ve çocuklar olmak üzere çok sayıda insanın ölümüne yol açacağı kesindi. "Bir Ermeni dostu olduğum kesinlikle söylenemez" diyen Bergfeld, bununla birlikte, Trabzon vilayetinde yaşayan yaklaşık 30.000 insanı etkileyecek olan bu toplu tehcirin doğuracağı tehlikeli sonuçları, Almanya'nın itibarı ve insanlık namına vurgulamak zorunda hissettiğini belirtmiştir. Vali, seferin Erzincan'a kadar olan kısmında tam güvenlik sağlayacağı konusunda kendisine teminat vermişti; fakat kendi yetki bölgesinden çıktıktan sonra Ermenilerin akıbeti konusunda sorumluluk alamazdı.[80]

79 A.e., s. 1–2.

80 Bergfeld'den Wangenheim'a, 25 ve 27 Haziran 1915, PA, Botsch. K./169 (mikrofilm 7248).

Bu diplomatik müdahalelerin bir nebze olsun başarılı sonuçlar verdiği anlaşılmaktadır. Bergfeld, 29 Haziran'da valinin Katolik Ermenileri, dulları, yetimleri, yaşlı erkekleri ve hamile kadınları tehcirden "şimdilik" muaf tutma kararı aldığını Bâbıâli'ye bildirdiğini aktarmaktadır.[81] Bir gün sonra yazdığı bir raporda bu muafiyetleri doğrulayan Heizer, Alman ve Avusturyalı meslektaşlarıyla beraber, genel olarak kadınların ve çocukların hesabına bu yöndeki çabalarını sürdürdüklerini vurgulamaktadır.[82] Heizer, 7 Temmuz'da Morgenthau'ya 5.200 Ermeni'nin gönderildiğini bildirmiştir. "Aileleri bu yönde karar verdiği takdirde, çocuklar şehirde bırakıldı ve şehrin farklı bölgelerindeki büyük evlere yerleştirildi. Türklerin 'Yetimhane' dedikleri bu tür evlerde şu anda yaklaşık 3.000 çocuk var. Bu evlere 15 yaşında veya daha küçük kızlar ile 10 yaşında veya daha küçük erkekler kabul edildi; daha büyük yaştakiler ise aileleriyle yola çıkmak zorunda kaldı."[83] Kurtulan bir Ermeni, bu yetimhanelerden birine nasıl yerleştirildiğini ve kurumda koruma görevi yapan bir jandarmanın kendisine korkmamasını söylediğini anlatmaktadır.[84]

Bununla birlikte, kısa süre sonra, bazı kişilerin muafiyetleri iptal edildi. Heizer'in 10 Temmuz'da bildirdiği gibi, Katolik Ermeniler, yaşlılar ve dullar da Ermeni nüfusun geri kalanıyla birlikte tehcir edildi. "Muaf tutulanlar yalnızca devlette görev yapanlar, çocuklar, hamile kadınlar ve hastanede yattıkları hâlde iyileşir iyileşmez gönderilecek olan hastalardı."[85] Heizer, yeni benimsenen bu zalim politikayı, kentin asıl yöneticisi gibi görünen İTC yerel örgütünün başkanı Nail Bey ile ilişkilendirmektedir. Çocuklara yetimhanelerde bakılması planına son veren de Nail Bey olmuştur. Erkek çocuklar çalışmaları için çiftçilere dağıtılırken, kızlar da Müslüman ailelere

81 A.e.

82 Heizer'den Morgenthau'ya, 30 Haziran 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 7–8.

83 A.e., s. 12.

84 Surmelian, *I Ask You Ladies and Gentlemen*, s. 97.

85 Heizer'den Morgenthau'ya, 10 Temmuz 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 19.

verilmiştir. Heizer, bu konuda şu bilgileri vermektedir: "Yetimhanelerde bakıcılık yapan ve kendileri de yaşça büyük yetim kızlar arasından en güzelleri seçildi ve şehrin işlerini yürüttüğü anlaşılan çetenin üyelerinin zevki için, birtakım evlerde tutulmaya başlandı. Sağlam bir kaynaktan aldığım bilgilere göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin bir üyesinin şehir merkezindeki bir evinde, kendisi ve arkadaşları için bulundurduğu 10 güzel kız yaşıyordu."[86] Heizer, daha sonraki bir raporunda, bu İTC üyesinin "yağmadan kendine düşen pay olan altın ve mücevheratı yüklenip" evine döndüğü söylenen Nail Bey olduğunu belirtmektedir.[87]

Nail Bey'in kendi rızasıyla gitmediği anlaşılmaktadır. Bergfeld, Berlin'e gönderdiği 27 Ağustos tarihli bir raporunda, valinin Nail Bey'i görevden aldırmayı başardığını bildirmiştir. Ayrıca şehirdeki diğer yöneticilerin Nail Bey'den çok da iyi olmadıklarını üzülerek belirtmektedir: "İstisnalar mevcut olmakla beraber, boşalan Ermeni evleri üzerinden zenginleşmekten hiç utanmıyorlar."[88] 9 Eylül'de yazdığına göre, İTC karşısında her şekilde güçsüz kalan validen beklenebilecek icraatlar sınırlıydı.[89]

İlk Ermeni kafilesinin Trabzon'u terk etmesinin ardından kısa bir süre geçtikten sonra, tehcir edilenlerin tümünün şehirden çıkar çıkmaz katledildiğine ve konvoyun takip ettiği yola paralel uzanan Değirmendere akarsuyunun cesetlerle dolduğuna dair bir söylenti yayıldı. 8. Bölüm'de de bahsedildiği gibi, Bergfeld ve Heizer, birkaç saat boyunca derenin çevresinde at sırtında yaptıkları araştırma sonucunda, anlatılanların uydurma olduğunu kanıtladılar. Nitekim aynı günlerde kafilenin güvenli bir şekilde Erzincan'a ulaştığı haberi geldi. Bergfeld 25 Temmuz'da şöyle yazmıştır: "Dolayısıyla Trabzon'dan tehcir edilen Ermenilere yapılan zulümlerle ilgili tüm söylentilerin asılsız olduğuna inanıyorum ve yolda hayatını kaybeden Ermenilerin intihar veya hastalıklar sonucunda öldükleri

86 Heizer'den Morgenthau'ya, 28 Temmuz 1915, a.e., s. 26–27.
87 Heizer'den Dışişleri Bakanı'na, 11 Nisan 1919, a.e., s. 38.
88 Bergfeld'den Berlin'e, 27 Ağustos 1917, PA, T. 183/38/A28189 (mikrofilm 7128).
89 Bergfeld'den Büyükelçilik'e, 9 Eylül, 1915, PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7253).

fikrine daha sıcak bakıyorum."[90] Bir ay sonra Bergfeld, validen şehirde kalma izni almış olan birkaç Ermeni'nin şehrin çıkışında öldürüldüklerini bildirmiştir.[91]

Trabzon'dan tehcir edilmiş olan Ermenilerin çoğunun akıbeti hakkında bilgi veren birinci el ve doğrulanabilir bilgiler sınırlıdır. Şam'daki Avusturya Konsolosu, bir raporunda, atlattıkları türlü badirelerden sonra Suriye'ye varan bir Trabzonlu Ermeni kafilesinin gelişini bildiriyordu. Bunların yarısının yürüyerek sürdürülen uzun yolculukta hayatını kaybettiğini belirtiyordu.[92] Bazı kaynaklar, Karadeniz'de boğulan Ermenilerden söz etmektedir. Heizer'in 28 Temmuz'da yazdığına göre, "Birkaç defa, küçük kayıklar, insanla yüklü oldukları hâlde Samsun'a doğru gönderilmişlerdi. Bu teknelerdeki insanların genel olarak boğulduğuna inanılıyordu... İnsan yüklü bir şekilde Trabzon'dan ayrılan bu kayıkların birkaçı, saatler sonra boş bir şekilde geri dönmüştü."[93] Savaşın bitmesinin ardından hazırladığı bir raporda Heizer, teknelere bindirilen ve açık denize götürülüp gemiden atılan çocuklardan bahsetmektedir: "Sahile vuran 16 cesedin bir Rum kadın tarafından İtalyan Manastırı yakınlarına gömüldüğüne bizzat şahit oldum."[94] Avusturya Konsolosu Ernst von Kwiatkowski, 31 Temmuz tarihli bir raporunda, "eldeki güvenilir bilgiler ışığında, çok sayıda yerli Ermeni'nin yolda öldürüldüğünün ve diğerlerinin (kadın ve çocukların) filikalarla açık denize götürüldüklerinin ve burada filikaların batırıldığının şüphe götürmediğini" bildirmektedir.[95] 4 Eylül tarihli bir raporunda Kwiatkowski, boğularak ölen bu kurbanların sayısından "birkaç yüz Ermeni kadın, çocuk ve yaşlı erkek" olarak bahsetmektedir.[96]

90 Bergfeld'den Berlin'e, 25 Temmuz 1915, PA, T. 183/38/A23905 (mikrofilm 7124).
91 Bergfeld'den Berlin'e, 27 Ağustos 1917, PA, T. 183/38/A28189 (mikrofilm 7128).
92 Karl Ranzi'den Viyana'ya, 15 Şubat 1916, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 7, s. 5021.
93 Heizer'den Morgenthau'ya, 28 Temmuz 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 26.
94 Heizer'den Dışişleri Bakanı'na, 11 Nisan 1919, a.e., s. 38.
95 Kwiatkowski'den Viyana'ya, 31 Temmuz 1915, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4646.
96 A.e., s. 4725.

Konsolos Bergfeld, boğularak ölenlerden hiç söz etmemektedir; Türk mezalimiyle ilgili rakamları olduğundan küçük göstermek gibi bir niyeti olmadığını bildiğimiz Ara Sarafian da bu konudaki delillerin yetersizliği nedeniyle, benzer şekilde, Ermenilerin denizde boğularak toplu hâlde öldürüldüklerine dair iddiaları reddetmektedir.[97] 22 Mayıs 1919 tarihinde bir Türk askerî mahkemesi, Trabzon valisi Cemal Azmi'yi ve İTC yöneticisi Nail Bey'i gıyabında yargılayarak, tehcir bahanesiyle Ermeni nüfusu katletmekten suçlu buldu ve ölüm cezasına çarptırdı.[98] Bu sanıklardan birinin veya her ikisinin haklarındaki iddialardan gerçekten suçlu olmaları mümkündür, fakat söz konusu askerî mahkemelerde uygulanan kanuni prosedürün ciddi sorunlar içermesinden ötürü, alınan kararların delil olarak değerlendirilmesi mümkün değildir.

Heizer, Trabzon'a iki saat mesafede bulunan bir köyden alınan 45 kişilik bir Ermeni grubunun öldürülmesiyle ilgili kendisine bilgi veren "güvenilir bir şahit"ten söz etmektedir.[99] Amerika Konsolosluğu'nda görev yapan W. Peter, "güvenilir bir kaynaktan" aldığı bilgilere göre, Trabzon vilayetindeki diğer bir sahil kenti olan Samsun'dan tehcir edilen Ermenilerin güvenli bir şekilde Amasya'ya vardıklarını bildirmiştir. "Amasya'ya getirildikten sonra, kadınlar ile erkekler farklı gruplara ayrıldılar ve geceleyin beşerli gruplar hâlinde kimsenin bilmediği bir yere götürüldüler". Peter, ayrıca, bir maliye müfettişinden diğer cinayetlerin ayrıntılarıyla ilgili bilgi almıştır. Olan biteni kendi gözleriyle görmek için Amasya'ya gitmeyi çok istediğini belirten Peter şöyle devam etmektedir: "Fakat kaymakamın gözü hep üstümdeydi. Bir insanın kendisine her anlatılana inanamayacağını biliyorum ve iç bölgelerde çalışan arkadaşlarımın bana böyle şeylerden hiç bahsetmemiş olmaları da beni ayrıca meraklandırıyor."[100] Hayatta kalan Samsunlu bir Ermeni, Harput vilayetinden geçmekte olan

97 Ara Sarafian, "Correspondence", *Armenian Forum* 2, no. 4 (Şubat 2003): 144.
98 Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 176–78.
99 Heizer'den Morgenthau'ya, 28 Temmuz 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 26.
100 Peter'dan Morgenthau'ya, 26 Ağustos 1915, a.e., s. 52–53.

ve içerisinde Samsunlu Ermenilerin de bulunduğu bir kafilenin Kürtler tarafından nasıl saldırıya uğradığını, kızların kaçırıldığını ve kıyafet, kumaş ve diğer eşyaların nasıl yağmalandığını ve kafileye eşlik eden jandarmaların Ermenileri koruyamadıklarını anlatmaktadır.[101] Bu raporlarda yer alan bilgilerin çoğu, Doğu ve Orta Anadolu'nun diğer şehirlerinden tehcir edilen Ermenilerin başlarına geldiğini bildiğimiz olaylarla örtüşmektedir. Bazı Ermeni kafileleri rahatsız edilmeden ilerlerken, diğerleri yağmalandı ve katledildi. Bazı jandarmalar sorumlu oldukları kafileleri korurken, diğerleri eşkıyalarla anlaşmalar yapıp ganimetten pay aldı. Birçok örnekte erkekler ile kadınlar birbirlerinden ayrıldılar ve bir daha birbirlerinden haber alamadılar. Her bir tehcir kafilesinin akıbetini tespit etmek için elimizdeki bilgiler çok yetersiz kalsa da, maalesef, bu kafilelerin kaderlerinde genel olarak ne olduğu oldukça açıktır.

KİLİKYA: MERSİN, ADANA, MARAŞ

Kilikya'dan tehcir edilen kafileler, Doğu ve Orta Anadolu'nun diğer bölgelerinden yola çıkan kafilelere oranla daha az zayiat vermiştir. Bunun birinci sebebi, tehcir edilenlerin çoğunun trenle nakledilmiş olması ve uzun mesafelerin yürüyerek katedilmesinden kaynaklanan ıstırapların çekilmemiş olmasıdır. Amerikalı bir yardım görevlisinin belirttiği gibi, "Kilikya ile Suriye çölleri arasındaki mesafe görece kısaydı ve tehcir yolunda şiddetli sıcaklar yüzünden binlerce insan hayatını kaybetmiş olsa da, Dünya Savaşı bittiğinde Kilikya'dan tehcir edilen Ermenilerin en azından yarısı hâlâ hayattaydı."[102] İkinci sebep, bazıları eşkıyaların saldırılarına maruz kalmış olsalar dahi, Kilikya'dan gelen kafilelerin asıl Kürt topraklarından geçmek zorunda kalmamış olmasıdır. Bildiğimiz kadarıyla, Kilikya'dan yapılan tehcirde büyük çaplı katliamlar yaşanmamıştır. Son olarak, Kilikyalı Ermenilerin kültürlerinin Türk gelenekleri ile benzeşmesi ve bu Ermenilerin anadil olarak

101 Pailadzo Captanian, *1915: Der Völkermord an den Armeniern: Eine Zeugin berichtet*, çev. Meliné Pehlivanian, s. 42–43.
102 Kerr, *The Lions of Marash*, s. XXI.

Türkçeyi benimsemiş olmaları, verilen zayiatın az olmasında etkili olmuştur. Bu etken, Kilikyalı Ermenilerin ekonomik durumlarının genel olarak iyi olmasıyla birleşince, rüşvet yoluyla koşullarını iyileştirmeleri, örneğin yol için at arabaları ve kağnılar veya erzak temin etmeleri mümkün olmuştur. Antep'te ikamet eden bir yabancı olan Bayan Frearson, Mısır'a giderken Halep yakınlarında, Adana ve Mersin'den tehcir edilmiş bir Ermeni kafilesine rastlamıştı. Frearson'ın İngilizlerin 1916'da yayınladıkları *Mavi Kitap*'ta yer alan bir raporunda yazdığına göre, göçmenlerin yanında kağnılar, katırlar, eşekler ve birkaç at vardı ve "o ana dek gördükleri diğer göçmenlere kıyasla her açıdan o kadar iyi durumdaydılar ki, tehcir edilen Ermeniler olduklarını söylemek neredeyse mümkün değildi. Aralarındaki erkeklerin sayısı, bu tür kafilelerde normalde gördüklerinden çok daha fazlaydı."[103] Kilikya'dan sınır dışı edilen tüm Ermeni kafileleri bu kadar şanslı değildi. Fakat Doğu ve Orta Anadolu'nun diğer bölgelerinden tehcir edilenlerle kıyaslandığında, Kilikyalı Ermenilerin büyük kısmının daha iyi durumda olduğu şüphesizdir.

Akdeniz kıyısında bulunan ve yaklaşık 1.800 Ermeni'nin yaşadığı Mersin, başlangıçta Tehcir Kanunu'ndan muaf tutulmuştu.[104] Bununla birlikte, 5 Ağustos'ta Ermeni cemaatinin tamamıyla sınır dışı edilmesi emri geldi. Mersin'deki Amerika Konsolosu Edward I. Nathan, iki gün sonra Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği raporda, tehcir emrinin "Mersin ve Maraş vilayetlerinin sınır bölgesinde köylere saldırdığı söylenen Ermeni suçlulardan oluşan grupların faaliyetleri nedeniyle tetiklenmişe benzediğini" bildirdi. "Birkaç gün evvel altı İngiliz ve Fransız savaş gemisinin İskenderun'a gelmiş olmasının da bu meseleyle ilgisi olduğundan bahsediliyor" idi.[105] Türklerin, Bogos Nubar Paşa'nın Kilikyalı Ermenilerin kendi-

103 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 543.

104 Talat'ın Adana valisine telgrafı, 23 Mayıs 1915, İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 118.

105 Nathan'dan Morgenthau'ya, 7 Ağustos 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 84.

lerine "mükemmel ve tam destek" sağlayacaklarına dair İngilizlere verdiği teminattan haberdar olup olmadıkları kesin değildir.[106] İngilizlerin Çanakkale'ye düzenledikleri taarruzun çıkmaza girmiş olması nedeniyle, İtilaf devletlerinin İskenderun'a veya Mersin'e çıkarma yapmalarından endişe ediliyordu. Amerikan istihbarat ajanı Lewis Einstein'ın 17 Temmuz 1915'te günlüğüne not ettiğine göre, "Türkler, İngilizlere yardım edeceğinden şüphelendikleri için, Kilikya kıyılarında yaşayan Ermeni nüfustan kurtulmak için telaşlanıyorlardı."[107]

Mersin'den tehcir edilen Ermeniler, Adana yakınlarına gönderildiler. Adana kenti de başlangıçta Tehcir Kanunu kapsamında yer almıyordu; fakat bu kentte gerilim yüksekti. Kolluk kuvvetleri, evleri tek tek dolaşarak silah arıyordu ve hapishaneler ağzına kadar dolmuştu. İngiliz filosuna sinyal göndermekle suçlanan üç Ermeni asılarak idam edilmişti. 28 Mayıs'ta Konsolos Nathan, sınır dışı edilen Ermenilerin şehri terk etmelerinin ardından yolda durdurulduklarını "ve çoğunlukla izin verilerek Adana'ya geri gönderildiklerini" bildirmiştir. "Diğer sınır dışı emirlerinin de süresiz olarak ertelenmesi, Adana'daki gerginliği bir şekilde yumuşatmıştı."[108]

İlerleyen haftalarda Adana'daki Ermeniler, başlarına ne geleceği konusunda tedirgin bir şekilde yaşadılar. Almanya Konsolosu Eugen Büge, yerel makamların tehcir emirleri yayınlayıp sonra bunları iptal etmekten zevk alırmış gibi bir hâli olduğunu belirtmektedir: "Çok sayıda aile Adana'ya getirilmişti ve burada, büyük bir korku içinde, kaderlerine karar verilmesini bekliyorlardı. Ermenilerin tamamı, Bağdat Demiryolu'nun istasyonlarında, güneşe ve toz toprağa karşı hiçbir korumaları olmaksızın açık havada kamp kurmuştu."[109] 11 Eylül tarihinde Nathan, Morgenthau'ya, 30 Ağustos'tan beri "Katoliklere ve Protestanlara tanınan sözde

106 Bkz. 7. Bölüm'de bu konuda yürüttüğüm tartışma.
107 Einstein, *Inside Constantinople*, s. 184.
108 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 78.
109 Büge'den Hohenlohe'ya, 12 Ağustos 1915, PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7252).

muafiyet hiçbir şekilde göz önüne alınmaksızın" Adana kentinden 6.000'i aşkın Ermeni'nin tehcir edildiğini bildirmiştir. Bu rapora göre, Ermeni karşıtı fanatik bir örgüt olan yerel İTC şubesi, geriye kalan tüm Ermenilerin tehcir edilmesi için baskı yapmaya devam ediyordu.[110] Konsolos Büge'nin 2 Eylül'de yazdığına göre, vali, bakanlıktan gelen emirlerin kendisi için hiçbir anlam ifade etmediğini ve yerli Ermenilere ne yapılacağına karar verecek olanın yalnızca kendisi olduğunu açıklamıştı.[111]

Önceden de bahsedildiği gibi, Ağustos ayının ortalarında Talat Paşa, Adana'dakiler de dâhil olmak üzere vilayetlerdeki yerel yöneticilere askerlerin, zanaatkârların ve Katolik ve Protestan Ermenilerin ailelerinin tehcirden muaf tutulmasına yönelik emirler göndermişti. Bu talimatlar, Ağustos sonlarında yinelendi. Büge, Büyükelçi Hohenlohe'ya gönderdiği raporda, özel ajan Ali Munif Bey tarafından nakledilen ikinci bir emirle iptal edilen bu talimatların, "tam bir hayal kırıklığıyla sonuçlandığını" ve tehcirin ivme kaybetmeksizin sürdürüldüğünü bildiriyordu.[112] Mersin'de bulunan Nathan da durumun şiddetlenmesini, Hariciye Nezâreti'ne bağlı bir memur olarak tanımladığı Ali Munif'in kente gelişiyle ilişkilendiriyordu.[113] Adana'da uzun süre misyonerlik yapmış bir Kanadalı olan William Chambers, İngilizlerin 1916'da yayınladıkları Mavi Kitap'ta yer alan 3 Aralık 1915 tarihli bir raporunda, İTC'nin İstanbul'dan gönderdiği bir gizli ajandan bahsetmektedir.[114] Büge, Nathan ve Chambers gibi düşman uyruklu şahısların içeriden böyle bir bilgiyi sızdırmayı nasıl başardıkları bilinmemektedir. Büyük ihtimalle, üçü de bu istihbaratı ortak bir kaynaktan edinmişlerdi. Hohenlohe, hile suçlamalarını reddetmektedir. Berlin'e gönderdiği bir raporda, vilayetlerdeki yerel makamların, anlaşıldığı kadarıyla,

110 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 87.
111 Büge'den Hohenlohe'ya, 2 Eylül 1915, PA, Botsch. K./96 (mikrofilm 7207).
112 Büge'den Hohenlohe'ya, 10 Eylül 1915, a.e., Botsch. K./170 (mikrofilm 7253).
113 Nathan'dan Morgenthau'ya, 11 Eylül 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 87.
114 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 503.

sorumsuzca hareket eden yerel İTC liderlerinin hâkimiyeti altında olduğunu ve bu liderlerin merkezî yönetimden gelen emirlere uymayarak Ermenilere karşı zulüm olayları örgütlediğini belirtmektedir. Dâhiliye Nazırı'nın kendisine söylediğine göre, sözde gizli ajan, yeni bir göreve gönderilmiş ve yolu üzerindeki Adana'da birkaç gün konaklamış olan normal bir memurdu ve Adana'da hiçbir resmî görevi yoktu.[115] 15 Eylül'de Hohenlohe, Büge'ye, Talat Paşa'nın muafiyet hususuna dikkat edilmesi için Adana'ya bir emir göndereceğine dair söz verdiğini bildiriyordu.[116] Görülen o ki, bir kez daha yeni talimatlara aykırı hareket edildi; fakat bu emirlere uyulmamasını İstanbul'daki yönetimden birilerinin mi istediği, yoksa emirlerin uygulanmamasının yerel İTC yöneticilerinin sorumluluğunda mı olduğu sorusuna kesin bir cevap vermek için elimizde yeterli delil yoktur.

Nathan'ın Morgenthau'ya bildirdiğine göre, 19 Eylül haftası boyunca Adana nüfusu, İtilaf devletlerinin çok yakında askerî bir çıkarma yapacağı haberlerinden dolayı son derece telaşlıydı. Adana'nın işgal edileceğinden bahsediliyor ve binlerce Müslüman aile, iç bölgelere yerleşmek üzere şehri terk ediyordu:

Doğal olarak, bu endişenin verdiği ilk meyvelerden biri, Adana'daki Ermenilerin tehcir edilmesini bir an önce tamamlamak için hızla harekete geçilmesi oldu. Şehirden gönderilen toplam Ermeni sayısı 25.000'e vardı; bunlara ek olarak, kuzeydeki şehirlerden gelip Adana'da duraklamış olan kafilelerdeki binlerce Ermeni de vardı. Bu insanların çektikleri sefalet, acı ve güçlükleri tarif etmek imkânsızdı. Ölüler sayılamayacak denli çoktu. Yüzlerce çocuk, acı çektiklerini görmeye dayanamayan veya onlarla ilgilenecek güce sahip olmayan aileleri tarafından terk ediliyordu. Birçoğu yol kenarlarına öylece bırakılıyordu; trenlerden aşağı atılan çocuklarla ilgili raporlar gelmeye devam ediyordu. Kolluk kuvvetlerinin ve yetkililerin merhametsizliği, bu insanların içinde bulundukları üzücü durumu iyice kötüleştiriyordu. Bu civardaki koşulların, Osmaniye ve Halep arasındakilere kıyasla iyi olduğu bildiriliyordu. Osmaniye ve Halep'te,

115 Hohenlohe'dan Bethmann Hollweg'e, 14 Eylül 1915, PA, T. 183/38/A27578 (mikrofilm 7127).
116 A.e., Botsch. K./170 (mikrofilm 7253).

tesislerin yetersizliği ve kalabalık nedeniyle yiyecek sorunları yaşanıyordu; bu kalabalığın nakledilmesi de imkânsız bir görevdi. Katolik ve Protestan Ermenilerin tehcir edilmesine devam edildi ve Haçin gibi kasabalarda da aynı önlemler alındı.[117]

Yaklaşık beş hafta sonra, Adana'da tekrar daha soğukkanlı ve mantıklı kararlar alınması gündeme geldi. Bu değişiklik ya merkezî yönetimin başarılı bir müdahalesi sonucunda ya da bizim bilmediğimiz yerel bir güç çekişmesi sonucunda gerçekleşmişti. Nathan'ın 30 Ekim'de bildirdiğine göre, "Adana'daki İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin fanatik üyeleri arasından üçü, Ermenileri şehirden sürerken ortaya koydukları tutum nedeniyle, kentten sınır dışı edildiler."[118] 6 Kasım'da Nathan, tehcirin durdurulmasına dair bir emir geldiğini Morgenthau'ya iletti.[119] Belgesel kayıtlar bu şekilde sona ermektedir ve Adana'daki durumla ilgili elimizde bundan başka güvenilir bilgi bulunmamaktadır. Tehcirin nihayet son bulduğu sırada şehirdeki Ermenilerin çoğunun hâlihazırda tehcir edildiği anlaşılmaktadır.

Maraş sancağında yaşayan Ermeni nüfusun toplam sayısı 30.000'e yakındı. 23 Mayıs 1915 tarihli Tehcir Kanunu, bu sancağa bağlı köylerdeki Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesini emrediyor, fakat sancağın merkezi olan Maraş kentindeki Ermenileri tehcirden muaf tutuyordu.[120] Nisan ayı boyunca Maraş şehrinde ev ev gezilerek silah araması yapıldı; 12 Mayıs'a gelindiğinde şehrin önde gelen ailelerinden 200 kişi tutuklanmıştı. 14 Haziran'da Antep'teki Merkezî Türkiye Koleji'nin [Central Turkey College] müdürü olan Papaz John E. Merrill, Maraş'a yaptığı bir ziyaretin ardından Halep'teki Amerika Konsolosu'na, o ana dek yalnızca 7 veya 8 erkeğin tehcir edilmiş olduğunu bildiriyordu. İyi şöhretiyle bilinen vali,

117 Nathan'dan Morgenthau'ya, 22 Eylül 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 91.

118 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 96.

119 A.e., s. 102.

120 Talat'ın Maraş valisine telgrafı, 23 Mayıs 1915, İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 118.

hakkında açık suçlamalarda bulunulmayan hiç kimsenin tehcir edilmeyeceğine dair Merrill'e teminat vermişti.[121]

İlerleyen aylarda yaşanan hadiselerle ilgili elimizde pek bir bilgi mevcut değildir. Anlaşıldığı kadarıyla, Protestan Ermeniler meselesi Maraş'ta da kafaları karıştırmıştı. Halep'teki Konsolos Rössler'in Almanya Büyükelçisi'ne gönderdiği 28 Ağustos tarihli bir mesaja göre, Protestanlar ilk önce şehirden gönderilmişlerdi, fakat Dâhiliye Nazırı'nın araya girmesi üzerine, Protestanların Maraş'a dönmelerine izin verilmişti.[122] Bu grupta yer alan Aram Janikian, Maraş'ı terk etmelerinin ardından üç saat geçtikten sonra, geri dönebileceklerini öğrendiklerini anlatmaktadır.[123] Bu dönemin ardından, daha fazla tehcir yapılmadığı anlaşılmaktadır. Alman misyoner Paula Schäfer, 1916 Martı'nda geriye kalan yaklaşık 7.000 Maraşlı Ermeni'nin, Müslümanların kendilerine yiyecek satmayı reddetmeleri nedeniyle, çok güç durumda olduklarını bildiriyordu.[124]

1916 ilkbaharında, son model İngiliz silahlarına sahip oldukları ortaya çıkan birtakım Ermenilerin yakalanmasının ardından, büyük bir kriz baş gösterdi. Bu Ermenilerin sorgulanması sonucunda Halep'te bir silah deposu ortaya çıkarıldı. Bunun üzerine Cemal Paşa, Maraş'ta geriye kalan tüm Ermenilerin tehcir edilmesi emrini verdi; yine de bu emrin uygulanması 120 aileyle sınırlı kaldı.[125] 1916 yılının devamında başka ailelerin de sınır dışı edilmiş olmasına rağmen, büyük miktarda Ermeni savaşın sonuna dek Maraş'ta kalmayı başardı. Kurtulanlardan Krikor Kaloustian'ın Amerikalı yardım görevlisi Stanley Kerr'e anlattığına göre, "savaş boyunca 6.000 Ermeni tehcir edilmekten kurtulup şehirde kalmayı başarmıştı."[126] Levon G. Bilezkian'a göre ise "şu veya bu sebeple

121 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 25.
122 PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7252).
123 Paren Kazanjian, *The Cilician Armenian Ordeal*, s. 328.
124 1 Mart 1916 tarihli açıklama, PA, Botsch. K./100 (mikrofilm 7219).
125 "Aufzeichnung über die armenische Frage", Büyükelçilik sekreteri Van Hoesch tarafından haz., t.y., Berlin'e gönderilme tarihi 18 Eylül 1916, PA, T. 183/44/A25749 (mikrofilm 7153); Rössler'den Berlin'e, 27 Nisan 1916, PA, T. 183/42/A12911 (mikrofilm 7145).
126 Kerr, *The Lions of Marash*, s. 25.

şehirde kalmasına izin verilenlerin" sayısı 8.000'i buluyordu. Bilezkian, bunların bir kısmının Türk askerleri için üniforma diken kendi babası gibi, önemli zanaatkârlar olduklarını belirtmektedir.[127] 1989 yılında Almanlar tarafından yayınlanmış bir araştırmada, Maraş'ta kalanların sayısının 6.000 olduğundan söz edilmektedir.[128]

BAĞDAT DEMİRYOLU GÜZERGÂHI

Bağdat Demiryolu üzerindeki veya buna yakın bölgelerdeki köy ve kasabalarda yaşayan Ermeniler, çoğunlukla trenle nakledildiler; bununla birlikte tren masraflarını karşılayacak parası olmayanların yürüyerek yolculuk etmek zorunda kaldıkları örneklere de çokça rastlanıyordu. Demiryolu tek yönlüydü; dolayısıyla kapasitesinin çok üstünde insanla doldurulmuş sığır vagonlarından oluşan bu trenler, askerî birlikleri ve levazımatı taşıyan trenler ile yarış hâlindeydi. Bu durum, demiryolu boyunca çeşitli noktalarda sıklıkla gecikmeler yaşanması, muhacirlerin bir sonraki treni beklemek için açık havada konaklama sürelerinin genellikle uzaması anlamına geliyordu. Bunun bir sonucu olarak, uygun sıhhî tesislerden yoksun, bir hayli büyük kamplar oluşmaya başladı ve çok sayıda insan bu kamplarda bitkinlik, yiyecek kıtlığı ve lekeli humma [tifüs] gibi salgın hastalıklar nedeniyle hayatını kaybetti. Bunun yanı sıra, Bağdat Demiryolu'nun Halep'in kuzeyinde bulunan iki tünelinin inşaatı henüz tamamlanmamıştı ve bu nedenle yolun bir kısmının yürüyerek tamamlanması gerekiyordu; birkaç gün süren bu zorunlu yürüyüşler, daha çok zayiat verilmesine neden oluyordu.[129]

Bu ilk büyük tıkanma noktalarından biri Konya'daydı. Konya'daki Amerikalı bir misyoner olan Dr. William S. Dodd, bu tren istasyonunun çevresinde gördüğü sahneyi şöyle tarif etmektedir:

---

127 Kazanjian, *The Cilician Armenian Ordeal*, s. 128.

128 Uwe Feigel, *Das evangelische Deutschland und Armenien: Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontexte der deutsch-türkischen Beziehungen*, s. 194.

129 Karş. Hilmar Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916: A Case Study of German Resistance and Complicity", *Remembrance and Denial*, haz. Hovannisian, s. 75.

Ne yiyeceği ne de barınağı olan 45.000 insan, bayırda yatıp kalkıyordu. Sağlık koşulları, tabii ki dehşet verici derecede kötüydü. Her tarafta yarı çıplak kadın, erkek ve çocuklar görülebilirdi. Bu bölgeden yükselen kötü koku öylesine yoğundu ki, şehirde yaşayan Türkler kamp alanından gelen esintinin sağlıkları için tehlike yarattığını öne sürerek devlete şikâyette bulunmuşlardı. Ölüm oranı çok yüksekti, fakat bu konuda tahminî hesaplar yapma fırsatını bulamadım... Kamp alanının çevresine kazılmış ve yarısı çamurla dolu hendeklerde, son nefeslerini vermek üzere yatan kadın ve erkekler gördüm; bazıları bilincini kaybetmişti ama bazılarının bilinci yerindeydi. Su ikmalinin yetersizliği, çekilen sefaleti artırıyordu... Bizzat tanıklık edenlerden aldığım yeminli ifadelere göre, tren istasyonunda çocuklarını, genellikle kızlarını ve bazen de erkek çocuklarını, yarım dolar gibi düşük fiyatlara satan kadınlarla ilgili örnekler hiç de az değildi. Bunu yapmaktaki amaçları, şüphesiz, karmaşıktı; beslenmesi gereken daha az boğaz ve kazanılan biraz daha fazla para, fakat bunun yanı sıra çocuklarının, gittikleri Türk evlerinde, geride kalanların çektikleri sefaleti çekmeyeceklerine dair bir umut...[130]

Diğer bir doktor, Konya'daki Amerikan hastanesinden Wilfred M. Post da benzer bir tablo çizmektedir. Bayırda kamp kurmuş olan çok sayıda insan, "gündüzleri kavurucu güneşe, geceleri ise nem ve soğuğa karşı hiçbir koruması olmaksızın, açık havada yatıp kalkıyordu. Bu koşullar, çok sayıda sıtma, dizanteri ve güneş çarpması vakasının görülmesine sebep oluyordu; kampta adım başı yerde yatan bir hastayla karşılaşılıyordu ve bunların çoğu çocuktu". Ermeni muhacirler, geceleri, önceden olduğu kadar sık saldırıya maruz kalmıyorlardı, fakat Dr. Post'a göre, bunun başlıca açıklaması, büyük ihtimalle, "hasta ve açlıktan kıvranan bu büyük insan topluluğunun, doğal olarak, saldırılara karşı nispeten güvende olmasıydı."[131] Yardımsever ve hoşgörülü bir kişi olan vali, misyonerlerin yiyecek ve para yardımı yapmalarına izin vermişti, fakat onların da bu geniş muhacir kitlesine yardım etme olanakları elbette sınırlıydı. "Kentte hiç dostu olmayan, kimsesiz

130 William S. Dodd, "Report of Conditions Witnessed in the Armenian Deportations in Konia, Turkey", Barton, *"Turkish Atrocities"*, s. 146–47.

131 3 Eylül 1915 tarihli rapor, Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 428.

Ermenilerden oluşan gruplar, caddelerde bir aşağı bir yukarı yürür, ellerinde kalan halıları, dantelleri, mücevherleri ve diğer eşyaları ekmek ve tren bileti karşılığında satmaya çalışır, bir yandan da jandarmaların kamçı ve coplarından uzak durmaya çalışırlardı."[132]

Devasa boyutlardaki diğer bir kamp alanı da Toros Dağları'nın eteğindeki Pozantı'da bulunuyordu. Yerli ahalinin dahi ekmek sıkıntısı çektiği bir dönem olduğu için, Ermeni muhacirler arasından en varlıklı olanlar bile satın alacak ekmek bulmakta zorlanıyorlardı. İzmir'den Halep'e uzanan bir geziye çıkan Amerikalı bir işadamı olan Walter M. Geddes, rastladığı bir kadının iki gündür Pozantı'da olmasına rağmen istasyondan geçen yolcuların kendisine verdiklerinden başka yiyecek bir şey bulamadığını anlatmaktadır. Yapımı henüz tamamlanmamış olan bir tünel nedeniyle, Pozantı'dan başlayarak yaklaşık 75 kilometre boyunca yürümek gerekiyordu; at veya katır arabasına verecek kadar parası olanların sayısı ise çok azdı. Aynı yolda 1915 Ekimi'nde yolculuk etmiş olan Geddes, gördüğü acı dolu kareleri şöyle tarif etmektedir:

Pozantı'nın güneyinden sıradağlar boyunca ilerleyen kafilenin hiç sonu gelmeyecekmiş gibi görünüyordu. Gün doğumundan gün batımına, bütün yol tehcir edilen Ermeniler ile doluydu. Tam Tarsus çıkışında, yol kenarında yatan ölü bir kadın gördüm ve akabinde iki ölü kadının daha yanından geçtik; bunlardan biri, iki jandarma tarafından gömülmek üzere yol kenarından kaldırılıyordu. Bacakları ve kolları o kadar zayıflamıştı ki, kemikleri neredeyse derisinden dışarı fırlayacaktı ve yüzü açıkta kalmaktan şişmiş ve morarmıştı. Biraz daha ilerleyince, ölü bir çocuğu kazdıkları mezara gömmek üzere yoldan kaldıran iki jandarma daha gördüm. Tehcir konvoylarını takip eden bu jandarma ve askerlerin çoğunun ellerinde kürekler vardı ve bir Ermeni ölür ölmez, cesedini yol kenarından kaldırıp gömüyorlardı.[133]

Bir ay sonra Dr. Post'un Pozantı'dan geçtiği dönemde geniş kamp alanı boşalmış, geriye yalnızca 250 kadar Ermeni kalmıştı. Taşıt kiralayamayacak kadar fakir olan bu ailelerdeki kadın ve çocuk-

132 Barton, *"Turkish Atrocities"*, s. 155.
133 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 122–23.

lar, yolculuğu yürüyerek tamamlayamayacak kadar bitkinlerdi. Dr. Post, gördüklerini anlatmaya şöyle devam etmektedir: "Bu insanların yaklaşık olarak üçte ikisinin kaldığı çadırlar berbat bir hâldeydi; geriye kalanların ise içerisinde kalacak bir çadırları bile yoktu. Yağmadan kurtarabildikleri tüm eşyalarını satmış bu insanların birçoğu yarı çıplaktı. Hepsi aç ve perişan durumdaydı; büyük bir kısmı hastaydı ve yalnızca yarım saat içinde beş ceset saydım... Devlet zaman zaman biraz ekmek gönderiyordu, fakat bu yardımlar düzenli yapılmıyordu... Vadi boyunca kazılmış çok sayıda mezar vardı; bunların birçoğu köpekler tarafından kazılmış, cesetler yenmişti."[134]

Daha doğuda bulunan Osmaniye ve çevresinde de tamamlanmamış bir tünel nedeniyle birkaç geniş kamp alanı oluşmuştu. Buralarda, yolculuğa devam edebilmek için bekleyen toplam Ermeni sayısı 70.000'e ulaşıyordu. Cemal Paşa'nın komutasındaki Dördüncü Ordu'da kurmaybaşkanı olarak görev yapan Kress von Kressenstein, "hiçbir tanıma sığmayan bir sefalet ve perişanlık"tan söz etmektedir.[135] Konsolos Nathan, 1915 Kasımı'nın başlarında şöyle yazmıştır: Bu kamplardaki sağlık koşullarının berbat durumda olması, bir yandan çok kalabalık olmalarıyla ilgiliydi, fakat daha çok "açlık ve hastalıklardan ölen kurbanların cesetlerinin üstünkörü gömülmesinden kaynaklanıyordu... Beslenme sorunu tamamıyla göz ardı ediliyordu ve yöre halkının dahi buğday kıtlığından muzdarip olduğu günler gelince, durum daha da ciddileşecekti."[136] Yaklaşık olarak aynı dönemde kampları ziyaret eden Paula Schäfer, İstanbul'daki Almanya Büyükelçiliği'ne sunduğu bir raporda, açlıktan kıvranan bu insanların dağıttığı ekmeklerin üstüne atıldıklarını ve hatta bu yüzden birkaç defa atından neredeyse düşecek olduğunu anlatmaktadır. Ciddi bir lekeli humma salgını nedeniyle her üç çadırdan birinde bir hasta olduğunu belirten Schäfer şöyle devam

134 Dr. Wilfred M. Post'un William W. Peet'e mektubu, 25 Kasım 1915, Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 435.

135 Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s. 132.

136 Nathan'dan Morgenthau'ya, 4 Kasım 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 99.

etmektedir: "Gömülmemiş kadın ve çocukların cesetleri hendeklere atılmıştı. Osmaniye'deki Türk yetkililer bana çok yardımcı oldular ve bir şeyler yapmayı başardım; birtakım zararların giderilmesini sağladım. Ölmek üzere olanların toplanıp kasabaya getirilmesi için bana at arabaları verdiler."[137]

1 Aralık'ta Paula Schäfer, yapımı tamamlanmamış tünelin diğer ucuna yakın mesafede bulunan, Halep'e giden Bağdat Demiryolu'nun tekrar başladığı İslahiye'deki kamptaydı; yine ekmek dağıttı. Yazdıklarına bakılırsa, bu kamp o ana dek gördükleri içerisinde en kötüsüydü: "Hemen girişte, gömülmemiş cesetlerden oluşan bir tepe vardı; 35 ceset saydım. Ciddi bir dizanteri salgınından muzdarip bu insanların çadırlarının bitişiğindeki diğer bir yığında 22 ceset saydım. Çadırların içerisinde ve etrafındaki pisliği tarif edemiyorum... İnsanlar bir parça ekmek için kurt gibi dövüştüler ve çok üzücü sahnelere tanık oldum."[138]

Katma adlı istasyonun yakınlarındaki geçici konaklama kampı, türünün en kötü örneği olarak ün salmıştı. 1915 Eylülü'nde toplam 25.000 Ermeni'nin burada kamp kurduğu söyleniyordu. Kampı ziyaret eden Konsolos Rössler, hijyenik şartların yetersizliğinin tarifi imkansız bir boyutta olduğunu bildirmiştir.[139] Kurtulanlardan biri, söven, ağlayan, iç çeken insanların seslerinin havayı doldurduğunu anımsamaktadır: "İnsanın burnunu düşüren çok kötü bir koku vardı. Her yer gömülmemiş, çürümüş cesetlerle doluydu. Bunun dışında kampta kalan 10.000 insanın dışkıları etrafı kaplamış durumdaydı; insanın nefesinin tıkanmaması mümkün değildi."[140] Lekeli humma, dizanteri ve kolera yaygındı ve yerler cesetlerle doluydu.

---

137 16 Kasım 1915 tarihli rapor, PA, AA, T 183/40 (mikrofilmler 7137–38).

138 A.e. (mikrofilm 7138). Bu raporların nüshaları için bkz. Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 455–57.

139 Rössler'den Berlin'e, 8 Kasım 1915, PA, T. 183/40/A35045 (mikrofilm 7134).

140 Vahram Daderina, "Our Story", elyazması aktaran Hilmar Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915–1917*, s. 19.

5 Eylül'de Dâhiliye Nezâreti, "istasyonlarda biriken Ermenilerin, en kısa süre içinde, yeniden yerleştirilmesi için önceden belirlenmiş olan yerlere nakledilmesi, saldırılardan korunmaları için özel önlemler alınması ve [bu insanlara] yiyecek tedarik edilmesi" için Halep valisine talimatlar gönderdi. Göçmenler için oluşturulan fonlardan yüklü bir miktar para gönderileceği söyleniyor ve "eğer bu meblağ yeterli olmazsa, daha fazlasının talep edilmesi" isteniyordu.[141] Fakat tabii ki iyi muamele edileceğine dair İstanbul'daki bürokratların verdikleri diğer birçok söz gibi bu emir de hükümsüz kaldı. Konsolos Rössler'in 31 Temmuz'da Berlin'e gönderdiği bir raporda kısa ve öz bir şekilde belirttiği gibi "devlet, örgütsel olarak, tehciri yürütme görevinin üstesinden gelemiyordu."[142]

Lekeli humma, dizanteri ve hatta kolera, hasta Ermenilerden halkın diğer kesimlerine, demiryolu işçilerine ve askerî birliklere yayıldı. Bir ara, İslahiye yakınlarındaki bir Alman birliğindeki askerlerin %25'i hasta düştü ve bunların birçoğu öldü. Pozantı'dan Halep'e uzanan yol tamamen hastalıkla kaplanmıştı ve bu nedenle, bu önemli askerî ikmal hattı tehdit altındaydı. Kasım ayına gelindiğinde, Halep'te bir lekeli humma salgını baş gösterdi. Cemal Paşa, derhal tedavi edici tedbirler alınmasını emretti; fakat Kress von Kressenstein'ın anlattığına göre, bu çabalar yerel makamların yetersiz kalmaları ve jandarmaların tembel ve miskin olmaları nedeniyle boşa gitti. 1915 Kasımı'nın başlarına gelindiğinde, Halep'teki Müslüman halk içerisinden her gün 150 ila 200 kişi lekeli hummadan ölüyordu.[143]

HALEP

Bugün Suriye'ye bağlı olan Halep kentinde, 1914 senesinde yaklaşık 22.000 Ermeni yaşıyordu; Halep vilayetindeki toplam

141 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 120.

142 PA, T. 183/38/A24524 (mikrofilm 7124).

143 Becker, *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond*, s. 200–201; Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s. 137; Rössler'den Berlin'e, 8 Kasım 1915, PA, T. 183/40/A35045 (mikrofilm 2134).

Ermeni sayısı ise yaklaşık 50.000 idi. Vilayetteki Ermenilerin büyük kısmı sınır dışı edildi, fakat Halep kentindeki Ermenilerin 7 veya 8 aile haricinde hiçbiri tehcir edilmedi. Diğer ikisi İstanbul ve İzmir olmak üzere, Halep, imparatorluğun tam ölçekli bir tehcir programı uygulanmayan en büyük üçüncü şehriydi. Halep'in muafiyeti, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa tarafından 23 Mayıs'ta yayınlanan Tehcir Kanunu'nda belirtilmişti.[144] Hükümet, bu şehirlerin neden muaf tutulduklarını hiçbir zaman açıklamadı.

Halep, tehcir konvoylarının geçtiği birtakım önemli yolların kesişim noktasında yer alıyordu. Bağdat Demiryolu üzerindeki Bursa ve Konya gibi kentlerden sınır dışı edilen Ermeniler, kuzeybatıdan, hâlâ tamamlanmamış olan yol üzerinden, Halep'e varıyorlardı. Kilikya'nın çeşitli bölgelerinden sınır dışı edilen Ermeniler de aynı demiryolunun kollarını kullanıyorlardı. Kuzeydoğudaki Diyarbakır'dan gelen bir yol ise Urfa'dan geçerek Halep'te birleşiyordu. İşte Erzurum ve Harput'tan tehcir edilen Ermenilerin kullandıkları yol buydu. Bu muhacirlerin çoğu, Halep'te veya şehrin etrafında kurulmuş geçici konaklama kamplarında genelde birkaç gün kalıyordu. Ardından Halep'ten trene bindirilip doğudaki Resulayn'a veya güneydeki Hama, Homs ve İskenderun'a ve Filistin'deki bazı yerlere gönderiliyordu. Diğerleri ise yürüyerek Suriye'nin doğusundaki Deyrizor'a gönderiliyordu.

Amerika, Almanya ve Avusturya konsolosluklarının görevlileri ve yabancı uyruklu vatandaşlar, tehcir edildikten sonra Halep'e gelen Ermenilere ve şehrin içerisinde ve çevresinde kurulmuş olan kamplarda hüküm süren koşullara ilişkin tasvirler yapmışlardır. Amerika Konsolosu Jesse B. Jackson'ın Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği 5 Haziran 1915 tarihli rapora göre, tehcir edilenler akınlar hâlinde durmaksızın Halep'e geliyorlardı: "Şehrin yardımsever Ermeni nüfusu, buraya gelen birçok tehcir kafilesiyle ilgileniyor. Şehre gelen Ermeniler, birkaç gün boyunca barındıkları kilise ve

144 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 118.

okulların tüm odalarını, bahçelerini, teraslarını ve hatta çatılarını dolduruyorlar."[145] Eylül sonlarında, şehre tren ile gelen Ermenilerin sayısı 30.000'i aşarken, yürüyerek gelenlerin sayısı ise en az 100.000'e ulaşmıştı. Jackson'ın 29 Eylül'de Morgenthau'ya yazdığına göre, kente varan Ermeniler büsbütün bitap bir hâldeydiler ve hepsi "kendilerine eşlik eden korumalardan gördükleri muameleler ve sefer boyunca maruz kaldıkları soygunlar nedeniyle yarı çıplaktı; bazıları ise çırılçıplaktı. Epey uzak mesafeden geldiği hâlde bütünlüğünü koruyabilmiş bir aileye rastlamak son derece zordu: tüm aileler bazı fertlerini hastalıktan veya yorgunluktan kaybetmiş, genç kızlarının ve oğullarının vahşi aşiretler tarafından kaçırılmasına tanık olmuştu" ve erkekler, ailelerinden ayrılarak katledilmişti. "Kurbanların ne derece yorgun düştükleri, şehre varanlar arasından her gün 100 veya daha fazla sayıda Ermeni'nin ölmesinden de anlaşılıyordu."[146] Konsolos Rössler'in 27 Eylül'de bildirdiğine göre, tehcir konvoylarındaki durum öylesine rezaletti ki, Cemal Paşa fotoğraf çekilmesini kesinlikle yasaklayan bir emir yayınlamıştı. Ermenilerin fotoğraflarının çekilmesine, orduya ait nesnelerin fotoğraflarının çekilmesinde olduğu gibi izin verilmiyordu.[147] Cemal Paşa vilayete gelen muhacirlere yardım etmek için çok uğraştı, fakat kendisi, aynı zamanda, Türklerin savaş içerisinde verdikleri mücadeleye gelebilecek her türlü zararı engellemek isteyen bir vatanseverdi.

Devam etmeye gücü olan Ermeniler yola devam etmeleri için gönderilirken, bir deri bir kemik kalmış olan ve ayakta durmakta zorlanan hastalar şehirde kalıyorlardı. Halep'te görev yapan Alman bir öğretmen olan Dr. Martin Niepage, Almanya Konsolosu'nun 19 Ekim'de Almanya Büyükelçiliği'ne ilettiği bir raporunda, bu muhacirlerin içinde bulundukları dehşet verici koşulları (çektiği fotoğraflarla birlikte) şöyle tasvir ediyordu:

145 Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 18.
146 a.e., s. 94–95.
147 Rössler'den Berlin'e, 27 Eylül 1915, PA, T. 183/39/A30049 (mikrofilm 7130).

Yıkık dökük kervansaraylarda (hanlarda) çok sayıda ölü buldum; cesetlerin bir kısmı yarı yarıya çürümüş hâldeydi ve yerde yatanlardan bazıları hâlâ yaşıyorlardı; fakat onlar da kısa süre sonra son nefeslerini vereceklerdi. Diğer avlularda kimsenin ilgilenmediği hasta ve açlıktan kıvranan insanlar buldum. Üst sınıflara ders verdiğim Alman Teknik Okulu'nun bulunduğu mahallede, buna benzer dört han vardı; bunlarda barınan yedi ila sekiz yüz kişi açlıktan ölmek üzereydi... Öğrencimiz olan çocuklar, her sabah dar sokaklardan geçerek okula gelirken, çift tekerlekli kağnılarda taşınan, ne bir kefene sarılmış, ne de bir tabuta konmuş olan ve kolları ve bacakları kağnıdan dışarı sarkan sekiz veya on tane ceset görüyorlardı.[148]

Viskonsül Hermann Hoffmann, Dr. Niepage'ın hazırladığı bu raporun Dışişleri Bakanlığı'na iletilmesini istedi ve "tasvir edilen koşulların gerçeklere dayandığını ve bunların doğruluğunu şahsen tasdik ettiğini" ekledi.[149] Rapor ayrıca Dr. E. Gräter ve Marie Spiecker adlı iki öğretmen ile okul müdürü Huber tarafından da imzalanmıştı. Huber şu yorumu eklemişti: "Meslektaşım Dr. Niepage'ın raporunda hiçbir abartılı ifade bulunmamaktadır. Buradaki yaşamımız, haftalardır hastalıkla ve cesetlerden yayılan leş kokusuyla dolu bir ortamda geçiyor. Ancak hızlı bir şekilde yardım geleceği umuduyla görevimize devam etme gücünü bulabiliyoruz."[150] Niepage'ın raporunun bazı bölümlerinin İngilizlerin 1916 tarihli Mavi Kitap'ında ve (17 Ağustos 1916 tarihinde) *Journal de Genève* adlı gazetede Spiecker ile Huber'in isimleri saklı tutularak yayınlanmasının ardından, Cemal Paşa, Konsolos Rössler'e, Niepage ile Gräter'i askerî mahkemeye çıkarmayı düşündüğünü söyledi. Bir süre sonra, okula gelen emniyet teşkilatı yetkilileri iki öğretmen hakkında soruşturma yaptılar. İkisi de o zamana dek şehri terk etmişlerdi; Rössler, Berlin'e, iki öğretmenin Halep'e dönmemek konusunda uyarılmalarını önerdi.[151]

148 Martin Niepage, *The Horrors of Aleppo: Seen by a German Eyewitness*, s. 4–5. Kitabın Almanca yayınlanmış olan orijinali için, bkz. *Ein Wort an die berufenen Vertreter des deutschen Volkes* (Potsdam, 1916).

149 PA, Botsch. K./97 (mikrofilm 7210).

150 Niepage, *The Horrors of Aleppo*, s. 10.

151 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. XXXIII–XXXIV; Rössler'den Berlin'e, 11 Kasım 1915, PA, T. 183/45/ A3181 (mikrofilm 7157).

O dönemde dokuz yaşında olan ve ailesiyle Halep'e gelen Sivaslı bir Ermeni, durumu benzer bir şekilde tasvir etmektedir:

Dar sokaklar muhacirlerle dolup taşıyordu; kimi büyük binalara giriyor, kimi sokağın bir köşesinde geceliyordu; biz de bir hana yerleştik. Burada etrafı odalarla çevrili geniş bir avlu vardı; insanların ve hayvanların yararlanabildikleri tek su kaynağı olan bir çeşme, bu avlunun ortasında bulunuyordu. Ailemle bir köşesine yerleştiğimiz odadaki insanlar, ancak düz bir şekilde uzanmalarına yetecek kadar yere sahiplerdi. Tifüs, handaki her aileyi vurmuştu. Bir odada kuyudan su çekmeye yetecek gücü olan biri var ise, bu kişi diğerlerinin ihtiyaçlarını karşılamalarına da yardımcı olurdu. Her gün bir at arabası avluya girer, sürücü ile yardımcısı, odalara girip ölüleri çıkarır, cesetleri arabaya yükledikten sonra giderlerdi. Bazı günler, aynı arabanın üç defa gelmesi gerekirdi ve her gelişinde en az on iki ceset götürürdü.[152]

Konsolos Rössler'e göre, Eylül ayının başlarında, Halep'teki Ermeni muhacirler arasındaki günlük ortalama ölüm oranı 25 iken, ayın ortalarında 60'a çıkmış, 26 Eylül'de ise 110'a ulaşmıştı: "Otoritelerin dikkatsiz, acımasız ve sağduyudan yoksun olmaları ile daha alt düzey yöneticilerin gaddarlığı bir araya gelince, Ermeni muhacirlere insanca muamele edilmeyen bir durum oluşmuştu."[153] Ekim ayının sonlarına gelindiğinde, lekeli hummanın genel salgına dönüşmesinin ardından, Halep'teki muhacirler arasından her gün 200 kişi ölmeye başladı.[154] Şehrin etrafında kurulu olan kamplarda da benzer bir durum yaşanıyordu. Yiyecek dağıtımı düzensiz ve açıkça yetersizdi. Jackson haftada bir veya iki defa bu kampları tek tek ziyaret ediyor ve yiyecek ve para dağıtıyordu. Halep'in kuzeyindeki küçük bir köy olan Karlık'ta, yetkili makamlar az sayıda çadır tedarik etmişlerdi; fakat Ermeni muhacirlerin büyük kısmı yakıcı güneşe ve mevsimin ilerleyen dönemlerinde yağmura ve kara

152 Kerop Bedoukian, *The Urchin: An Armenian's Escape*, s. 40.
153 Rössler'den Berlin'e, 27 Eylül 1915, PA, T. 183/39/A30049 (mikrofilm 7130).
154 Hoffmann'dan Büyükelçilik'e, 8 Kasım 1915, PA, T. 183/41/A2889 (mikrofilm 7139).

rağmen açıkta kaldı. Bitkin durumda olduklarından, "hastalık ve barınaksızlık yüzünden yüzlerce insan hayatını kaybediyordu."[155]

Tehcir edilen binlerce Ermeni, Halepli Ermeniler tarafından kendisine sağlanan sığınaklara saklanmayı başardı; devlet tarafından yerleştirildikleri diğer yerlerden kaçarak şehre gelmeyi başaran Ermenilerin sayısı giderek artıyordu. Kolluk kuvvetleri, şehirde düzenli olarak sıkı aramalar yapıyor, oturma izni olmadığı hâlde yakalananlar tutuklanarak şehirden gönderiliyordu. Viskonsül Hoffmann'ın 29 Ağustos 1916 tarihli raporuna göre, bu şekilde yakalanıp sınır dışı edilen Ermenilerin sayısı 800 civarındaydı.[156] Genç bir Protestan Ermeni papaz olan Hovhannes Eskijian'ın organize ettiği bir destek ağı, Halep'teki kaçaklara yardım ediyordu. Kadınlar, kızlar ve 14 yaşından küçük erkekler, Hıristiyanların, Yahudilerin ve hatta Müslümanların evlerine hizmetçi olarak yerleştiriliyordu. Diğerlerine ise bir askerî hastanede iş veriliyordu. Diğer bir Protestan papazın, Aaron Shiradjian'ın öncülüğünde kiralanan birkaç ev yetimhane olarak düzenlenmişti. Buralarda barınan bazı yetimlerin aileleri, çocuklarının bu yolla kurtulacağı umuduyla onları terk etmişlerdi. Bu yetimhanelerin giderleri, Halep'teki zengin Ermenilerin ve Amerikalı ve İsviçreli hayır cemiyetlerinin katkılarıyla karşılanıyordu.[157]

Türk devletinin benimsediği resmî tutum, yabancıların tehcir edilenlere yardım sağlamasını yasaklıyordu; zira bu yardımın, Ermenilerin dış müdahaleden medet ummalarına yol açma ve ihanet faaliyetlerini destekleme riski vardı. 30 Ocak 1916 tarihinde Talat Paşa, Amerika'daki Ermenilerin "Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan Ermenilerin ihtiyaçlarının karşılanması için büyük para

155 Jackson'ın 4 Mart 1918 tarihli özet raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 146.

156 PA, T. 183/44/A 25739 (mikrofilm 7153).

157 Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor*, s. 37–49; Jackson'ın 4 Mart 1918 tarihli özet raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 152; Karl Meyer, *Armenien und die Schweiz: Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe*, s. 108; John Minassian, *Many Hills Yet to Climb: Memoirs of an Armenian Deportee*, s. 86, 107.

yardımları yaptıkları ve bu fonların gizli kanallar aracılığıyla dağıtılmakta olduğu" yönündeki iddiaların araştırılması için bir emir çıkarmıştı.[158] Bununla birlikte, koşullar kötüleştikçe, devletin tavrı bir şekilde yumuşadı ve fiilî olarak sürdürülen yardım programına ses çıkarılmadı.

Türkiye'deki Amerikan misyonlarının İstanbul'da yerleşik bulunan hazinedarı olan William W. Peet bu fonları yardım cemiyetlerine yönlendirmede en önemli rol oynayan kişilerden biriydi. Peet'in Almanya Büyükelçiliği ile iyi ilişkileri vardı ve bu sayede, Halep'teki Almanya Konsolosluğu vasıtasıyla yardım cemiyeti çalışanlarına para gönderebiliyordu.[159] Fonları ileten diğer bir kişi ise Konsolos Jackson idi. 1915 sonbaharında (Hilfsbund olarak da bilinen) Doğu'daki Hıristiyanlara Alman Yardım ve Dayanışma Derneği adına çalışan İsviçreli bir misyoner olan Rahibe Beatrice Rohner ile görüşen Peet'in teklifi üzerine, Rohner Halep'teki yardım çalışmalarının başına geçmeyi kabul etti. Rahibeye Ermeni muhacirlerin ihtiyaçlarının karşılanması için 1916 senesinin ilk iki ayı boyunca haftada 500 pound gönderildi.[160] Türkiye'ye 1899 yılında gelmiş ve büyük bir enerjiye ve örgütleme yeteneğine sahip Rahibe Rohner'in faaliyetleri hızla arttı. Almanya Büyükelçiliği'ne gönderdiği raporlar, Ermeni muhacirlerin akıbeti hakkında önemli bir bilgi kaynağı teşkil ediyordu (ve hâlâ da etmektedir).

Cemal Paşa'nın kurmay başkanı olan Kress von Kressenstein'ın da yardımıyla, 1915 Aralık'ında Türk komutan, yetimler için bir yardım programının yürütülmesine izin vermeye razı oldu. Rahibe Rohner tarafından yönetilen yetimhane en sonunda 850 çocuğa ev sahipliği etmeye başladı; yarı resmî bir kurum olarak görüldüğü için yerel makamlar da bazen yetimhaneye yiyecek ve giyecek yardımı yapıyorlardı. 1916 Martı'nda lekeli hummadan ölen Rahip

158 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 124.

159 Örneğin bkz. Peet to Mordtmann, 17 Ocak 1916, PA, Botsch. K./98 (mikrofilm 7214).

160 Morgenthau'nun günlüğü, 6 ve 22 Ocak, 1916, LC, makara 5.

Eskidjian'ın kurduğu bazı kurumların yönetimini de Rahibe Rohner devraldı ve 1916 Haziranı'ndan itibaren toplam 1.400 yetime yardım etmeye devam etti. Yerli Ermenilerin de destek verdiği bu becerikli misyoner, Türk ordusunun ihtiyaç duyduğu kıyafet, üniforma ve yatak takımlarını dikmek üzere yeni kurulmuş olan birtakım büyük fabrikalarda yaklaşık 10.000 Ermeni kadın ve erkeğe iş bulmayı da başardı. Son olarak, Eskidjian'ın başlattığı bir çalışmayı devam ettiren Rahibe Rohner, Kilikya'da kalan Ermenilere ve Mezopotamya'ya ve Suriye'ye tehcir edilmiş olan Ermenilere para gönderdi. Söz konusu bölgelerde yeniden iskân edilmiş olan Ermeniler açlıktan kırılıyorlardı; güvenilir kuryeler aracılığıyla dağıtılan bu paralar, muhacirlerin en azından bir kısmının yiyecek satın alabilmelerini sağlıyordu. Rahibe Rohner'in 1916 yılının ilk beş ayı boyunca gerçekleştirdiği yardım faaliyetlerini anlattığı bir raporunda belirttiğine göre, daha çok para olsaydı çok daha fazla yaşam kurtarılabilirdi; fakat fonlar hiçbir zaman tüm ihtiyaçları karşılamaya yetmiyordu.[161]

1916 Eylülü'nde, Suriye'nin doğusundaki Ermenilere para götürürken tutuklanan bir Ermeni, bir süre dövüldükten sonra üzerinde taşıdığı nakit paranın kaynağını ve kime verileceğini itiraf etti.[162] Bunun sonucunda Rahibe Rohner, Amerika'dan gelen paraları dağıtmaktan vazgeçmek zorunda kaldı ve bu görevi, bir süredir genel yardım çalışmalarıyla ilgilenmeye başlamış olan Konsolos Jackson üstlendi. Posta hizmetini, yardımsever tüccarları ve yerli bankacıları kullanan Jackson, ihtiyaç duyan birçok kimseye para yardımı gönderebiliyordu. Rössler'e göre, Türk yetkililer bu yardım programından haberdarlardı ve hatta bunu destekliyorlardı.[163] Halep'te Ermeni kiliseleri, yardım listesindeki yaklaşık 9.000 muhacire destek olmak için Amerika'dan gelen parayı kullanıyordu.[164]

161 Rössler'den Berlin'e, 17 Haziran 1916, PA, T. 183/43/A17939 (mikrofilm 7148).
162 Rössler'den Berlin'e, 20 Eylül 1916, PA, T. 183/45/A28162 (mikrofilm 7156).
163 Rössler'den Berlin'e, 14 Şubat 1917, PA, T. 183/46/A8613 (mikrofilm 7163).
164 Jackson'ın Dışişleri Bakanlığı'na karısı tarafından iletilmiş olan 3 Eylül 1916 tarihli mektubu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 119.

Türkiye'nin 1917 Nisanı'nda ABD ile diplomatik ilişkilerini kesmesi üzerine, Amerikan yardım paraları bu kez tam bir hayırsever olan Halep'teki Emil Zollinger adlı İsviçreli bir işadamına gönderilmeye başlandı.[165]

Ermenilere yardım için Almanya'dan da para gönderiliyordu. 1915 Ocak'ından başlayarak Büyükelçi Metternich, Rössler'e kesintisiz bir şekilde para göndermeyi sürdürdü.[166] Alman Dışişleri Bakanlığı, büyükelçiliğin "birçok büyük talihsizlik örneğinde" resmî fonları kullanması için İskenderun'daki Konsolos Hoffmann'a ödeme yapmasına izin verdi.[167] 1916 Kasımı'nda Dışişleri Bakanlığı, Hilfsbund'un banka hesabına doğrudan 15.000 Mark yatırdı. Bu paranın muhacirlerin çektiği sefaletin azaltılması için "Ermeni dostları" tarafından Dışişleri Bakanlığı'na bağışlandığı konusunda bilgilendirilen Hilfsbund müdürü Friedrich Schuchardt'dan, bu fonların kaynağı veya bunların aktarılmasında bakanlığın rolü hakkında hiç kimseye bilgi vermemesi istendi.[168]

1917 Şubatı'nda yetkili makamların çocukları Rahibe Rohner'in yönetimindeki yetimhaneden alıp Lübnan'da ve Anadolu'nun diğer yerlerinde bulunan ve vatansever Müslümanlar yetiştirmeyi amaçlayan devlet yetimhanelerine göndermeye başlaması, Rohner'in çalışmaları için ciddi bir terslik doğurdu. Kısa bir süre için 20.000 muhacire yardım parası dağıttığı Halep'te, yardıma muhtaç binlerce Ermeni'yle ilgilenmeye devam etti.[169] Bununla birlikte, bir ay sonra geçirdiği sinir krizinin ardından Almanya'ya döndü.

Rössler, Ermeni yetimlerin Rahibe Rohner'in yönetimindeki yetimhaneden alınmaları konusunda Cemal Paşa'yı suçluyordu. Daha yakın bir zamanda yapılan bir çalışma ise olayın sorumlulu-

165 Jackson'ın 4 Mart 1918 tarihli özet raporu, a.e., s. 154.
166 Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor*, s. 55.
167 Hoffmann'dan İstanbul'daki Büyükelçilik'e, 28 Nisan 1916, PA, Botsch. K./100 (mikrofilm 7219); Dışişleri Bakanlığı'ndan Büyükelçilik'e, 30 Haziran 1916, PA, Botsch. K./101 (mikrofilm 7221).
168 Dışişleri Bakanlığı'ndan Schuchardt'a, 27 Kasım 1916, PA, T. 183/45/A30662 (mikrofilm 7157).
169 Rössler'den Büyükelçilik'e, 16 Mart 1917, PA, Botsch. K./101 (mikrofilm 7223).

ğunu yeni valiye yüklemektedir.[170] Bazı Ermeniler, (Suriye, Lübnan ve Filistin'den oluşan bölgenin komutanı olan) Cemal'i, yetimhane meselesinin de ötesinde, tehcir edilen binlerce Ermeni'nin ölümünden sorumlu tutmaktadır. Bir Ermeni referans kitabı, Cemal Paşa'yı "Ermenilerin toplu hâlde katledilmesinden sorumlu olan uğursuz triumvirliğin [üçler erkinin] bir parçası" olarak tanımlamaktadır. Bu kitap, 25 Temmuz 1922'de kendisine düzenlenen suikast sonucunda gerçekleşen ölümünden ise "infaz" olarak bahsetmektedir.[171] Kazarian, Cemal Paşa'yı Ermenilere karşı yapılan vahşetten en çok sorumlu olduğuna inandığı 160 Türk arasında saymaktadır.[172] Bunun aksine, ailesiyle Halep'te kalmasına izin verilen bir Ermeni, Cemal Paşa'nın "Türkiye'nin kendi yetki alanına giren kısımlarında yarım milyon Ermeni'nin hayatını kurtarmış olan büyük bir insan" olduğunu söylemektedir.[173] Önceden de belirtildiği gibi, Dadrian, Cemal Paşa'nın İTC'nin en üst düzey liderleri tarafından hazırlanan soykırım programına karşı olduğunu ve buna "karşı direnmeye ve katliamları engellemeye çalıştığını" düşünmektedir.[174]

1919 yılında yayınladığı bir makalede ve 1922 yılında yayınlanan anılarında Cemal Paşa, Ermeni tehcirinde oynadığı rolü gerekçelendirmeye çalışmıştır. Başta dullara ve yetimlere olmak üzere Ermenilere yaptığı yardımlardan bahsetmekten hiç hoşlanmadığını belirten Cemal Paşa şöyle yazıyordu:

> Bunu yaparak, salt insanca duygularla ortaya koyduğum bu eylemlerin ahlaki açıdan değer kaybetmesine neden olacağını düşünüyorum.

Fakat İstanbul'daki yeni hükümet tarafından kurulan mahkemenin kendisini tehcir ve taktil için emir verdiği iddiasıyla idama mahkûm

---

170 Meyer, *Armenien und die Schweiz*, s. 109.

171 Karekin Pastırmacıyan, "My Last Interview with Talat Pasha", *Armenian Review 35* (1982): 126 (n. 7) (1922 yılından bir makalenin tekrar basımı); George Mouradian, *Armenian Infotext*, s. 94.

172 Kazarian, "A Catalogue of Those Principally Responsible for the 1915–18 Massacres", s. 255.

173 James Kay Sutherland, *The Adventures of an Armenian Boy*, s. 146.

174 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 54 (n. 64).

etmesi üzerine, gerçekte neler yaşandığını anlatması gerektiğine inanmıştı. Cemal, Ermeni cemaatinin tehcir edilmesi hakkındaki kararla hiçbir ilgisi olmadığını açıklıyordu:

Herhangi bir katliam emrinin verilmesi konusunda da aynı derecede masumum; hatta bu tür girişimleri engelledim ve tehcir döneminde göçmenlerin tümüne mümkün olduğunca yardım ettim.[175]

Kayıtlar, çoğunlukla Cemal Paşa'nın iddialarını desteklemektedir. Daha 29 Mart 1915 tarihinde, Cemal Paşa Ermenilere saldıran kişilerin askerî mahkemede yargılanacağını duyurmuştu (bkz. 7. Bölüm). 8 Temmuz tarihinde Rössler, Cemal'in "Ermenilerin katledilmesini engellemek amacıyla kısa süre evvel tekrar emirler verdiğini ve hükümete [Doğu ve Orta Anadolu'daki] Üçüncü Ordu'nun komutası altındaki bölgede aynı emirlerin yayınlanmasını teklif ettiğini" bildirmişti.[176] Bu emirlerin kâğıt üzerinde kalmadığı, Cemal Paşa'nın katliamlardan sorumlu olan birçok yetkilinin asılarak idam edilmesini sağlamasından anlaşılıyordu.

Olaylara bizzat tanık olmuş kişilerin şahitlikleri, Cemal'in Ermeni muhacirlere yardım çabalarını onaylıyordu. Rössler, 27 Temmuz 1915 tarihli raporunda, Cemal Paşa'nın yiyecek tedarikine ayrılan para miktarının artırılmasını emrettiğini bildirmişti.[177] Şam'daki Almanya Konsolosu Dr. Julius Loytved Hardegg, 30 Mayıs 1916 tarihli bir mesajında, bu kentte Cemal Paşa tarafından kurulmuş bir destek mekanizmasının yaklaşık olarak altı haftadır işlediğinden bahsediyordu.[178] Kress von Kressenstein, bu önlemlerin bazı daha düşük seviyeli otoriteler tarafından sabote edildiğini gözlemlemişti; Ermenilere dağıtılması gereken yiyecekler, yolsuzluk yapan görevliler tarafından çalınıp satılıyordu. Buna rağmen Alman subay, Cemal Paşa ve adamlarının muhacirlerin çektikleri

175 Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 279. Ayrıca bkz. "Zur Frage der Greuel in Armenien" başlıklı makalesi.
176 PA, Botsch. K./169 (mikrofilm 7249).
177 A.e., T. 183/38/A23991 (mikrofilm 7124).
178 A.e., T. 183/43/A16612 (mikrofilm 7147).

zorlukları hafifletme çabalarında samimi olduklarına kesinlikle inandığını eklemişti.[179]

Avusturya askerî tam yetkili elçisi Joseph Pomiankowski'ye göre, Cemal Paşa tehcire de taktile de karşıydı.[180] Bu görüş, Ermenilerin Suriye Çölü'ne gönderilmesi kararı konusunda doğrudur. Cemal Paşa, Bağdat Demiryolu'nun kullanılmasından ötürü sinirliydi, çünkü bu nedenle Mısır'daki taarruz için askerî birliklerin ve levazımatın sevkiyatı engelleniyordu. "Ermenilerin Konya, Ankara ve Kastamonu vilayetlerinin iç bölgelerine yerleştirilmesi bence daha doğru olurdu" diyen Cemal, bu görüşü kabul edilmeyince, tehcir edilen Ermenileri Suriye'ye ve Lübnan'a yönlendirmek için elinden geleni yapmıştı. Ermenilerin Mezopotamya'ya tehcir edilmesinin büyük sıkıntı yaratacağına kani olduğu için, "bu Ermenilerin büyük kısmının Suriye'de bulunan Beyrut ve Halep vilayetlerine getirilmesinin" daha iyi olacağını düşünüyordu: "İstanbul'da bu fikrimi ateşli bir biçimde sunup savunduktan sonra, istediğim izni elde etmeyi başardım. Bu sayede, yaklaşık 150.000 Ermeni'yi söz konusu vilayetlere getirebildim."[181] Cemal Paşa'nın sarf ettiği çabalar ve Ermeni muhacirlerin durumunda sağladığı diğer iyileştirmeler, Almanya Büyükelçisi Paul von Wolff-Metternich tarafından da tasdik edilmişti; büyükelçi, Cemal'in tehcirin uygulanma şeklinden utanç duyan Türklerden biri olduğunu belirtiyordu.[182] Ermenileri korumak için yaptığı müdahalelerin, Cemal Paşa'ya "Ermenistan'ın Paşası" lakabını kazandırdığı söylenmektedir.[183]

Cemal Paşa'nın 1915 Aralık'ında İstanbul'a yürümeyi ve Osmanlı hükümetini devirmeyi önermesi meselesi de Ermenilerin ne kadar kötü durumda olduklarını gözler önüne sermektedir. Belgesel kayıtlarda I. Dünya Savaşı'nın en tuhaf hadiselerinden biri olan bu olayların tamamı yer almasa dahi, Cemal'in Ruslar ve İngilizler

179 Kress von Kressenstein, *Mit den Türken zum Suezkanal*, s. 130.
180 Pomiankowski, *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches*, s. 199.
181 Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, s. 277, 279.
182 Metternich'ten Berlin'e, 9 Aralık 1915, PA, T. 183/40/A36483 (mikrofilm 7136).
183 Yair Auron, *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide*, s. 377; Beylerian, *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman*, s. 287.

ile temasa geçmek ve müstakil bir barış önermek için Taşnakları kullandığını biliyoruz. Bu teklifte, Asya'daki topraklarda, sultan olarak Cemal Paşa'nın yönettiği ve birkaç özerk vilayetten oluşan bağımsız bir Türkiye öngörülüyordu; bu özerk vilayetlerden biri de Ermenistan olacaktı. Cemal Paşa, bunun yanı sıra, Ermenileri korumak ve beslemek için derhal önlem alacağına söz veriyordu. Teklife göre İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nın yönetimine sahip olacak olan Rusya, öneriye sıcak bakıyordu; fakat Fransa teklifi reddetti. Ortadoğu'da kendi topraklarına sahip olma hedefleri olan Fransızlar, bu çıkarlarından vazgeçmek istemediler.[184]

URFA

1914 senesinde, Halep vilayetinin Urfa sancağında yaşayan Ermeni nüfusun sayısı 80.000'e yakın idi. Urfa kentinde yaşanan olaylara dair en önemli kaynak, 1899 yılının sonlarında Urfa'ya gelerek uzun süre görev yapmış ve hem Türkçeyi hem de Ermeniceyi iyi seviyede öğrenmiş olan İsviçreli misyoner Jakob Künzler'in yazdıklarıdır. Buna ek olarak, vilayetteki makamların baş mütercimi olarak görev yapmış olan Protestan Ermeni papaz Ephraim Jernazian'ın kaleme aldığı bir kitap mevcuttur. Alman misyoner Bruno Eckart tarafından ve İngiliz vatandaşı Henry W. Glockler tarafından verilen bilgiler de olaylara ışık tutmaktadır.

Savaşın patlak vermesi, Urfa'daki Müslümanlar ile Ermeniler arasındaki ilişkilere zarar verdi. Hıristiyan nüfus, bu savaşı İtilaf devletlerinin kazanmasını umut ettiğini gizlemeye çalışmadı. Askere alınan çok sayıda Ermeni firar etti. 1915 Nisanı'nda yetkili merciler, Ermenilerin evlerinde silah ve isyana teşvik eden kitap araması başlattılar. Bazı tutuklamalar yapıldı. Mayıs ortalarında

184 Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921)*, s. 28–29; Frank G. Weber, *Eagles on the Crescent: Germany, Austria and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914–1918*, s. 153; David Fromkin, *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East 1914–1920*, s. 214. A. L. Macfie, *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923* adlı eserinde (s. 138), Cemal Paşa'nın "özellikle de vatanseverliğiyle tanınan biri olduğu için, böyle riskli bir girişimde bulunacağından" şüphe duyduğunu belirtmektedir.

Van'ın kaybedilmesi, Ermeni cemaatine yönelik tehditler doğurdu.[185] Bundan bir ay sonra, Amerikalı misyoner F. H. Leslie, kentte terörün hâkim olduğunu bildiriyordu: "Kolluk kuvvetleri, silah bulmak amacıyla her gün Ermenilere ait evlerde arama yapıyorlar ve hiçbir şey bulamayınca, en iyi, en onurlu erkekleri tutuklayıp hapsediyorlar. Bu erkeklerin bazılarını sürgüne gönderiyorlar, diğerlerine ise sakladıkları iddia edilen silahların yerini itiraf etmeleri için kızgın demirle işkence ediyorlar". Genç Ermeni erkekler giderek daha huzursuz olmaya başlamışlardı ve isyandan söz ediyorlardı; fakat Ermenilerin çoğu devlete sadık kalmayı tercih ediyordu. Leslie bu konuda şöyle belirtiyordu: "Burada herhangi bir devrimci örgüt yok; devrimci fikirler besleyen 30 veya 40 kişi olabilir fakat bunlar ne propaganda yaptılar, ne de örgütlendiler."[186]

1915 yazının başlarında, Ermeni cemaatinin büyük çoğunluğu elbette her türlü etkin direniş girişimine karşı idi; fakat Leslie'nin görüşünün aksine, şehirde başında gözü pek çete lideri Mıgırdiç Yotneghparian'ın bulunduğu etkin bir devrimci örgüt vardı. Jernazian, Yotneghparian'ın kahramanlıklarını şöyle tarif ediyordu:

Tutuklamalar ve zorbalıklar devam ederken, doğrudan bir silahlı ayaklanma başlatmaktan alıkonan Mgrdich sözünde durdu ve yapması gereken eylemleri gizlice düzenledi. Bir avuç genç gerillayla beraber, devletin zorbalıklarına karşı şehirdeki yegâne etkin savunma örneği olan bir dizi sabotaj düzenledi. Korkusuzca ve becerikli bir şekilde yaptığı cesaret isteyen bu sabotajlar herkesin dilindeydi. Eninde sonunda yapılacak olan savaş için silah, cephane ve diğer malzemeyi tedarik etmeye devam etti. Dâhice planlar yapması, zekice gizlenmesi ve cüretkâr eylemler düzenlemesi sayesinde, kısa süre sonra Urfa'da ve hatta Diyarbakır ve Halep gibi daha uzak şehirlerde ünü iyice yayıldı.[187]

---

185 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 10–11.

186 Leslie'nin 14 Haziran tarihli raporu, 28 Haziran'da Konsolos Jackson tarafından Morgenthau'ya iletilmişti. Bu raporun bir nüshası için bkz. Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 30–32 (alıntılanan kısım için bkz. s. 32).

187 Jernazian, *Judgment unto Truth*, s. 60.

Haziran sonuna gelindiğinde, yerel makamlar Mıgırdiç ve adamlarını yakalamak için büyük uğraş veriyordu; eşkıyalar, Urfa'nın hemen dışındaki Germüş adlı Ermeni köyünün yakınlarında bulunan mağaralara sığındı. Türk jandarmalar ve kolluk kuvvetleri, mağaraları kuşatma altına alsa da, Jernazian'a göre Mıgırdiç ile adamları tuzaktan kurtulmayı başardı. Vali ise 35 eşkıyanın ele geçirildiğini duyurdu.[188] Künzler, Urfa'daki Ermeni zanaatkârların er ya da geç patlak vermesi beklenen muharebe için harıl harıl el bombaları hazırlamakla meşgul olduğunu bildiriyordu.[189]

Germüş'te çarpışmanın başlaması, Urfa'daki Ermeni nüfusun durumunu iyice kötüleştirdi. Tutuklamalar ve gizli silahların yerini öğrenmek için yapılan işkencelere dair raporların sayısı artmıştı. Aynı dönemde, Erzurum'dan ve Harput'tan yola çıkan uzun tehcir kafileleri şehrin içinden geçiyordu. Yaşlı erkeklerden, sersemlemiş kadınlardan ve bir deri bir kemik kalmış çocuklardan oluşan dağınık sıralar arasında genç erkekler yoktu. Glockler'ın yazdığına göre, "şehre varan kafileler, tarifsiz bir kirlilik içindeki hanlara yerleştiriliyordu ve bu insanlara, çoğunlukla, -muhafızların çok yüksek fiyatlar karşılığında tedarik etmeyi kabul ettikleri yiyecekler haricinde- ne su ne de yiyecek veriliyordu". Çoğu yola çıkma zamanı gelmeden öldü; diğerleri muhafızlar tarafından satıldıkları Müslümanların evlerinde hizmetçilik yapmaya başladılar. Kentin yerlisi olan Ermeniler, tehcir edilen Ermenilere kıyafet ve yiyecek vererek yardım ediyorlardı; zira Urfa'ya vardıklarında muhacirlerin büyük çoğunluğunun tüm eşyaları çalınmış durumdaydı. Glockler'in bildirdiğine göre, "bu kasvetli kafilelerden biri şehirden geçerek ilerideki tepelerin ardında gözden kaybolduktan kısa bir süre sonra o yönden silah sesleri duyulması sıklıkla rastlanan bir olaydı. Bu, kafileyi daha fazla yavaşlatmamaları için, ilerleyemeyecek kadar hasta veya bitkin durumda olanların acılarının son

188 A.e., s. 62. Valinin bu raporunun özet hâlinde bulunduğu, Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır valisine gönderilmiş olan 6 Temmuz tarihli mesaj için, bkz. Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 132–33.

189 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 39.

bulduğu anlamına gelirdi."[190] Künzler, şehrin dış bölgelerine yaptığı gezilerde, her yerde, toprağı eşeleyen hayvanların üstünkörü mezarlarından çıkardığı cesetler bulduğunu bildiriyordu.[191]

10 Ağustos'ta, Urfa'ya resmî üniformalı iki adam geldi; bunlar Diyarbakır'dan gelen Çerkez Ahmed ve Galatalı Halil idi. Bu iki zabitin İTC tarafından gönderildiği söyleniyordu ve yerel makamların tüm itirazlarına rağmen şehirde yaşayan Ermenilerin icabına bakmaya başladılar. Şehrin Ermeni eşrafı arasından tutuklanmış olan kişilerden rüşvet aldılar, fakat karşılığında bu kişileri salıvermek yerine öldürdüler. Eckart ve Künzler, bu tutukluların Diyarbakır'a doğru yola çıkarıldıklarını ve Urfa'yı terk ettikten kısa bir süre sonra katledildiklerini bildiriyordu.[192] Glockler'e göre, meclis üyesi Krikor Zohrab ile Vartkes Serengülyan da bu şekilde öldürülenler arasındaydı.[193] Daha sonra Cemal Paşa'nın emri üzerine yakalanan Çerkez Ahmed ve Galatalı Halil, iki mebusu öldürmekten ve Ermenilere karşı yaptıkları diğer fecaatlerden yargılandılar ve asıldılar (bkz. 7. Bölüm).

19 Ağustos tarihinde yapılan bir silah araması esnasında, bir Ermeni asker kaçağı kolluk kuvvetlerine ateş açtı ve iki zaptiyeyi öldürdü. Halep'teki Amerika Viskonsülü Samuel Edelman, o gün Urfa'daydı ve olayın ardından yaşananları daha sonra şöyle anlatıyordu: Zaptiyelerin öldürülmesi, "Kürtlerin öfkelenerek değnekler ve demir mızraklar dâhil olmak üzere ellerine geçen her türlü silahla Ermeni mahallesine saldırmaları için ilk kıvılcımı çakmıştı. Ellerine düşen herkesi acımasızca katlettiler ve akabinde Ermeni dükkânlarını yağma ettiler". Edelman'ın belirttiğine göre, toplamda kaç kişinin öldürüldüğü bilinmemekle beraber, ölü sayısı en düşük tahminle 250'yi buluyordu. Ermenilere karşı büyük bir

190 Henry W. Glockler, *Interned in Turkey, 1914–1918* (yazıldığı tarih 1918), s. 25–26; Jernazian, *Judgment unto Truth*, s. 65.

191 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 38.

192 Bruno Eckart, "Meine Erlebnisse in Urfa", *Der Orient* 3 (1921): 120–21 (bu yazıların bir çoğu, 1922 yılında aynı başlık altında, bir kitap hâlinde de yayınlanmıştır); Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 17.

193 Glockler, *Interned in Turkey*, s. 27.

nefret beslemelerine rağmen, zaptiyeler görevlerini layığıyla yerine getirdiler; fakat sayıları, ayaklanan kitle ile başa çıkamayacak kadar düşüktü.[194] Nihayet ertesi günün sabahında asayiş sağlandı. Eckart ve Künzler, kâfirlerin katledilmesi emrini verenin iki İTC delegesi olduğunu öne sürdüler.[195]

Mıgırdiç, Urfalı Ermenilerin silahlı direnişe başlamaları için bir süredir çağrıda bulunuyordu ve Ağustos sonlarına doğru nihayet amacına ulaştı. Jernazian'ın yazdığına göre, Ermeniler artık "bir gün kendilerinin de diğer şehirlerden tehcir edilenlerin içinde bulunduğu acınacak duruma düşebileceklerini anlamışlardı... Geçmişte direniş kararına karşı çıkmış olan nüfuz sahibi kimselerin neredeyse tamamı çoktan ölmüştü". Jernazian, tam da bu noktada İstanbul'dan gelen tehciri durdurma emrinden bahsetmektedir. Söz konusu emir "hâlihazırda sevk ve yeniden iskân edilmiş olanlar dışında, daha fazla Ermeni'nin tehcir edilmeyeceğini" bildiren 29 Ağustos tarihli talimat olsa gerek.[196] Jernazian, Mıgırdiç'i bu emirden haberdar etti ve ayaklanmayı başlatmamasını önerdi; fakat gerilla lideri bu fikri reddetti. Jernazian, Mıgırdiç'in sözlerini şöyle alıntılamıştır: "Badveli, halk kendini doğru zamanda savunmayı reddetti. Şimdi doğru zaman olup olmamasını umursamıyorum". Türklerin Urfalı Ermenilere karşı girişecekleri bir sonraki şiddet eylemine derhal direniş gösterilecekti.[197] Ermeni cemaatinin tehcire son verilmesini emreden talimattan haberdar olup olmadığını ise bilmiyoruz.

Urfa'daki çatışma, 29 Eylül'de, bir zaptiye devriyesinin önceki gece -anlaşılana göre sarhoş eğlencesinde- patlayan silahlarla ilgili soruşturma yapmak için Ermeni mahallesine girmesiyle başladı. Silah seslerinin duyulduğu eve girmek isteyince kendilerine ateş

194 Edelman'ın 26 Ağustos 1915 tarihli raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 73–75.

195 Eckart, "Meine Erlebnisse in Urfa", s. 122; Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 22–23.

196 Jernazian, *Judgment unto Truth*, s. 75; 29 Ağustos tarihli emri İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 129.

197 Jernazian, *Judgment unto Truth*, s. 75.

açılan zaptiyeler, geri çekilmek zorunda kaldılar. Takviye ekipleri çağırıldı, fakat bunlara da ateş açıldı ve birkaç zaptiye öldü. Ayaklanmanın başlaması için kilise çanları çalınarak işaret verildi. Uzun süredir üzerinde çalışılan plana uygun olarak, Ermeni mahallesinin etrafına barikat kuruldu. Jernazian'ın yazdığına göre, Ermeniler "yakalanıp öldürülmektense şerefleriyle ölmeye ant içmişlerdi."[198] Karizmatik liderleri Mıgırdiç'in komutasında, iyice tahkim edilmiş taş evlerdeki Ermeni direnişçilerin mücadelesi 60 gün boyunca devam etti ve ancak yeni gelen Türk birliğindeki ağır toplarla donatılmış 6.000 askerin yardımıyla kırılabildi. Bu birliklerin başındaki Türk komutanın kurmay başkanı olan Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg isimli Alman subay, birkaç defa saldırılara bizzat kumanda etmişti. Von Reichenberg, Ermenilerin öldürülmesine bizzat katıldığı bilinen tek Alman subaydır.[199] Jernazian'ın "eğitimli bir topçu eri" olarak Eckhart'ın ağır silahların ateşlenmesine komuta ettiği ve böylece Türklere "paha biçilmez bir yardım" sunduğu yönündeki açıklaması doğru değildir. Misyoner Eckhart, asla bir topçu birliğinde yer almamıştı ve Ermenilere yaptığı yardımlar başkalarına örnek olacak nitelikteydi.[200] Belki de Eckhart ile von Reichenberg'in karıştırılmasından kaynaklanan bu suçlamanın kaynağı tam olarak bilinmemektedir.

Asiler 16 Ekim'de teslim oldular. Birkaç gün evvel yaralanmış olan Mıgırdiç, Türklerin eline düşmemek için intihar etti. Diğerlerinin de önce karılarını ve çocuklarını, sonra kendilerini vurdukları söylenmektedir. Künzler'e göre, birçok Ermeni erkek ve kadın, asilerin saklandıkları yerleri Türk birliklerine göstererek ihanet etti. Ermeniler arasından büyük bir çoğunluk ayaklanmaya karşı olmalarına rağmen başarısızlığa mahkûm olduğuna inandıkları bu isyana katılmaya zorlandıkları için, bu durumu anlaşılabilir bulan Künzler şöyle yazmaktadır: "İhanet ederek intikam aldılar."[201]

198 A.e., s. 84; Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 39–40.
199 Hilmar Kaiser, haz., *Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg, Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide*, s. XV.
200 Jernazian, *Judgment unto Truth*, s. 87; Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s. LVII.
201 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 65.

Hayatta kalan direnişçiler infaz edildi. Glockler'in yazdığına göre, mahkûmların bir kısmı, büyük bir grup hâlinde "yakınlardaki bir vadiye götürüldü ve öldürüldü. Birbirine bağlanan yaklaşık 100 kişiden oluşan diğer bir grup mahkûm, kilisenin duvarının önüne dizildi ve ateş edilerek öldürüldü."[202] Geriye kalanlar askerî mahkemede yargılandıktan sonra, şehrin farklı semtlerinde beşli, altılı veya yedili gruplar hâlinde asılarak idam edildiler. Türk komutana göre, ayaklanmanın bastırılmasında Türk ordusunun 20 askeri öldürülmüş, 50 askeri ise yaralanmıştı; Konsolos Rössler'e göre ise elli asker ölmüş ve yaklaşık yüz yirmi beş asker yaralanmıştı.[203] Glockler'in raporunda belirttiğine göre, çatışma biter bitmez komşu köylerden akın akın Ermeni mahallesine gelen Kürt erkek, kadın ve çocuklar, Ermenilerin evlerini yağma etmeye başladılar. Üstündeki kıyafetleri almak için cesetleri dahi soydular.[204]

Devrimcilere katılmadığı kesin olarak anlaşılanlara ve kadınlar ile çocuklara dokunulmadı. Bu Ermenilerin büyük bir kısmı tehcir edildi ve anlatılanlara göre Urfa'nın güneydoğusunda bulunan Resulayn'a giderken yolda öldüler.[205] Urfa yakınlarında bulunan ve ayaklanmaya katılmamış olan Germüş adlı Ermeni köyünün ahalisi de Ekim sonlarında tehcir edildi.[206] Konsolos Jackson, Urfa'dan tehcir edilen Ermeniler arasında "hayatta kalan biri olup olmadığına dair titiz bir araştırma yapması için güvendiği bir Müslüman'ı tehcir kafilesinin kayıplara karıştığı iç bölgelere uzanan beş haftalık bir yolculuğa göndermiş olmasına ve bu meseleyi bizzat soruşturmuş olmasına rağmen", Urfa'dan tehcir edilen Ermenilerin birinden bile bir daha asla haber alamadığına dikkat çekmektedir. "Hiç şüphesiz, şehirden yeterince uzaklaştıktan sonra hemşehrilerinin yaşadıklarının aynısı onların da başına gelmişti ve kemikleri artık

202 *Glockler, Interned in Turkey*, s. 47.

203 Genelkurmay Başkanlığı arşivlerinden aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 134; Rössler'den Berlin'e, 8 Kasım 1915, PA, T. 183/40/A35045 (mikrofilm 7134).

204 Glockler, *Interned in Turkey*, s. 49.

205 Eckart, "Meine Erlebnisse in Urfa", s. 142.

206 Künzler'in 5 Aralık 1915 tarihli raporunun bulunduğu Rössler'den Berlin'e 3 Ocak 1916 tarihli rapor, PA, T. 183/41/A2888 (mikrofilm 7139).

geniş Mezopotamya Çölü'nün kumları içinde, güneşin altında yatıyordu."[207] Eğer bir ayaklanma çıkarılmasını engelleyebilselerdi, Urfalı Ermenilerin bu korkunç sonu bertaraf edip edemeyeceklerini asla öğrenemeyeceğiz.

Bu olaylardan yaklaşık olarak bir yıl sonra, Urfa'da tekrar çok sayıda Ermeni yaşamaya başladı. Eczacı, fırıncı, sepici, ayakkabıcı, dokumacı ve diğer esnaf ve zanaatkârların yokluğunda, Urfa halkı Cemal Paşa'ya başvurarak sorunu çözmesini istemişti. Cemal Paşa, Urfa'nın güneyinde ve şehre üç günlük mesafede bulunan Rakka'daki Ermeni kampından ihtiyaç duyulan bu tür 2.500 kişi ile ailelerinin salıverilmesini emretmişti.[208] Rössler'in 1917 Şubatı'nda bildirdiğine göre, bu zanaatkârlar Urfa'da "görece iyi ve güvenli" bir şekilde yaşamlarını sürdürüyorlardı.[209] Jernazian, bu kişileri "zorunlu işçi" olarak adlandırmakta fakat çalışma saatleri dışında istedikleri gibi hareket etme özgürlükleri olduğunu kabul etmektedir.[210] Jackson, 1917 Mayısı'nda ülkeyi terk ettiğinde, 6.000'den fazla Ermeni'nin şehre geri döndüğünü bildiriyordu; bununla birlikte Künzler'e göre, bu Ermenilere ihtida etmeleri için baskı yapılıyordu.[211] Künzler, 2.500 Ermeni yetim ile, saklanmakta olan ve çaresiz durumdaki 2.000 kadın ve çocuğa da yardım etti. 1917-1918 kışında Urfa'da çekilen yiyecek kıtlığı nedeniyle, çok sayıda insan açlıktan öldü.[212] Savaşın sona ermesinin ardından, 1919 yazında, Urfa'daki Ermenilerin sayısının "birkaç bin" olduğu tahmin ediliyordu. Bu raporu hazırlayan İsviçreli yardım görevlisi, bunun yanı sıra Müslümanların evlerine aldıkları çocukların ve Müslümanlar

207 Jackson'ın 4 Mart 1918 tarihli özet raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 148.

208 A.e., s. 155.

209 Rössler'den Berlin'e, 14 Şubat 1917, PA, T. 183/46/A8613 (mikrofilm 7163).

210 Jernazian, *Judgment unto Truth*, s. 110.

211 Jackson'ın 4 Mart 1918 tarihli özet raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 155; Künzler'den Halep'teki Almanya Konsolosluğu'na gönderilen 8 Nisan 1917 tarihli mesaj, Rössler tarafından 20 Nisan 1917'de Berlin'e iletilmiştir, PA, T. 183/47/A15054 (mikrofilm 7165).

212 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 64–65. Ayrıca bkz. ölümünden sonra yayınlanan otobiyografisi, *Köbi: Vater der Armenier*, s. 141 ve Meyer, *Armenien und die Schweiz*, s. 110–11.

ile evlenmiş olan genç kızların "azat edilmek" istemediklerini ve oldukları yerde kalmayı tercih ettiklerini önemle vurguluyordu.[213]

İSTANBUL VE İZMİR

İstanbul'da 1915 yılında yaşayan Ermeni nüfusa dair tahminler, 70.000 ila 160.000 arasında değişmektedir. İtilaf devletlerinin Çanakkale Boğazı'na çıkarma yaptıkları 24 Nisan 1915 gecesi, şehrin önde gelen Ermenileri arasından birkaç yüz kişi tutuklanarak tehcir edildi ve hemen ardından oturma izni olmadığı hâlde yakalanan binlerce Ermeni tehcir edilmeye başlandı. Bununla birlikte, başkentte yerleşik Ermeni nüfus hiçbir zaman bir toplu tehcir programına tabi tutulmadı ve bu Ermenilerin çok büyük bir kısmı hiç zarar görmeksizin hayatta kaldı.

1915 Haziranı'nda, 20 Hınçak lideri hükümet tarafından asılarak idam edildi. Oysaki Talat Paşa'ya karşı (1913'te Köstence'de düzenlenen bir Hınçak konferansında kararlaştırılan) bir suikast planına karışmakla suçlanan bu kişiler, gerçekte bu komplo tasarısına karşı çıkmışlardı. Anlaşılan o ki, İstanbul'daki Hınçaklar, 1914 yılında yakalanmış olan iki suikastçıyı ihbar etmemişti ve şimdi hükümet, Ermeni cemaatinin bütünüyle güvenilmez olduğuna dikkat çekmek için uygulanmasından vazgeçilen bu planı kullanıyordu.[214]

Ermenilere karşı kışkırtmaların aylar boyunca devam etmesine rağmen İstanbullu Ermeniler tehcir edilmedi. Bazıları, bu durumu, başkentteki çok sayıda yabancı diplomatın ve tüccarın varlığına bağlamaktadır.[215] Lepsius, tehciri engelleyenin Almanya olduğunu ileri sürmektedir.[216] Sebebi her ne olursa olsun, İstanbul'daki bu büyük Ermeni grubu tehcirden muaf tutmaya yönelik bu kararın, Jön Türklerin Ermeni nüfusu tamamıyla imha etme niyetin-

213 Andreas Vischer, "Urfa im Sommer 1919", *Mitteilungen über Armenien* (Basel) 12 (Ekim 1919): 598.

214 Wangenheim'dan Berlin'e, 25 Haziran 1915, PA, T. 183/37/A20447 (mikrofilm 7122); Dadrian, "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference", s. 191.

215 Örneğin bkz. Richard G. Hovannisian, haz., *The Armenian Genocide in Perspective*, s. 29.

216 Johannes Lepsius, *Der Todesgang des armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges*, s. 230.

de oldukları iddiasına karşı önemli bir delil teşkil ettiği kesindir. Yakın dönemde konu hakkında araştırma yapan bir yazar şöyle belirtmektedir: "Hitler'in dünyanın diğer yerlerindeki Yahudilere karşı soykırım planları uygularken Berlin Yahudilerinin Berlin'de yaşamaya devam etmelerine izin vermesi düşünülebilir miydi?"[217]

İzmir'de yaşayan yaklaşık 13.000 Ermeni arasından çoğu, kentin en zengin ve en nüfuzlu kişileri arasında yer alıyordu. 1915 yazının başlarında, yetkili merciler silah aramaları gerçekleştirdiler ve birkaç tutuklama vakası yaşandı, fakat bunun dışında durum gayet normaldi. Temmuz ayında bir askerî mahkeme, 7 Ermeni'yi 1909'da işlendiği iddia edilen bir suçtan ötürü asılarak idama mahkûm etti; bu karar üzerine diplomatlardan ve şehrin ileri gelen Türklerinden kuvvetli itirazlar geldi. İzmir'deki Amerika Konsolosu George Horton, Büyükelçi Morgenthau'yu şöyle bilgilendiriyordu: "Bu barışçıl cemaat, şimdiye kadar ne bir katliam, ne ciddi bir suikast, ne de toplu idam yaşamıştır. Çoğunluğun masum olduğuna inandığı bu yedi Ermeni'nin asılmasının İzmir'e hiçbir açıdan fayda sağlamayacağı kesindir."[218] Bunun üzerine Enver Paşa ile temasa geçen Morgenthau'nun idama mahkûm edilen Ermeniler için verdiği uğraş başarılı oldu. 25 Ağustos'ta hükümet, padişahın onayladığı bir af kararı üzerine, verilen cezanın 15 yıl ağır hapis cezasına çevrildiğini ilan etti.[219] İzmir valisi Rahmi Bey, ılımlı ve tehcire karşı bir idareci olma ününü korumaya devam etti.[220]

Kasım başlarında şehrin çeşitli kısımlarında İtilaf yanlısı risalelerin dolaşmaya başlaması üzerine yaklaşık 2.500 Ermeni tutuklandı, fakat bunların neredeyse tümü kısa süre sonra serbest bırakıldı.[221] Bir sene sonra, 1916 Kasımı'nda, bir Ermeni mezarlığında gömülü

217 Michael M. Gunter, *"Pursuing the Just Cause of Their People: A Study of Contemporary Armenian Terrorism"*, s. 23.

218 Horton'dan Morgenthau'ya, 30 Temmuz 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 108.

219 Başbakanlık Arşivi'nden aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 133.

220 Einstein, *Inside Constantinople*, s. 286.

221 Avusturya Konsolosu Vladimir Radimsky'den Viyana'ya, 9 Kasım 1915, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4839–40.

silah ve bombalar ele geçirildi. Bunun sonucunda 300 Ermeni tutuklanarak tehcir edildi. Avusturya Konsolosu'nun vurguladığına göre, bombaların Sultan Abdülhamit zamanından kalma olduğu ve tutuklananların çoğunun varlıklı kimseler oldukları düşünüldüğünde, ortada bir şantaj durumu olduğu anlaşılıyordu.[222] O gün, Beşinci Ordu'nun Alman komutanı ve Alman Askerî Misyonu'nun başı olan Mareşal Otto Liman von Sanders, bir teftiş ziyareti için İzmir'de idi ve kentteki Almanya Konsolosu, kendisini olan bitenden haberdar etti. Bunun üzerine gerçekleştirilen soruşturmalar, tehcirin kolluk kuvvetleri tarafından en şiddetli şekilde uygulandığını ve yaşlı kadınlar ile hasta çocukların dahi muaf tutulmadığını ortaya çıkardı. Valiye derhal bir mesaj gönderen Liman von Sanders, bu tür tehcir uygulamalarına derhal son verilmesini istedi. Valinin bu emri reddetmesi hâlinde Liman von Sanders, komutası altındaki birlikleri kullanarak tehcire devam edilmesini engellemeye hazırdı. 17 Kasım tarihli bir raporunda tehcir emrinin şehirde büyük bir heyecan yarattığını ve düşman saldırısı tehdidi altındaki bir kentte askerî güvenliği tehlikeye sokan bu tür uygulamalara müsamaha göstermeyeceğini belirtiyordu.[223]

Vali emre itaat etti. Rahmi Bey, Liman von Sanders İzmir'den ayrılmadan evvel, tehcire şahsen karşı olduğunu Alman mareşale bir kez daha ifade etti ve böyle bir olayın katiyen tekrar yaşanmayacağına dair söz verdi. Liman von Sanders, birkaç gün sonra, söz konusu Ermenilerin suçsuz bulunduğunu ve İzmir'e dönmelerine izin verildiğini yazılı olarak haber aldı.[224] Bir rapora göre vali, İstanbul'daki makamları yatıştırmak için "şehirdeki devrimci Ermeni partilerinin liderlerini sürgün etmek zorunda kalmıştı."[225] 1917 ilkbaharında Alman Konsolosu, (başkenti İzmir olan) Aydın vilayetinin çoğu bölgesinde yaşayan Ermenilerin tehcir edilmediğini ve bu Ermenilerin çektikleri sıkıntıların özellikle fakir Ermenileri

222 Radimsky'den Viyana'ya, 21 Kasım 1915, Ohandjanian, *Armenien*, s. 122.
223 PA, T. 183/45/A31505 (mikrofilm 7157).
224 A.e.
225 Marjorie Housepian, *Smyrna 1922: The Destruction of a City*, s. 46.

zor duruma sokan yiyecek kıtlığından kaynaklandığını bildiriyordu.[226] Tehcir tamamıyla sona ermişti. Hayatta kalan bir Ermeni'ye göre, "savaş bitene dek Aydın vilayetinde nispeten az sayıda olan Ermeniler az ya da çok barış içinde [sic] yaşadılar."[227]

TEHCİRİN SONA ERMESİ

Ermeni nüfusun tehcir edilmesi, kesin bir tarihte sona ermedi. Hükümet, 1915 Ağustosu'nun sonlarından başlayarak, sürekli olarak, artık daha fazla Ermeni'nin tehcir edilmeyeceğini bildiren emirler yayınladı; fakat görünüşe bakılırsa bu emirlere neredeyse hiç itaat edilmiyordu. Bu nedenle bu tür emirlerin daha fazla yayınlanması gerekiyordu. Aynı durum, Protestan ve Katolik Ermenilere ve askerlere, doktorlara ve diğer önemli meslek ve zanaatları icra eden Ermenilere ve ailelerine tanınmış olan çeşitli muafiyetler hususunda da geçerliydi. Bu konuda yayınlanan emir ve kanunların da sıklıkla yok sayıldığını biliyoruz.

29 Ağustos 1915 tarihinde, Dâhiliye Nazırı Talat aşağıdaki emri tüm vilayetlere gönderdi:

> Devletin, Ermenilerin ikamet ettikleri yerlerden alınarak özel bölgelere sevk edilmeleri ile ulaşmayı umduğu tek hedef, [Ermenilerin] devlet karşıtı faaliyetlerini engellemek ve Ermenileri bir Ermeni Devleti kurma hayallerini gerçekleştirmek için faaliyet göstermelerini engelleyecek bir konuma yerleştirmektir... Buna ek olarak, devlet, hâlihazırda sevk ve iskân edilmiş olanlar haricinde daha fazla Ermeni'nin tehcir edilmemesini istemektedir. Önceden de ilan edildiği gibi, askerlerin, uygun sayıdaki zanaatkârların ve Protestan ve Katolik Ermenilerin aileleri nakledilmeyecektir.[228]

Buna rağmen, bu emir ne tehciri sona erdirdi, ne de Protestanların ve Katoliklerin muafiyetinin göz ardı edilmesini engelledi. Dolayısıyla birçok diplomatik temsilcinin Ermenilere yardım çabaları devam etti. 8 Kasım tarihinde, Avusturya Büyükelçisi Johann Markgraf von Pallavicini, Hariciye Nazırı Halil Bey ile yaptığı görüş-

226 Dr. Weber'den Büyükelçilik'e, 6 Mart 1917, PA, Botsch. K./174 (mikrofilm 7268).
227 Editörün önsözü, Agnacia Manuelian, *Unending Journey*, s. 15.
228 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 129.

mede Ermenilere yapılan eziyeti bir kez daha "en sert ve zorlayıcı şekilde" kınadı. Pallavicini'nin Viyana'ya bildirdiğine göre, Halil Bey hükümetin Ermeni tehcirini sonlandırmaya karar verdiği konusunda kendisini temin etmişti. Hâlâ Suriye'de olanlara ise devlet barınak ve yiyecek tedarik edecekti. Bu kararın uygulanması için bir yetkili gönderilmişti.[229] Yaklaşık olarak üç hafta sonra, Enver Paşa, Halil Bey ve Cemal Paşa ile görüşen Almanya Konsolosu, "Ermeni dehşeti" hakkında konuştu. Metternich, Almanya'da giderek yayılan kaygı ve öfkeyi önemle vurgulayınca, Enver ve Halil cevap olarak Bâbıâli'nin tehcire daha fazla devam etmeme kararı aldığını ifade ettiler. Metternich'in Berlin'e yazdığına göre, maalesef, Türklerin tehcire devam edilmeyeceğine dair verdikleri sözler "karşılıksız" çıktı.[230]

Talat Paşa, 18 Aralık'ta Almanya Büyükelçisi ile yaptığı bir görüşmede de aynı teminatı verdi. Anadolu'dan yeni dönmüş olan Talat, Metternich'e, Ermeni muhacirlerin beslenmesi için "kapsamlı önlemler" almış olduğunu ve Ermenilerin canlarına ve mallarına yönelik saldırıların ciddi biçimde cezalandırıldığını söyledi. O esnada ülkenin hiçbir yerinde tehcir uygulanmıyordu ve devlet, tehcir nedeniyle baş gösteren sorunları gidermeyi başarmıştı. Toplu hâlde devrimci faaliyetlere katılmamış olan Katolik ve Protestan Ermenilerin eskiden yaşadıkları yerlere dönmelerine mümkün olduğu surette izin verilecekti.[231]

Elbette, gerçekte uygulananlar ile verilen bu teminatlar, ne tehcir edilen Ermenilerin yeterince beslenmesi, ne de mecburi göçün sona erdirilmesi açısından gerçeği yansıtmıyordu. 1916 Şubatı'nda 27 ailenin tehcir edilmesi esnasında yaşanan bir hadise konusunda bilgilendirilen Talat, suçu işleyen memuru kınadı. 12 Mart'ta, genel tehcirin son bulması gerektiğini ve "naklin yalnızca [Hınçak ve Taşnak] komitelerle yakın bağları olan ve ihanet ettiği devlet

229 Pallavicini'den Viyana'ya, 11 Kasım 1915, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4838.
230 Metternich'ten Berlin'e, 7 Aralık 1915, PA, T. 183/40/A36184 (mikrofilm 7135).
231 Metternich'ten Berlin'e, 18 Aralık 1915, PA, T. 183/40/A37207 (mikrofilm 7136).

tarafından ispatlanmış olan kişilerle sınırlı tutulacağını" belirtti.[232] Üç gün sonra, 15 Mart'ta, tüm valilere gönderdiği bir mesajda 1915 yılının Ağustos ayından beri uygulanıyor olması gereken emri tekrarlıyordu: "İdari ve askerî nedenlerle, şu andan itibaren Ermenilerin sevk edilmesinin durdurulmasına karar verilmiştir. Hâlihazırda nakledilmiş olanlar haricindeki Ermeniler hiçbir bir sebeple tehcir edilmeyecektir."[233]

Halil Bey, 21 Mart 1916'da Metternich ile yaptığı bir görüşmede, tehlikeli şahıslar için getirilen istisnanın tehcire devam edilmesi için yeni bir yasal boşluk ve mazeret yarattığını kabul ediyordu. Abartılı bir gayret içindeki yerel memurlar, "asi unsurların" tehcir edilmesine izin veren talimatı yanlış yorumlamış ve Ermenileri büyük gruplar hâlinde tehcir etmeye devam etmişlerdi. Şimdi de yeni tehcir uygulamalarına sahne olan Konya, Ankara, Antep ve Maraş'a hiçbir Ermeni'nin tehcir edilmeyeceğine dair emir gönderilmesi gerekmişti.[234] Bu yeni emir dahi tehciri sonlandırmaya yetmeyince Talat, 24 Ekim'de yeni bir emir daha yayınladı: "Ermenilerin sevk edilmesi iptal edildiği için, bundan böyle Ermenileri kafileler hâlinde yeniden iskân edilecekleri yerlere göndermek uygun değildir. Dolayısıyla soruşturmalar sonucunda nakledilmesi gereken tehlikeli şahıslar tespit edildiği takdirde, bu şahısların isimleri ve sayıları bize derhal bildirilecektir."[235]

4 Şubat 1917 tarihinde, Talat Paşa Sadrazamlığa atandı. Yeni hükümet başkanı, birkaç gün sonra mecliste verdiği bir demeçte, Osmanlı Devleti'ndeki tüm milletlere eşitlik sözü verdi; bu formül, İTC içindeki aşırı kanadın reddedilmesi olarak değerlendirildi. Almanya Büyükelçisi Richard von Kühlmann ile yaptığı özel bir görüşmede ise Türk olmayan milletler hususunda yeni bir yol bulmak niyetinde olduğunu tekrar dile getirmişti. Katolik ve Gre-

232 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 124–25.

233 A.e., s. 125.

234 Metternich'ten Berlin'e, 21 Mart 1916, PA, T. 183/41/A8090 (mikrofilm 7142).

235 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 125–26.

goryen kiliselerinin patrikleri ile görüştü ve Ermeni nüfusun yasal haklarının çiğnenmeyeceği konusunda onları ikna etti. "Herhangi bir şekilde mümkün ise, önceki hükümetin askerî ihtiyaçlardan doğan zorunluluklar nedeniyle yaptıklarının telafi edilmesi gerekmektedir. Bu amaçla, tüm vilayetlere talimat verilmiştir."[236] Yeni Maliye Nazırı Cavit Bey, Avusturya Büyükelçisi'ne, Ermenilere yapılan eziyetin büyük bir hata ve bir suç teşkil ettiğini ve yeni hükümetin yalnızca bu politikayı terk etmeye değil, aynı zamanda verilen zararı elinden geldiğince telafi etmeye de karar verdiğini anlatmıştı.[237]

Maalesef ve hiç de şaşırtıcı olmayan bir şekilde, merkezî hükümetin vilayetlerde yaşananları etkileme gücü sınırlı kaldı. Yiyecek ve diğer temel ihtiyaçlar açısından giderek artan büyük sıkıntıların çekildiği bir dönemde, kurtulan Ermenilerin çoğunun içinde bulunduğu koşullar iyileşmedi. Birçok yerde ihtida etmeleri için baskı görmeye devam ettiler. Fakat türlü sebeplerle yapılan tehcir son bulmuştu. Hatta tehcir edilmiş olanların eski evlerine dönmelerine izin veren bir af çıkacağından bile bahsediliyordu.[238] Tehcir kararı alınmadan evvel, Türkiye birkaç defa askerî açıdan ciddi şekilde bozguna uğramış ve bir ateşkes antlaşması imzalamak zorunda kalmıştı. Şimdi eski yerlerine dönen çok sayıda Ermeni, evlerini Müslüman muhacirler tarafından yağma veya işgal edilmiş hâlde buluyor ve açlıkla karşı karşıya kalıyordu. Savaşın sonunda, savaş boyunca nispeten iyi yiyecek stoklarına sahip olan başkentte bile, kıtlık şartlarına benzer bir durum yaşanıyordu. İstanbul'da yaşayan bir Amerikalı, halkın içinde bulunduğu sefaletin ortada olduğunu, insanların sokakta yere yığıldıklarını anlatıyordu.[239] Çok sayıda can alan tehcirin bedeli ağır oldu ve sonuç olarak bir zamanlar Türkiye'de rahat içinde yaşayan Ermeni cemaatinin varlığı son buldu.

---

236 Kühlmann'dan Berlin'e, 16 ve 24 Şubat 1917, PA, T. 183/46/A5919 ve A6742 (mikrofilm 7162).

237 Pallavicini'den Viyana'ya, 24 Mart 1917, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 7, s. 5302.

238 Büyükelçilik'ten mesaj, 11 Aralık 1917, PA, Botsch. K./174 (mikrofilm 7270).

239 Mary Mills Patrick, *Under Five Sultans*, s. 283.

11. BÖLÜM
YENİDEN İSKÂN

1915 Mayısı'nda verilen tehcir emirleri uyarınca Ermeniler, Musul vilayetinin güney kısımlarında, (vilayetin başkenti hariç olmak üzere) Urfa sancağında ve Zor sancağında iskân edileceklerdi. Bu varış noktalarının çoğu, Suriye'nin doğu bölgesinde yer alıyordu. Yerel makamlara, tehcir edilen Ermenilerin canlarını ve mallarını korumaları ve bölgelerinden geçen Ermeni muhacirlere yiyecek ve barınak sağlamaları için talimat verilmişti. Yeniden iskân edilecekleri yerlere vardıklarında, Ermeniler "devlet tarafından belirlenmiş olan yerlerde, bölgesel koşullara bağlı olarak ya hâlihazırda mevcut olan köy ve kasabalarda ya da yeni kuracakları köylerde inşa edecekleri evlere yerleşeceklerdi."[1] 30 Mayıs'ta kabul edilen yönetmelik uyarınca, "bu köylerin kamu sağlık şartlarına uygun, tarım ve inşaata elverişli alanlarda kurulması" hususuna özen gösterilecekti. İhtiyaç duyulduğu takdirde, evlerin inşa edilmesi ve toprağın işlenmesi için ihtiyaç duyulan paralar ile tarım ve zanaat ile uğraşanların gerek duydukları araç ve gereçler, devlet tarafından tedarik edilecekti. "Yeniden iskân edilen her aileye önceden içinde bulundukları ekonomik koşullara ve mevcut ihtiyaçlarına uygun bir arazi tahsis edilecekti."[2] Maalesef kulağa adil gelen bu yeniden iskân kurallarının çoğu uygulanmadı. Muhacirlerin çoğu yolculuğun sonunda, kurak ve yaşanması zor bölgelere vardı ve içlerinden hiçbiri geçimini sağlayabileceği yeni bir hayatı kurmak

1 Dâhiliye Nazırı'ndan Musul, Urfa ve Zor valilerine, 23 Mayıs 1915, İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Orel ve Yüce, *The Talât Pasha 'Telegrams'*, s. 117.

2 "Regulations Related to Settlement and Board and Lodging and Other Affairs ...", Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 170.

için ihtiyaç duyduğu yardımı alamadı. Tehcir edilen Ermenilerin çok büyük bir kısmı, yeniden iskân edileceği bölgeye asla ulaşamadı ve sefer esnasında hastalıktan veya açlıktan öldü ya da katledildi.

RESULAYN

Resulayn kampı, Halep'in yaklaşık 400 kilometre kuzeydoğusunda, Çerkezlerin yaşadığı bir çöl yerleşiminde bulunuyordu. Bağdat Demiryolu'nun Musul'a bağlanan bir kolu, bu çöl yerleşiminde son buluyordu. Anlaşılan o ki, Resulayn kampı, Deyrizor'a giderken kullanılan bir geçici konaklama kampıydı; fakat muhacirler, Fırat Nehri boyunca kurulmuş olan diğer geçici konaklama kampları kadar kötü koşulların hâkim olmadığı (bkz. aşağıdaki tartışma) bu kampta uzun süre kaldılar. Muhtemelen ilk vardıklarında durumları daha da iyiydi, zira bu kampa yürüyerek gelmemişlerdi. İlk Ermeni kafileleri, 1915 Temmuzu'nun başlarında kampa varmaya başladı. Ekim sonundan itibaren, bir süre boyunca, Halep'ten her gün muhacir grupları gelmeye devam etti. 1916 Şubatı'na gelindiğinde, Resulayn'daki Ermeni nüfusun yaklaşık 20.000 olduğu tahmin ediliyordu.[3]

Kurtulanlardan birinin anlattığına göre, muhafızlar çoğu zaman kampı muhacirlere bırakıp gidiyor ve parası olanların dışarı çıkıp pazardan yiyecek satın almaları mümkün oluyordu.[4] Diğerlerinin ise düzenli olarak yapılmayan ve duyulan ihtiyacı karşılamak için asla yeterli olmayan ekmek dağıtımında verilenlerle yetinmesi gerekiyordu. Bir Alman mühendis, jandarmaların "kadın ticareti" işini geliştirdiklerini bildirmişti. Uygun bir ücret karşılığında kızları veya kadınları bir süreliğine kiralamak veya satın almak mümkündü.[5] Sıhhi koşullar son derece berbattı ve kısa süre içinde

3 Alman Mühendis Bastendorff'un Rössler'e mektubu, 18 Aralık 1915, PA, T. 183/41/A2888 (mikrofilm 7139); Rössler'den Berlin'e, 30 Kasım 1915, PA, T. 183/40/A36213 (mikrofilm 7135); Jackson'dan Morgenthau'ya, 8 Şubat 1916, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 113.

4 Mae M. Derdarian, *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide*, s. 66.

5 Bastendorff'tan Rössler'e, 18 Aralık 1915, PA, T. 183/41/A2888 (mikrofilm 7139).

dizanteri ve lekeli humma can almaya başladı. Bir Alman subay, her gün yüzlerce kişinin öldüğünü bildiriyordu.[6]

1916 ilkbaharında, Resulayn kampında hâlâ 14.000 muhacir yaşıyordu. 6 Nisan'da, Halep'e, kamp nüfusunun katledildiğine dair haberler geldi. Konsolos Rössler tarafından gönderilen bir Alman memur, durumu incelemek için birkaç gün bölgede kaldı ve dönüşte hazırladığı raporda, katliamdan kurtulan yalnızca 2.000 kişi bulabildiğini bildirdi. Diğerleri önceki ay boyunca her gün 300 ila 500 kişilik gruplar hâlinde kamptan çıkarılmış ve katledilmişti. Cesetler bir nehre atılmıştı. Katillerin Çerkezler olduğu söyleniyordu, fakat Rössler'in Berlin'e yazdığına göre, ağır basan görüş, öldürme talimatı üzerine harekete geçtikleri yönündeydi. Kaymakam da kendisine verilen emirlere itaat ettiğini iddia ediyordu.[7]

Katliamın gerçekten de yukarıdan gelen bir talimatla mı gerçekleştirildiği ve eğer bu iddia doğruysa, talimatı kimin verdiği soruları, büyük ihtimalle daima cevapsız kalacak. Bu katliama karışanların üstlerinden gelen emirleri mazeret göstermeye çalıştıkları açıkça ortadaydı. Türk ordusundan firar eden ve İngiltere'ye kaçan iki Arap subayı, katliamdan kampta muhafız olan Kürt jandarmaların sorumlu olduğunu iddia etmişti. Kürtler de üstlerinden gelen emirler üzerine harekete geçtiklerini öne sürmüşlerdi.[8] 1917 Haziranı'nda Resulayn'ı ziyaret eden bir Alman misyoner, bir avuç yoksul Ermeni kadın ve çocuk ile iki zanaatkâr haricinde kampta kimseyi bulamadığını yazıyordu. Katliamın açgözlülükten kaynaklandığını düşündüğünü yazan Alman misyonerin bildirdiğine göre, Çerkezlerin kulübeleri katledilen Ermenilere ait eşyalarla tıka basa doldurulmuştu.[9]

---

6 Waldemar Frey, *Kut-el-Amara: Kriegsfahrten und Erinnerungsbilder aus dem Orient*, s. 305.

7 Rössler'den Berlin'e, 27 Nisan 1916, PA, T. 183/42/A12911 (mikrofilm 7145).

8 *Arabian Report*, n.s. 11 (27 Eylül 1916), FO 371/2781/201201. Bu rapora yer veren diğer bir kaynak için bkz. Beylerian, *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman, et les Arméniens*, s. 250.

9 Eckart, "Meine Erlebnisse in Urfa", s. 23.

"DEHŞET YOLU"

Tehcir ve yeniden iskân edilen Ermenilerin en yoğun olduğu bölge, Halep'in yaklaşık olarak 430 kilometre güneydoğusunda bulunan Deyrizor idi. Bazı muhacirler Deyrizor'a ulaşmak için Fırat Nehri'ndeki tekneleri kullanmıştı; fakat çoğunluk, Suriye Çölü'nden geçen uzun ve zorlu bir yürüyüş yapmak zorunda kalmıştı. Alman konsolosluk yetkilisi Wilhelm Litten, Bağdat'tan Halep'e giderken 1916 yılının Ocak ile Şubat ayları arasında bu yolu kullanmıştı ve Rössler'e gönderdiği bir raporda, bu güzergâhtan "Dehşet Yolu" olarak bahsediyordu. Yol boyunca uzanan sayısız ceset, burada neler yaşandığını anlatmaya yetiyordu. İlk kafilelerden kalanların bazılarının yalnızca kemikleri kalmıştı; bazıları, kıyafetleri soyguncular tarafından alınmış çıplak cesetlerdi; daha yakın bir zamanda ölmüş olan diğerleri ise üstlerinde bütün kıyafetleri ve çektikleri acılardan çarpılmış yüzleri ile yolun ortasında veya kenarında yatıyorlardı. Litten, ellerinde kamçılar olan jandarmalar eşliğinde yürüyen büyük bir konvoyda yeni muhacirlerin gelişini de görmüştü. Muhacirler arasından açlık, hastalık ve acı ile zayıf düşmüş olanlar yalpalıyor, çok yavaş hareket ediyorlardı. Litten'ın yazdığına göre, konvoya yetişemeyenlerin hayatı tehlikeye giriyordu: su bulunan en yakın durak yaklaşık 60 kilometre uzaktaydı ve muhacirlerin çoğunun bir duraktan diğerine yürüyerek üç gün süren yolculuk için bile yeterli yiyeceği ve suyu yoktu. Bazı duraklarda yiyecek bile yoktu. Litten, çöldeki bu yürüyüşten sağ çıkanların da, daha sonra yiyecek kıtlığından ve tifüs salgınından öleceklerini tahmin ediyordu.[10]

Konsolos Jackson tarafından yardım malzemesi dağıtması için bölgeye gönderilen (Vacuum Oil Company of New York adlı petrol şirketinin bir çalışanı olan) Auguste Bernau, aynı senenin Eylül ayında bu yolda seyahat etmişti ve verdiği raporda çok benzer durumlardan bahsediyordu. Deyrizor'a giden yol boyunca, bu

10 Litten'den Rössler'e, 6 Şubat 1916, Berlin'e iletilme tarihi 9 Şubat 1916, PA, T. 183/41/A5498 (mikrofilm 7141).

uzun yolun güçlüklerine dayanamamış olan Ermenilerin cesetlerinin yattığı mezarlar görmüştü. Bu yolculuğun kendisi üzerinde tarifsiz bir "dehşet hissi" bıraktığını anlatıyordu: "Her yerde her türlü hastalığın gizlendiği, açlığa kurban gitmiş cesetler, bir deri bir kemik kalmış, solgun yüzler, etrafa dağılmış iskeletler görüyordum". At gübresindeki sindirilmemiş arpa tohumlarını ayıklayan kadınlar görmüştü. Bu kadınlara biraz ekmek verdiği zaman, hıçkırıklara boğularak ve tüm vücutları titreyerek ekmeği iştahla ağızlarına doldurduklarını anlatıyordu. Bernau, gördüklerinin ve duyduklarının "hayal edilebilenin çok ötesinde" olduğunu yazıyor ve ekliyordu: "'Bin bir dehşet' tanımlaması bile bu durumu tarif etmeye yetersizdi."[11]

Deyrizor'da yeniden iskân edilecek olan muhacirlerin büyük bir bölümü, Fırat Nehri boyunca kurulan kamplarda kalmak zorundaydı. Bernau'nun bildirdiğine göre, "Biraz parası kalmış olanlar, kendilerini daha uzağa göndermekle tehdit ederek ellerinde kalan son kaynakları da yavaş yavaş alan muhafızlar tarafından sürekli olarak sömürülüyorlardı. Bu kaynaklar tam olarak tükendiğinde ise muhafızlar tehditlerini gerçekleştiriyorlardı". Bernau, bu geçici konaklama kamplarında, "yetkililerin kötü muamelelerine maruz kalan, yiyecek tedarik etmelerinin imkânsız olduğu bir duruma sokulmuş ve açlıktan yavaş yavaş ölen" yaklaşık 15.000 muhacir olduğunu tahmin ediyordu. Bu muhacirlere yüksek miktarda yardım parası sağlanmadığı takdirde "bu zavallı insanların ölmeye mahkûm" oldukları sonucuna varıyordu.[12]

Halep'in yaklaşık olarak 110 kilometre uzağında bulunan Meskene'deki kamp, bu tür geçici konaklama kamplarının tipik bir örneğiydi. Litten 1916 Şubatı'nda Meskene'ye vardığında, 2.000'den fazla çadırı olan ve yaklaşık 10.000 kişiyi barındıran bir kampla karşılaşmıştı. Hiç sahra helası göremeyişti, kampın etrafında dışkı

11 Bernau'dan Jackson'a, 10 Eylül 1916, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 129–32.

12 A.e., s. 134.

ve çöplerden oluşan geniş bir şerit vardı.[13] Rahibe Rohner'in Fırat Nehri boyunca kurulmuş kamplardaki muhacirlere para dağıtması için gönderdiği bir görevli, 20 Haziran'da döndüğünde 3.500 muhacir ve yüzden fazla yetim çocuk gördüğünü bildirmişti. Muhacirlerin çok azı fırıncı, arabacı ve benzeri işçiler olarak çalışıyordu; devlet hiç yiyecek dağıtımı yapmadığı için çoğu dilenmek zorunda kalıyordu. Her çadırda hasta ve ölmek üzere olan insanlar vardı. Dilenerek yiyecek bulmayı başaramayanlar, bayırdan topladıkları otları pişirip yiyerek hayatta kalıyorlardı. Görevlinin anlattığına göre, "yüzlerce hasta insan, çadırları veya örtüleri olmaksızın kavurucu güneşin altında, açıkta yatıyorlardı". Görevli, 100 çocuğu bir çadıra toplamayı başarmış, çocuklara banyo yaptırılmasını ve kıyafetlerinin yıkanmasını sağlamış ve günlük çorba ve ekmek paralarına karşılık gelen bir meblağı beslenmeleri için kampa bırakmıştı. Görevli, 10 gün sonra Deyrizor'a doğru yola çıkarılan çocuklardan yalnızca ikisinin hayatta kaldığını öğrenmişti. Diğerleri yolda ölmüştü.[14]

Aynı senenin Eylül ayında Meskene'den geçen Bernau, buradaki kampı, binlercesinin geldiği fakat çoğunun canlı çıkamadığı bir yer olarak tarif ediyordu. Tahminine göre, Meskene'de yaşayan muhacir sayısı 4.500 idi.

Yaşayan ölülerden farkları yok. Kamp amirleri düzensiz aralıklarla çok az miktarda ekmek dağıtıyor. Bir parça ekmekten başka yiyeceği olmayan, açlıktan kıvranan bu insanlara bazen üç veya dört gün boyunca hiç ekmek verilmiyor. Başta çocuklar olmak üzere çok sayıda muhacir, korkunç bir dizanteri salgınında ölüyor. İnsanlar o kadar açlar ki buldukları her yiyeceğe saldırıyorlar; ot, toprak ve hatta kendi dışkılarını yiyorlar. Beş veya altı metrekarelik bir çadıra sıkıştırılmış, üstü başı kir ve haşerat ile dolu 450 yetim gördüm. Bu çocuklara günde 150 gram ekmek veriliyordu

13 Litten'den Rössler'e, 6 Şubat 1916, Berlin'e iletilme tarihi 9 Şubat 1916, PA, T. 183/41/A5498 (mikrofilm 7141).

14 "Reisebericht unseres Vertrauensmannes", 26 Haziran 1916, Rössler tarafından Berlin'e iletilme tarihi 29 Haziran 1916, PA, T. 183/43/A18552 (mikrofilm 7148). Bu rapora yer veren diğer bir kaynak için bkz. Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor*, s. 63–66.

ve bazen -ki çoğunlukla olan buydu- iki gün boyunca hiçbir şey yemedikleri oluyordu.[15]

Bernau, Meskene'de elde etmeyi başardığı bilgilere dayanarak şöyle yazıyordu: "Burada; açlık, her türlü mahrumiyet, bağırsak hastalıkları ve tifüs nedeniyle ölmüş olan yaklaşık 60.000 Ermeni gömülü. Tepeler göz alabildiğine farklı ailelerden 200 ila 300 kadın, çocuk ve yaşlının karmakarışık gömüldüğü mezarlarla dolu". Rössler'in iki farklı kaynaktan öğrendiğine göre ise Meskene'de gömülü olan Ermeni muhacirlerin sayısı 55.000 idi.[16] Yedi ay sonra, 14 Şubat 1917'de Rössler, Berlin'e, (para dağıtmak üzere çıktığı bir geziden henüz dönmüş olan) Amerika Konsolosluğu'ndan bir görevlinin Fırat boyunca kurulmuş olan kampların son durumu hakkında kendisine bilgi verdiğini bildiriyordu. Şimdi de muhacirlerin bir bölümü yol, köprü ve evlerin yapımında çalıştırılıyordu. Meskene'de de bu şekilde çalıştırılan 600 muhacir vardı; geriye kalan 300 muhacir ise işsizdi ve sefil durumdaydı.[17]

Fırat'ın sol kıyısında kurulmuş bir şehir olan Rakka'da koşullar bir nebze daha iyiydi. Ermenilerin büyük bir kısmının şehirde kalmasına izin veriliyordu; dolayısıyla buranın da bir yeniden iskân yeri olduğu söylenebilir. 1916 Şubatı'nda, Rakka ile çevre köylerinde toplam 10.000 Ermeni'nin yaşadığı söyleniyordu.[18] Bazı Ermeni zanaatkârlar, şehirde dükkân açmayı başarmışlardı; hatta bir Ermeni fırıncı, şehirdeki askerî karargâhın ekmek ihtiyacını karşılıyordu.[19] Bernau, 1916 Eylülü'nde "çoğunluğu kadın ve çocuklardan oluşan 5.000 ila 6.000 Ermeni'nin şehrin çeşitli mahallelerine dağılmış olduğunu ve valinindurumu oldukça kötü

15 Bernau'dan Jackson'a, 10 Eylül 1916, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 131–32.

16 A.e.; Rössler'den Berlin'e, 29 Temmuz 1916, PA, T. 183/44/A21969 (mikrofilm 7151).

17 Rössler'den Berlin'e, 14 Şubat 1917, T. 183/46/A8613 (mikrofilm 7163).

18 Jackson'dan Morgenthau'ya, 8 Şubat 1916, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 113.

19 Bir Ermeni tanığın anlattıklarının yayınlandığı Ermeni *Arew* gazetesi, 21 ve 25 Ağustos 1916, PA, T. 183/45/A30202 (mikrofilm 7156).

olanlara yardım için kurmuş olduğu evlerde 50 ila 60 kişilik gruplar hâlinde yaşadığını" bildiriyordu. Sokaklarda dilenen Ermeni kadın ve çocuklar görülebiliyordu. Rakka'nın karşısında, Fırat'ın sağ kıyısında, çadırlarda kalan ve açlıktan kıvranan birkaç bin muhacirin yaşadığı bir geçici konaklama kampı vardı.[20] Erzurumlu bir Ermeni'nin anımsadığına göre, "Aramızdan en atılgan olanlar, her zamanki gibi rüşvet yoluyla Halep'e ve diğer yerlere kaçmayı başarıyorlardı."[21]

1917 Şubatı'nda, Rakka'daki muhacirlerin durumu ciddi biçimde kötüleşti. Yardım malzemeleri dağıtmak üzere bir kez daha Rakka'ya giden Bernau, artık şehrin de genel olarak yiyecek sıkıntısı çektiğini ve dolayısıyla devletin muhacirlere yiyecek dağıtmaya neredeyse tamamen son verdiğini bildiriyordu. Yakın mesafelerde kalabalık hâlde yaşayan muhacirler arasında bir lekeli humma salgını boy göstermişti ve her gün 20 kişi ölüyordu.[22] İsviçreli misyoner Künzler, Nisan ayında Rakka'yı ziyaret ettiğinde karşısında "çaresiz bir durumda olan" 6.000 muhacir bulmuştu.[23] Gördüklerini Rössler'e bildirdi; Alman Konsolos da bu bilgileri Berlin'e iletti. Rössler, bu krize çare olacak yeterli maddî kaynağın bulunmaması nedeniyle, Rakka'daki 6.000 Ermeni'nin büyük bir kısmının açlıktan öleceğini yazıyordu. Yardım programını yöneten kişiler, ellerindeki sınırlı miktardaki parayı, kurtulma şansı olan muhacirler için kullanmaya karar verdiler. Rakka gibi yerlere yapılacak herhangi bir yardım, muhacirlerin can çekişmesini birkaç gün veya birkaç hafta uzatmaktan öteye gitmezdi.[24]

Rakka'daki Ermenilere, hiç beklenmeyen bir kaynaktan yardım geldi. 1916 Aralık'ında Cemal Paşa, 2.500 Ermeni zanaatkâr ile ailelerinin Urfa'ya gönderilmeleri emrini verdi (bkz. 10. Bölüm). 1917 yazında büyük bir muhacir grubu daha Rakka'dan alınarak,

20 Bernau'dan Jackson'a, 10 Eylül 1916, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 132–33.
21 Hratch A. Tarbassian, *Erzurum (Garin): Its Armenian History and Traditions*, s. 242.
22 Rössler'den Berlin'e, 14 Şubat 1917, PA, T. 183/46/A8613 (mikrofilm 7163).
23 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 82.
24 Rössler'den Berlin'e, 2 Mayıs 1917, PA, T. 183/47/A16719 (mikrofilm 7165).

günlük ekmek tayını karşılığında yol işlerinde çalıştırılmak üzere Urfa'ya getirildi. Künzler, Rössler'e sunduğu 9 Aralık tarihli bir raporunda, Rakka'da kalan Ermeni sayısının 1.000'in altına düştüğünü bildiriyordu. Ağustos'ta yeniden Rakka'ya gittiğinde, geride kalanların içinde bulunduğu sefalet tarif edilemeyecek boyutlardaydı. Künzler, şöyle yazıyordu: "Yalnızca, gördüklerimin sinirlerimin kaldıramayacağı kadar ağır olduğunu söyleyebilirim."[25]

DEYRİZOR

Yaklaşık bir yıl boyunca Mezopotamya'ya gönderilen Ermeni muhacirlerin son durağı Deyrizor sancağı oldu. Bu sancaktaki muhacir sayısına dair elimizdeki rakamlar birbiriyle çelişmektedir. Halep'teki Konsolos Jackson 1916 Şubatı'nın başında Deyrizor ile çevre köylerinde 300.000 Ermeni muhacirin yaşadığını bildirmişti; fakat 10 Eylül 1916 tarihli bir raporda bu sayının 30.000 olduğunu belirtiyordu. Yaklaşık iki yıl sonra ABD'ye dönmesinin ardından hazırladığı bir raporda ise, Jackson, "Deyrizor'daki yaklaşık 60.000" kişiden bahsediyordu.[26] 1916 Martı'nda Konsolos Rössler, sancaktaki Ermeni sayısının 40.000 olduğunu bildiriyordu ve bu rakam, çağdaş bir yazar tarafından da kabul edilmişti.[27] 1916 Nisanı'nda Deyrizor'da bulunmuş ve Alman ordusunda görev yapan bir rahip de sancakta 40.000 Ermeni'nin yaşadığından söz ediyordu.[28] Kurtulan bir Ermeni'nin anlattığına göre, 1915 Haziranı ile 1916 Mayısı arasında Deyrizor'a 180.000 muhacir gelmişti.[29] Bu rakamların bazıları, yalnızca Deyrizor şehrindeki muhacirleri yansıtırken, diğerleri tüm sancağı kapsıyordu; bu durum, rakamlar arasındaki tutarsızlıkları açıklamaya yardımcı olabilir. Mühim sayıda muhaci-

25 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 86; Künzler'in 9 Aralık 1917 tarihli raporu, PA, Botsch. K./102 (mikrofilm 7225).

26 Jackson'dan Morgenthau'ya, 8 Şubat 1916, 10 Eylül 1916 ve4 Mart 1918 tarihli özet rapor, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 113, 134, 148.

27 Rössler'den Berlin'e, 20 Mart 1916, PA, Botsch. K./99 (mikrofilm 7216); Kaiser, *At the Crossroads of Der Zor*, s. 59.

28 Joseph Kiera, *Ins Land des Euphrat und Tigris: Kriegserinnerungen*, s. 228.

29 Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie*, cilt 2, s. 224.

rin genel olarak Deyrizor şehri civarında fakat Fırat Nehri'nin daha aşağı bölgesinde iskân edildiği bilinmektedir. Yine de, bu şekilde yorumlanmaya çalışılsa bile, verilen rakamlar arasında büyük bir farklılık bulunmaktadır.

Yaklaşık bir sene boyunca, Deyrizor'daki Ermenilere nispeten iyi muamele edildi. Deyrizor Mutasarrıfı Ali Suat Bey, İngilizce ve Fransızca bilen, eğitimli ve saygın bir kişiydi ve kısıtlı imkânlarla elinden geleni yaptı. Ermenileri ekilebilir arazilere dağıttı, onlar için evler inşa etti ve muhacirlere yiyecek, giyecek ve tıbbi bakım sağladı.[30] Morgenthau'nun 26 Eylül 1915'te günlüğüne yazdığına göre, Ermeni Protestanlarının vekili olan Zenop Bezciyan, kendisinden çeşitli muhacir kamplarına yardım etmesini istemişti. Bunun yanı sıra Morgenthau, Bezciyan ile sohbetinden "Zor'daki Ermenilerin hâllerinden memnun olduklarını; hatta şimdiden iş kurup geçimlerini sağlamaya başladıklarını" öğrendiğinde şaşırmıştı.[31] Bununla birlikte, Suat Bey'in iyi niyeti, çok muhtaç durumdaki bu insanların kitleler hâlinde bölgeye göçmelerinden doğan tüm sorunları çözmek için yeterli değildi. Sis Katolikosu'nun durumu yoklaması için Deyrizor'a gönderdiği bir Ermeni rahip, Temmuz ortasından itibaren gelmiş olan 15.000'i aşkın muhacirin çoğunun hâlâ uygun bir barınaktan mahrum bir şekilde açıkta olduğunu ve yeterli yiyeceğin bulunamadığını bildiriyordu.[32] Rössler, Kasım ayında Deyrizor'u ziyaret etmiş olan bir askerî hekimden, sebze ve ekmek sıkıntısının devam ettiğini duymuştu. Şehirdeki üç hastane de ağzına kadar doluydu ve idarî doktora göre, günlük ölüm oranı 150 ila 200 arasında değişiyordu. Şehrin dışarısındaki çadır kentte de bunlar haricinde birçok kişi ölüyordu.[33] Rössler yine de mutasarrıfın "sefaleti dindirmek için elinden geleni yaptığını" düşünüyordu.[34]

30 Jackson'ın 4 Mart 1918 tarihli özet raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 148.
31 Morgenthau'nun günlüğü, 26 Eylül 1915, LC, makara 5.
32 Rössler'den Berlin'e, 31 Temmuz 1915, PA, T. 183/38/A24524 (mikrofilm 7124).
33 Rössler'den Berlin'e, 11 Kasım 1915, PA, T 183/40/A35047 (mikrofilm 7135).
34 Rössler'den Andreas Vischer'a, Basel, 12 Nisan 1916, PA, Botsch. K/100 (mikrofilm 7219).

1916 Nisanı'nda durum daha da kötüleşti. Tehcir Kanunu'nun orijinaline göre, yeniden iskân edilen Ermenilerin sayısı, gittikleri bölgelerdeki Müslüman nüfusun %10'unu geçmeyecekti. Rössler, 27 Nisan'da, Deyrizor Mutasarrıfı'nın kanundaki bu hükmü hatırladığını ve Ermeni nüfusun buna uygun olarak azaltılmasını emrettiğini bildiriyordu. Bu limitin üstünde kalan Ermeniler, Deyrizor'un kuzeydoğusundaki (günümüzde Irak'ta bulunan) Musul'a gönderilecekti. Alman konsolos, bunun en az 13.000 insanın Deyrizor'dan gönderilmesi demek olmasından endişe ediyordu. Bedevilerin ve Kürtlerin saldırılarından kaçan bu muhacirlerin, bu yeni yürüyüşe çıktıkları takdirde açlık ve hastalıktan öleceklerini düşünüyordu.[35]

Binlerce Ermeni'nin Deyrizor'dan sürülmesinin suçlusu olarak, genellikle, fazla yumuşak davrandığı düşünülen Suat Bey'in yerine mutasarrıflığa yeni atanmış olan Zeki Bey gösterilmiştir. Aslında Zeki Bey'in gelişinden haftalar evvel birçok Ermeni konvoyu Deyrizor'u terk etmeye zorlanmıştı. Rahibe Rohner tarafından gönderilmiş ve Deyrizor'da altı hafta geçirdikten sonra 20 Haziran'da Halep'e dönmüş olan bir görevli, Deyrizor'da kaldığı dönemde 12.000 yeni muhacirin geldiğini ve "Musul'a her gün büyük kafilelerin gönderildiğini" bildiriyordu. Ödemeye gücü yetenler, oturma izni satın alıyordu; diğerleri ise yola düşmek zorundaydı.[36] 15 Nisan günü iki konvoyun Deyrizor'dan ayrıldığı ve 22 Mayıs tarihinde 2.500 muhacirin Musul'a ulaştığı bilinmektedir.[37] 12 Temmuz'da İçişleri Bakanlığı, Ermenilerin Deyrizor'a gönderilmesine ara verilmesini emretti, zira bölgedeki Ermeni sayısı, Müslüman nüfusun %10'unu aşmıştı.[38] 17 Temmuz'da Zeki Bey, Deyrizor'daki muhacirler arasından önde gelen kimselerin (rahiplerin, avukatların, vb.) tutuklanmasını sağladı.[39] Bunlar dı-

35 Rössler'den Berlin'e, 27 Nisan 1916, PA, T. 183/42/A12911 (mikrofilm 7145).
36 Rahibe Rohner'in raporu, 26 Haziran 1916, Rössler'den Berlin'e, 29 Haziran 1916, PA, T. 183/43/A18552 (mikrofilm 7148).
37 Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie*, s. 40, 44.
38 İçişleri Bakanlığı dosyalarından aktaran Gürün, *The Armenian File*, s. 212.
39 Rössler'den Berlin'e, 29 Temmuz 1916, PA, T. 183/44/A. 21969.

şındakilerin tümünün Deyrizor'u terk etmesi emredildi; fakat bu kafilelerin hiçbiri varış noktasına ulaşamadı. Anlaşılan o ki, muhacirlerin bir kısmı yaklaşık 560 kilometre uzunluğundaki bu yol boyunca çöldeki sert koşullara dayanamayıp can verdi ve diğer bir kısmı Deyrizor'a yakın mesafede bulunan Habur Irmağı civarında katledildi; konvoylardakilerin neredeyse tamamı öldü. Kurtulanlar, katillerin Kürt jandarmalar, Çerkezler, Çeçenler ve Araplar olduğunu anlattılar.[40] Jackson, bu konuyu şöyle açıklamaktadır: "Öldürülmeden önce Ermenilerin üstleri sistemli bir şekilde teker teker arandı ve sahip oldukları paralar veya diğer değerli eşyalar, bu yağmacılıktan bizzat sorumlu olan valinin emri ile ellerinden alındı. Katillerin ise cesetlerin üzerindeki kıyafetleri ve diğer eşyaları almasına izin verilmişti. Olayların ardından bu giysiler Deyrizor'da bu eşkıyaların veya kıyafetleri sattıkları kişilerin üzerinde görüldü."[41] 1917 Nisanı'nda Habur civarından geçen üç Alman subay, çok sayıda iskelete rastlamışlardı; kafataslarının birçoğunda kurşun delikleri vardı. Yöre ahalisi, burada 12.000 Ermeni'nin katledildiğinden bahsediyordu.[42]

Bu öldürme olaylarının Zeki Bey'in emriyle yapılıp yapılmadığı kesin olarak bilinmemektedir. Habur Irmağı çevresinde yaşayan ve fanatik Müslümanlar olarak bilinen Çerkezler ve Çeçenler, kendi kararlarıyla bu olayları gerçekleştirmiş olabilirler. Bu bölgede çok sayıda Ermeni muhacirin hayatını kaybettiği tartışmasız kabul edilmektedir. Rössler'in tahminlerine göre, Temmuz ve Ağustos ayları boyunca öldürülmüş olan muhacir sayısı 30.000'i aşıyordu. Olayların ardından Deyrizor'da çok az sayıda zanaatkâr ve çocuk kalmıştı. Rössler'e göre, 1916 Ağustosu'nda Meskene ile Deyrizor

40 Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie*, s. 176, 180, 185; Garabed Kapikian, *Yeghernabadoum*, çev. Aris Sevag, s. 61.

41 Jackson'ın 4 Mart 1918 tarihli özet raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 149.

42 Teğmen Bünte'nin raporu, 11 Mayıs 1917, Rössler'den Berlin'e, 15 Mayıs 1917, PA, T. 183/47/A18747 (mikrofilm 7166).

arasındaki bölgede hâlâ hayatta olan toplam Ermeni sayısı yalnızca 15.000 idi.[43]

1917 senesinin başlarında Deyrizor'dan geçen bir Alman subay, Ludwig Schraudenbach, Zeki Bey'in emri üzerine Ermenilere yapıldığı söylenen tüyler ürperten bir mezalim hakkında duyduklarını raporunda bildirmişti. Çocukların tahta direkler arasına bağlanıp yakılarak katledildiği anlatılıyordu. Schraudenbach'ın bu vahşet hakkında hikâyeler dinlediği ancak bunlara şahit olmadığı rapordan kesin bir şekilde anlaşılmaktadır. Dadrian, bu önemli hususu göz ardı etmekte ve bu iddiaları gerçek olarak nitelemektedir.[44]

ŞAM VİLAYETİ

Cemal Paşa'nın müdahalesi sayesinde, 100.000'den fazla Ermeni, Suriye Çölü yerine Şam vilayetine gönderildi (bkz. 10. Bölüm). Bu muhacirlerin çoğu, demiryolundan istifade edebildi. Çok sayıda Ermeni, yetkililere rüşvet vererek büyük şehirlerde (Hama, Homs ve Şam'da) kiraladıkları yerlerde esnaf ve zanaatkâr olarak çalışıp yerleşmeyi başardılar. O dönemde, ihtida etmeleri yönünde Ermenilere büyük baskı yapılıyordu ve Suriye'nin güney kesimlerindeki mülteciler yiyecek kıtlığı ve salgın hastalıklar nedeniyle kayıplar veriyorlardı. Bununla birlikte hiçbir katliam yaşanmadı ve bu muhacirler hayatta kalmayı başardılar.

Şam'daki Avusturya Konsolosu Dr. Karl Ranzi, 24 Eylül 1915 tarihli raporunda, o güne dek şehre yaklaşık olarak 22.000 Ermeni'nin geldiğini bildiriyordu. Türk makamları, muhacirlere iskân edilmeleri için barınak ve ekilebilir arazi sağlayacaklarını duyurmuştu; fakat Ranzi'nin yazdığına göre o ana dek bu şartlar yalnızca bir gruba sunulmuştu ve bu Ermeniler, Müslüman muhacirler için hazırlanmış olan evlere yerleştirilmişlerdi. Şam'daki Ermeniler

43 Rössler'den Berlin'e, 5 Kasım 1916, PA, T. 183/45/A31831 (mikrofilm 7157).

44 Ludwig Schraudenbach, *MUHAREBE: Der erlebte Roman eines deutschen Führers im Osmanischen Heere, 1916/17*, s. 352; Dadrian, *German Responsibility*, s. 195 (n. 179).

gözaltında tutuluyorlardı, buna rağmen kaçmayı başarıp yerli Ermenilerin yanına sığınanların sayısı oldukça yüksekti.[45]

Yaklaşık beş ay sonra Ranzi, muhacirlerin durumunda iyi yönde bir değişiklik olduğunu haber verdi. Önceleri Ürdün'ün doğusundaki az nüfuslu güney bölgelere gönderiliyor olmalarına rağmen, Ermeni muhacirler artık vilayetin daha kalabalık bölgelerine de gönderiliyorlardı ve hatta bazılarının Şam'da kalmasına izin veriliyordu. Çok sayıda muhacir demiryollarında veya tarım işlerinde çalışmaya başlamıştı ve kendilerine ödenen tayın bedeli de yükselmişti. Konsolos, genel olarak bu iyileşmelerin Cemal Paşa sayesinde gerçekleştiğinin düşünüldüğünü yazıyordu. Kısa süre evvel tüm gazetelerde yayınlanan bir duyuruda Cemal Paşa, Ermeni tehcirinin millî sebeplerle gerekli görüldüğünü fakat nakledilen Ermenilerin can, mal ve haysiyetlerinin devletin koruması altında olduğunu belirtmişti. Bu yükümlülüğü yerine getirmek, vicdani bir görevdi.[46]

1915-1916 kışında, Suriye'de ve Lübnan'da büyük bir yiyecek sıkıntısı ve bir tifüs salgını yaşanıyordu; bunun sonucunda muhacirlerin durumu kötüye gitmeye başladı. Kurtulan bir muhacir, gönderildiği Amman'da, neredeyse ailesindeki herkesin lekeli hummadan öldüğünü ve tifüsün "her gün yüzlerce can aldığını" anlatmaktadır.[47] Bir Alman subay, bir jandarmanın kendisine Petra'daki (Ürdün) Ermeni muhacirlerin bir gün yiyecek bulsalar bile sonraki yirmi gün boyunca aç kaldıklarını anlattığını bildiriyordu. Subay gördüklerinden öylesine etkilenmişti ki, muhacirlere iki çuval arpa bırakmıştı.[48]

1918 Martı'nda Cemal Paşa, Selanik'in ve Halep'in eski valisi olan Hüseyin Kazım Bey'in yöneteceği bir Ermeni yardım programı organize etti. Şam'daki Almanya Konsolosu Loytved Hardegg'in

45 Ranzi'den Viyana'ya, 24 Eylül 1915, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4741–43.

46 Ranzi'den Viyana'ya, 15 Şubat 1916, a.e., cilt 7, s. 5019–21.

47 Manouk Chakalian, *Journey for Freedom (Armenian Massacres, Deportation)*, s. 37.

48 Wiegand, *Halbmond im letzten Viertel*, s. 220.

30 Mayıs tarihli raporuna göre, Kazım Bey muhacirler için ekmek tedarik etti, bir hastane ile bir bit temizliği ve yıkanma tesisi kurdu ve çok sayıdaki muhacirin iş bulmasını sağladı. Yaklaşık 700 dul ve yetim, bir dokuma fabrikasında çalışacakları Hama'ya gönderildi. Hardegg'in yazdığına göre, ne yazık ki Kazım Bey her an istifa edebilirdi, zira Suriye ve Filistin'deki yaklaşık 60.000 Ermeni'ye yardım etmesi için yeterince fon sağlanmıyordu ve yerel makamlar ortaya koyduğu çalışmayı desteklememekle kalmıyor, bunlara karşı da çıkıyordu. Kazım Bey Mezopotamya'dan tehcir edilenler için de büyük üzüntü duyuyor ve tehciri Ermenileri imha etmek isteyen bir girişim olarak görüyordu. Hardegg, tam anlamıyla güvendiği bu onurlu adama İsviçreli hayır cemiyetinin para göndermesini istiyordu.[49]

Kazım Bey'in yardım programı müdürlüğünden istifa etme tehdidini gerçekten yerine getirip getirmediği hakkında bir bilgimiz yok. Fakat yerel makamların Ermeni karşıtı tutumlarını sürdürdüklerini biliyoruz. 1916 yılı boyunca, Almanya ve Avusturya konsoloslarının raporlarında, ihtida etmeleri için Ermenilere yapılan baskıların arttığı ve özellikle köylerde bunun çok daha güçlü olduğu bildiriliyordu. Çok sayıda muhacir, zanaatını icra ederek geçindiği ve dolayısıyla daha iyi koşullarda yaşadığı kentlerden sürülerek köylere gönderilmekle tehdit ediliyordu. Muhacirler arasından yoksul olanlara, İslam'a dönmedikleri takdirde aldıkları tayın bedelini kaybedecekleri söyleniyordu. Avusturya Konsolosu Ranzi, çok sayıda Ermeni'nin bu tehditlere boyun eğdiğini belirtiyordu. Çünkü başlarına gelen korkunç olaylar, cesaretlerini kırmış ve direnme güçlerini zayıflatmıştı.[50]

Şam vilayetindeki muhacirlere dair arşivlenmiş son referanslardan biri, Hardegg'den gelen 23 Mart 1917 tarihli rapordur. Almanya Konsolosu'nun yazdığına göre, Ermeniler zor zamanlar geçirmişti.

49 Hardegg'den Berlin'e, 30 Mayıs 1916, PA, T. 183/43/A16612 (mikrofilm 7147).
50 Ranzi'den Viyana'ya, 4 Ağustos 1916, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 7, s. 5177–79; Hardegg'den Büyükelçilik'e, 30 Haziran 1916, PA, Botsch. K./173 (mikrofilm 7263).

Kesin bir sayı vermek zordu fakat 30.000 kişinin hayatını kaybetmiş olduğunu düşünüyordu. Muhacirlerin yalnızca %10'unun kendi geçimini sağlamayı başardığı söylenebilirdi ve yardıma muhtaç durumdaki muhacirlerin sayısı en düşük ihtimalle 15.000 idi. Şehirlerde yaşayan zanaatkârların durumu ise son dönemde bir şekilde iyileşmişti.[51] Yakın zamanda bir yazarın belirttiği gibi, neticede ve birçok güçlüğe rağmen, Suriye'nin güneyine tehcir edilen Ermeniler arasından "şaşırtıcı sayıda insan hayatta kaldı". Bugün 132.000 Ermeni'den 20.000'inin öldüğü tahmin edilmektedir; bu büyük sayı, her ne kadar üzüntü verse de, vilayetin doğu bölgelerine sevk edilen muhacirlerinkinden daha iyi bir oran teşkil etmektedir.[52] Toplam ölü sayısı ise 13. Bölüm'de tartışılmaktadır.

51 Hardegg'den Berlin'e, 23 Mart 1917, Gust, "Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel 'Deutschland und Armenien' herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke", s. 305–6.

52 Maud Mandel, kitap eleştirisi [Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie*], *Armenian Forum* 1, no. 3 (Güz 1998): 81.

12. BÖLÜM
KATLİAMLARIN FAİLLERİ KİMLERDİ?

1915-1916 Tehciri sırasında Ermenilerin toplu hâlde öldürülmesi suçunu kimlerin işlediği konusunda elimizdeki mevcut bilgiler maalesef eksiktir. Ölüler konuşamaz ve kurtulanlar çoğunlukla öyle büyük travmalar geçirmişlerdir ki, başlarına gelenleri kesin bir şekilde hatırlayamazlar. Coğrafi özellikler, bize en önemli ipuçlarından birini vermektedir. Bilinen katliamların hemen hemen hepsi, Kürtlerin Doğu ve Orta Anadolu'da yaşadıkları bölgelerde veya Resulayn ve Deyrizor örneklerinde olduğu gibi, Çerkezlerin yaşadığı yeniden iskân yerlerinde meydana geldi. Kilikya'da veya Halep'in güneyinde Suriye'de ya da Filistin'de katliam yaşanmadı. Olaylara tanık olanların çoğu, katillerin Kürtler, Çerkezler, eşkıyalar, başıbozuklar ve kafilelere eşlik eden jandarmalar olduğunu anlatıyordu. Jandarmalar da, Ermeni tehcirinin başlamasından önceki dönemde, Ermenilerin öldürülmesi olaylarına karıştılar. Olay yerindeki gözlemcilerin hiçbiri, 1919-1920 Askerî Mahkemeleri ve az sayıdaki birkaç yazarın devlet eliyle imha planını gerçekleştiren ajan olmakla suçladığı Teşkilat-ı Mahsusa'dan söz etmiyordu.

KÜRTLERİN ROLÜ

Ermeniler ile Kürtler arasındaki ilişkiler birkaç yıldır bozulmuş ve düşmanca bir hâl almıştı; fakat 1914 yılında yaşananlar yeni gerilimleri beraberinde getirdi. Türkler ve Kürtler, Osmanlı Devleti'nin Rusların müdahale tehdidi altında imzaladığı reform sözleşmesi uyarınca Ermenilere tanınan hakları, Ermeni bağımsızlığına açılan kapı olarak görüyorlardı. Türkiye'nin 13 Kasım tarihli "kutsal savaş" [Cihat] ilanı, İngiltere ve Fransa'yı kâfir millet

ve İslam düşmanı olmakla suçluyordu. Her ne kadar bu bildiri imparatorluğun Hıristiyan tebaasını hedef almıyor olsa da dinsel fanatizmi tetikledi. Son olarak, Ermeni devrimci hareketinin faaliyetleri, Doğu ve Orta Anadolu'nun ilgili topraklarında Ermeni hegemonyasının kurulmasından endişe duyulmaya başlamasına sebep oldu. Kürt çiftçiler, arazilerini kaybetmekten korkuyorlardı ve bu kaygılar, -özellikle savaşın başlamasının ve 1914'te Rusların taarruza geçmesinin ardından- Osmanlı propagandasıyla kışkırtıldı ve beslendi. Ermenilerin Ruslar ile işbirliği yaptıkları söyleniyordu. Ruslara ve bunların Ermeni işbirlikçilerine karşı Türklere faal bir şekilde yardım etmeselerdi, Rusların galip gelmesi hâlinde, geçmişte Ermenilere yaptıkları yüzünden kendilerinden korkunç bir şekilde intikam alınabilirdi.[1] Kürtler, Ermenilere karşı yağmacılık yapmak için yeni bir mazeret bulmuşlardı.

Osmanlı Devleti, Anadolu'nun kırsal kesimlerinde asayişi tam olarak sağlamayı hiçbir zaman başaramamıştı; yollardaki güvenlik koşulları, Kürtlerin soygunculuk ve eşkıyalıkları ile nam saldıkları iç bölgelerde özellikle kötüydü. Bu bölgede 1913 senesinde yolculuk etmiş olan bir İngiliz gezginin anlattığına göre, "büyük şehirlerin duvarlarının ardında dahi anayol haydutluğu cezasız kalıyordu."[2] Savaşın patlak vermesinin ardından Osmanlı Ordusu ve kısa süre sonra jandarma birlikleri, cepheye gitmek üzere ayrılınca, bu kolluk kuvvetlerinin önceden tam olmasa da sağladıkları koruma da sona ermiş oldu. Kürt çetelerinin faaliyetleri artık neredeyse tamamen cezasız kalmıştı. On binlerce asker kaçağının varlığı da yollardaki güvenlik koşullarını kötüleştirdi. 1916 yazında, yalnızca Üçüncü Ordu'dan 50.000 askerin kaçtığı tahmin edilmektedir. "Bunlar kırsal bölgelerde başıboş geziyor, tarlalardan aldıkları yiyecekle geçiniyor ve soyguncu çeteleri kuruyorlardı."[3] Ermeni kafilelerine yönelik saldırıların bazılarının, Türk ordusundan kaçan bu askerler tarafından yapılmış olması kuvvetle muhtemeldir.

1 Karş. Süreyya Bedirhan, *The Case of Kurdistan against Turkey*, s. 33–34.
2 Walter Guinness Moyne, *Impressions of Armenia*, s. 7.
3 Zürcher, "Between Death and Desertion", s. 246.

Kürtler, Ermenileri daima doğal avları gibi görmüşlerdi; Ermeni tehciri, bazı Kürtler için ganimet toplamak ve kadınlara tecavüz etmek için adeta bir davet oldu. Kafilelerdeki Ermenilerin birçoğunun yanlarında yüksek miktarda para ve altın taşıdıkları biliniyordu. Savaş döneminde genç erkeklerin büyük bölümü askere alındığı için Ermeni kadın ve kızların iyi bir koruma altında oldukları söylenemezdi. Kafilelerde bulunan az sayıda erkek genelde ilk öldürülenler oluyordu ve böylece Kürt aşiret üyeleri, yağma ederken ve kızları kaçırırken daha az risk almış oluyorlardı. Hükümetin Hıristiyan karşıtı propagandasıyla perçinlenen dinsel fanatizmin tesirinde veya yalnızca kurbanların kıyafetlerine sahip olmak için duydukları açgözlülük sonucunda, Kürtler genellikle kadınları ve çocukları dahi katlettiler. Ermenilerin parasını çalmaları çok daha fazla insanın ölmesine neden olmuş olabilir; zira muhacirlere verilen tayının azlığı düşünüldüğünde, erzak almak için parası olmayan bir muhacir, açlığa ve ölüme mahkûmdu.[4]

Katliamlardan kurtulanların anlattıklarında, sıklıkla, "başıbozuklar"ın veya "gönüllüler"in ismi geçmektedir; bu şekilde tarif edilmek istenenler, büyük ihtimalle, Kürt düzensiz birlikleri, özellikle de 1891 yılında Sultan Abdülhamit tarafından kurulmuş olan Hamidiye Alayları'dır. Jön Türkler, 1908 yılında Sultan'ı hal' etmelerinin ardından, bu Kürt gönüllü birliklerini yeniden organize etti ve bunlara "aşiret alayları" veya "aşiret süvari alayları" adını verdi. Düzenli orduyla gevşek bağları olan bu birlikler, Balkan Savaşları'nda ve sonraki dönemde Ruslara karşı Kafkasya Cephesi'nde savaştı. Ermeni devletinin kurulmasından çekinen ve maddi kazanç sağlamak isteyen diğerleri, "alçakça başarılı" oldukları Ermeni katliamlarına katıldı.[5]

---

4 McCarthy, *Death and Exile*, s. 195.

5 Bu sözler, Kürt tarihçi Kemal Madhar Ahmed'e aittir, bkz. *Kurdistan during the First World War*, s. 55. Ayrıca bkz. Arshak Safrastian, *Kurds and Kurdistan*, s. 74; Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925*, s. 10–11; Hamit Bozarslan, "Les relations kurdoarméniennes 1894–1966", *Die Armenische Frage und die Schweiz (1896–1923)*, haz. Hans-Lukas Kieser, s. 334.

Bazı kaynaklarda, gönüllü Kürt aşiret süvari alaylarından "aşiret milisleri" veya sadece "milisler" olarak söz edilmektedir.[6] Diyarbakır'daki katliamların çoğunun, şehre özellikle bu amaçla getirilmiş olan bu tür milisler tarafından gerçekleştirildiği iddia edilmektedir.[7] Harput'taki Danimarkalı misyoner Maria Jacobsen, günlüğüne, şehre 400 "Kürt gönüllünün" geldiğini yazmıştı. 16 Mart 1916'da yazdığına göre, bu adamların "görünüşleri ve davranışları vahşi hayvanlarınkine benziyordu". Jacobsen, şöyle devam ediyordu: "Bir katliam olduğunda, bundan büyük zevk duyuyor ve kutlamalar yapıyorlar. İşte bu Kürtler, birçok arkadaşımızı öldürmek için kullanıldılar."[8]

Kürt milisleri, Van bölgesindeki Ermeni köylülere karşı mezalim yapmakla suçlanmaktadır. 1915 Şubatı'nda bir Ermeni mebusun kabineye sunduğu rapora göre, bu milisler, hapishaneden salınan Kürt suçlularla takviye edilmiş ve Kürt asker kaçakları tarafından silahlandırılmıştı.[9] Milis birlikleri, çoğunlukla, yerel makamlar tarafından ve sıklıkla İTC lokallerindeki [dernekevi] militanların nüfuzu altında örgütleniyordu. Almanya ve İngiltere konsolosları, bu kentte Ermenilere karşı düzenlenen şiddet olaylarının büyük bir kısmını, bu kötücül paralel hükümet ile ilişkilendiriyordu (bkz. 10. Bölüm). Bazı yazarlara göre, tehcir edilen Ermenileri katleden Kürtler, Osmanlı hükümetinin emri üzerine bu faaliyetleri gerçekleştirmişlerdi. Buna göre, Kürt eşkıyalar, "Türk hükümeti tarafından aktif göreve tayin edilmişlerdi."[10] Kürt yazarlar da bu görüşü paylaşmaktadır. Kürt tarihçi Kemal Madhar Ahmed'e göre,

---

6 Martin van Bruinessen, *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structure of Kurdistan*, s. 189.

7 Ahmad, *Kurdistan during the First World War*, s. 157; Hamit Bozarslan, "Histoire des relations kurdo-arméniennes", içide *Kurdistan und Europa: Einblicke in die Kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts*, haz. Hans-Lukas Kieser, s. 165.

8 Jacobsen, *Diaries of a Danish Missionary*, s. 136.

9 Bu raporun bir kopyası için bkz. Mukhitarian, *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan*, s. 11–16.

10 A.e., s. 3. Ayrıca bkz. Hilmar Kaiser, "'A Scene from the Inferno': The Armenians of Erzurum and the Genocide, 1915–1916", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, hazırlayanlar Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, s. 164.

Osmanlı yöneticileri Kürtleri "bir araç olarak" kullanmıştı. Kürtlerin katliamların organize edilmesiyle hiçbir alakaları yoktu ve "çoğu hükümetin azmettirmesi veya açıkça zorlaması sonucunda elini kana bulamıştı". Bu Kürtlerin büyük kısmını isteklendiren, "körü körüne dinsel hoşgörüsüzlük" ve "'kâfirlerin' temizlenmesine katılarak Tanrı'nın 'lütfunu' kazanma" arzusu idi. Kürtler, ayrıca, "geri kalmışlık ve kötü ekonomik koşullardan" muzdaripti. Bütün bu sebeplerle, "Ermenilerin yağma edilmesinden pay almak isteyen fakir ve cahil Kürtler vardı."[11]

Türk jandarmalar ile Kürtlerin, Ermeni konvoylarının katledilmesi ve yağma edilmesi için sıklıkla işbirliği yaptığı doğrudur. Fakat Kürtlerin Ermenileri öldürmeye zorlanmış olduğu fikrini destekleyen tek bir kanıt bile yoktur. George Hepworth, zekice bir ifadeyle, Kürtlerin "tabancayı, kılıcı, kamayı sevdiklerini ve özellikle silahsız kurbanlara karşı bunları korkusuzca kullandıklarını" belirtmiştir. Öldürmek bir suç olarak görülmüyordu ve gaddarlık ortalıkta kol geziyordu. "Yollarına bir Ermeni çıktığında, hele bir de bu Ermeni'nin üstünde değerli eşyalar varsa, çabucak işini bitiriyorlardı; sonradan hiçbir şekilde vicdan azabı da çekmiyorlardı."[12] 1898 yılında yazılmış olan bu satırlar, I. Dünya Savaşı döneminde -çok küçük bir değişikliğe uğramak dışında- geçerliliğini korudu. Bazı Kürtler, bilhassa Dersim dağlarındaki Alevi Kürtler, Ermenilere sığınak sağladılar. Bununla birlikte, anlaşılan o ki, 1915-1916 yıllarında çok sayıda Kürt, Ermeni katliamlarına aktif ve hevesli bir şekilde katıldı. Bunu yapmalarının başlıca sebebi ganimet arzusuydu. Kürtleri kışkırtmaya veya zorlamaya gerek yoktu.

SAVAŞ DÖNEMİNDE JANDARMA TEŞKİLATI

Türk jandarmaları cahil, yozlaşmış ve yeterli askerî eğitimi almamış birlikler olarak bilinirdi. 1906 tarihli Jön Türk devriminden sonra performanslarında bir nebze iyileşme olsa da, bunlar, pratikte eğitimsiz subaylar tarafından komuta edilmeye devam

11 Ahmad, *Kurdistan during the First World War*, s. 156, 166.
12 Hepworth, *Through Armenia on Horseback*, s. 226.

etti.[13] 1913 yılında Doğu Anadolu'ya altı haftalık bir teftiş gezisi düzenleyen bir İngiliz eğitmen, jandarmaların maaşlarının düzenli ödenmediğini ve bazen aylar boyunca hiç ödeme yapılmadığını bildiriyordu.[14] Misyoner Henry Riggs, jandarmaların haraç ve şiddet ile ünlü olduklarını yazıyordu. Nezih kişiler, personelini genellikle nüfusun en alt sınıflarından alan bu birliklerde hizmet vermezdi. Savaşın patlak vermesi, durumu iyice kötüleştirdi:

> Türkler ellerinde yeterince asker olmadığı için çaresiz kalmışlardı ve bir tür eğitime ve silah deneyimine sahip olan jandarma teşkilatı, ilk ve en değerli kaynak oldu. Böylece talimli jandarmalar, Rus ordularının ilk saldırılarına karşı koymak için cepheye yollandılar ve yerlerine, kendilerinden yedi kat daha korkunç adamlar geldi. İstanbul'dan gelen bir emir... jandarma olarak hizmet vermeyi kabul eden tüm suçluların serbest bırakılacağını söylüyordu. Tabii ki tüm suçlular gönüllü oldu, kısa süre içinde tüm hapishaneler boşaldı ve ülkedeki en azılı suçluları kadrosuna katan jandarma kuvvetleri, hızlı bir şekilde tam gücüne kavuştu. Bunlar öylesine eski ve katı suçlulardı ki Türk hükümeti bile bu alçakların cinayet, yağma ve hatta daha kötü faaliyetler ile dolu kariyerlerine bir son verme gereğini duymuştu.[15]

Suçluların jandarma teşkilatına kaydedilmesi, jandarma açığını kapamaya yetmedi. Avusturyalı bir subayın Bitlis'ten bildirdiğine göre, Bitlis valisi de Ermeni konvoylarına muhafızlık edecek yeterli jandarma bulamamaktan yakınıyordu.[16] Hariciye Nazırı Halil Bey'in 12 Kasım 1915'te Morgenthau'ya söylediğine göre, elinde kafilelere eşlik edecek "yeterli sayıda jandarma ve asker" yoktu.[17] Bununla birlikte, Riggs'in azılı suçluları jandarma teşkilatına almanın sonuçları hakkındaki yorumu doğrudur. Bu adamların birçok şehirde 1915 ilkbaharında tutuklanan Ermenileri öldürmüş

13 Glen W. Swanson, "The Ottoman Police", *Journal of Contemporary History* 7, no. 1–2 (Ocak–Nisan 1972): 257.

14 Albay Claude Hawker'ın raporu, 1 Kasım 1913, FO 371/1773/50846.

15 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 127–28.

16 Victor Pietschmann, *Durch kurdische Berge und armenische Städte: Tagebuch der österreichischen Armenierexpedition 1914*, s. 251.

17 Morgenthau'nun günlüğü, 12 Kasım 1915, LC, makara 5.

ve akabinde tehcir süresince aynı derecede çirkin bir rol oynamış olmaları kuvvetle muhtemeldir. Kurtulan Ermenilerin anlattıklarında, bazı jandarmaların iyiliksever olduğu ve kafileleri koruduğu fakat bunlar haricinde çoğunun, ahlaksız ve merhametsiz olduğu doğrulanmaktadır.

Alman Askerî Misyonu'nun eski komutanı Liman von Sanders, 1921 yılında Berlin'de Talat Paşa'nın katilinin yargılandığı mahkemede verdiği ifadede, savaş döneminde jandarmalar tarafından Ermenilere karşı yapılan zulümlerden de bahsetmiştir. Sanders, tehcirin "olabilecek en kötü ellere emanet edildiğini" belirtmiştir. Jandarmaların cephedeki birliklere katılmasının ardından "telafi olarak yeni jandarma birlikleri oluşturulmuştu ve buraya alınan kişiler kesinlikle en iyi unsurlar arasından seçilmemişti. Bazıları eşkıya idi; geri kalanı ise işsizdi. Ermeni konvoylarına karşı işlenen suçları ele alırken bu koşulları aklımızdan çıkarmamamız gerekir."[18] Diğer gözlemciler de savaş döneminde jandarma birliklerinin olaylardaki rolünü tasdik etmiştir. Muş'taki İsviçreli misyoner Alma Johannsen, "başka bir iş bulması imkânsız olan serserilerin jandarma olduklarını ve böylece istediklerini yapma hakkına kavuştuklarını" anlatmaktadır. "Sonuç, zulüm ve acımasızlıkla geçen uzun bir süreç oldu."[19]

Büyükelçi Morgenthau ile yaptığı bir sohbette, Hariciye Nazırı Halil Bey "tehcir edilen Ermenilerden oluşan kafilelere muhafızlık etmekle görevlendirilen jandarmaların, bu Ermenilere karşı en kötü suçları işlediklerini" kabul etmişti.[20] Kurtulanların ve olay yerindeki gözlemcilerin tanıklıklarına dayanarak, bunların cinayet, tecavüz, gasp ve zorba Kürtler ile gizlice işbirliği etme gibi suçlar olduğunu biliyoruz. Harput civarındaki katliamlardan kurtulan bir Ermeni, Konsolos Davis'e "jandarmaların, Ermenileri 50'şer veya

18 Aktaran Chaliand ve Ternon, *The Armenians*, s. 96.

19 J. W. Ernst Sommer, *Die Wahrheit über die Leiden des armenischen Volkes in der Türkei während des ersten Weltkrieges* (Frankfurt/Main, 1919), s. 6, aktaran Walker, "World War I and the Armenian Genocide", s. 246.

20 Morgenthau'dan Washington'a, 18 Kasım 1915, NA, RG 59, 867.00/798 (M 353, roll 6, fr. 561).

100'er kişilik gruplar hâlinde Kürtlere sattıklarını ve Kürtlerin satın aldıkları Ermenileri öldürüp üstlerinde bulunan değerli eşyaları aldıklarını" anlatmıştı.[21] Davis, ABD'ye dönmesinin ardından 1918 yılında hazırladığı özet raporda, kısa bir süre sonra öğrendiği ek bilgilerden de bahsetmektedir. Buna göre jandarmalar, büyük bir Ermeni grubunu bir vadiye veya uygun gördükleri diğer bir yere götürüyor, civar köylerdeki Kürtleri topluyor ve:

bu şekilde para kazanabileceklerini fakat karşı çıkarlarsa başlarının derde gireceğini söyledikleri Kürtlere, Ermenileri öldürme emri veriyorlardı. Böylece Kürtlerin jandarmalara sabit bir meblağ -duruma göre değişen, birkaç lira veya daha fazla- ödedikleri ve karşılığında, Ermenilerin üzerinde buldukları her şeyi kendilerine ayırdıkları bir anlaşma yapılıyordu. Bu konuda anlatılanları o kadar çok duydum ki, söz konusu bölgede ve hatta belki Türkiye'nin diğer yerlerinde de böyle bir sistemin yaygın bir şekilde kullanıldığını düşünüyorum.[22]

Kürtlerin böyle bir anlaşmaya girmeleri için tehdit edilmeleri gerektiği şüphelidir. Bu ayrıntıyı verenlerin, Davis'e olayları anlatan ve bu suçları sözde emirler altında işlediklerinin düşünülmesini isteyen Kürtler olması kuvvetle muhtemeldir. Bu tür gizli tertiplerin temelde nasıl işlediğini anlatan başka kaynaklar mevcuttur. Bir Türk hapishanesinde 22 gün geçirmiş olan eski bir Osmanlı memuru, buradaki bir Kürt'ün, kendisine, Harput'taki jandarmaların 50.000'den fazla Ermeni muhaciri bir Kürt reisine sattıklarını ve bu Ermenilerin öldürülmesini ve sahip oldukları tüm malların jandarmalar ile Kürtler arasında paylaşılmasını emrettiklerini anlattığını bildiriyordu.[23] Kurtulanlardan biri, içinde bulunduğu kafilenin Halep'e varmadan evvel jandarmalar tarafından dağlılara -anlaşıldığı kadarıyla Kürtlere- satıldığını ve ardından bu saldırganların muhacirlere tecavüz ve mallarını gasbettiklerini anlatıyor-

21 Davis'den Morgenthau'ya, 30 Aralık 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 28.

22 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli özet raporu, a.e., s. 86.

23 Faiz el-Ghassein, *Die Türkenherrschaft und Armeniens Schmerzensschrei*, s. 80–81.

du.[24] Kürt tarihçi Kemal Madhar Ahmed de Ermeni konvoylarını jandarmalardan satın alan Kürt ağalarından bahsetmektedir.[25] İskenderun'daki Almanya Viskonsülü Hermann Hoffmann, jandarmaların güzel kadın ve kızları Kürtlere sattığından söz ediyordu.[26] Halep'teki Konsolos Jackson da "kafilelere eşlik eden jandarmaların [muhacirleri] Kürtlere teslim ettiğini" raporunda belirtmişti.[27]

ÇERKEZLER, ÇETELER VE "BENZER AYAKTAKIMI"

1862 senesinde Rusya'nın kontrolüne girmelerinin ardından, Çerkezler büyük gruplar hâlinde ve korkunç koşullar altında Türkiye'ye sürgün edildi. Hıristiyanlara karşı besledikleri güçlü nefret, Ermenilere yönelen düşmanlıklarını izah etmektedir. Çerkezler genellikle kolluk kuvvetlerinde hizmet veriyorlardı. Şehirlerdeki zaptiyelerin çoğu Çerkez idi.[28]

Çerkezler, Resulayn ve Deyrizor'daki muhacirlerin katledilmesinde yer aldılar (bkz. 10. Bölüm). Halep'teki Konsolos Rössler'in 27 Temmuz 1915'te bildirdiğine göre, yetkili makamlar, "Çerkez gönüllüleri" silahaltına almış ve Ermenilere karşı yönlendirmişti.[29] Rössler, diğer bir raporunda, Ermenilerin yağma edilmesi konusunda çatışan Urfa'daki Çerkezler ile Kürtler arasında yaşanan mücadeleden söz ediyordu.[30] Fakat yine de Çerkezlerin olaylarda oynadıkları rol hakkında daha fazla ayrıntılı bilgiye sahip değiliz.

Çetelere [*chette*] gelince, konu daha da bulanık bir hâl almaktadır. Alman subayı Stange, İstanbul'daki Alman Askerî Misyonu'na gönderdiği bir raporda, Erzurum'dan tehcir edilen Ermenilerin

---

24 Captanian, 1915: *Der Völkermord an den Armenien*, s. 86.
25 Ahmad, *Kurdistan during the First World War*, s. 155.
26 Hoffmann'dan Büyükelçilik'e, 8 Kasım 1915, PA, T. 183/41/A2889 (mikrofilm 7139).
27 Jackson'dan Morgenthau'ya, 3 Ağustos 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 39.
28 Kemal H. Karpat, *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics*, s. 27.
29 Rössler'den Berlin'e, 27 Temmuz 1915, PA, T. 183/38/A23991 (mikrofilm 7124).
30 Rössler'den Wangenheim'a, 29 Haziran 1915, PA, Botsch. K./169 (mikrofilm 7249).

"Çeteler (gönüllüler), Aşiretler ve benzer ayaktakımı" tarafından katledildiğini yazmıştı.[31] Stange, çeteler [*chette*] ile gönüllüleri eşit tutuyor, fakat bu gönüllülerin kim olduğu hakkında herhangi bir bilgi vermiyordu. Stange'in raporlarından yararlandığı Erzurum'daki Konsolos Scheubner-Richter ise, çeteleri [*chette*] "atlı Türk gönüllüler" olarak tanımlarken,[32] belki de Kürtlerden bahsediyordu. Harput'taki Konsolos Davis, muhacirlerin katledilmesinden Kürtlerin, jandarmaların ve "Ermeni muhacirleri katletmesi için hapishaneden bırakılmış olan silahlı 'çete [*tcheteh*]' (suçlu) topluluklarının" sorumlu olduğunu öne sürmüştü.[33] Davis, aynı raporda birkaç sayfa sonra çetelerin [*chette*] yalnızca Ermenileri değil tüm gezginleri yağmalayan eşkıyalar olduğunu iddia ediyordu. "Yollar hapishaneden çıkarılmış 'çeteler' ve Kürt grupları ile doluydu ve bu kişiler için, kimi soydukları veya öldürdükleri önemli değildi. Birçok Türk'ün de yolculuk ederken öldürüldüğünü biliyorum. Bu insanların tam anlamıyla kontrolden çıkarak ülkeyi yağmalamaları büyük bir tehlike gibi görünüyor."[34]

Kurtulan Ermeniler, çeteler [*chette*] ile ilgili farklı tanımlar yapmıştır. Erzurum'daki bir Ermeni fotoğrafçının karısı Bayan Papazyan, içinde bulunduğu kafilenin kocasını ve bebeğini öldüren "Çeteler [*Cheta*] veya gerilla askerler" tarafından nasıl tuzağa düşürüldüğünü anlatıyordu.[35] İzmir bölgesinde kurtulanlardan biri, çetelerin [*chette*] "Türk milislerinin bir parçası olduğunu ve 'kanun ve düzenin' ne kadar uygulanacağına karar verdiği için sivil nüfusun bunlardan büyük korku duyduğunu" belirtiyordu. Bu adamlar, çoğunlukla, "dağlılar arasından en kanunsuzlar" seçilerek bir araya getiriliyordu.[36] Çetelerin [*chette*] Türk milisleriyle eşit tutulmasına, savaş sonrasında İstanbul'daki İngiltere Yüksek

31 Stange'den Alman Askerî Misyonu'na, İstanbul, 23 Ağustos 1915, PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7254).

32 Scheubner-Richter'den Berlin'e, 5 Ağustos 1915, PA, T. 83/39/A28584 (mikrofilm 7129).

33 Davis'ten Morgenthau'ya, 24 Temmuz 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 18.

34 a.e., s. 26.

35 Dr. Ida S. Stapleton'ın açıklaması, Barton, *"Turkish Atrocities"*, s. 24.

36 Manuelian, *Unending Journey*, s. 36.

Komiserliği'nin savaş suçluları hakkında düzenlediği dosyalarda da rastlanmaktadır. Diyarbakırlı Şevki Bey adlı bir kişi, "Milis yani Çete Subayı" olmakla suçlanıyordu. Milis ise şöyle tanımlanıyordu: "Özel olarak [katliam] amacıyla örgütlenmiş olan gönüllü kuvvet. Yerel eşraf tarafından komuta ediliyordu. Er ve erbaşlar, yerel hapishanelerden salıverilen mahkûmlar da dâhil olmak üzere, en kötü unsurlar arasından seçiliyordu."[37]

I. Dünya Savaşı dönemini ele alan yazarlar, bu terime karşılık kendi tanımlamalarını öne sürmüşlerdir. Eski büyükelçi Morgenthau, "Çete [*Chété*] veya eşkıyalar"dan bahsediyordu.[38] Toynbee, 1915 çetelerinin [*chette*], otoriteler tarafından "almak istemelerine rağmen bunu alenen yapmayı tercih etmedikleri sonuçların gerçekleşmesini sağlamak" amacıyla örgütleyip silahlandırdıkları ve hapisten çıkarılarak takviye edilmiş yağmacı eşkıya grupları olduğunu savunuyordu.[39] Daha yakın zamanda, başka bir yazar, çeteleri [*chette*] Türk başıbozuklarından oluşan topluluklar olarak tanımlıyordu.[40] Çeteler [*chette*] için verilen bu farklı tanımlar, birbirlerine tamamen zıt düşmemektedir ve bunların, bir dereceye kadar örtüştükleri söylenebilir. Tüm bu tanımlardaki ortak unsur, nasıl silahaltına alınmış, komuta edilmiş veya oluşturulmuş oldukları göz önüne alınmaksızın, çetelerin [*chette*] Ermeni muhacirlerin gasbedilmesine ve öldürülmesine katılmış düzensiz birlikler olduğudur.

AMELE TABURLARININ AKIBETİ

1908 yılına dek Ermeniler askere alınmıyordu; fakat Jön Türk devriminden kısa süre sonra, artık eşit vatandaşlar olarak muamele gören Ermeniler de Türkler gibi mecburi askerlik yapmaya başladı. Buna göre ya askerlik hizmeti veriyor, ya da bir bedel

37 FO 371/6500/3557. Ayrıca bkz. Hans-Lukas Kieser, "Dr. Mehmed Reshid (1873–1919): A Political Doctor", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, haz. Kieser and Schaller, s. 264.

38 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 315.

39 Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey*, s. 278–79.

40 James L. Gelvin, *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of the Empire*, s. 82.

ödeyerek muaf tutuluyorlardı. 1914 Ağustosu'nda genel seferberlik ilan edilince 19 ila 45 yaşları arasında eli silah tutan tüm erkekler orduya alındı; fakat bu askerlerin düzenli birliklerdeki hizmetleri pek uzun sürmedi. Askere alınanların tümüne gaddarca muamele ediliyordu ve bu sebeple firar edenlerin sayısı genel olarak yüksekti; Ermeni asker kaçaklarının sayısının ise özellikle yüksek olduğu görülüyordu. Kimi Ermeni askerler gerilla gruplara veya Ruslara katıldı. Ermenilerin sadakatinden şüphe duyan hükümet, bu nedenle Ermeni askerleri silahsızlandırmaya ve amele taburlarına yerleştirmeye başladı. Bu kararın 1914 Eylülü'nde alındığı anlaşılıyordu. Erzurum'daki İngiltere Konsolosu, 14 Ekim 1914'te gönderdiği raporda şöyle belirtmişti: "Son iki veya üç haftadır, çok sayıda Ermeni asker kalıcı olarak silahsızlandırılıyor ve inşaat işlerinde kullanılıyor... Hükümetin Ermeni askerlerin Rusya'ya karşı savaşmak için duyduğu istek konusunda şüpheleri var."[41]

Ermeni askerlerin silahsızlandırması birkaç ay aldı. Türk Başkomuutanlığı 25 Şubat 1915 tarihinde Üçüncü ve Dördüncü Ordu komutanlarına yaptığı hatırlatmada, Ermenilerin, jandarma teşkilatı da dâhil olmak üzere, hiçbir askerî birimde görevlendirilmeyeceğini belirtiyordu.[42] 25 Temmuz 1915'te, başkomutandan gelen bir başka emirde, Ermeni nüfusun yeniden iskân edilmesinden bahsediliyordu. "Bu sebeple, Amele Taburlarında kayıtlı olan Ermeni askerlere karşı, iç güvenliği bozmalarına engel olacak kesin önlemler alınması gerekmektedir. Yakından takip edilmeleri şarttır."[43]

Ermeni amele-askerlere yapılan muamele sertti. Genel olarak yiyecek sıkıntısı çekilen bir dönemde, Ermenilere erzak tedarik edilmesi düşük bir önceliğe sahipti. Hayatta kalanlardan birinin anlattığına göre, çok az yiyecek aldıkları hâlde günde on iki saat

41 J. H. Monahan'dan Büyükelçi'ye, İstanbul, 14 Ekim 1914, FO 371/21461/70602.

42 8682 sayılı talimat, aktaran Gürün, *The Armenian File*, s. 205. Zürcher ("Ottoman Labour Battalions in World War I", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, haz. Kieser and Schaller, s. 192) orijinal emrin tarihinin 25 Şubat olduğu görüşündedir; fakat bu görüş, "tekrar ilan etmek" ifadesini göz ardı etmektedir.

43 Bu talimat, İngiliz birlikleri tarafından ortaya çıkarılmıştır, bkz. FO 371/9158/E5523.

çalışıyorlardı.[44] Sinai Çölü'nde kara ve demiryolu yapımında çalışmaya gönderilen Ermenileri muayene eden bir Yahudi doktor, yüksek ölüm oranlarından bahsediyordu: "Giyecek yoktu; levazımat eksikti veya hiç yoktu; yiyecek sıkıntısı vardı; uygun sıhhî koşullar sağlanmamıştı; bunların hepsi, kimi taburların yüzde 30'unun hızlı bir şekilde yok olmasına neden oldu. Bir gün içinde onlarca ve hatta yüzlerce askerin öldüğü oluyordu. Bir karahumma salgını taburları kırıp geçiriyordu. Mart [1916] sonuna gelindiğinde çölde gerçekten de tek bir amele taburu dahi kalmamıştı."[45] Bir Alman kaynağa göre, lekeli humma salgınından en kötü etkilenenler, Birüssebi Çölü'ndeki amele taburları olmuştu.[46] Latin Amerikalı paralı asker Nogales, amele-askerler açlık ve hastalıktan ölürken, Türk subayların bu askerlerin tayınlarını çaldığını ve konforlu bir hayat sürdürdüğünü rapor etmişti.[47] İhtida etmeleri için baskı yapılıyordu ve çekinenler, tehcir edilmekle tehdit ediliyordu.[48]

Amele taburlarında görev yapan Ermenilerin katledildiğine dair çeşitli raporlar mevcuttur. Urfa yakınlarındaki bir yol inşaatında çalışan yaklaşık 600 adam, 1915 Ağustosu'nda katledildi. Urfa'da bulunan iki misyoner ve bir İngiliz, bu hadiseyi, Çerkezler ve jandarmalar tarafından yapılan bu katliamdan kurtulan bir kişiden öğrenmişlerdi.[49] Halep'teki Konsolos Rössler, bu katliamları başka bir kaynaktan haber almıştı.[50] Muş'taki ve Bitlis'teki orduya hububat nakliyatı yapan diğer Ermenilerden oluşan bir grup, Harput yakınlarında katledildi. Konsolos Davis, bu hadiseden şöyle bahsediyordu: "Bazıları direndi ve çok azı kaçabildi fakat büyük kısmı katledildi. Kentin hemen dışında, yol kenarında cesetlerini

44 Shiroyan, *Smiling through the Tears*, s. 176.
45 Merkezî Siyonist Arşivleri'nden aktaran Auron, *The Banality of Indifference*, s. 339.
46 Almanya, Reichskriegsministerium, *Sanitätsbericht über das deutsche Heer (Deutsches Feld- und Besatzungsheer) im Weltkriege 1914/18*, s. 802.
47 Nogales, *Four Years beneath the Crescent*, s. 177.
48 Rössler'den Berlin'e, 27 Nisan 1916, PA, T. 183/42/A12911 (mikrofilm 7145).
49 Eckart, "Meine Erlebnisse in Urfa", s. 122–26; Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 17–21; Glockler, *Interned in Turkey*, s. 33.
50 Rössler'den Büyükelçilik'e, 3 Eylül 1915, PA, Botsch. K./170 (mikrofilm 7253).

gördüm."[51] Trabzon'daki Konsolos Heizer, 180 Ermeni amelenin öldürüldüğünü, bu amelelerin tüm kıyafetleri çıkarılmış olan cesetlerinin gömülmesine yardım etmiş olan bir askerden dinlemişti.[52] Trabzon'daki Avusturya Konsolosu da aynı ay içinde 132 asker-amelenin öldürüldüğünü bildirdi.[53] Urfa'daki katliam, iki Türk subay tarafından kışkırtılmıştı; akabinde, bu iki subay, Cemal Paşa tarafından kurulan bir askerî mahkemede yargılanarak suçlu bulundu. Diğer olayların çoğunda, cinayetlerden kimin sorumlu olduğunu bilmiyoruz.

Amele taburlarında kaç askerin açlık ve hastalıktan öldüğünü ve kaçının katledildiğini bilmiyoruz.[54] Bir Alman misyoner, amelelerin çalıştırıldıkları inşaatları tamamladıktan sonra öldürüldüklerini bildirmekte fakat bu hususta herhangi bir ayrıntılı bilgi vermemektedir.[55] Erickson'a göre, "Türk Ordusu savaşın sonuna dek amele taburlarında Ermenileri insan gücü olarak kullanmaya devam ettiği için çok sayıda Ermeni erkeği hayatta kaldı."[56] İsviçreli misyoner Künzler, ateşkesin ardından Urfa'ya dönen yüzlerce Ermeni askerden ve bunların amele taburu üyesi olabileceklerinden bahsetmektedir.[57] Sarkis Atamian'a göre, çok sayıda Ermeni amele taburlarında hizmet vermekten kaçmış, gerilla kuvvetlerine katılmış ve Türklerle girişilen çatışma ve muharebelerde yer almıştı.[58]

Bağdat Demiryolu'nda yaklaşık olarak 800 Ermeni usta çalışıyordu; amele taburlarındaki 8.000'i aşkın Ermeni asker, tünellerin tamamlanması başta olmak üzere çeşitli yapım işlerinde çalıştırı-

51 Davis'in 9 Şubat 1918 tarihli özet raporu, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 3, s. 98.

52 Heizer'den Morgenthau'ya, 28 Temmuz 1915, a.e., cilt 2, s. 28.

53 Ernst von Kwiatkowski'den Viyana'ya, 4 Eylül 1915, Ohandjanian, *Österreich-Armenien*, cilt 6, s. 4724.

54 Kurtulanların Aram Andonyan tarafından derlenen hatıraları, Raymond H. Kévorkian, "Recueil de témoignages sur l'extermination des *amele tabouri* ou bataillons de soldats-ouvriers arméniens de l'armée ottomane pendant la première guerre mondiale", *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995).

55 Christoffel, *Zwischen Saat und Ernte*, s. 112.

56 Erickson, *Ordered to Die*, s. 104.

57 Künzler, *Köbi: Vater der Armenier*, s. 151.

58 Atamian, *The Armenian Community*, s. 263.

lıyordu. Bu askerler, çadırlara ve ilkel kulübelere yerleştirilmişti. Yiyeceğin kalitesi düşüktü ve dağıtımı düzensizdi. Demiryolu güzergâhını takip ederek ilerleyen büyük grupların hastalık taşımaları nedeniyle, ameleler arasında, başta lekeli humma olmak üzere hastalık oranları yüksekti.[59]

Bir yıldan daha uzun bir süre boyunca, ameleler tehcirden muaf tutuldu. Fakat 1916 Haziranı'nda, Adana'daki yerel yöneticiler, Ermeni karşıtı fanatik bir İTC şubesinin baskısı altında, binlerce Ermeni demiryolu işçisinin aileleriyle birlikte tehcir edilmesini emrettiler. Dâhiliye Nazırı Talat'ın, 4 Ağustos'ta muafiyet emrini tekrar teyit etmesine rağmen,[60] yerel yöneticiler bu talimata aldırmadı. Ermeni amelelerin akıbeti hakkındaki çekişme, savaşın sonuna dek devam etti. İnşaatın başındaki Alman mühendisler, işçilerini korumaya çalışıyor ve demiryolu şirketinin müdürleri tarafından da destekleniyordu. İnsancıl görüşler de bu hususta önemli bir rol oynadı. Bununla birlikte, en azından bir Alman subay, tehciri desteklemişti; sonuç olarak tehcir, inşaat çalışmalarını ciddi bir biçimde aksattı ve işlerin bir süre için tamamen durmasına neden oldu. Hükümetin hayati öneme sahip bir askerî ikmal hattına dair böyle bir politikanın feci sonuçlar doğurduğunu fark etmesi, Ermeni personelin ve inşaat işçilerinin en azından bir kısmının hayatını kurtardı.[61]

Tehcir edilen demiryolu işçilerinin çoğu, seferin zorluklarına dayanamayarak öldü veya katledildi. Konsolos Rössler, büyükelçisine yolladığı 10 Temmuz 1916 tarihli bir raporda, 1.000 muhacir ile yola çıktığı hâlde olayları kendisine anlatan Ermeni'nin kaçmayı başardığı esnada sayısı 623'e düşmüş olan bir kafilenin hikâyesini iletiyordu.[62] Künzler, bu konvoyun Urfa'ya gelişini görmüştü ve genç demiryolu işçilerinin şehirden ayrılmalarının hemen ardından

59 Becker, *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond*, s. 190.
60 Emrin tam metni için bkz. FO 371/9158/E5523.
61 Kaiser, "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916", s. 94.
62 Rössler'den Büyükelçilik'e, 10 Temmuz 1916, PA, Botsch. K. 170/101 (mikrofilm 7221).

katledildiklerini rapor ediyordu.[63] Türk Genelkurmayı'nın arşivlerinde Ermeni amele taburlarına dair raporların mevcut olduğu söylenmektedir;[64] fakat şimdiye kadar Batılı tarihçiler bu dosyalar üzerinde sistemli bir çalışma gerçekleştirmemişlerdir.

YEREL YÖNETİCİLERİN GÜCÜ

Katliamlardan bazılarının, belli başlı şehirlerde bir nevi gölge hükümet teşkil eden İTC taraftarları tarafından düzenlendiği söylenmektedir. Birçok örnekte yerel yöneticilerin İstanbul'dan gelen talimatlara itaatsizlik ettiği veya merkezî yönetimin emirlerini farklı yorumlayarak özellikle sert bir tutum içerisine girdiği bilinmektedir. Düzeni korumak ve tüm asileri en ağır şekilde cezalandırmak amacıyla gerekli görülen tüm önlemlerin alınması için yapılan ikazın, katliamlara zemin hazırlaması kolay oldu. Bu yöneticilerin bazıları Balkanlar'dan veya Rusya'dan göç etmeye zorlanmış olan ve dolayısıyla tüm Hıristiyanlardan nefret eden kimseler idi.[65]

Yerel İTC şubelerinin oynadığı mühim rol ise daha savaş patlak vermeden evvel ortadaydı. 25 Şubat 1914 tarihli bir raporunda, Trabzon'daki Almanya Konsolosu Dr. Heinrich Bergfeld, tüm yöneticilerin ilk olarak İTC yerel komitesinin fikrini aldığını anlatıyordu. Eğer merkezî yönetimden gelen emir, İTC yerel komitesinin isteklerine ters düşüyor ise bu emir uygulanmıyordu.[66] Tehcirler söz konusu olduğunda, bunun anlamı, İstanbul'dan gelen muafiyete ve iyileştirmeye yönelik kararların uygulanmaması idi. Büyükelçi Hohenlohe, 1915 Eylülü'nde Berlin'e gönderdiği raporda, merkezî yönetimin üzerinde hiçbir kontrol kuramadığı veya sınırlı bir kontrole sahip olduğu vilayetlerdeki yerel yöneticilerin keyfî eylemleri sebebiyle, Talat'ın Ermenilerin durumunun iyileştirme konusunda verdiği sözlerin büyük bir ihtimalle gerçekleşmeyeceğini belirti-

63 Künzler, *Im Lande des Blutes und der Tränen*, s. 76–77.
64 Erickson, "The Turkish Official Military Histories of the First World War", s. 198 (n. 7).
65 Ökte, *Ottoman Archives*, s. 74.
66 Bergfeld'den Büyükelçilik'e, 25 Şubat 1914, PA, Botsch. K./167 (mikrofilm 7242).

yordu.[67] Yaklaşık bir sene sonra, Amerika Büyükelçiliği'nde çalışan bir memurun raporunda, benzer şekilde, Ermenileri merkezî yönetimden gelen talimatnamelere aldırmaksızın tehcir eden ve "yerel ihtiyaçlardan kaynaklanan önlemler" olarak niteledikleri bu faaliyetlerini haklı çıkarmaya çalışan yerel İTC örgütlerinin yıkıcı rolünden bahsediliyordu.[68] Alman Askerî Misyonu'nun başında bulunan Otto Liman von Sanders, hatıralarında, durumu aynı şekilde değerlendirmektedir: "Tehcirin uygulanmasında gerçekleşen korkunç zulüm olaylarının çoğunun, şahsi nefret ve hırsları nedeniyle yukarıdan gelen emirlere, bunlarda aslında kastedilmeyen bir zorbalık katan düşük kademeli memurlardan kaynaklandığı muhakkaktır."[69]

Her örnekte bu öfkeli yerel yöneticiler ağır basmıyordu. Örneğin aşırı fanatik oldukları bilinen üç İTC üyesi, Ermenileri şehirden gönderme yöntemleri nedeniyle şehirden uzaklaştırılmıştı (bkz. 10. Bölüm). Buna benzer başka örnekler de mevcuttur; fakat çoğu durumda, vilayetlerdeki ılımlılar ile radikaller arasındaki uyuşmazlıkların militanların zaferiyle sonuçlandığı anlaşılmaktadır. Dolayısıyla, bu konudaki belgelemenin yetersiz olmasına rağmen, bu fanatiklerin o dönemde katliamlar düzenlediklerine inanılmaktadır.

67 Hohenlohe'dan Berlin'e, 25 Eylül 1915, PA, T. 183/39/A28578 (mikrofilm 7129).
68 H. Philip'ten Washington'a, 1 Eylül 1916, NA, RG 59, 867.4016/296 (M 353, roll 45, fr. 254-59).
69 Liman von Sanders, *Five Years in Turkey*, s. 157.

13. BÖLÜM
KURBAN SAYISI

1915-1916 Tehciri esnasında katledilen veya mahvolan Ermeni sayısı hakkında ancak tahmin yürütülebilir, zira söz konusu döneme ait ölüm istatistiği mevcut değildir. I. Dünya Savaşı öncesindeki Ermeni nüfusu ile savaş sonrasında hayatta kalanların sayısı karşılaştırılabilir, fakat böyle bir karşılaştırma da kesin rakamlar vermekten uzaktır. Evvela Ermeni cemaatinin 1914 yılında kaç kişiden oluştuğu başlı başına tartışmalı bir konudur. Daha da önemlisi, savaş dönemi karışıklıklarından kurtulan Ermenilerin sayısı hakkında ancak yaklaşık bir tahmin yürütülebilir; üstelik hastalık veya açlıktan ölen Ermenilerin sayısı ile katledilen Ermenilerin sayısını ayrıştırmak mümkün değildir. Müslüman nüfus içinde açlık ve salgın hastalıklar nedeniyle ölenlerin sayısının da yüksek rakamlara ulaştığı bilinmektedir; dolayısıyla Ermenilerin bir kısmının tehcir edilmediği hâlde aynı sebeplerle öldüğü kesindir. Yine de, büyük ihtimalle, hayatlarını kaybeden Ermenilerin sayısının tehcir edilmeselerdi çok daha düşük olacağı sonucuna varmak yanlış olmayacaktır. Tehcir edilenlerin büyük bir kısmının, zor koşulların hâkim olduğu yollarda yapılan uzun yürüyüşlerde çekilen mahrumiyetin ve iskân yerlerinin çoğunda hüküm süren berbat koşulların doğrudan bir sonucu olarak hayatını kaybettiğini biliyoruz.

Son olarak, belirlenemeyen sayıda Ermeni, Ermeni devrimcilerin başlattığı gerilla savaşı nedeniyle öldü. Bu çatışmaların bir kısmının tehcir tehdidine karşı nefsi müdafaa amacı taşıdığı söylenebilir. Bununla birlikte, başta Doğu Anadolu vilayetlerindekiler

olmak üzere diğer silahlı girişimler, Rus işgalcilere yardım etmeyi amaçlayan saldırılar idi. Bundan ötürü, bu mücadele kapsamında verilen kayıpların Jön Türk rejiminin Ermeni kurbanları arasında sayılabileceği kesin değildir. Toplam Ermeni ölü sayısı hakkında vardığımız tahminî sonuçlardan çıkan sayının -kesinlikle tamamının değil fakat- çok büyük bir diliminin Türklerin kötü muamelesinden kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

SAVAŞ ÖNCESİNDE ERMENİ NÜFUSU

Hem Türk Devleti hem de Ermeni Patrikliği, imparatorluk nüfusuna dair istatistiksel bilgi topluyorlardı ve iki taraf da diğerinin derlediği istatistiklerin doğru olmadığını söyleyerek itiraz ediyordu. Türk resmî sayılarında Ermeni nüfusun olduğundan az gösterildiği iddia ediliyordu. Ermenilerin verdiği sayıların da Müslüman nüfusu olduğundan küçük göstererek Ermeni sayısını abarttığı söyleniyordu. Türkler ve Ermeniler, birbirlerini, nüfus verilerini politik amaçlarına alet etmekle itham ediyorlardı.

Son Osmanlı nüfus sayımı 1904-1905 yıllarında yapılmıştı. Bu sayım, araştırmacıların büyük bir kısmı tarafından güvenilir bir kaynak olarak kabul edilmektedir. Ermeni zayiatın hesaplanmasında önemli olan 1914 senesi istatistikleri, vilayetlerdeki nüfus memurları tarafından her üç ayda bir İstanbul'daki Tahrir Dairesi'ne gönderilen raporlara dayanmaktadır. Bu raporlarda, vilayetin tüm sancaklarına ait doğum, ölüm ve adres değişikliği kayıtları bildirilirdi. Tahrir Dairesi de bu raporları nüfus sayımını güncellemekte ve her senenin sonunda yeni sayım tabloları yayınlamakta kullanırdı.[1] Bu mekanizmadaki en büyük sorunlar, kimi grupların nüfus içinde izole edilmiş olması, iletişimde yaşanan güçlükler ve birtakım grupların nüfus sayımına karşı direniş göstermesi gibi etkenler nedeniyle eksik raporlama yapılması ve kadınlar ile çocukların eksik sayılması idi. Nüfusbilimci Kemal Karpat, Müslüman nüfusun Hıristiyan gruplara kıyasla daha sıklıkla eksik sayıldığı

1 Meir Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919", *Middle Eastern Studies* 17 (1981): 86.

görüşündedir: Müslüman nüfus içerisinde Kürtler gibi göçmen halklar da vardı; oysaki Hıristiyanlar daha yerleşik ve dolayısıyla kolaylıkla erişilebilir durumda idi.[2] Ermeni yazarlar, başta doğudaki vilayetlerdekiler olmak üzere Ermenilerin eksik sayıldığını zira bu Ermenilerin, mecburi askerlikten veya bedelli askerlik için ödemeleri gereken vergiden kaçmaya ve hatta kilise vergilerini ödemekten kurtulmaya çalıştıklarını savunmaktadırlar.[3]

Ermenilerin bu tezi, 1919 yılında bir İngiliz delege tarafından Paris Barış Konferansı'na sunulmak üzere hazırlanmış olan ve 1914 Osmanlı istatistiklerini gayrimüslim nüfusu ciddi ölçüde az göstermekle suçlayan bir belge ile desteklenmektedir.[4] Bununla birlikte, Ermeni Patrikliği'nin sunduğu istatistikler de eleştirilmiştir. Justin McCarthy, patrikliğin rakamlarının kesin bilgilere dayanmayan ve Müslüman nüfusu daima düşük gösteren tahminler olduğunu iddia etmektedir. McCarthy'ye göre, Müslümanların olduğundan az sayılması, "Ermeni bağımsızlığını arzulayan kimselerin siyasi çıkarlarını karşılamaya yönelikti."[5] McCarthy ve Karpat, yalnızca devlet tarafından verilen istatistiklerin nüfusun gerçekten sayılması sonucunda derlenmiş olduğunu öne sürmektedirler. Meydana gelen eksik sayımlar, gelişmekte olan bütün ülkelerde görülen hatalardan ibaretti; kasıtlı bir aldatmaca yapılmamıştı ve telafi edilmeleri mümkündü. Osmanlı Devleti tarafından toplanan işlenmemiş verileri temel alan McCarthy, kadın ve çocukların eksik sayılmasını düzeltecek rakamlar derlemiştir. Karpat, ücra bölgelerdeki Müslüman ve gayrimüslim nüfuslar için yüzde 6 ila 12 arasında bir hata marjı öngörmektedir.

Her iki tarafın nüfusbilimcileri de Osmanlı Devleti ve Ermeni Patrikliği tarafından sunulmuş olan işlenmemiş veriler üzerinde düzeltme yapılması gerektiğini kabul etmektedirler; fakat bu düzeltmenin ne oranda olması gerektiği konusunda mutabakat

2 Karpat, *Ottoman Population 1830–1914*, s. 10.
3 Marashlian, *Politics and Demography*, s. 48.
4 Zamir, "Population Statistics of the Ottoman Empire", s. 87.
5 McCarthy, *Muslims and Minorities*, s. 51.

sağlanamamaktadır. Ermeni tarafındaki işin uzmanı olmayan, Ermenilerin toprak iddialarını desteklemek ve tehcirde çok sayıda Ermeni'nin öldürüldüğünü kanıtlamak isteyen yazarlar, işlenmemiş resmî verilerin çok daha ötesine geçmekten çekinmemişlerdir ve hatta bazıları, savaş öncesindeki Ermeni nüfusun 3.000.000 gibi yüksek bir sayı olduğunu iddia etmiştir.[6] Bunun tam aksine, Doğu Anadolu'daki Ermeni varlığını ve Ermeni kurbanların sayısını küçük göstermek isteyen Türk yanlısı yazarlar, genellikle, 1914 için Osmanlı Devleti'nin verdiği rakamları kabul etmişlerdir: bu sayılara göre imparatorlukta yaşayan Ermeni sayısı 1.294.851 idi.[7] Bu ikisi arasındaki farkın 1.500.000'i aştığı görülmektedir.

Eğer çalışmamızı resmî istatistikler ve nüfusbilimcilerin veya benzer niteliğe sahip yazarların ürettiği düzeltilmiş sayılar ile sınırlandırırsak, ikisinin arasındaki tutarsızlık bir miktar azalmakla birlikte önemini korumaya devam etmektedir:

1914 yılı için işlenmemiş Osmanlı istatistikleri	1.294.8518
McCarthy (1991)	1.735.920[9]
Patriklik (1910 ve 1912)	1.973.950[10]
Marashlian (1991)	1.944.230[11]
Karajian (1972)	2.500.000[12]

Tarihçilerin çoğunun savaş öncesindeki Ermeni nüfusu için kabul ettiği sayılar, 2.000.000'un altında kalmaktadır. Toynbee, 1916 senesinde, bu sayının 1.600.000 ile 2.000.000 arasında olduğunu tahmin

6 Dennis R. Papazian, *What Every Armenian Should Know ...*, s. 29.

7 Örneğin bkz. Gürün, *The Armenian File*, s. 96; Shaw and Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 337.

8 Verilen sayı için bkz. Shaw ve Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, s. 337.

9 McCarthy'nin (*Muslims and Minorities*, s. 110) Anadolu için verdiği sayı 1.493.276'dır. Burada kullanılan sayı, Marashlian (*Politics and Demography*, s. 58) tarafından imparatorluğa uyarlanmıştır.

10 Patrikliğin verdiği sayılar 1910 için 1.847.900 ve 1912 için 2.100.000 idi. Ben bu iki istatistikî değerin ortalamasını kullandım.

11 Marashlian, *Politics and Demography*, s. 36.

12 Sarkis Karajian, "An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians, 1915–1918", *Armenian Review* 25 (Kış 1972): 17.

ediyordu.[13] Charles J. F. Dowsett'in bir makalesinde (*Encyclopaedia Britannica*, 1967), 1.750.000 Ermeni'den bahsediliyordu.[14] Hovannisian, Ermenilerin, Ermeni sayısını abartarak Türklerin sayısını küçük göstermeye çalıştıklarını ve Türklerin de aynısını Ermenilere karşı yaptıklarını kabul etmektedir. Yazarın vardığı sonuç, savaş öncesindeki Ermeni nüfusunun muhtemelen 1.500.000 ila 2.000.000 arasında olduğudur.[15] Malcolm E. Yapp ve Erik Zürcher, Anadolu'daki Ermeni nüfusunun 1.500.000 ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan toplam Ermeni sayısının yaklaşık 1.750.000 olduğunu ileri sürmektedirler.[16] Ben de bu rakamı kabul etmekten yanayım.

KURTULANLARIN SAYISI

Tehcir edilen Ermenilerin sayısı bilinmemektedir. Tümgeneral James G. Harbord tarafından yönetilen Ermenistan'daki Amerikan Askerî Misyonu'na göre, "Türk resmî raporları, 1.100.000 kişinin tehcir edildiğini gösteriyordu."[17] Fakat 1920 yılında yayınlanan belgede, bu "resmî raporlar"dan daha fazla söz edilmiyordu ve bunların hiçbiri ortaya çıkarılamadı. Yardım ihtiyacından bahseden 30 Ekim 1918 tarihli bir İngiliz raporunda, "1.000.000'u aşkın Ermeni'nin tehcir edildiği" söyleniyordu.[18] Türk tarihçi Salahi Sonyel, tehcir edilen Ermeni sayısının 800.000 olduğunu öne sürmektedir.[19] Raymond Kévorkian'ın çalışmasında, Suriye'ye nakledilen Ermeni sayısının 870.000 olduğu öne sürülmektedir.[20] Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni delegasyonunun başkanı Bogos

13 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 664.

14 Charles J. F. Dowsett, "Armenia", *Encyclopaedia Britannica* (1967 ed.), cilt 2, s. 421.

15 Hovannisian, *Armenia on the Road to Independence*, s. 37.

16 Yapp, *The Making of the Modern Near East*, s. 197; Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 119.

17 U.S. Congress, Senate, *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia*, ekler, s. 7.

18 "Memorandum on Relief Work That May Arise Out of an Armistice with Turkey", 30 Ekim 1918, FO 371/4363/PID 490.

19 Sonyel, "Turco-Armenian Relations and British Propaganda during the First World War", s. 429.

20 Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie*, s. 14.

Nubar ise, 1918 senesinde, tehcir edilen Ermeni sayısının 600.000 ila 700.000 arasında olduğunu iddia etmiştir.[21] Bu yazarların hiçbiri, verdikleri sayıları doğruluğu ispatlanmış kaynaklara dayandırmamaktadır. Türk tarihçi Yusuf Halaçoğlu, yakın zamanda yayınladığı bir çalışmada, Osmanlı belgelerinde "yeniden iskân edilmiş" kişi sayısının 438.758 olarak bildirildiğini[22] fakat bu rakamın bütünü yansıtıp yansıtmadığını sorgulamak için bazı sebepler olduğunu belirtmektedir. Aynı yazar, Urfa'dan hiçbir Ermeni'nin tehcir edilmediğini de ileri sürmektedir; fakat birçok kaynak, bu iddianın doğru olmadığını kanıtlamaktadır.

Bunun yanı sıra, tehcirdeki zorlu koşullara kaç kişinin dayanabildiği de bilinmemektedir. Savaş sonrasında yardım kuruluşlarının destek verdiği muhacir sayısı veya komşu ülkelere sığınmış olan Ermenilerin sayısı gibi bilgiler kullanılarak birtakım tahminler yürütülmesi mümkündür. Şaşırtıcı derecede yüksek sayıda Ermeni'nin yardımsever Türklerin yanına sığınmayı başardığı, diğerlerinin ise ustalıklarına ihtiyaç duyulması nedeniyle veya Türk memurlara rüşvet vererek tehcirden muaf tutuldukları bilinmektedir. Pek çok Ermeni, kafilelerden veya yeniden iskân edildiği yerden kaçmayı başarmış ve Halep ve İstanbul gibi kentlere sığınmış veya geldiği kente geri dönmüştür. Çocuklar, çoğu zaman, korunmaları için misyonerlere ait binaların yakınına bırakılmış veya misyonerlere emanet edilmiştir. Kurtulanlardan biri, kuyumcu olarak çalıştığı kentte "neredeyse tüm Türk evlerinde, kimi hizmetçilik yapan kimi ise haremde tutulan bir veya iki genç Ermeni kadın bulunduğunu" anımsamaktadır.[23] Bunun genel duruma ters düşen bir örnek olmadığı anlaşılmaktadır. Fakat tehcir edilmekten kaçınmayı başaran Ermenilerin kesin sayısı bilinmemektedir.

Çok sayıda Ermeni'nin tehcirde çekilen çilelere rağmen hayatta kalmayı başardığı iddiaları, beklenmedik bir kaynak tarafından

21 Nubar'dan Dışişleri Bakanı Gout'a, 11 Aralık 1918, Fransa Dışişleri Bakanlığı arşivlerinden aktaran Şimşir, *The Deportees of Malta*, s. 55.

22 Yusuf Halaçoğlu, *Facts on the Relocation of Armenians (1914–1918)*, s. 104.

23 Khoren K. Davidson, *Odyssey of an Armenian of Zeitoun*, s. 127.

da desteklenmektedir. Savaşın son yılında ve akabinde Paris'te başlayan barış konferansında, Ermeniler, savaş boyunca İtilaf Devletleri'ne sundukları yardımların mükâfatı olarak ve Wilson ilkeleri doğrultusunda, bağımsız bir Ermeni devleti için taleplerini ileri sürdüler. Bununla birlikte, İtilaf Devletleri'nin kısa süre sonra fark ettiğine göre, Ermenilerin self determinasyon [kendi kaderini tayin] hakkı, talep ettikleri Türk topraklarının büyük bir bölümünde nüfusları Ermenilerinkini geçen Türklerin ve Kürtlerin self determinasyon hakları ile çatışıyordu. Ermeniler bu vilayetlerde hiçbir zaman çoğunluk teşkil etmemişlerdi ve tehcir sonucunda, bu bölgelerdeki nüfusları iyice azalmıştı. Bunun üzerine, Bogos Nubar başkanlığındaki Ermeni Millî Delegasyonu, Ermenilerin verdikleri zayiat konusunda iddia edilen rakamları düşürme ve kurtulanların sayısını yükseltme çabasına girdi.

Bogos Nubar'ın İtilaf Devletleri'ne ilettiği 24 Mayıs 1917 tarihli bir raporda belirttiğine göre, Türkiye'de bağımsız bir devlet kurmak için yeterli sayıda Ermeni kalmadığı doğru değildi. "Her ne kadar tehcir ve taktil kurbanlarının sayısı yüksek olsa da, Ermenilerin çoğu imha edilmekten kaçmayı ve hayatta kalmayı başarmış" idi.[24] 1918 sonlarında Fransız hükümeti ile yaptığı resmî bir yazışmada, Bogos Nubar, vardığı bu sonucu destekleyecek ayrıntılar veriyordu. Yazdığına göre, Ermeni muhacirlerin sayısının Kafkasya'da 250.000, İran'da 40.000, Suriye ve Filistin'de 80.000 ve Musul-Bağdat bölgesinde 20.000 olduğuna inanılıyordu. Bu, toplam 390.000 Ermeni muhacirin Anadolu'daki evlerine dönmek için bekliyor olduğu anlamına geliyordu ve bu sayıya, nerede oldukları hâlâ bilinmeyen diğer kurtulanlar dâhil edilmemişti.[25]

1922'de konuyu ele alan tarihçi Albert Lybyer, Ermenilerin diplomatik manevralarına sıcak bakmıyordu. Lybyer'e göre, "bir

24 Bogos Nubar, "The Armenian Question and the Peace Congress", 24 Mayıs 1917, ABD Dışişleri Bakanı'na 25 Ekim 1917 tarihinde iletilmiştir, NA, RG 59, 867.4016/364 (M 353, roll 46, fr. 312).

25 Bogos Nubar'dan Fransa Dışişleri Bakanı M. Gout'a, 11 Aralık 1918, aktaran Şimşir, *The Deportees of Malta*, s. 55.

devlet kurmak ve yönetmek için yeterli sayıda Ermeni olduğunu kanıtlamak gibi beyhude bir amaçla, milletin tehcir ve taktil nedeniyle verdiği korkunç kayıpları küçümsemeye yönelik acınası girişimlerde bulunulmuştu."[26] Her ne kadar bir çıkar uğruna verilmiş olsalar da, Bogos Nubar'ın sunduğu rakamlar tamamen hatalı değildi. Örneğin, Kafkasya'daki kurtulanlar için verdiği 250.000 sayısı, 1917 yılında Kafkasya'da Amerikan yardım kuruluşlarından yardım alan 300.000 Ermeni sayısı ile benzerdir (bununla birlikte, bu rakama, sayısı bilinmeyen yardıma muhtaç Rusya Ermenisi'nin de dâhil edilmiş olması muhtemeldir).[27] Paris Barış Konferansı'ndaki Amerika temsilcisi ve delegasyonun Yakın Doğu bölümünün başkanı olan William L. Westermann, daha da yüksek bir sayı veriyordu: Rusya Ermenistanı'nda 400.000 Ermeni muhacir yaşıyordu.[28] Benzer şekilde, Bogos Nubar, Suriye ve Filistin'de 80.000 Ermeni'nin hayatta olduğunu savunurken, diğer kaynaklar daha da yüksek rakamlar vermektedirler. Amerikan Yabancı Misyon Komiserleri Heyeti başkanı James Barton, bir inceleme gezisinin ardından 1919 Nisanında Paris'teki Amerikan barış delegasyonuna sunduğu raporda, Halep ve Şam sancaklarında evlerine dönmeyi bekleyen 100.000 Ermeni muhacir bulunduğunu bildiriyordu.[29] Amerikalı yardım görevlisi Stanley Kerr, "Ateşkes döneminde Suriye'deki İtilaf Devletleri komutanlarının, bu bölgede 1915 tehcirinden kurtulan 200.000 kişi bulduğunu fakat bu insanların açlıktan ölümün eşiğine gelmiş olduğunu" yazmaktadır. Kerr'e göre, bu insanların 170.000'i nihayet eskiden yaşadıkları kentlere, Kilikya'daki ve Batı Anadolu'nun diğer kısımlarındaki meskenlerine geri dönmüşlerdir.[30]

---

26 Albert Howe Lybyer, "Turkey under the Armistice", *Journal of International Relations* 12 (1922): 458.

27 James Barton, *Story of Near East Relief (1915–1930): An Interpretation*, s. 82.

28 William Linn Westermann, "The Armenian Problem and the Disruption of Turkey", *What Really Happened at Paris: The Story of the Peace Conference, 1918– 1919, by American Delegates*, haz. Edward Mandell House ve Charles Seymour, s. 202.

29 Barton'dan Albay House'a, 9 Nisan 1919, NA, RG 59, 867.00/153 (M 820, roll 537, fr. 204).

30 Kerr, *The Lions of Marash*, s. 36.

Savaşın sonunda hayatta olan toplam Ermeni sayısına dair daha birçok tahmin mevcuttur. George Montgomery (Paris Barış Konferansı'nda Batı Asya'dan sorumlu Amerikalı bir memur) ayrıntılı bir tablo sunmuştur: Buna göre, 1919 yılında Türkiye'de yaşayan Ermenilerin toplam sayısı 594.000 idi. Buna ek olarak, Kafkasya'da 450.000 ve İran'da 60.000 olmak üzere toplam Ermeni sayısının 1.104.000 olduğu sonucuna varıyordu. Bu verilerin kaynağı olarak Halep'i gösteriyordu. Fakat bu tabloyu kimin derlediği hakkında başka bir bilgi vermiyordu.[31] İstanbul'daki Ermeni Millî Konseyi 1919 yılında buna benzer bir sayı olan 1.250.000'i ileri sürmüştür. Bu rakamda ihtida edenler de dâhil olmak üzere kurtulan tüm Ermenilerin yer aldığı söylenmiştir.[32]

Alman misyoner Johannes Lepsius, Türkiye'de ve Kafkasya'da yaşamaya devam eden Ermeniler hakkında 1921 yılında yayınladığı derlemede, kurtulanların toplam sayısının 650.000 olduğunu ileri sürmüştür.[33] Verdiği sayılar, Türkiye Ermenilerinin büyük bir kısmının Ortadoğu, Avrupa ve ABD'ye yerleşmek üzere Türkiye'yi terk ettiği 1921 yılına dairdi. Söz konusu dönemdeki Ermeni göçlerine dair elimizde kesin sayılar bulunmamaktadır. Fakat 1920 yılında yaklaşık 10.000 Ermeni muhacirin Filistin'e vardığı,[34] 1925'te 200.000'i aşkın Türkiye Ermenisi'nin Fransız ve İngiliz mandası altındaki Arap topraklarına sığındığı,[35] 1925 yılında Fransa'ya göç edenlerin 30.000'i geçtiği ve ABD'ye gidenlerin sayısının 100.000'e yaklaştığı bilinmektedir.[36] Lepsius'un verdiği rakamın 1919 senesinde öne sürülenler ile karşılaştırılabilmesi için, bu sayı üzerinde birkaç yüz bin kişilik bir düzeltme yapılması gerekir; fakat 1919-1921 yılları arasındaki dönemde göç eden Ermenilerin sayısı bi-

31 George R. Montgomery, "The Non-Arab Portion of the Ottoman Empire", NA, RG 59, 867.00/31 (M 820, roll 536, fr. 109).

32 Georg Mesrop, *L'Arménie du point de vue géographique, historique, éthnographique, statistique et culturel*, s. 81.

33 Johannes Lepsius, "Die Überlebenden", *Der Orient* 3, no. 10–11 (1921): 131.

34 Azarya, *The Armenian Quarter of Jerusalem*, s. 74.

35 Richard G. Hovannisian, "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East", *Middle East Journal* 28 (1974): 20.

36 Karajian, "An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide", s. 22–23.

linmeksizin bu düzeltmeyi yapmak mümkün değildir. Lepsius'un verdiği düzeltilmemiş sayı da dâhil olmak üzere, ileri sürülen dört farklı rakamın ortalamasını alacak olursak, 948.500 kişinin hayatta kaldığı sonucuna varırız. Lepsius'un verdiği rakamı dışarıda bırakırsak, diğer üç sayının ortalaması toplam 1.108.000 Ermeni'nin kurtulduğu sonucunu verir ve bu değer, büyük ihtimalle, ilk elde edilenden daha iyidir.

ZAYİATA YÖNELİK BİR TAHMİN

Kurtulanların sayısının savaş öncesindeki Ermeni nüfustan çıkarılması, I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'deki Ermeni cemaatinin uğradığı kayıpların büyüklüğü hakkında fikir vermektedir. Kabul ettiğim rakamlara göre (savaş öncesi nüfusu 1.750.000 ve kurtulanlar 1.108.000), ölü sayısının yaklaşık olarak 642.000 veya savaş öncesindeki nüfusun %37'si olduğu sonucuna varılmaktadır.

Aşağıdaki listede yer alan, çeşitli yazarların Ermeni zayiatına dair verdikleri rakamlar arasında büyük tutarsızlıklar mevcuttur. Bununla birlikte, kayıplar yüzdesel olarak ifade edildiği takdirde, bu farklılıklar azalmaktadır; zira ölü sayısını daha yüksek kabul eden yazarlar, savaş öncesi nüfusu da daha yüksek vermektedirler veya bunun tam tersi de geçerlidir.

Halaçoğlu (2002)	56.612[37]
Gürün (1985)	300.000[38]
Sonyel (1987)	300.000[39]
Ökte (1989)	600.000[40]
Toynbee (1916)	600.000[41]
McCarthy ve McCarthy (1989) yaklaşık	600.000[42]

37 Halaçoğlu, *Facts on the Relocation*, s. 104.
38 Gürün, *The Armenian File*, s. 219.
39 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 301.
40 Ökte, *Ottoman Archives*, s. 74.
41 Büyük Britanya, Parlamento, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 651.
42 McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 65.

Kévorkian (1998)	630.000[43]
Courbage ve Fargues (1997)	688.000[44]
Steinbach (1996)	700.000 (600.000 - 800.000)[45]
Zürcher (1997)	700.000 (600.000 - 800.000)[46]
Morgenthau (1918)	800.000 (600.000 - 1.000.000)[47]
Suny (1998)	800.000 (600.000 - 1.000.000)[48]
Osmanlı Dâhiliye Nezareti (1919)	800.000[49]
Lepsius (1919)	1.000.000[50]
Ternon (1981)	1.200.000[51]
Dadrian (1999)	1.350.000 (1.200.000 - 1.500.000)[52]
Kazarian (1977)	1.500.000[53]
Karajian (1972)	2.070.037[54]

Bu yazarların bazılarının verdikleri sayılar, kaynaklarda yaptıkları araştırmalara dayanmaktadır; diğer yazarlar ise kendilerine mantıklı gelen bir rakam vermeyi tercih etmişlerdir. Bununla birlikte, en titiz araştırmanın dahi tahminsel bir sonuç vermekten öteye gitmediğini önemle belirtmek gerekir; zira ne savaş öncesindeki Ermeni nüfusun ne de hayatta kalan Ermenilerin tam sayısı bilinmektedir. Ayrıca, tehcirden kaçmayı başaranlar arasında gerilla savaşından kaynaklanan ölümler ile -çok sayıda Müslüman'ın da

43 Kévorkian, *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie*, s. 61.

44 Youssef Courbage and Philippe Fargues, *Christians and Jews under Islam*, çev. Judy Mabro, s. 111.

45 Udo Steinbach, *Die Türkei im 20. Jahrhundert: Schwieriger Partner Europas*, s. 50.

46 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 120.

47 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 322.

48 Suny, "Empire and Nation", s. 50.

49 Dâhiliye Nezareti'nin 15 Mayıs 1919 tarihli duyurusu, Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 76. Meşhur Türk Tarihçi Hikmet Bayur'un bu sayıları doğru kabul ettiği söylenmektedir (a.e.).

50 Lepsius, *Deutschland und Armenien*, s. LXIII.

51 Ternon, *The Armenians*, s. 291, n. 32.

52 Dadrian, *Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide*, s. 20.

53 Haigazn K. Kazarian, "The Turkish Genocide of the Armenians: A Premeditated and Official Assault", *Armenian Review* 30 (1977): 14.

54 Karajian, "An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide", s. 6.

hayatını kaybetmesine neden olan- açlık ve hastalıklardan kaynaklanan ölümleri ayırt etmek mümkün değildir. İhtida etmek zorunda kalan Ermenilerin sayısı da bilinmemektedir. İmparatorluğun farklı kısımlarında bulunan kimselerin raporlarına dayanan Sarafian, Osmanlı Ermenilerinin %5 ila %10'luk bir diliminin 1915 yılı içinde ihtida edip Müslüman evlere alındığını tahmin etmektedir.[55] İslam'a geçenlerin bazıları savaşın sona ermesiyle birlikte eski dinine döndü. Fakat bunlar dışında çok sayıda Ermeni, Kilise'ye dönmedi ve bu nedenle istatistiklerden yok oldu.

Son tahlilde, tahmini ölü sayısındaki bu belirsizlikler ve bu tahminî sayılar arasındaki büyük tutarsızlıklar muhtemelen pek mühim değildir. Hayatını kaybeden Ermeniler için verdiğim 642.000 sayısının diğer yazarların ürettikleri ve yukarıda gösterilen sayılardan daha doğru olup olmadığı sorusu, bu istatistiksel bilgilerin ardında yatan inanılmaz insanlık dramı karşısında anlamını yitirmektedir. Türk ve Türk yanlısı yazarların doğru bir şekilde ileri sürdükleri gibi, korkunç acılar çekenler yalnızca Ermeniler değildi ve I. Dünya Savaşı boyunca çok sayıda Müslüman da hayatını kaybetti. Justin McCarthy'ye göre, yalnızca Doğu Anadolu'daki Müslümanların ölüm oranı, "Otuz Yıl Savaşları ve Büyük Veba Salgını gibi dünya tarihinin en büyük felaketleri olarak görülen dönemlerdekinden çok daha yüksek" idi.[56] Yine de bunların hiçbiri yalnızca hayatlarını değil, örgütlenmiş bir etnik topluluk olarak varlıklarını da kaybetmiş olan Ermenilerin başlarına gelen fecaat ile kıyaslanamaz veya bu fecaati tazmin etmez.

Açlık ve salgın hastalıklar gibi doğal yollar sonucunda yaşanan ölümler -hem Müslümanlara hem de Hıristiyanlara zarar veren talihsizlikler- ile kasıtlı cinayetlerden kaynaklanan ölümler -tehcir boyunca binlerce Ermeni'nin canına mal olan katliamlar- arasında

55 Ara Sarafian, "The Absorption of Armenian Women and Children into Muslim Households as a Structural Component of the Armenian Genocide", *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century*, haz. Omer Bartov ve Phyllis Mack, s. 211.

56 McCarthy, *Death and Exile*, s. 230.

fark olduğu da unutulmamalıdır. Muharip olmayan kişilere karşı Doğu Anadolu'daki ilk mücadele süresince düzenlenen büyük çaplı öldürme olayları da kasıtlı idi; fakat bu cemaatler arası savaşta hem Müslümanların hem de Hıristiyanların hayatlarını kaybettiği (iki tarafın da çok sayıda kayıp verdiği) aşırılıklar karşılıklı olarak düzenlendiği için, bu hadiseler ile aciz durumdaki Ermeni muhacirlerin öldürülmesi bir tutulamaz. Müslüman muhacirler de büyük acılar çektiler; fakat onların batıya doğru hareketleri, jandarmaların kamçılarının altında değil, kendi istedikleri hızda gerçekleşti. Ermeni kadın ve çocukların çöldeki uzun yürüyüşlerde ölmeleri ile Türk nüfusun çektiği güçlükler arasında bir paralellik yoktur. Kıtlık, salgın hastalıklar ve savaş yüzünden, Müslüman'ı ve Hıristiyan'ı ile tüm Türkiye halkının ölüm oranı, I. Dünya Savaşı boyunca diğer tüm ülkelerden çok daha yüksek oldu. Fakat Ermenilerin üzücü akıbeti daima özel bir dram olarak kalacak.

IV. KISIM

ANLAŞMAZLIĞIN SON DURUMU

layısıyla soykırım suçu işlemiştir. Bu imha teşebbüsünü bir soykırım durumu olarak adlandırmanın, bu fiili uluslararası hukuk altında bir suç ilan etmek anlamına geldiğine, fakat hukuk terminolojisi kullanmanın söz konusu olayların tarihine hiçbir önemli somut gerçek katmayacağına dikkat çekmek isterim.

Tehcir hakkında yazan Ermeni yanlısı yazarların büyük çoğunluğu, ayrıca, Türkiye'deki Ermeni cemaatini ortadan kaldırma planlarının 1915'ten önce yapıldığını ve bu durumun, taammüt [*premeditation*] unsurunu ispat eden başka bir kanıt olduğunu savunmaktadır. Bu yazarlar arasında, Ermeni soykırımı "sürüncemeli Türk-Ermeni çatışmasının doruk noktası, sonu karşılıklı uyum veya barışçıl çözüm ile bitmemiş bir çatışma" olarak görülmektedir.[2] Osmanlı yönetiminin Ermeni meselesini tek kalemde çözmek amacıyla savaş fırsatını değerlendirdiği ileri sürülmektedir. Buna göre, bu fiziksel imha uygulamasının önceden planlanmış olduğu, birçok farklı yerde aynı olayların "Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenileri imha etmek için sistemli bir program"ın gözlemlenmiş olması ile kanıtlanmaktadır.[3] Bazı Ermeniler, bu fiilleri, millî Türk karakterinin bir dışavurumu olarak değerlendirmektedir: "katliam, vahşet ve tahrip etme, Türklerin daima hoşuna gitmiştir". Türk'ün I. Dünya Savaşı'nda sergilediği tutum, "en az, 1.000 yıl evvel Anadolu'nun başına bir lanet gibi çöktüğü ilk günkü kadar acımasız ve vahşi" olduğunu kanıtlamıştır.[4]

1915'te Toynbee, "ortada zerre kadar tahrik olmadığı hâlde, Ermenilerin, ittifakla karar verilmiş bu suç ile bunun yerel yansımalarından kaynaklanan tüm bu dehşete maruz bırakıldıklarını" savladı[5] ve o dönemden beri, Ermeni olmayan daha pek çok yazar, Ermenilerin tarafında yer aldı. Osmanlı hükümetinin suça iştirak ettiğini ispat eden Türk belgesel kanıtlarının yokluğunda,

2 Dadrian, "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis", s. 129.
3 Sarafian, "The Archival Trail", s. 51.
4 Hacobian, *Armenian and the War*, s. 39, 44–45.
5 Toynbee, *Armenian Atrocities*, s. 69.

bu yazarlar da, olayların -imha edici olduğunu düşündükleri- fiili sonuçlarının, taammüt unsurunu ispat ettiğini savundular. Gerard Chaliand ve Yves Ternon, merkezî yönetimin Ermenileri tamamıyla imha etme planı yaptığından şüphe duyulamayacağını iddia etmektedirler:

> Genel bir tehcir emrini haklı gösterecek hiçbir şey yoktu. Halkın, eşkıya çetelerinin, Kürt aşiretlerinin ve konvoyları korumaktan sorumlu jandarmaların tehcirin uygulanması süresince işledikleri suç teşkil eden fiillerin, talihsiz aşırılıklar veya aşırı coşku olarak adlandırılması mümkün değildir. Bu kıyımı sona erdirmek için tek bir emir yeterli olurdu. Böyle bir emir asla gelmedi zira kıyım kasıtlı yapılıyordu. Bu olaylardan çıkarılabilecek olan yegâne sonuç, soykırımın kasıtlı bir politika olduğudur.[6]

Leo Kuper, "katliamın sistemli bir şekilde tekrar eden bir modele" sahip olduğunu ve bu durumun, Türk hükümetinin suçluluğunu kanıtladığını düşünmektedir. Kuper, bu model üzerinde bazı yerel farklılıklar olduğunu kabul etmektedir. "Bazı bölgelerde sivil halk açıkça katledildi. Diğer bölgelerde ise sivillerin hareketi gerçek bir tehcire benziyordu. Fakat tamamı düşünüldüğünde tehcir ve taktil modeli ve Ermenilerin geleneksel yurtlarından ayıklanması, soykırım niyetini açıkça ispatlayan delillerdir."[7] Christopher Walker'a göre, tanık olduğumuz ölü sayısının ve acıların muazzam boyutları, bizi tek bir sonuca götürmektedir. Eğer "katliamların ve insanlık dışı bir tehcirin yaşandığını ve bunların, tanıkların tarif ettikleri gibi zulümler ile uygulandığını kabul edersek, bu gerçekler, kaçınılmaz bir şekilde hükümetin sorumluluğuna işaret etmektedirler". Kapsamlı deliller, "1915-1916 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni halkına yönelik planlı bir soykırım yapıldığını iddia eden çok kuvvetli bir dosya teşkil etmektedir."[8]

---

6 Chaliand ve Ternon, *The Armenians*, s. 18.

7 Leo Kuper, "The Concept of Genocide and Its Applicability to the Turkish Massacres of Armenians in 1915–16", *A Crime of Silence*, haz. Permanent People's Tribunal, s. 188.

8 Christopher J. Walker, "British Sources on the Armenian Massacres, 1915–1916", *A Crime of Silence*, haz. Permanent People's Tribunal, s. 54–55 ve "World War I and the Armenian Genocide", *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, haz. Hovannisian, s. 272.

Yakın zamanda, iki araştırmacı, Jön Türklerin en başından beri büyük bir katliam planı yapmış olup olmamalarının konuyla ilgisi olmadığını savlamıştır. "Jön Türk liderleri, böyle yaygın bir millî hareketin ortadan kaldırılmasının, kaçınılmaz olarak çok büyük bir acıya neden olacağını ve bir halkın neredeyse tümünün, genel savaş yaşanan bir dönemde, yeniden iskân edilmek üzere ücra, yabancı ve düşman bir bölgeye zorla gönderilmesinin, toplu idam kararı ile eşdeğer olduğunu akıllarına getirmiş olmalılardı. Başlangıçtaki niyetleri ne olursa olsun, son durumda Osmanlıların fiillerinin soykırımdan eksik kalır bir yanı yoktur."[9]

Tehcirin katliamı gizleyen bir paravan işlevi gördüğü ve Jön Türk rejiminin asıl niyetinin Ermeni cemaatini yok etmek olduğu fikrine, 1915-1916 olaylarına tanık olan bazı diplomatik görevlilerin raporlarında da rastlanmaktadır. Halep'teki Konsolos Jackson'a göre, Osmanlı hükümeti, "tek talebi sefalet içindeki varlığını sürdürmek için kendisine bir şans verilmesi olan korunmasız ve zararsız bir halka" düzenli olarak zulmediyordu. "Bu, hiç şüphesiz, Ermeni ırkının kökünü kazımak için itina ile hazırlanmış bir plandı."[10] Osmanlı İmparatorluğu'nun kurak ve tehlikeli topraklarına yapılan tehciri "bir ırkı imha etme girişimi" olarak değerlendiren Büyükelçi Morgenthau da taammüt unsurunu kabul etmektedir.[11] Bazı Alman memurlar da aynı fikri benimsemiş ve aynı dili kullanmışlardır. Büyükelçi Wangenheim, o dönemde bir düşman işgali ile tehdit edilmeyen vilayetlerin de tehcir kapsamına sokulduğuna dikkat çekmektedir. "Bu gerçek ve yeniden yerleştirmelerin uygulanma biçimi, hükümetin asıl niyetinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeni ırkını imha etmek olduğunu göstermektedir."[12]

Bugün, Türk tarafı, Osmanlı rejiminin Ermenileri imha etmeye çalıştığını kuvvetle reddetmektedir. Ermenilerin bazı bölgelerden

9 Efraim Karsh and Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1798–1923*, s. 153–54.

10 Jackson'dan Morgenthau'ya, 5 Haziran 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 1, s. 19–20.

11 Morgenthau'dan Washington, 11 Ağustos 1915, ABD Dışişleri Bakanlığı, *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915: Supplement*, s. 986.

12 Wangenheim'dan Berlin, 7 Temmuz 1915, PA, T. 183/37/A21257 (mikrofilm 7122).

çıkarılmasının, askerî gereksinimlerin mecburi kıldığı bir önlem olduğu savunulmaktadır. Ermeni devrimciler, imparatorluğun dört bir yanında Türk Ordusu'nu tehdit eden faaliyetler düzenliyor ve yerel halk tarafından destek görüyor ve besleniyorlardı. Bu şartlar altında, yeniden iskân uygulamasını tek bir bölge ile sınırlamak veya suçlu ile suçsuzu birbirinden ayırmak imkânsızdı. Türk yazar Salahi Sonyel, can kaybı yaşandığını kabul etmektedir:

1917 başlarına dek yeniden iskân edilmiş olan yaklaşık 700.000 Ermeni'nin bir kısmı, geçtikleri bölgelerde ordunun ve gerillaların o dönemde etkin olan geniş çaplı faaliyetleri nedeniyle olduğu kadar, genel güvensizlik ve bazı aşiretlerin kendi bölgelerinden geçen kafilelere karşı kan davası gütmeleri sonucunda hayatını kaybetti. Buna ek olarak, Ermenilerin yerlerinin değiştirilmesi ve yeniden iskân edilmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun son derece büyük yiyecek, ilaç ve diğer tedarik malzemesi sıkıntıları çektiği ve geniş ölçekli bir salgın hastalık ve açlık yaşadığı bir dönemde gerçekleştirildi. Ermenilerin bir kısmı da, açlık, iklim koşulları, yolculuğun zorlukları veya bazı subayların kanunsuz fiilleri nedeniyle öldü. Çok fazla Ermeni ise, kendi ayaklanmalarında yaşanan çarpışmalarda hayatını kaybetti.[13]

Diğer bir Türk yazara göre, I. Dünya Savaşı'nda Türkiye'de meydana gelenler, "bir 'katliam' değil tehcirdir." Bu yer değiştirme esnasında birçok kişi talihsiz bir şekilde hayatını kaybetmiş olsa da, devletin daha iyi koşullar sağlama imkânı yoktu; ve her hâlükarda, ölen Ermenilerin sayısı, yüzdesel olarak ele alındığında, Türklerinkinden daha yüksek değildi. Ermeni milliyetçileri ve sonrasında İngiliz ve Fransız istihbarat servisleri, "hayal ürünü 'katliam' hikayelerini dünyaya" yayarak bu olayları, "kendi siyasi çıkarlarına hizmet edecek şekilde" çarpıttılar.[14] Shaws'un iddiasına göre, Ermenilerin yaşadıklarının korkunç olduğuna şüphe yoktur fakat bu, İmparatorluk'taki tüm halkları girdabına çeken dramın bir parçasıdır. Yaşananlar, "bu gruplardan herhangi birini imha

13 Sonyel, *The Ottoman Armenians*, s. 300.
14 Şimşir, *The Deportees of Malta*, s. 40.

etmek için bilinçli bir şekilde sarf edilen bir çabanın" sonucu değildir.[15] Anadolu'da meydana gelen cemaatler arası savaş boyunca, Ermeniler Müslümanları ve Müslümanlar Ermenileri öldürdü. "Ermeniler ile Türkler arasında geçenler, bir soykırım değil, savaş idi."[16] Alman akademisyen Christian Gerlach'a göre, can kaybına yol açan, yiyecek stoklarının felaket durumda olması ve eşkıyaların kafileleri pusuya düşürmesidir. Muhacirlerin akıbeti, dehşet verici olmasına rağmen, merkezden planlanmış bir imha planı fikrini desteklememektedir.[17]

Konuyu inceleyen bazı araştırmacılar, kasıtlı olarak planlanmış bir imha planı iddiası ile gerçekleşen katliamların toptan reddi gibi iki zıt pozisyon arasında bir noktada durmaktadırlar. Ronald Suny'ye göre, Doğu Anadolu'daki Ermenileri yerlerinden ayırmak ve tehcir etmek, bir halkı öldürmek yani soykırım yapmak ile eşdeğerdi; fakat önemli olan, bu kararı kendi tarihsel çerçevesi içinde, "1915 yılında İmparatorluğun çökmesinin an meselesi olması bağlamında" değerlendirmektir. Bu karar, yaygın ve rağbet gören imha etme yanlısı bir zihniyetin parçası değildi. "Uzun vadeli planlanmış ve itina ile uygulanmış bir imha programından ziyade, Ermeni Soykırımı, intikam isteğinden kaynaklanan kararlı bir bastırma eyleminin, Ermenileri Anadolu'dan bir kalemde silmeyi, Ermenilerin bölgeye yabancı devletlerin müdahalesini çekme girişimlerini bertaraf etmeyi ve Turancı bir imparatorluk hayallerine giden yolu açmayı hedefleyen fırsatçı bir politikaya dönüşmüş hâlidir". Vahşetle örülü savaş bağlamında, bu politika, "kitlesel bir öldürme kampanyası, 20. yüzyılın ilk soykırımı şeklini aldı. Ermeniler ile Türkler ve Kürtler ile Ermeniler arasındaki sosyal düşmanlıklar, devletin kışkırttığı (veya en azından vazgeçirmek için çok az çaba gösterdiği) kitle katliamlarını besledi". Suny, "Dadrian'ın

15 Shaw ve Shaw, "The Authors Respond", s. 399.
16 Ökte, *Ottoman Archives*, s. 357.
17 Christian Gerlach, "Nationsbildung im Krieg: Wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an den ungarischen Juden", *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, haz. Kieser and Schaller, s. 358–59.

sıklıkla savladığı soykırım planlarının savaş öncesinden başladığı ve taammüden olduğu görüşünün kendisini ikna etmediğini" de belirtmektedir.[18] Hilmar Kaiser ve Donald Bloxham da benzer bir görüştedirler.[19]

Diğer bir grup akademisyen, Osmanlı yönetiminin verdiği tehcir emrinin doğru gerekçelere dayandığını kabul etmekte fakat tehcir programının uygulanmasında gereksiz yere zalimce bir tutum benimsendiğini savunmaktadır. Türk tarihçi Ahmet Emin Yalman, "Şark Ordusu'nun gerisinde, içerisinde binlerce örgütlü devrimcinin ve gözü pek savaşçının da bulunduğu 500.000 ila 600.000 kişiden oluşan bağımsız bir Ermeni nüfusun var olması, büyük bir askerî tehlike teşkil ediyordu. Alınan bazı tedbirlerin haklı gerekçeleri olduğu kesindi"; fakat uygulamada ifa edilen eylemler "askeri gereklilikler ile orantılı değildi."[20] İngiliz tarihçi Andrew Mango'ya göre, Ermenilerin devlete zarar vermesinden çekinen hükümet, "hem ayaklanmaları bastırmaya hem de tehcir yoluyla yeni ayaklanmaların çıkmasını engellemeye çalıştı. Bunu büyük bir zorbalıkla yaptığında çok sayıda Ermeni canından oldu". Bununla birlikte, "resmî bir imha politikası güdülmedi... Tehcir ve taktil gerçekten de birbiriyle bağlantılıydı; fakat şimdiye dek toplanan tüm kanıtlar, bunlar arasındaki bağlantının kasıt unsuru içermediğini göstermektedir."[21]

1966 yılında Ermeni bir yazara gönderdiği bir mektupta, Toynbee, Türkiye'nin kuzeydoğusunun Rus işgali altında olması ve Ermeni azınlığın bir beşinci kolon teşkil etmesinden korkulması sebepleriyle, Ermenilerin tehcir edilmesinin meşru sayılabileceğini belirtmiştir. Fakat bu yer değiştirmenin gerçekleştirilme yolları

18 Suny, "Empire and Nation", s. 46, 51 ve "Reply to My Critics", s. 134. Ayrıca bkz. Suny, *Armenia in the Twentieth Century*, s. 16–18.

19 Kaiser, "A Scene from the Inferno", s. 172; Donald Bloxham, "The Armenian Genocide of 1915–1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy", *Past and Present* 181 (2003): 143.

20 Yalman, *Turkey in My Time*, s. 219.

21 Andrew Mango, "Remembering the Minorities", *Middle Eastern Studies* 21, no. 4 (Ekim 1985): 129.

"öylesine insanlık dışı idi ki, toplu ölümler yaşandı."[22] James Willis, Ermenilerin İtilaf Devletleri'nin savaşta galip gelmesini umut etmeleri ve hatta bazı Ermenilerin yaklaşan Rus ordularıyla işbirliği yapmaları nedeniyle Jön Türk liderlerinin "Ermenilere karşı harekete geçmek için birtakım haklı sebepleri olduğunu" yazmaktadır. Bununla birlikte, "Ermenilere verilen cezanın, yaptıkları saldırıyla tamamen orantısız" olduğu açıktır. "Bazı Ermenilerin devlet karşıtı faaliyetleri, Jön Türklerin, ülkelerini bu külfetli azınlık probleminden tek kalemde temizlemek üzere tasarladıkları milliyetçi bir programı uygulamaları için bahane oldu."[23] Genellikle Türk yanlısı olan McCarthy'ler dahi, edindikleri bilgi ve tecrübelere dayanarak, "Orta Anadolu'daki Ermenilerin yarattığı tehdidin, tehcir gibi sert bir önlemi haklı gösterecek büyüklükte olmadığını" kabul etmektedirler.[24]

SOYKIRIM İDDİALARINA YANIT

Türkiye'nin merkezî yönetiminin 1915-1916 katliamlarından suçlu olduğunu kanıtlayan -gerçekliği doğrulanmış- hiçbir belgesel delil bulunmamaktadır. İddia edildiği gibi Ermenileri yok etmek için böylesine şümullü bir programın taammüden planlandığı doğru ise, buna karışmış olması gereken binlerce görevliden bir tanesinin bile bu komployu itiraf etmeye kalkışmamış olması dikkat çekicidir. "Yahudi Meselesinin Nihai Çözümü" için verilen emir de yazılı kayıtlarda somutlaştırılmamıştır fakat Yahudilerin imha edilmesi ile sonuçlanan karar alma sürecinin başlıca unsurlarının yeniden kurulması, olaylar, mahkemede çapraz sorguya tabi tutulan yeminli ifadeler ve gerçekliği ispatlanmış belgelerden oluşan geniş bir arşiv ile mümkün olmaktadır. Türk arşivlerinde birtakım yeni sansasyonel belgelerin ortaya çıkarılması gibi uzak bir ihtimal

22 Toynbee'nin 16 Mart 1966 tarihli mektubu, aktaran Lillian Etmekjian, "The Evidence for the Armenian Genocide in the Writings of Two Prominent Turks", *Armenian Review* 35 (1982): 184.

23 Willis, *Prologue to Nuremberg*, s. 24.

24 McCarthy ve McCarthy, *Turks and Armenians*, s. 53.

haricinde, 1915-1916 olayları için yukarıdakilere benzer kanıtların var olmadığını söylemek yanlış olmaz.

Bu tür delillerin yokluğunda, Ermeni tarafı, Andonyan'ın *Naim Bey'in Hatıratı* adlı kitabı veya savaşın sona ermesinden sonra kurulan Türk Askerî Mahkemeleri'nde kullanılmış olan sahte belgelerin kopyaları gibi, doğruluğu hakkında ciddi sorular olan malzemeleri kanıt göstermektedir. Ermeniler, tehcirin imha edici sonuçlar doğurduğunu da ileri sürmüşlerdir; fakat (5. Bölüm'de de belirtildiği gibi) bu savları bir mantık hatasına dayanmaktadır ve bütünüyle acizlik, ihmal, açlık ve hastalık nedeniyle Türk siviller, askerler ve savaş esirleri arasından verilmiş olan büyük can kaybını görmezden gelmektedir. Şüphesiz, tüm bu grupların da muazzam miktarda zayiat vermiş olmaları, Jön Türklerin imha planı ile açıklanamaz.

Önceden de vurgulandığı üzere, bazı yabancı diplomatlar da Osmanlı rejiminin asıl maksadının Ermeni halkını imha etmek olduğunu öne sürmüştür. Ölü sayısının çok yüksek olması ve çok sayıda yerel yöneticinin katliamlara karıştığının gözlemlenmesi nedeniyle, olaylara tanık olan olay mahallindeki diğer tanıklar gibi, çok sayıda diplomatın da yüksek ölü rakamlarının tehcirin kasıtlı bir sonucu olduğu çıkarımını yapmış olmaları şaşırtıcı değildir. Bununla birlikte, gözlerinin önünde olup biten korkunç olaylar hakkında geniş bilgiye sahip olmalarına rağmen, çok sayıda konsolosun, Jön Türk yönetiminin zihniyetini ve gerçek niyetini kavrayışları, ister istemez önsezi ve spekülasyonlar ile sınırlı kalıyordu. Gerçekten de, bir imha planının varlığına yönelik savları, salt iddiadan ibaret idi.

Tehcirin aslında Türkiye Ermenilerine yönelik kasıtlı bir imha programı teşkil ettiği tezini tehcirin birçok özelliği ve boyutu ile bağdaştırmak zordur. Aşağıda, bunlar arasından en önemlilerinden bahsedilmektedir:

1. İstanbul, İzmir ve Halep'te yaşayan büyük Ermeni cemaatleri, tehcirden muaf tutulmuşlardı ve -bu şehirlerdeki Müslüman ahaliyi de etkilemiş olan açlık ve salgınlar gibi felaketler haricinde- savaş dönemini büyük ölçüde

zarar görmeden atlattılar. Türklerin, olumsuz bir şöhret edinmemek için bu kentlerdeki Ermenileri tehcir etmekten kaçındıkları iddiası, geçersizdir. Zira tüm dünya, vilayetlerde yapılan tehcirden ve buna eşlik eden taktilden gerçekleşir gerçekleşmez haberdar olmuştur. Bu üç önemli kentteki Ermeniler tehcirden muaf tutularak olumsuz tanıtım engellenmiyordu. Bu kentteki Ermenilerin muaf tutulması, Adolf Hitler'in Berlin, Köln ve Münih Yahudilerini Nihai Çözüme dâhil etmemesi gibidir.

2. Yalnızca Doğu ve Orta Anadolu'dan yani ülkenin demiryoluna sahip olmayan bir bölgesinden tehcir edilen Ermeniler, seferleri çok can alan yürüyüşlerle tamamlamak zorunda bırakılmıştır. Tek yönlü Bağdat Demiryolu'nun askerî birlik ve levazımat ile aşırı yüklenmiş olmasına rağmen, Batı vilayetlerinden ve Kilikya'dan gelen muhacirler arasından parası olanların tren bileti almalarına izin verilmiştir; dolayısıyla bu Ermeniler, tehcir sürecinde yaşanan en azından bazı karışıklıklardan sıyrılmışlardır. Eğer, sıklıkla iddia edildiği gibi, asıl amaç, muhacirleri bitkinlikten öldürene dek zorla yürütmek idiyse, neden bu ceza tüm muhacirlere verilmemiştir?

3. Birçok yazar, farklı bölgelerde yapılan tehcir ve taktile temelde aynı prosedürün hâkim olduğu iddiasını, İstanbul'daki merkezî hükümetin bu olaylardan sorumlu olduğuna kanıt olarak ileri sürmüştür. Gördüğümüz gibi, gerçekte, tehcir ve yeniden iskân, coğrafya ve yerel yetkililerin tutumu gibi faktörlere bağlı olarak büyük bir çeşitlilik arz ediyordu. Geniş bir Kürt nüfusun mevcut olmadığı Kilikya'da hiç katliam meydana gelmedi ve Suriye'nin güneyindeki ve Filistin'deki Ermeni muhacirlerin büyük bir bölümü hayatta kaldı. Doğu Anadolu'dan yola çıkan bazı kafileler katledilir ve yağmalanırken, diğerleri varış noktalarına neredeyse hiç zarar görmeden vardılar. Muhacirlerin bazılarına her yerde yiyecek dağıtılırken, diğerlerinin kendi başının çaresine bakması gerekti ve bu insanlar çoğunlukla açlıktan öldüler. Konvoylara eşlik eden jandarmaların bazıları bunları korudular, diğerleri ise korumaları altındaki kafileleri, bunları yağmalayıp katledecek olan Kürtlere sattılar. Bazı yerlerde Protestan ve Katolik Ermeniler ile zanaatkârlar, tehcirden muaf tutuldular; diğer yerlerde ise, mezhebine ve yerel faydalarına bakılmaksızın tüm Ermeniler gönderildi. Tehcir edilenlerin büyük bir kısmı, yeniden iskân edildiği yerdeki sert koşullara dayanamayıp öldü veya orada katledildi; diğerleri ise, usta işçiler veya esnaflar olarak hizmet verip hayatta kalmayı başardılar. Bazı yerlerde çok sayıda Ermeni'nin ihtida etmesine izin verildi veya bunlar, ihtida etmeye

zorlandılar; oysaki diğer yerlerde, ihtida etmek tehcirden muaf tutulmayı sağlamıyor veya hayatta kalmayı garanti etmiyordu.

Muameledeki ve sonuçlardaki tüm bu farklılıkları toptan imhayı öngören kasıtlı bir plan ile bağdaştırmak zordur. Taammüden planlanmış bir yok etme programının varlığını sorgulamak, Ermeni muhacirlerin çektikleri dehşet verici çileyi veya sıklıkla katliamların yapıldığını inkâr etmek anlamına gelmez. Kitle katliamlarını "aşırılıklar" veya "cemaatler arası savaş" olarak reddeden ve çoğunlukla "sözde katliamlar"dan bahseden Türk tarafı, bu şekilde tarihsel kayıtları çarpıtmaktadır. Osmanlı yönetiminin tehcirin sonucunda ortaya çıkan büyük ölü sayısındaki suçundan aklanması için, hükümetin yayınladığı birçok kanun ve talimat ile kafilelerin korunmasını ve muhacirlere iyi muamele edilmesini emrettiğini belirtmek yeterli değildir. Fakat eğer bu olaylar ne bir imha planı ne de doğal sebeplerin ve yaşanan talihsiz aşırılıkların basit bir sonucunu teşkil ediyor ise, tehcir boyunca verilen büyük kayıpların izahatı ne olabilir?

ALTERNATİF BİR AÇIKLAMA

İlk olarak, İstanbul'daki hükümet tarafından tehcire ve bunun uygulanmasına ilişkin olarak yayınlanan çeşitli talimatnamelerin gerçek ve iyi niyetli olduklarını varsayıyorum. Osmanlı hükümetinin muntazam bir süreç hedeflediği hâlde bunu gerçekleştirecek imkânlardan yoksun olduğuna inanmaktan yanayım. Yüz binlerce insanın yerini çok kısa bir süre içerisinde ve son derece primitif bir taşıma sistemi vasıtasıyla değiştirmek gibi önemli bir görev, Osmanlı bürokrasisinin gücünü tam anlamıyla aşıyordu. Ne mevcut kurumlar ne de memurlar, bu göreve uygundu. Üstelik Ermeniler tehcir ve yeniden iskân edilirken, ülkede ciddi yiyecek sıkıntısı çekiliyordu; ve sonuçta tamamıyla uygunsuz sıhhî koşullar altında, kısa süre içinde, büyük ölçekli salgın hastalıklar baş gösterdi. Bu durumun sivil halk ve ordu üzerindeki yıkıcı etkilerini 5. Bölüm'de sözde soykırımsal sonuçlardan bahsederken tanımlamıştım. Kötü Osmanlı yönetimi altında, herhangi bir taammüden

planlanmış imha planı olmadan da ülkede inanılmaz miktarda ölüm yaşanması mümkündü. Tehcirin kırsal kesimde asayişin ciddi ölçüde bozuk olduğu bir dönemde gerçekleştirildiğini, Ermenilerin düşman Kürtlerin yaşadıkları bölgelerden geçmek veya eşit derecede zalim Çerkezler arasına yerleşmek zorunda kaldıklarını ve yetkili makamların bunlara karşı uygun bir koruma sağlamakta başarısız olduklarını da eklersek, bu insanlık felaketinin yaşandığı elzem ortamı resmetmeyi tamamlamış oluruz.

Olay mahallindeki birçok çağdaş gözlemci, trajediyi bu bilgiler ışığında değerlendirmiştir. Osmanlı bürokrasisinin yetersiz ve etkisiz kaldığı, arşivlerde saklanan raporlarda sürekli karşımıza çıkan bir temadır; bununla birlikte, bu kadar yüksek sayıda insanın taşınması ve doyurulmasında yaşanan lojistik problemin, daha yüksek kapasiteye sahip bir devlet için bile büyük ölçüde zorlayıcı olması kuvvetle muhtemeldir. 27 Eylül 1915'te Büyükelçi Morgenthau'ya gönderdiği raporda, Mersin'deki Konsolos Nathan, "bu sefalete neden olan en önemli etkenin, uygun ulaşım olanaklarının yokluğu" olduğunu yazmıştır. Yeterli miktarda kağnı ve at arabası olmadığı için, muhacirler yürüyerek yolculuk etmek zorunda kalmışlardı. Bundan başka, hükümet, muhacirlere yiyecek tedarik edilmesi problemini de çözmeyi başaramamıştı. "Nitekim Osmaniye'nin yiyecek stokları, son birkaç haftadır burada bulunan 40.000 ila 60.000 insanın üçte birini zar zor doyuracak miktarda olduğu için, ya çok az yiyecek dağıtılıyor ya da hiç dağıtılmıyordu. Yaygın durumdaki hastalıkların ve rapor edilen çok sayıda ölümün nedeni bu durum idi."[25]

Halep'teki Konsolos Rössler de bu görüşü paylaşıyordu. Savaşın patlak vermesinden evvel 1914 Haziranı'nda, yetkili makamların Trablusgarp'tan ve Balkanlar'dan gelen mültecileri iskân etmekte yetersiz kaldıklarını ülkesine bildirmiştir. Bu mülteciler, camide yaşamak zorunda kalmış ve kamu düzeni için bir tehdit olmuşlar-

25 Nathan'dan Morgenthau'ya, 27 Eylül 1915, Sarafian, *United States Official Documents on the Armenian Genocide*, cilt 2, s. 93–94.

dı.[26] Şimdi de tehcir edilen Ermeniler ile ilgilenilmesi yeni bürokratik bir fiyasko yaratmıştı. Rössler'in büyükelçisine bildirdiğine göre, Bâbıâli'nin muhacirlerin karnının doyurulması için verdiği emre rağmen, muhacirlerin büyük çoğunluğu giderek açlıktan ölüyordu "zira Türkler toplu yiyecek dağıtımı gibi organize olmayı gerektiren bir görevi yerine getirmekten acizlerdi." Her ne kadar görevliler iyi niyetli bir şekilde çalışsalar da, yerlerinden edilmiş olan muhacir kitlelerine yiyecek tedarik etmek gibi zorlu bir görev, tam anlamıyla kapasitelerini aşıyordu.[27] Amerikalı misyoner Kate Ainslee bu konuda şu soruyu yöneltiyordu: "Kendi askerlerini besleyemeyen bir devletin, özenle hazırlanmış talimatnamelere uyması ve halkını iyi besleyip hiçbir eksiklerinin kalmamasını sağlaması nasıl beklenebilir?"[28]

Toros Dağları'nda yolculuk eden binlerce kadın, çocuk ve kuvvetten düşmüş erkeğin sefaletini gözlemlemiş olan Amerikalı gazeteci George Schreiner'ın anlattığına göre, "Ermenilerin çektiği bu güçlüklerin asıl sorumlusu, kasıtlı bir gaddarlıktan ziyade, Türklerin beceriksizliği idi."[29] Tehcirle beraber ortaya çıkan kargaşanın önemi, Diyarbakır valisi Reşid Bey tarafından da önemle vurgulanmıştır. 1919 yılında intihar etmeden kısa bir süre önce yazdığı hatıralarında, Reşid Bey, devlet makamlarının son derece düzensiz olması nedeniyle tehcirin düzenli bir şekilde gerçekleştirilmesinin imkânsız olduğunu savunmuştur.[30]

Almanya Büyükelçiliği yetkilisi Von Hoesch de, Ermeni meselesine ilişkin olarak -büyük ihtimalle 1916 yılında- hazırladığı uzun bir raporda aynı görüşü öne sürmektedir. Bu raporda yazdığına

26 Rössler'den Berlin'e, 25 Haziran 1914, PA, T. 134/33/A13394 (R13194).

27 Rössler'den İstanbul'a, 14 Eylül 1915, PA, Botsch. K./170/A53a (mikrofilm 7253), ve Rössler'den Berlin'e, 20 Aralık 1915, PA, T. 183/40/A468 (mikrofilm 7137).

28 Kate E. Ainslee'den James Barton'a, 6 Temmuz 1915, Büyük Britanya, Parliament, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 477.

29 George Abel Schreiner, *The Craft Sinister: A Diplomatic-Political History of the Great War and Its Causes*, s. 124–25.

30 Hatıratı 1922 yılında İstanbul'da yayınlanmıştır. Bunun tartışıldığı eser için bkz. Ronald Grigor Suny, "Religion, Ethnicity and Nationalism: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire", *In God's Name*, haz. Bartov and Mack, s. 54.

göre, otoriteler tehcire hazırlıklı değillerdi ve dolayısıyla muhacirlere yiyecek ve koruma sağlamakta başarısız oldular. Bununla birlikte, tehcir edilen insan sayısı ve tehcir kapsamında görevlendirilmiş olan memurların ehliyetsizliği göz önünde bulundurulursa, hazırlık için daha uzun zamanları olsaydı dahi, alınan sonucun pek farklı olmayacağı anlaşılmaktadır. Alman memura göre, merkezî hükümet yeknesak bir politika icra etmeyi başaramamıştır ve bundan dolayı, tehcirin uygulanma biçimi vilayetlerdeki askerî veya sivil makamların tutumuna göre şekillenmiştir. Cemal Paşa gibi kimi yetkililer muhacirlerin çektikleri güçlükleri hafifletmeye çalışırken, diğerleri Ermenilere karşı aşırı bir düşmanlık sergilemiş ve muhacirleri Kürtlerin veya Çerkezlerin zorbalıklarına terk etmişlerdir. İstanbul'daki yöneticiler, bu gelişmeleri desteklemedikleri hâlde, engellemek için de yeterince çabalamamışlardır. Sert iklim koşulları, uzun mesafelerin yürüyerek katedilmesinin gerekmesi ve yerel yetkililerin keyfî tutumları; meydana gelen insanlık trajedisinde bunların tümünün payı vardır.[31]

Daha yakın bir dönemde, benzer şekilde Edward Erickson da, Ermeni nüfusun yerinin değiştirilmesinin felaketle sonuçlanmasının kaçınılmaz olduğunu belirtmiştir. Erickson'ın da Türk yetkililer ile iyimser görüşleri vardır fakat gözlemlerinin geriye kalan kısmında tehcirin doğurduğu güçlükler hakkında yazdıkları tam olarak doğrudur.

> Bu program, idarî açıdan Türkiye'nin kapasitesini son derece aşıyordu. Türkler Ermenilere iyi muamele etmeye meyilli olsalar dahi, bu kadar büyük ölçekli bir toplu ulaştırmanın yapılması için ihtiyaç duyulan ulaşım ve lojistik araçları yoktu. En önemli önceliğe sahip olan askerî ulaştırmanın durumu bu görüşü açıklamaya yeterli olacaktır zira birinci sınıf piyade birlikleri genellikle askerlerinin dörtte birini imparatorluk içinde yolculuk ettikleri esnada hastalık, yetersiz tayın ve sıhhî koşulların zayıflığı nedeniyle kaybediyorlardı. Genç ve sağlıklı erkeklerden oluşan, askerlerinin iyiliğini gözeten komutanlar tarafından yönetilen ve iyi

31 Von Hoesch, "Aufzeichnung über die armenische Frage", t.y. [1916], PA, T.183/44/A25749 (mikrofilmler 7153–54).

donanımlı alay ve taburların başına sürekli olarak gelen buydu. 1918'e dek sıklıkla karşılaşıldığı gibi, bir kez daha, Enver Paşa'nın planları var olmayan kapasitelere dayanıyordu ve bu nedenle, başarısızlık kaçınılmazdı.[32]

Konsolos Rössler, Osmanlı yönetiminin, öngörü eksikliği, planları icra eden makamların kötü niyetliliği ve doğu vilayetlerindeki genel karışıklık nedeniyle meydana gelmiş olan felaketin sorumluluğunu üstlenmesi gerektiği kanısındadır. Muhacirleri bu kargaşa ortamına sürdüğü için suçlanması gereken, hükümettir.[33] Morgenthau da, benzer bir şekilde, tehcir edilen kafileleri koruyacak yeterli sayıda asker olmadığını iddia eden Türk mazeretini reddetmektedir. "Eğer bu iddia doğruysa, onları tehcir etme hakları yoktu zira uygun koruma sağlanmadığı takdirde yağmalanacaklarını ve katledileceklerini biliyorlardı."[34]

Osmanlı rejiminin, tehciri sorunsuz bir şekilde yürütemeyeceği takdirde Ermenileri tehcir etmekten vazgeçmesi gerektiği savı, Jön Türk liderlerinin sahip oldukları öngörüyü abartmaktadır. Bu tez, Jön Türk liderlerinin meydana gelebilecek olan insanlık dramının farkında olduklarını farz etmektedir ve böyle bir çıkarım, büyük ihtimalle yanlıştır. Eğer Enver, 1914'ün karakışında, askerlere yeterli erzak ve kıyafet sağlanmaksızın, Kafkas Dağları'nda Ruslara karşı verilen savaşta başarılı olunabileceğine kendini inandırmış olsa idi -ki bu mücadele, 90.000 askerden oluşan ordunun 70.000'den fazlasının ölümüyle sonuçlanan askerî bir facia olarak tarihe geçti- hiç şüphesiz, Türk bürokrasisinin fazla güçlükle karşılaşmadan Ermeni tehcirinin altından kalkabileceğine dair eşit derecede güçlü bir yanılsamaya ve yanlış algılamaya kapılmış olurdu. İnsanların sefaletine karşı aldırmaz bir tutum benimsemesi ve insan hayatının gözden çıkarılabilir kabul edilmesi de önemli bir rol oynadı. Kendi halkının çektiği acılara karşı bu kadar vurdumduymaz davrana-

32 Erickson, *Ordered to Die*, s. 103.

33 Rössler'den Berlin'e, 27 Temmuz 1915, PA, T. 183/38/A23991 (mikrofilm 7124).

34 Morgenthau'dan Washington'a, 18 Kasım 1915, NA, RG 59, 867.00/798 (M 353, roll 6, fr. 561).

bilen Osmanlı rejiminin, imparatorluğa ihanet ettiğinden -doğru veya yanlış- şüphelenilen Ermeni cemaatinin tehcir edilmesinden kaynaklanması beklenen fecaat için kaygılanması beklenemezdi.

Kanımca, Osmanlı arşivlerinde derinlemesine araştırmalar yürütmüş olan Gwynne Dyer'ın ulaştığı sonuçlar daha isabetlidir. Dyer, Osmanlı kaynaklarının sunduğu delillerin ışığında, Jön Türk rejiminin 1915 baharında kasıtlı bir soykırım programı başlatmadığının kesin olarak kanıtlanmasının mümkün olmadığını belirtmekte ve eklemektedir: "fakat bence bu [kasıtlı bir soykırım programı uygulanmış olması] en düşük ihtimali taşımaktadır. Böyle bir programın gerçekleştirilebilmesi için iyi bir hesaplama ve öngörü gerekiyordu fakat savaş sırasında İTC hükümetinin diğer tüm eylemleri bu öngörü ve hesaplamadan neredeyse tamamıyla yoksundu". Dyer, Talat'ı, Enver'i ve diğer ortaklarını şiddetle arzuladıkları soykırımı uygulamak için uzun zamandır bekledikleri fırsattan acımasızca istifade eden zalim ve vahşi diktatörler olarak görmemektedir. Onları "o kadar da kötü olmayan, milletlerini savaşa girdikleri ilk günlerde patlak verenden daha ciddi bir krizden korumak için çabalayan (Ermeni kararları, Çanakkale krizinin doruk noktasında olduğu bir süreçte alınmıştır), hadiseleri başlatmaktan ziyade bunlara tepki veren, 'Türkiye Ermenistanı'na karşı düzenledikleri programı sona erdirmeye karar verene dek, bu dehşet olaylarının boyutunu tam anlamıyla idrak edememiş olan, çaresiz, korkmuş ve tecrübesiz adamlar" olarak tanımlamaktadır.[35]

İncelediğim ve bu kitapta sunduğum delillerin, Dyer'ın 30 yılı aşkın bir süre evvel öne sürdüğü fikirle uyuştuğuna inanıyorum. Açlık ve hastalıktan ölen Ermenilerin kaç kişi olduğunu, ganimet ve kadın peşindeki Kürtlerin ya da Ermenileri kâfir ve hain olarak gören Müslümanlar tarafından katledilen Ermenilerin sayısını bilmiyoruz. Meydana gelen tüm bu hadiselerde, yetersiz kalan Osmanlı rejimi dolaylı bir sorumluluk taşımaktadır. Fakat - trajik ve

35 Dyer, "Letter to the Editor", *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 130 ve "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers'", s. 107.

şümullü sonuçlar doğurmuş olsa dahi- acizlik ile bir halkın taammüden öldürülmesi arasında fark vardır. Gördüğümüz gibi, devlet, yaralı askerleri, diğer göçmenleri ve savaş esirleri ile ilgilenirken de aynı şekilde yanlış yöntemler kullanmıştır; fakat hiç kimse, bu ihmalkârlık ve vurdumduymazlığın, kasıtlı öldürme ile eşdeğer ağırlıkta bir suç olduğundan şüphe etmemektedir. Birtakım fanatik Jön Türk memurlarının çok sayıda Ermeni'nin ölümünü sevinçle karşılamış olmaları gerçeği bile, bu ölümlerin kasten planlanması ve gerçekleşmelerinin sağlanması ile aynı şey değildir.

Ermenilerin maruz kaldıkları dehşet olaylarını yadsımak elbette mümkün değildir; fakat asıl önemli olan, bu korkunç olayları kendilerine özgü tarihsel bağlamda ele almaktır. Ermeni halkına yönelik tehcir kararı, olası sonuçların sakince hesaplanmasını zor ve imkânsız kılan büyük bir güvensizlik ve hatta panik ortamında alınmıştır. 1915-1916 olaylarını tüm yönleriyle ele alan bir tartışmada, yaklaşan Rus orduları ile bunların Ermeni işbirlikçilerinden kaçan çok sayıda Müslüman'ın yer değiştirmesinin ve Van'da verilen kayıpların etkisine de değinmek gerekir. Bu Müslümanların yerlerinden olmaları, İmparatorluğun Müslüman tebaası arasında Ermenilere karşı duyulan nefreti ciddi ölçüde artırmış ve Ermenilerin ihanetle suçlanmasından doğan gerilimlere bir yenisini eklemiştir. Ermenilerin bir beşinci kolon teşkil etmelerinden duyulan endişe abartılmış olabilir fakat bu korku, bazı gerçekler üzerine temellenmiştir. Ermeniler kurban idi, fakat hepsi masum kurbanlar değildi ve dolayısıyla, başlarına gelen felaket tamamen nedensiz değildi. Daha da önemlisi, Osmanlı hükümeti ciddi bir şekilde çığırından çıkan tehcirin sorumluluğunu üstlenirken, meydana gelen katliamların suçunun, öncelikle, öldürme işini fiilen gerçekleştiren kişilere yüklenmesi gerekir.

SON SÖZ
TARİHİN SİYASALLAŞMASI

24 Temmuz 1923 tarihinde imzalanan Lozan Antlaşması, Anadolu'nun doğu vilayetlerini, tarihî Ermenistan'ın merkez bölgesini ve Kilikya'yı kapsayan bir Ermenistan devleti kurulması hayallerini sona erdirdi. Alınan yenilgi ağır ve moral bozucu idi. Ermenilerin 20. yüzyılın ilk soykırımı olarak adlandırmaya başladıkları 1915-1916 Olayları, Sovyet Ermenistan'daki Ermenilerin ve dünyanın diğer yerlerindeki Ermeni diasporasının ilgisini, olayların 50. yıldönümü olan 1965 yılına dek çekmedi. Tarih, Ermeni milletinin maruz kaldığı acı ve adaletsizlikleri vurgulamak için bir araca dönüştü. Bunun yanı sıra, Türk tarafı da, soykırım suçlamalarını yalanlamak ve tarihe kendi getirdiği yorumu kabul ettirmek üzere çabalamaya girişti. O zamandan beri, iki taraf da kendi tezini kabul ettirmek ve uyuşmazlık yaratan meselelerin tam ve tarafsız bir şekilde tartışılmasını sonlandırmak için baskıcı taktikler uyguladılar. Hem Türkler hem de Ermeniler, önemli belgelerin konuyu ilgilendirmediğini öne sürdüler veya tarihsel mekân ve zamana dair verileri tamamen göz ardı ettiler. Bugün, bu alanda polemik ve propagandaya dayalı bir üslup hâkimdir ve tarihsel gerçek arayışı çoğunlukla ihmal edilmektedir.

SOYKIRIMIN TANINMASI İÇİN YÜRÜTÜLEN KAMPANYA VE KATLİAMLAR

1919-1920 Türk Askerî Mahkemeleri, ülkeden kaçmış olan başlıca Jön Türk liderlerini cezalandırmakta başarısız oldular; Alman hükümeti İTC liderlerinin iade edilmesi taleplerini reddetti ve İtilaf Devletleri, Ermeni katliamlarının sorumlularını adalete teslim etme

çabalarından vazgeçtiler. Sonuç, Taşnaklar tarafından örgütlenen "Nemesis" harekâtının, bir dizi gizli intikam eylemi gerçekleştirerek, kısa aralıklarla Jön Türk rejiminin önde gelen üyelerinin canlarını alması oldu. 15 Mart 1921'de, Berlin'de, Soghomon Tehlirian, eski Dâhiliye Nazırı ve tehcire en çok adı karışmış kişi olan Talat Paşa'yı vurarak öldürdü. 5 Aralık 1921'de, Roma'da, Arshavir Shirakian, Said Halim Paşa'ya suikast düzenledi. 17 Nisan 1922'de ise Berlin'de, Dr. Bahâeddin Şakir'i öldürdü. 25 Temmuz 1922'de Bedros Der Boghosian ile Ardavesh Gevorgian, Tiflis'te, Cemal Paşa'yı vurdular. Son olarak, 4 Ağustos 1922'de, Enver Paşa, Orta Asya'da pusuya düşürülerek faili meçhul bir cinayetin, büyük ihtimalle bir Ermeni'nin kurbanı oldu.[1]

1970'li yılların başlarında, Ermeni davasının kayda değer bir siyasal sonuca ulaşma çabalarında başarısız olması nedeniyle, yeni bir suikast akımı başladı. Filistinli mültecilerin militanlığının etkisinde kalan ve Marksist Üçüncü Dünyacı fikirler aşılanan radikalleşmiş gençler, iki yeni örgüt kurdular: Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu [*Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia*] (ASALA) ve Ermeni Soykırımı Adalet Komandoları [*Justice Commandos for the Armenian Genocide*] (JCAG). 1973 ila 1985 yılları arasında dünyanın dört bir yanında kırktan fazla Türk diplomat ve diğer memurlar öldürüldü. 1977 yılında Shaw'ın *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey* [Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye] adlı çalışmasını yayınlanmalarının ardından, Stanford Shaw ve Ezel Kural'ın evleri bombalanarak ciddi şekilde tahrip edildi. Taşnakları Ermeni devrimini başlangıçtaki gibi şevkle savunmamakla suçlayan ASALA üyeleri, Taşnak siyasî liderlerine de suikast düzenlediler. 1980'li yılların ortalarında, özellikle de 1983 yılında Orly Havalimanı'nda düzenledikleri kanlı bir saldırının ardından, kullanılacak taktikler hakkında bir dizi şiddetli iç tartışma yaşanması ve Ermeni toplumunun desteğinin kaybedildiğine yönelik işaretlerin gözlemlenmesi sonucunda, bu örgütler

1 Ayrıntılar için bkz. Francis P. Hyland, *Armenian Terrorism*, s. 21–22.

dağıldı ve suikastlar son buldu.[2] Suny'nin belirttiğine göre, "tıpkı Soğuk Savaş döneminde Sovyet Ermenistan konusunda olduğu gibi, siyaset ile devrimci savaş arasında yapmaları gereken zorlu tercih, Ermenileri birleştiren değil bölen bir rol oynadı."[3]

Son otuz yılda, Ermeniler, çeşitli parlamenter organların 1915-1916 katliamlarının kurbanlarını hatırlamasını, yıldönümlerinde anmasını ve bu taktilin bir soykırım olayı olarak tanınmasını sağlamak için büyük çaba sarf etti. Arjantin Senatosu, Rusya Duması, Kanada Avam Kamarası, Belçika Senatosu, Strasbourg'daki Avrupa Parlamentosu ve Fransa Ulusal Meclisi gibi yasama organları, bu yönde kanunlar çıkardılar. 29 Mayıs 1998 yılında Fransa'nın çıkardığı kararda "Fransa'nın 1915 Ermeni Soykırımı'nı resmen tanıdığı" ilan edildi fakat bu kararda, olayların failleri hakkında herhangi bir ifadeye yer verilmiyordu. ABD Temsilciler Meclisi, 8 Nisan 1975'te çıkardığı bir kararla, 24 Nisan'ı "İnsanın İnsana Karşı İnsanlık Dışı Davranışlarını Ulusal Anma Günü [National Day of Remembrance of Man's Inhumanity to Man]" ilan etti. NATO (Kuzey Atlantik Paktı) müttefiki olan Türkiye'yi koruyan Gerald Ford hükümeti, bu karara kuvvetle karşı çıktı. Kanun, ancak soykırım kurbanlarına "özellikle de 1915 yılında yapılan soykırımda hayatını kaybeden Ermeni ecdada" atıfta bulunulurken "Türkiye'deki" ifadesinin kaldırılması üzerine geçebildi. Bu şekilde değiştirildikten sonra dahi, karar, Senato Yargı Komitesi'nden geçmeyi başaramadı.[4]

1982 Ağustosu'nda, ABD Dışişleri Bakanlığı, soykırımın resmen tanınmasına neden muhalif olduğunu şöyle açıklıyordu: "1915 olaylarına dair tarihsel kayıtların müphem olması nedeniyle, Dışişleri Bakanlığı Türk devletinin Ermeni halkına karşı bir soykırım yaptığı suçlamalarını kabul etmemektedir."[5] Bu beyanın Ermeni-Amerikalı

2 Chaliand and Ternon, *The Armenians*, s. 6–7; Gunter, *"Pursuing the Just Cause of Their People"*.

3 Suny, *Looking toward Ararat*, s. 228.

4 Simon Payaslian, "After Recognition", *Armenian Forum* 2, no. 3 (Güz 1999): 36–41.

5 Andrew Corsun, "Armenian Terrorism: A Profile", *Department of State Bulletin* 82 (Ağustos 1982): 35, aktaran Vigen Guroian, "The Politics and Morality of Genocide", *The Armenian Genocide*, haz. Hovannisian, s. 316.

örgütler tarafından eleştirilmesi üzerine, Dışişleri Bakanlığı, *Department of State Bulletin* adlı bültenin bir sonraki sayısında, önceki makalede beyan edilenlerin, "kesinlikle Dışişleri Bakanlığı'nın resmî görüşünü yansıttığını" reddetti. Bununla birlikte, bu feragatnameye rağmen, gerçekte, Dışişleri Bakanlığı, ilerleyen dönemde, Ermeni soykırımını tanımaya yönelik olarak Kongre'den çıkan her türlü karara, benzer savlar kullanarak karşı çıkmaya devam etti. Dışişleri Bakanlığı, bu tür bir kararın Türkiye ile ABD arasındaki stratejik açıdan hayati önem taşıyan ilişkileri ciddi biçimde tahrip edeceğini de bazen belirtiyordu. Bunun, neden yıllar boyunca tüm ABD idarecilerinin böyle bir tanıma beyanının kabul edilmesine sürekli olarak karşı çıkmaya ısrarla devam ettiklerini açıklayan en önemli sebep olduğu neredeyse kesindir.[6]

Ermeni yazarlar, ABD yönetiminin düşüncelerinin ve açıklamalarının, *Realpolitik* kavramının hâkimiyetinde olmasından duydukları üzüntüyü dile getirmiş olsalar da, tarihçilerin ve tüm akademik camianın, tarihsel meselelerde karar veren tarafın politikacılar olmasına izin verilmesine karşı çıkmalarını gerektiren daha mühim sebepler olduğu kesindir. Bu sebepler, 1985 yılında, "İnsanın İnsana Karşı İnsanlık Dışı Davranışlarını Ulusal Anma Günü" ilan edilmesi hakkında bir kez daha tartışmaya başlamış olan Temsilciler Meclisi üyelerine gönderilen bir açık mektupta dile getiriliyordu. Söz konusu kanun, "1915 ila 1923 arasında Türkiye'de yapılmış olan soykırımın kurbanı olan 1.500.000 Ermeni" için özel tanıma sağlıyordu. 19 Mayıs 1985 günü *New York Times* ve *Washington Post* gazetelerinde yayınlanan büyük birer ilan biçiminde olan açık mektup, kendilerini "Türk, Osmanlı ve Ortadoğu çalışmaları" uzmanları olarak tanımlayan ve aralarında Roderic Davison, J. C. Hurewitz, ve Bernard Lewis'in de bulunduğu 69 akademisyen tarafından imzalanmıştı.

Mektuba yönelen eleştirilerde, imzası bulunan 69 yazardan yalnızca dördünün söz konusu dönem ve Türkiye'nin Ermenilere

6 Karş. Guroian, "The Politics and Morality of Genocide", s. 316–17.

ilişkin politikaları hakkında uzmanlaşmış kişiler olduğuna dikkat çekiliyordu. Bunun yanı sıra, ilanı verenin ve masrafını üstlenenin (Türk hükümetinin büyük ölçüde finanse ettiği) Türk Amerikan Dernekleri Asamblesi olduğuna ve mektubu imzalayan 40 araştırmacının, (Washington, D.C.'deki yarı resmî bir Türk kuruluşu olan) Türk Araştırmaları Enstitüsü [Institute of Turkish Studies] ve Ankara'daki Amerikan Araştırmaları Enstitüsü'nden toplam 65 burs aldığı belirtiliyordu.[7] Her ne kadar ilgi çekici olsa da, bu bilginin 69 akademisyen tarafından ileri sürülen savların geçerliliği üzerinde bir yaptırımı yoktur. Tüm akademik bulgular gibi, tarihsel tutumların da kaynak, amaç veya sonuçlarından bağımsız olarak yargılanmaları gerekir.

Açık mektupta, o ana dek toplanmış olan delillerin soykırıma karşı ispat teşkil ettiği belirtiliyor ve büyük can kaybının nedenleri olarak "hastalık, açlık, çeşitli zorluklar ve katliamlar ile karmaşıklaşan (Müslüman ve Hıristiyan düzensiz birlikleri tarafından sürdürülen) cemaatler arası ciddi savaş hâli" gösteriliyordu. Tartışılan meseleye dair bu nispeten tek taraflı görüşün ardından, mektup, daha mühim ve geçerli savlar ileri sürülerek devam ediyordu ve buna göre,

> Tarihçilerin muharipler ile masumlar arasındaki kesin sorumluluk ayrımını yapabilmeleri ve doğu bölgelerdeki Hıristiyan olduğu kadar Müslüman nüfus içinden de çok sayıda insanın ölümü veya yerinden edilmesiyle sonuçlanan olayların nedenlerini tespit edebilmeleri için keşfedilmesi gereken daha çok şey vardır.

Tarihi, politikacılar ve yöneticiler yapar, araştırmacılar ise yazarlar. Bu sürecin işlemesi için akademisyenlere geçmişteki politikacı ve yöneticilerin yazılı kayıtlarına erişim hakkı verilmesi gerekir. Bugün, Sovyetler Birliği, Suriye, Bulgaristan ve Türkiye'deki ilgili arşivlerin büyük bölümü tarafsız tarihçilere kapatılmış durumdadır. Bu arşivler kullanıma açılana dek, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Temsilciler Meclisi'nin 192 sayılı Müşterek Kararı (1915–1923) tarafından ele alınan dönemdeki tarihinin yeterli düzeyde bilinmesi mümkün olmayacaktır.

---

7 A.e., s. 325. Ayrıca bkz. Vryonis, *The Turkish State and History*, s. 100–102.

ABD Kongresi'nin bu ve buna bağlı meselelerde benimsemesi gereken tutumun, tüm tarihsel arşivlere tam ve açık erişimin sağlanmasını teşvik etmek ve bütünüyle anlaşılmadan evvel tarihsel olaylarla ilgili suçlamalarda bulunmamak olduğuna inanıyoruz. Temsilciler Meclisi'nin 192 sayılı Müşterek Kararı'ndakilere benzer suçlamaların, Türkiye halkı üzerinde adaletsiz yansımaları olması kaçınılmazdır ve tarihçilerin, bu trajik olayların anlaşılmasında henüz yakalamaya başladıkları ilerlemenin, tamir edilemez biçimde gerilemesine neden olmaları mümkündür.

Yukarıdaki açıklamalar ile gösterildiği gibi, Osmanlı Ermenilerinin tarihi, akademisyenler arasında sıklıkla tartışılan bir konu teşkil etmektedir; ve bu tarihçilerin büyük bir kısmı 192 sayılı Müşterek Karar'ın metninde yer alan tarihsel çıkarımlara katılmamaktadır. Bu kararı geçirerek, Kongre, bu tarihsel meselede hangi tarafın haklı olduğunu yasama yoluyla tespit etme girişiminde bulunmuş olacaktır. Tarihsel olarak tartışmalı olan bu çıkarımlara dayanan böyle bir karar, dürüst tarihsel soruşturma girişimlerine zarar vermekten öteye gitmeyecek ve Amerikan yasama mekanizmasının itibarını sarsacaktır.[8]

Ermeni tezinin destekçileri, sözde Ermeni soykırımından "ispatlanmış, tartışılmaz bir tarihsel gerçek" olarak bahsediyor,[9] dolayısıyla bu meseleyi -yalnızca Arthur Butz ve Robert Faurisson gibi sahte tarihçiler tarafından sorgulanan- Yahudi Holokostu'na benzer kapanmış bir dava olarak görüyorlardı. Fakat Açık Mektubu imzalayan ve soykırım etiketinin yerindeliğini sorgulayan akademisyenlerden konunun dışında kalan bir grup olarak bahsedilemez; aralarında bazı meşhur Türkiye tarihi uzmanları da bulunmaktadır. Ermeni tezinin güçlü savunucularından olan Taner Akçam dahi, genel olarak kabul edilen tarihsel bir gerçek olan Holokost ile Ermeni katliamları meselesi arasındaki farkı kabul etmektedir.

Bu meselenin, her ikisi de tarihsel ve yasal açıdan tartışmasız bir biçimde kararlaştırılmış olan Nasyonal Sosyalistlerin suçları ve 'Auschwitz yalanı'

8 "Attention Members of the U.S. House of Representatives [ABD Temsilciler Meclisi Üyelerinin Dikkatine]", *New York Times*, 19 Mayıs 1985.

9 Richard Falk, Önsöz, "The Armenian Genocide in Official Turkish Records: Collected Essays by Vahakn N. Dadrian", *Journal of Political and Military Sociology* 22, no. 1 (Yaz 1994): i.

gibi ele alınması mümkün değildir. Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkiler açısından, böyle bir durumun kesinlikle söz konusu olmadığı söylenebilir.[10]

Elbette, "soykırım" kelimesinin, yalnızca uzmanların iyeliğine verilmiş yasal bir kavram olarak değil de, şu anda ortak söylemimizde olduğu gibi, bir "manevi ayıp terimi" olarak kullanmak mümkündür. Bu şekilde kullanıldığında "soykırım" kelimesi, "Osmanlı rejimi tarafından Ermeni halkına karşı büyük bir manevi kötülük yapıldığına dair 75 yıllık bir manevi konsensüs" anlamı taşımaktadır.[11] Yine de, insanlık tarihinin çeşitli derece veya kademelerde manevi kötülük örnekleri sunduğunu unutmamak gerekir. Tehcir ve taktile "soykırım" adını vererek, Osmanlı Ermenilerine zulmeden kötülüğün kesin olduğuna dair peşin hüküm vermiş oluyoruz. Jön Türk rejiminin icraatları hakkında birçok bilinmezin mevcut olması nedeniyle, "korkunç Türk"ten başkalarının da suçlu olduğunun anlaşılmasına varabilecek olan araştırmalara son verilmesi, fazlasıyla cüretli bir davranıştır. Bu tür sonuçlara varılıp varılamayacağına karar vermek ise, kanun koyucunun değil, tarihçinin görevidir. Eğer tarihsel gerçeklerin tasdik edilmesi için siyasetçilere başvurmaya kalkarsak, olayları aydınlatmaktan çok daha karmaşık hâle getirebiliriz. Bir yorumcunun kısa süre evvel çekilen *Ararat* adlı sinema filmi hakkında doğru bir şekilde belirttiği gibi: "Eğer gerçeği, müzakere eden kişilerin eline teslim ederseniz, elinizde pazarlıklı bir gerçekle kalakalırsınız."[12]

BASKICI TAKTİKLER

Türk hükümetinin Ermeni yanlısı görüşlerin yayılmasını engelleme çabaları birkaç on yıl eskiye dayanmaktadır. 1933 yılında Almanya'da, Franz Werfel'in Akdeniz kıyısındaki küçük bir Ermeni köyünün tehcir tehdidine karşı kahramanca direnişini konu eden *The Forty Days of Musa Dagh* [*Musa Dağ'da Kırk Gün*] adlı eseri basıldı. 1934 Kasımı'nda Metro-Goldwyn-Mayer'in bu kitaptaki

10 Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 12.
11 Bu, Guroian'ın yorumudur, "The Politics and Morality of Genocide", s. 335.
12 Philip Kennikot, *Washington Post*, 24 Kasım 2002.

hikâyeye dayanan bir film çekmeyi planladığını öğrenen Türk hükümeti, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın bu projeden hoşnutsuz kaldığını bildirmesini istedi. ABD Dışişleri Bakanlığı, film endüstrisini, Werfel'in romanının sinemaya uyarlanmasının "iki halk arasındaki samimi bağlar için zararlı olduğu" konusunda uyardı. 1938 Kasımı'nda Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün ölümünün ardından, filmin çekileceğine dair etrafta yeni söylentilerin dolaşmaya başlaması, Türk Devleti'nin ve ABD Dışişleri Bakanlığı'nın sinema endüstrisi üzerindeki baskılarını tekrarlamamalarına ve bu projeden temelli vazgeçilmesine neden oldu.[13]

1980 yılında, Başkan Jimmy Carter'ın Yahudi Holokostu'nun anılması için bir federal müze tasarlayacak bir grup uzman ataması üzerine, Türk yönetimi, bu müzede Ermenilere herhangi bir gönderme yapılmaması için güçlü bir kampanya başlattı. ABD hükümeti, durumun belirsiz bir şekilde geri tepebileceğine dair tehdit edildi ve Holokost'u Anma Konseyi [Holocaust Memorial Council] üyeleri de bireysel olarak benzer baskıya maruz kaldılar. Konsey üyesi Hyman Bookbinder, Türkiye Büyükelçisi'nin verdiği bir öğle yemeği davetinde, büyükelçinin, kendisine, Ermeni hikâyesi müzeye dâhil edildiği takdirde Türkiye'deki Yahudi cemaatinin esenliğinin tehlike altına girebileceğini söylediğini anlatmaktadır.[14]

1982'de Tel Aviv'de düzenlenen Holokost ve soykırım konulu akademik bir konferansta 1915-1916 katliamlarına dair bir tartışmanın ele alınması da, Türk hükümetinin tepkisini çekti. "Yahudilerin çıkarları ile ilgisiz olduğu" gerekçesiyle konferansı iptal etmeye çalışan İsrail hükümetinin, davetli katılımcıların konferansa katılmalarını engellemeye çalıştığı da söylenmektedir. Konferans gerçekleştirilmiş olsa dahi, bazı konuşmacılar programları ayarlanmış olduğu hâlde katılmaktan vazgeçtiler. Türkiye'nin baskısı kamuoyunda duyulduğunda, Türk hükümeti, bir Türk memurun,

13 Roger R. Trask, *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914–1939*, s. 91.

14 Edward T. Linenthal, *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum*, s. 230–34.

yetkisi olmadığı hâlde sarf ettiği sözlerin tehdit olarak algılandığını belirterek suçlamaları yalanladı.[15] Bundan yaklaşık yirmi yıl sonra, 2000 senesinin ilkbaharında, İsrail ile Türkiye arasındaki yakın siyasi ve askerî ilişkiler, benzer bir tartışma ile tekrar gerildi. İsrail Eğitim Bakanı Yossi Sarid, Kudüs'teki St. James Gregoryen Kilisesi'nde 24 Nisan'da Ermeni dinleyicilere yaptığı bir konuşmada, Ermeni kırımını İsrail eğitim müfredatına eklemek istediğini söyledi. Misilleme olarak, Türk Dışişleri Bakanlığı, tüm Türk görevlilere, Ankara'daki İsrail Büyükelçiliği'ndeki İsrail Bağımsızlık Günü kutlamalarını boykot etmeleri talimatını verdi. Türk askerî yöneticilerinin dahi kutlamalara katılmamaları, özellikle manidar bir durumdu.[16]

Türkiye'nin, Ermeni katliamlarının anılması için alınacak her türlü resmî kararı engelleme çabaları devam etti. I. Dünya Savaşı'nda yapılan Ermeni taktilini "soykırım" olarak tanıyan bir kanunun 2001 yılı başlarında Fransa Ulusal Meclisi'nden geçmesinin üzerine, Türk hükümeti, Fransız şirketi Alcatel'den 149 milyon dolar değerinde bir casus uydu alacağına dair bir anlaşmayı iptal etti ve diğer bir Fransız şirketini Türkiye'ye 7 milyar dolar değerinde tank satılması ihalesine kabul etmedi.[17] 2000 seçim kampanyası esnasında ABD Kongresi'nin benzer bir kanun geçirmeyi görüşmesi üzerine, Türkiye, ekonomik boykot tehdidinde bulundu ve Kuzey Irak'taki Amerikan hava operasyonları için Türkiye'deki üslerin kullanılması hakkında alacağı çeşitli önlemlerin bu operasyonlara zarar verebileceğini ima etti. 15 Kasım 2000'de Strasbourg'daki Avrupa Parlamentosu'ndan geçen ve Türkiye'yi Ermenilere karşı

15 Israel W. Charny, "The Turks, Armenians and the Jews", *Book of the International Conference on the Holocaust and Genocide*, Book 1: *The Conference Program and Crisis*, s. 269–315; Gunter, *"Pursuing the Just Cause of Their People"*, s. 140.

16 "Riss im türkisch-israelitischen Verhältnis", *Neue Zürcher Zeitung*, 17 Mayıs 2000. Bu dönemin daha ayrıntılı bir tartışması için bkz. Yair Auron, *The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide*, ch. 7.

17 *New York Times*, 24 Ocak 2001.

yaptığı "soykırımı resmen tanımaya" davet eden karar, Ankara'nın bir kez daha öfkelenmesine neden oldu.[18]

Türk tarihçiler, Hitler'in ordularında hizmet veren Ermeni gönüllüler meselesini kamuoyuna duyurarak, Ermeni rakiplerinin itibarını zedelemeye çalıştılar. Sonyel'in yazdığına göre, "İkinci Dünya Savaşı esnasında, Türk Devleti, Hitler'in zorbalığından kaçan çok sayıda Yahudi'ye, sığınma hakkı tanırken, Nazilerin işgali altında bulunan topraklardaki Ermeni çevrelerde Yahudi karşıtlığı hortladı... Hitler Almanyası'nın Ermeni kanatları altında, Ermeni gönüllüler Yahudileri ve diğer 'istenmeyenler'i Nazi toplama kampları için yakalamakta kullanıldılar."[19] Bu suçlamaların bazıları abartılıdır; fakat temel olaylar doğrudur. Kafkasya'dan gelen Ermeni göçmenleri 1944 Ekimi'nden itibaren Alman Ordusu'nun Ostlegionen yani Doğu Lejyonu'na katılmaya iten sebep Yahudi karşıtlığından öte Rus karşıtı fikirler ve açlık idi. Cephede hizmet veriyorlardı fakat, tıpkı diğer Alman birlikleri gibi, cephenin gerisinde partizanlarla savaşmakta da kullanıldılar.[20] Bununla birlikte, bu suç teşkil eden olayların diğer boyutları ve içerikleri belirsizdir. Alman Ordusu'nda veya Waffen-SS birliklerinde birtakım Hollandalı, Belçikalı ve Fransızlar da hizmet veriyorlardı; fakat bu nedenle bütün Hollanda, Belçika ve Fransa halkı suçlanamaz.

Ermeni yanlısı yazarlar da rakipleri ile Hitler'in Holokostu'nu ilişkilendirmeye çalıştılar. Dadrian, elde bulunan bazı delillerin "I. Dünya Savaşı'nın sonunda Türklerin yaptıkları soykırımının diğer devletler tarafından cezasız bırakılmış olmasının Hitler'i kendi soykırım emellerini gerçekleştirmeye teşvik ettiğinin" öne sürülmesini mümkün kıldığını savunmaktadır.[21] Dadrian, bu delillerin ne

18 "European Parliament Accuses Turkey of Genocide", *Washington Post*, 16 Kasım 2000; "Turkey: New Genocide Charges", *New York Times*, 16 Kasım 2000.

19 Salahi R. Sonyel, "Turco-Armenian Relations in the Context of the Jewish Holocaust", *Belleten* 54 (1990): 769–70.

20 Joachim Hoffmann, *Die Ostlegionen 1941–1943: Turkotartaren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer*, s. 39, 76; Hans Werner Neulen, *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS*, s. 324–32.

21 Dadrian, "The Complicity of the Party, the Government, and the Military", s. 31.

olduğunu açıklamamaktadır ve muhtemelen Hitler'in 22 Ağustos 1939'da komutanlarına yaptığı bir konuşmadan bahsetmektedir. Söz konusu konuşmada, Hitler'in Ermeni katliamlarına göndermede bulunduğu iddia edilmektedir. Almanya'nın *Lebensraum* yani yaşamsal alan ihtiyacını ve bu genişlemenin yolunu kesen kişilerin imha edilmesinin gerekliliğini vurguladığı bağlamda, Hitler'in "Bugün, artık, Ermenilerin imha edilmesinden bahseden kimse kaldı mı?" dediği iddia edilmektedir. Bu ifade, Osmanlı Türklerinin Ermenilere yaptıkları katliamların cezasız kalmış olması nedeniyle Hitler'in Yahudileri imha etme planlarını gerçekleştirmek için cesaret bulduğunu ileri sürmek için sıklıkla alıntılanmaktadır.

Bu iddia birtakım sorunlar içermektedir. İlk olarak, 1939 yılının Ağustos ayında Hitler'in "Yahudi Meselesinin Nihai Çözümü" olarak Yahudileri imha etmeye henüz karar vermediği, genel olarak, kabul edilmektedir. Bundan ötürü, bu cümle, Yahudilerin ortadan kaldırılması ile değil, yalnızca kısa süre sonra Slavlara karşı yürütülen askerî harekâtın acımasızlığı ile ilişkilendirilebilir.[22] Daha da önemlisi, Ermenilerle ilgili bu sözlerin gerçekten sarf edilip edilmediği tartışmalıdır. Bu tartışmanın ufak ayrıntılarına girilmeksizin, Hitler'in 1939 senesinin o günü yaptığı bu konuşmanın stenografik kayıtlarının elimizde bulunmadığını fakat konuşmayı dinleyen beş kişi tarafından alınmış notların mevcut olduğunu belirtmek yeterli olacaktır. Bu versiyonlardan ikisi, 1945 Nürnberg Mahkemeleri'nde delil olarak kabul edilmiştir; Hitler'in Ermeniler ile ilgili dile getirdiği iddia edilen bu soru cümlesinin yer aldığı versiyon ise kabul edilmemiştir. Bu nedenle, Türk tezini savunan tarihçi Heath Lowry, "sahte alıntı"dan bahsetmektedir;[23] bu adlandırma, Nürnberg Mahkemesi'nin bu tutumuna, büyük ihtimalle, gereğinden fazla önem yüklemektedir. Konuşmayı daha

22 1931 yılında gazete editörü Richard Breiting'e verdiği bir röportajda, Hitler, Ermeni tehciri ile Doğu'yu kolonileştirme planını benzer şekilde ilişkilendiriyordu. Bkz. Edouard Calic, *Unmasked: Two Confidential Interviews with Hitler in 1931*, çev. Richard Barry, s. 81.

23 Heath W. Lowry, "The United States Congress and Adolf Hitler on the Armenians", *Political Communication and Persuasion* 3 (1985): 123.

detaylı bir şekilde incelemiş olan Winfried Baumgart, söz konusu cümlenin konuşmada vurgulanan fikirleri süslemekte kullanılmış olabileceğini düşünmektedir.[24] Başka akademisyenlerin de bir tarafında veya diğerinde yer aldıkları bu tartışmanın, çözülmez olarak değerlendirilmesi gerekir.[25] Dolayısıyla, Ermenilerin Hitler'in bu ifadesinde Ermeni katliamları ile Yahudi Holokostu'nu ilişkilendirme girişimleri, sağlam temellere dayanmamaktadır.

Ermeni diasporası da 1915-1916 yıllarında yaşanmış olan trajik olaylar için "soykırım" teriminin kullanılmasının yerindeliğini sorgulayan kimseleri susturma girişimlerinde bulundu. Bu çabaların en bilineni, önde gelen İslam araştırmacılarından Bernard Lewis'e dairdi. İlk basımı 1961 yılında yayınlanan *The Emergence of Modern Turkey* [*Modern Türkiye'nin Doğuşu*] adlı çalışmasında Lewis, bağımsız bir Ermenistan kurmaya çalışan Ermeni devrimci hareketinin talihsiz sonuçlarını şu kelimelerle tasvir etmektedir:

Türkler için, Ermeni hareketi tüm tehditler arasında en ölümcül olandı. Fethettikleri Sırp, Bulgar, Arnavut ve Yunan topraklarından isteksizce olsa bile çekilebilir, bu uzak vilayetlerden vazgeçebilir ve İmparatorluk sınırlarının daha yakına gelmesini kabul edebilirlerdi. Oysa Ermeniler, Türkiye'nin Asya'daki toprakları boyunca Kafkasya sınırından Akdeniz kıyılarına dek uzanan, Türk yurdunun merkez bölgesinde yaşıyorlardı; bu topraklardan vazgeçmek demek, Türk Devleti için küçülmek değil, parçalanmak anlamına gelirdi. Çözülemez bir şekilde karışmış olan Türk ve Ermeni köyleri, yüzyıllardır komşuluk ilişkilerini sürdürüyorlardı. Şimdi ise aralarında umutsuz bir mücadele başlamıştı; tek bir vatanın sahibi olmak isteyen iki ulus arasındaki bu mücadele, 1915'te bir buçuk milyon Ermeni'nin hayatını kaybettiği korkunç soykırım [holocaust] ile bitti.[26]

---

24 Winfried Baumgart, "Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. Ağustos 1939: Eine quellenkritische Untersuchung", *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 16 (1968): 139.

25 Alıntılamanın gerçekliğinin ispatlandığı ve Nürnberg'de kabul edilmiş olması gerektiği yönündeki iddialar için bkz. Kevork B. Bardakjian, *Hitler and the Armenian Genocide*, s. 24.

26 Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, s. 350.

Sonraki dönemde Lewis'in "korkunç soykırım"dan ve bir buçuk milyon ölüden bahseden son cümleden memnun olmadığı anlaşılıyor. Kitabın üçüncü versiyonunda, "soykırım" yerine "katliam" kelimesini kullandı ve cümleyi şöyle değiştirdi: "tahminlere göre, bir milyonu aşkın Ermeni ve bilinmeyen sayıda Türk hayatını kaybetti."[27]

16 Kasım 1993'te Fransızcaya çevrilen iki kitabının yayınlanması vesilesiyle *Le Monde* gazetesinin iki muhabirine Paris'te verdiği röportajda, Lewis'e Türklerin neden soykırımı inkâr etmeye devam ettikleri sorusu yöneltildi. Lewis, cevap olarak, yine tek bir vatan uğruna savaşan iki halktan bahsetti ve şöyle ekledi:

> Eğer soykırımdan bahsedersek, kasıtlı bir politika, Ermeni milletini sistemli bir şekilde ortadan kaldırmaya yönelik bir karar olduğu anlamına gelir. Bu oldukça şüphelidir. Türk belgelerinde imha etme değil, sürgüne yollama kastından bahsediliyor.

Le Monde gazetesine yazdığı 1 Ocak 1994 tarihli ("Osmanlı hükümetinin Ermeni milletini imha etmeyi amaçlayan bir planı olduğuna dair ciddi bir kanıt yoktur." diye yazdığı) bir mektupta bu tezini tekrar dile getiren Lewis, Fransa Ermeni Dernekleri Forumu tarafından mahkemeye verildi. Açılan kamu davası, Fransız Medeni Kanunu'nun 1382. maddesine dayanıyordu: "Bir zarar vermekle suçlu olan herkes, bunu telafi etmek zorundadır."[28]

Davacılar, Lewis'in "bir ortak hatıraya, kurtulanlara ve ailelerine duyulması gereken saygıya ve şefkate halel getiren bir hata" yapmakla suçlanıyordu. 21 Haziran 1995'te, mahkeme Lewis'i suçlu buldu ve 1 Frank para cezasına çarptırdı. Mahkeme, 1915 ila 1917 arasında yapılan katliamların bir soykırım suçu teşkil edip etmediğine karar vermeye yetkili olmadığını açıkladı. Bununla birlikte, karar metnine göre, Lewis "nesnel davranma yükümlülüğünü" yerine getirmemiş, "kendi tezine ters düşen unsurları

27 Üçüncü versiyon, 2002'de New York'ta Oxford University Press tarafından basılmıştır.
28 Aktaran Yves Ternon, "Freedom and Responsibility of the Historian: The 'Lewis Affair'", *Remembrance and Denial*, haz. Hovannisian, s. 243–44.

gizlemiş," duyarlı bir tarihçi olarak üzerine düşen sorumlulukları yerine getirmemişti. Ermeni soykırımını ispat eden "ciddi bir kanıt" olmadığını iddia etmesi ancak bu şekilde mümkün olmuştu. Mahkemenin "ters düşen unsurlar" ile kastettiği, soykırımın gerçek olduğunu resmen tanımış olan Avrupa Parlamentosu gibi kurumlar tarafından elde edilen bulguları kastediyordu.[29] Ermeni Davasını Savunma Komitesi tarafından (insanlığa karşı suçların varlığını sorgulayan kişilerin cezalandırılmasını öngören) Gayssot Yasası'na dayanılarak Lewis'e açılan diğer bir dava düştü. Mahkeme, Gayssot Yasası'nın yalnızca 1939 ila 1945 yılları arasında Nazi rejimi tarafından işlenmiş olan suçlara uygulandığını savundu.[30]

Fransız mahkemesinden çıkan suçlu kararı, ABD'de ciddi bir biçimde eleştirildi. *Washington Post* gazetesi, bu haberi, bir mahkeme bir akademisyeni "tarihsel bir konu üzerine 'onur kırıcı' bir görüşünü ifade etmekten suçlu buluyorsa, hele ki söz konusu tartışma yıllardır dünyada fırtınalar koparıyor ise, bu tür kanunların saçmalığı ve zararlılığı açıkça ortadadır" şeklinde yorumladı.[31] Ermeni tarafı ise, bir kez daha Ermeni soykırımının hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ispatlanmış, tartışmasız bir gerçek olduğunda ısrar ederek kararı savundu. Bu suçu reddeden herkes, buna ortaklık etmiş olurdu. "Bu bağlamda, bir tarihçinin soykırımın yaşandığını inkâr etmesi, tarihçiyi akademisyenliğin dışına çıkarır ve bir devlet ajanı yapar... Bu şekilde davranmış olan Bernard Lewis, siyasi bir aldatmacanın etkin bir işbirlikçisine dönüşmüştür."[32] Hatta bir Ermeni yanlısı yazar, Ermeni soykırımını reddetmenin nefret söylemi teşkil ettiğini ve bundan ötürü, ABD'de yasadışı sayılması gerektiğini iddia ediyordu.[33] Anlaşılan

29 Mahkeme kararının özeti için, bkz. Marc Nichanian, "The Truth of the Facts: About the New Revisionism", *Remembrance and Denial*, haz. Hovannisian, s. 253.

30 Ternon, "Freedom and Responsibility of the Historian", s. 245.

31 *Washington Post*, 9 Eylül 1995, aktaran Rouben Paul Adalian, "The Ramifications in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University", *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporaine* 3 (1997): 105.

32 Ternon, "Freedom and Responsibility of the Historian", s. 240, 242.

33 Henry C. Theriault, "Denial and Free Speech: The Case of the Armenian Genocide",

o ki, bu dava Lewis'in gözünü korkutmamıştı zira yazar, mesele hakkındaki görüşlerini dile getirmeye devam etti. Örneğin 25 Mart 2002'de C-Span 2 televizyon kanalında yayımlanan bir programda, Osmanlı Türkiyesi'ndeki Ermeni katliamlarının büyük bir Ermeni ayaklanması ile ilişkili olduğu ve dolayısıyla Nazilerin Yahudilere yaptıkları muamele ile kıyaslanmasının mümkün olmadığı yönündeki inancını bir kez daha ifade etti.[34]

ABD'de yaşayan Ermeni asıllı Amerikalılar, entelektüel kesimin kendi tezlerine destek vermesi için etkin bir şekilde çalışmayı sürdürdüler ve bu konuda önemli başarılar kazandılar. 2 Şubat 1996'da Amerika Ermeni Asamblesi tarafından örgütlenen "İlgili Akademisyenler ve Yazarlar"dan oluşan bir grup, *Chronicles of Higher Education* gazetesinde "Türk Devleti'nin Ermeni Soykırımını İnkârına ve Akademide Bilimsel Yozlaşmaya Karşı Duruş" başlıklı bir ilan verdiler. Bunun daha kısa bir versiyonu, 24 Nisan 1998'de *New York Times* gazetesinde çok daha açık bir başlıkla yayınlandı: "1915 Ermeni Soykırımı'nı Anıyoruz ve Bu İnsanlığa Karşı Suçu İnkâr Eden Türk Devleti'ni Kınıyoruz." Bu ilanlar, Yehuda Bauer, Helen Fein ve Raul Hilberg gibi Yahudi Holokostu uzmanı olan akademisyenler ile Dadrian ve Hovannisian gibi 1915-1916 olaylarına yoğunlaşmış olan araştırmacılar tarafından imzalanmıştı. Bunun yanı sıra, ilanı imzalayan çok sayıda seçkin yazar arasında, Alfred Kazin, Arthur Miller, Joyce Carol Oates ve John Updike gibi isimler de bulunuyordu. Metinde imzası bulunanlar listesinde (1996'da 100 ve 1998'de 150 kişi) Türk tarihi veya Ortadoğu araştırmacılarının yer almaması dikkat çekiyordu.

İlanlar, savunmasız Ermeni kurbanların masumiyetini belirterek başlıyordu:

1915-1918 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun Jön Türk hükümeti, Ermeni halkına karşı sistemli ve kasıtlı bir soykırım gerçekleştirdi; bu

Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide, edited by Richard G. Hovannisian, s. 231–61.

34 Bu uzun tartışma için, bkz. Türk yanlısı Fransız web sitesi www.tetedeturc.com.

halk, Türk yönetimi altında yaşayan silahsız bir Hıristiyan azınlık idi. Bir milyonu aşkın Ermeni, doğrudan öldürme, açlık, işkence ve zorunlu tehcir yürüyüşleri yoluyla imha edildi... Ermeni Soykırımı, Osmanlı askerî mahkemelerinin kayıtları, dünyanın dört bir yanındaki devletlerin resmî arşivlerinde bulunan bol sayıda doküman, başta Amerikalı, İngiliz, Alman ve Avusturyalı misyonerlerin ve diplomatların raporları, kurtulanların ifadeleri ve seksen yıllık akademik tarih çalışmaları ile belgelenmiştir.

Akabinde, Türk Devleti'nin imajını düzeltmek amacıyla kamuoyunu etkilemek ve ABD hükümetine baskı yapmak için başvurduğu -en prestijli üniversitelerde Türk tarihi kürsüleri kurulmasını sağlamak gibi- yollar listeleniyordu. Bu listeyi, soykırımın reddedildiğine dair bir suçlama takip ediyordu:

Soykırımı reddettiklerinde akademisyenlerin verdiği mesaj şudur: katiller gerçekte öldürmediler; kurbanlar gerçekte öldürülmediler; toplu katliam, yüzleşmeyi gerektirmez fakat görmezden gelinebilir. Soykırımı reddeden akademisyenler, ellerindeki önemli gücü, bu en büyük insanlık suçunun kabulüne katkıda bulunmakta kullanmış olurlar... Türkiye'nin Ermenilere yaptığı soykırımı inkâr etmek amacıyla Amerikan kurumlarını manipüle etmesini entelektüel ve ahlakî açıdan yozlaşmış buluyoruz. Türk hükümeti tarafından desteklenen ve Amerikan üniversitelerinde yürütülen sahtekârlığı kınıyoruz... ABD memurlarının, akademisyenlerinin ve medyasının Ermenilerin imha edilmesinden soykırım olarak bahsetmeleri gerektiğini ve Türk hükümetine yaranmaya çalışarak kaçamaklı veya örtmeceli bir terminoloji kullanmamaları gerektiğini savunuyoruz.[35]

Ermeni desteğiyle yayınlanmış olan bu ilanların metninde yalnızca -bu tür durumlarda sıklıkla rastlanan- basitleştirme değil, çarpıtma da vardı. Türkiye'deki Ermeni cemaati, basitçe "silahsız Hıristiyan azınlık" olarak tanımlanamaz ve 1915-1916 olaylarının Ermeni devrimcilerin oynadıkları beşinci kolon rolünden bahsedilmeksizin tartışılması kabul edilemez. Fakat bu ilanlarla gündeme gelen en önemli mesele, çirkin amaçlarla yapılan bu tarih yorumuna katılmayan herkesi suçlayarak ilan sponsorlarının görüşlerine katılması için baskı yapma girişiminde bulunulması idi. Gerekçeli

35 *Chronicle of Higher Education*, 2 Şubat 1996.

ilanlar, Türk hükümetini "Ermeni Soykırımı hakkında bilimsel araştırmaları sansürlemek" üzere gerçekleştirdiği üstün körü girişimlerden dolayı kınıyordu; fakat hemen ardından toplu katliamları soykırım olarak adlandırmayı reddedenlerin "Türk devletine yaranmaya" çalıştıklarını ileri sürerek, aynı taktiğe başvuruyordu. Aynı zamanda, akademisyenleri "kaçamaklı terminoloji" kullanamamaları yönünde ikaz ediyordu. Maalesef, siyasî bakımdan doğru gördüğü terminolojiyi dayatarak tehcir ve taktilin bilimsel olarak daha derinlemesine araştırılmasını engellemeye yönelik bu girişim, ilanda kınandığı iddia edilen "akademideki bilimsel yozlaşma"nın ta kendisi idi.

TÜRK-ERMENİ İLİŞKİLERİNİN GELECEĞİ

21. yüzyıla girdiğimiz ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni tehcirinin başlangıcının 100. yıldönümüne yaklaştığımız bu dönemde, Türklerin ve Ermenilerin pozisyonları daha önce hiç olmadığı kadar değişmez görünüyor. Türk hükümeti, Ermeni tehciri esnasında birtakım talihsiz aşırılıklar haricinde hiçbir istenmeyen durum yaşanmadığını ve yüksek ölü sayısının esasen hastalık, açlık ve cemaatler arası savaş sonucunda meydana geldiğini savunmaya devam ediyor. Türk Devleti'nin I. Dünya Savaşı'nda Ermenilerin çektikleri büyük acılardan dolayı son derece üzüntü duyduğunu ifade eden resmî bir açıklama yapması, bazı Ermenileri tatmin etmeye yeterli olabilirdi. Bununla birlikte, geriye kalan Ermenilerin çoğu, Türkleri taammüden soykırım yapmak ile suçlamaya hararetli bir şekilde devam ediyorlar ve bu Ermenilerin bazıları için, "Türklerin katliamları telafi etmek için yapabilecekleri tek anlamlı düzeltme" Ermenilerin anavatanlarına dönmeleri olabilir.[36] Bu talep, Türklerin yaptıkları hatayı daha da sınırlı bir şekilde kabul etmelerine yol açıyor; zira herhangi bir taviz verdikleri takdirde bir zincirleme

36 James H. Tashjian, "On a 'Statement' Condemning the Armenian Genocide of 1915–18 Attributed in Error to Mustafa Kemal, Later 'The Atatürk'", *Armenian Review* 35 (1982): 237.

reaksiyon doğmasından, maddi ve hatta toprak ile ilgili sahibine iade taleplerinin birbirini izlemesinden çekiniyorlar.[37]

Fakat umut vaat eden işaretler de var. 17-19 Mart 2000 tarihlerinde, on üniversitenin ve araştırma merkezinin akademisyenleri Chicago Üniversitesi'nde düzenlenen Türk-Ermeni Çalıştayı'nda buluştular ve "Ermeniler ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu" başlıklı çekişmeli konuyu tartıştılar. Konferansa katılan Chicago Üniversitesi'nden Profesör Ronald Suny, yaptığı açılış konuşmasında, bu buluşmanın taşıdığı büyük önemi vurguluyordu:

> Bu küçük, mütevazı ve tarihi bir toplantı, Ermeniler ve Türkler dâhil olmak üzere çeşitli milletlerden akademisyenlerin bir araya gelerek, düşmeye ve parçalanmaya başladığı bir dönemde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halkların akıbetinin ne olduğunu bilimsel bir şekilde tartışmaları ve bu konuda raporlarını sunmaları açısından bir ilktir... Tam bir uzlaşma sağlanmasını beklemiyoruz fakat ciddi ve bilge bir tartışma beliyoruz. Bu, dışlamacı ve dar görüşlü bir milliyetçilikten ziyade, farklılıkları eşitlik ve saygı çerçevesinde hoşgörü ile karşılayan liberal Osmanlıcılıktan ilham alan yeni bir akademik topluluk oluşturmak için yapılan bir girişim ve ilk denemedir.

Toplantının sonunda, katılımcılar, müzakerelerine devam etmeyi kararlaştırdılar ve çalıştay, 2002'de Michigan Üniversitesi'nde ve 2003'te Minnesota Üniversitesi'nde tekrar bir araya geldi.[38] Bu görüşmelerin raporlarının yayınlanması bekleniyor.[39]

Dahası var. Son birkaç yılda, Türk akademik tarih çalışmalarında, Ermeni katliamlarına da yer ayrılan bir nevi milliyetçilik sonrası döneme girildiğine dair işaretler gözlemlenmeye başladı.[40] Ermeni cephesinde de, Ara Sarafian ve Ronald Suny gibi akademisyenler,

37 Gunter, "Why Do the Turks Deny They Committed Genocide against the Armenians?", s. 491.

38 Çn.: Bu çalıştaylar, Guenter Lewy'nin bu kitabının yayınlanmasının ardından Avusturya'da (Salzburg 2004), New York Üniversitesi'nde (2005) ve Cenevre Üniversitesi'nde (2008) toplanmayı sürdürdüler.

39 Haber duyurusu. Ayrıca bkz. Gerard J. Libaridian, *Modern Armenia: People. Nation, State*, s. 278–79.

40 Karş. Göcek, "Reconstructing the Turkish Historiography", s. 223–30.

alışılagelmiş propaganda retoriğinin kullanılmadığı tarihsel araştırmalar yapmaya giriştiler. 23 ila 25 Mart 2001 tarihleri arasında, Ermenistan, Türkiye, Almanya ve ABD'den tarihçiler, hukukçular ve sosyologlar, Almanya'daki Mühlheim Evanjelik Akademisi'nin düzenlediği konferansta 1915-1918 yıllarında yaşanmış olan talihsiz olayları tartıştılar. Katılımcılar, konferansı kendilerine miras bırakılan önyargı ve yanlış anlamaların üstesinden gelmenin mümkün olduğu konusunda ikna olmuş bir şekilde terk ettiler.[41] 2001 yazında, yaklaşık 150 Ermeni-Amerikalıdan oluşan bir grup, Amerika Ermeni Kilisesi'nin New York Piskoposluğu'nun organize ettiği bir hac seferi içinde Anadolu'yu ziyaret etti. Aziz Gregory'nin adımlarını takip eden hacılar, dokuz yüz altmış beş kilometrelik otobüs yolculukları boyunca iyi karşılandılar. Katılımcılardan biri, dönüşte şöyle ifade ediyordu: "Gittiğimiz her yerde, açık diyalog kurmak, ilişki ve ziyaretlerimizi sürdürmek için duyduğumuz umutları karşılıklı olarak dile getirme fırsatımız oldu." Öyle görünüyor ki "güvensizlik ve nefret yılları bitecek ve affetmenin bir yolunu bulacağız."[42] Önceleri tehcir ve taktil hakkında akıl almaz tartışmaların yaşandığı Türk medyası (günlük gazete ve televizyon) da, Ermeni sorununa karşı daha açık bir tutum benimsedi.[43]

Yine de Türkler ile Ermeniler arasındaki ilişkilerin iyileşmesi yavaş ilerleyen ve kimi zaman eski duruma dönüşlerin yaşandığı bir süreç. 2001 Temmuzu'nda Ermenistan'ın ve Türkiye'nin önde gelenlerinden oluşan bir grup, iki ülke arasında bir uzlaşma komisyonu kurmaya karar verdi. Yaklaşık on yıl evvel Ermenistan ile Türkiye'nin müttefiki olan Azerbaycan arasında savaşın patlak vermesi üzerine, Türkiye, Ermenistan ile diplomatik ilişkilerini kesti. Türk-Ermeni Uzlaşma Komisyonu, 1915-1916 olaylarına da

41 Bruno Blaser, "Von der schweren Last der Geschichte: Versuch eines Armenisch-Türkischen Dialog", *Hilfsbundbote* (Bad Homburg) 103, no. 2 (2001): 10.

42 Bill Broadway, "Armenians' Bittersweet Pilgrimage", *Washington Post*, 23 Haziran 2001.

43 Mehmet Necef, "The Turkish Media Debate on the Armenian Massacres", *Genocide: Cases, Comparisons, and Contemporary Debates*, hazırlayan Steven L. B. Jensen, s. 232–40.

bakacak ve karşı görüşler arasındaki uçurumun kapanması için yollar bulmaya çalışacaktı.[44] Bununla birlikte, Irak'taki savaş ve Ermeni katliamı meselesini tekrar açma girişimi, Uzlaşma Komisyonu'nun kaderini etkiledi. Ermenistan'daki ve Ermeni diasporası içindeki güçlü gruplar, tarihsel kayıtlara yeniden bakılmasına karşı çıkıyorlar. "Böyle bir araştırma paneline katılmanın bile reddettikleri önermeyi kesin olarak geçerli kılacağını savunuyorlar; bu önerme ise, Ermenilerin soykırıma maruz kaldıklarının hiçbir şüpheye yer vermiyor oluşu."[45] Erivan Devlet Üniversitesi'ndeki tarihçiler, Ermeni tarihi konusunda daha az milliyetçi ve daha çok nesnel bir bakışa sahip olan Amerikalı Ermeni akademisyenleri "Ermeni Soykırımı hakkında Türk yanlısı yaklaşımları" desteklemekle suçluyorlar.[46] Türk tarihçiler arasından sabit fikirli olanlar da, Uzlaşma Komisyonu'nun çalışmasına karşı çıkıyorlardı ve komisyon 2004 Nisanı'nda henüz kayda değer bir başarıya ulaşamadığı hâlde dağıldı.[47]

Bazı Türk tarihçilerin Ermeni trajedisini tartışma istekleri tepki çekti. Nüfuz sahibi bir köşe yazarı olan Emin Çölaşan 2000 Ekimi'nde yazdığı bir makalesinde, "içerideki düşman"dan bahsediyor ve bir tür uyum eksikliğinden şikâyet ediyordu: "Şimdiye dek Ermenilerin soykırım iddialarına karşı milletçe birlik olmuştuk. Oysa şimdi aramızdan çatlak sesler yükselmeye başladı". Diğer tanınmış kişiler de yeni "hainler" hakkında benzer kaygılarını dile getirdiler.[48]

Önceden de bahsedildiği gibi, bazı Ermeniler "soykırım" kelimesini hukuksal bir kavramdan ziyade, tehciri ve buna eşlik eden büyük can kaybını ciddi bir ahlaki kötülük olarak eleştiren bir

44 Douglas Frantz, "Unofficial Commission Acts to Ease Turkish-Armenian Enmity", *New York Times*, 10 Temmuz 2001.

45 Paul Glastris, "Armenia's History, Turkey's Dilemma", *Washington Post*, 11 Mart 2001.

46 Sebouh Aslanian, "'The Treason of the Intellectuals': Reflections on the Uses of Revisionism and Nationalism in Armenian Historiography", *Armenian Forum* 2, no. 4 (Şubat 2003): 37.

47 Komisyonun çalışmalarına nispeten iyimser bir bakış için bkz. David L. Phillips, *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish- Armenian Reconciliation.*

48 *Hürriyet*, 18 Ekim 2000, aktaran Necef, "The Turkish Media Debate", s. 236. Diğer benzer görüşler için bkz. s. 249.

manevi ayıplama terimi olarak kullanıyorlar. Çelişkili görünmekle beraber, probleme bu şekilde yaklaşılırsa, donmuş durumdaki pozisyonlardan çıkılması sağlanabilir. Eğer Ermeniler, hukuksal soykırım kavramını bir halkın imha edilmesi için sistemli ve taammüden program olarak kabul etmekten vazgeçmeye ikna edilebilir ve Türk tarafının I. Dünya Savaşı'nda Ermeni halkının çektiği korkunç acılardan duyduğu samimi pişmanlığı resmen ifade etmesiyle tatmin olabilirler ise, uzlaşmaya giden bir yol açılabilir. Türk siyaset bilimci Sina Akşin, resmî Türk yayınında, böyle bir adım atılmasını önermiştir. Hem Türklerin hem de Ermenilerin "birbirlerine karşı büyük hatalar yaptıkları gerçeğini resmen kabul etmeleri" gerekmektedir.[49]

Tarihçi Selim Deringil'in dikkat çektiği gibi, Türkler ile Ermeniler "'soykırım mıydı yoksa değil miydi?' şeklinde süren ve ancak karşılıklı suçlamalara yol açabilecek olan bu son derece verimsiz sağır diyaloğundan çıkmaları" ve bunun yerine, "ortak bir bilgi projesi" öngören tarihsel araştırmaya yoğunlaşmaları lazımdır. Deringil, ideal olarak "tarihçilerin hedefinin 'onlar' ve 'biz' fikrini ortadan kaldırmak olması gerektiğini" yazmaktadır.[50] Suny de benzer şekilde "soykırımın gerçekleşip gerçekleşmediğine dair her zamanki verimsiz tartışmaların, çözümleme ve açıklamaların sıradanlığının" kendisini hayal kırıklığına uğrattığını belirtmiştir. O da tarihsel araştırmaların daha ampirik temellere oturtulmasını önermiştir.[51] Tabii ki tarihi siyasetçilerin ve milliyetçilerin polemiklerinin pençesinden kurtarma işi kolay bir görev değildir. Fakat olur da başarıya ulaşırsa, bu görev, Ermeniler ile Türklerin uzlaşmalarına giden yolu açacak ve çok uzun zamandır devam eden bir anlaşmazlığın çözüme kavuşmasını sağlayacaktır.

---

49 Sina Akşin, "A General Appraisal of the Armenian Issue", *Turkish Review Quarterly Digest* 1, no. 4 (Yaz 1986): 53.

50 Deringil, "In Search of a Way Forward", s. 70–71. Ayrıca bkz. Fikret Adanır, "Die armenische Frage und der Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich: Betroffenheit im Reflex nationalistischer Geschichtsschreibung", *Erlebnis—Gedächtnis—Sinn: Authentische und konstruierte Erinnerung*, haz. Hanno Loewy and Bernhard Moltmann, s. 256 ve Taner Akçam, *Dialogue across an International Divide: Essays towards a Turkish-Armenian Dialogue*.

51 Suny, "Reply to My Critics", s. 136.

ALINTILANAN KAYNAKLAR

Yayınlanmamış Kaynaklar

Library of Congress [ABD Kongre Kütüphanesi], Elyazması Koleksiyonu

National Archives [ABD Ulusal Arşivi], College Park, MD

Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes [Alman Dışişleri Arşivi], Berlin

Public Record Office [İngiliz Devlet Arşivi], Londra

Yayınlanmış Kaynaklar

BELGE KOLEKSİYONLARI

ABD Dışişleri Bakanlığı. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1895, Part* 2. Washington, DC: GPO, 1896.

——. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1914: Supplement, The World War.* Washington, DC: GPO, 1928.

——. *Papers Relating to the Foreign Relations of the United States, 1915: Supplement.* Washington, DC: GPO, 1928.

Adalian, Rouben Paul, haz. *The Armenian Genocide in the United States Archives, 1915–1918* (mikrofiş). Alexandria, VA: Chadwyck-Healey, 1994.

Beylerian, Arthur, der. *Les grandes puissances, l'Empire Ottoman, et les Arméniens dans les archives françaises (1914–1918).* Paris: Université de Paris I, 1983.

Büyük Britanya. Avam Kamarası. *Sessional Papers (Commons).* Cilt. 95 (1896). Türkiye no. 1, 3, 6, 8.

Büyük Britanya. Dışişleri Bakanlığı. *British Documents on the Origin of the War 1898–1914.* Cilt 9, kısım 1. London: HMSO, 1933.

——. *Documents on British Foreign Policy 1919–1939.* İlk seri, cilt. 4. London: HMSO, 1952. Cilt. 13. London: HMSO, 1963.

Büyük Britanya. Parlamento. *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire: Documents Presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State for Foreign Affairs* (1916). Tekrar baskı Astoria, NY: J. C. ve A. L. Fawcett, 1990.

Büyük Britanya. Parlamenter Raporlar. *Key to Names of Persons and Places Withheld from Publication in "The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–16."* Çeşitli, No. 31 (1916).

Ghazarian, Vatche, haz. ve çev. *Boghos Nubar's Papers and the Armenian Question 1915–1918: Documents.* Waltham, MA: Mayreni, 1996.

Gust, Wolfgang, haz. "Revidierte Ausgabe der von Johannes Lepsius 1919 unter dem Titel 'Deutschland und Armenien' herausgegebenen Sammlung diplomatischer Aktenstücke." http://home.t-online.de/home/wolfgang.gust/ehome.htm, 1998.

Lepsius, Johannes, haz. *Deutschland und Armenien, 1914–1918: Sammlung diplomatischer Aktenstücke.* Potsdam: Tempelverlag, 1919.

Lepsius, Johannes, v.d., haz. *Die grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871–1914: Sammlung der diplomatischen Akten des Auswärtigen Amtes.* Cilt 9, 10, 12. Berlin: Deutsche Verlagsgesellschaft für Politik und Geschichte, 1927.

Ohandjanian, Artem, der. *Österreich-Armenien, 1872–1936: Faksimilesammlung diplomatischer Aktenstücke.* 2. edisyon çev. 12 cilt. Viyana: Ohandjanian Selbstverlag, 1995.

Ökte, Ertuğrul Zekai, haz. *Ottoman Archives, Yildiz Collection: The Armenian Question, Talori Incidents.* İstanbul: Historical Research Foundation, 1989.

Pokrowski, M. N., haz. *Die internationalen Beziehungen im Zeitalter des Imperialismus: Dokumente aus den Archiven der Zarischen und der Provisorischen Regierung.* Çeviren Erich Boehme. 2. seri. Cilt 7. Berlin: Reimar Hobbing, 1935.

Sarafian, Ara, der. *United States Official Documents on the Armenian Genocide.* 3 cilt. Watertown, MA: Armenian Review, 1993–95.

Şimşir, Bilal N., haz. *British Documents on Ottoman Armenians.* 4 cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basıvemi, 1989–90.

———, haz. *Documents diplomatiques Ottomans: Affaires arméniens.* Cilt. 1: 1886–93. Ankara: Société d'Histoire, 1985.

Türkiye, Başbakanlık. *Documents on Ottoman Armenians.* 2 cilt. Ankara: Directorate General of Press and Information, 1982–83.

Diğer Kaynaklar

Adalian, Rouben Paul. "The Ramifications in the United States of the 1995 French Court Decision on the Denial of the Armenian Genocide and Princeton University." *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporaine* 3 (1997): 99–122.

Adanır, Fikret. "Die armenische Frage und der Völkermord an den Armeniern im Osmanischen Reich: Betroffenheit im Reflex nationalistischer Geschichtsschreibung." İçinde *Erlebnis—Gedächtnis—Sinn: Authentische und konstruierte Erinnerung*, hazırlayanlar Hanno Loewy ve Bernhard Moltmann, s. 237–63. Frankfurt/M.: Campus, 1996.

Ahmad, Feroz. "Unionist Relations with the Greek, Armenian, and Jewish Communities of the Ottoman Empire, 1908–1914." İçinde *Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society*, hazırlayanlar Benjamin Braude ve Bernard Lewis, s. 401–34. New York: Holmes and Meier, 1982.

——. *The Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908–1914*. Oxford: Clarendon Press, 1969.

Ahmad, Kamal Madhar. *Kurdistan during the First World War*. Çev. Ali Maher İbrahim. London: Saqui Books, 1994.

Ajay, Nicholas Z. "Political Intrigue and Suppression in Lebanon during World War I." *International Journal of Middle East Studies* 5 (1974): 140–60.

Akarlı, Engin Deniz. "Particularities of History: A Response to Ronald Grigor Suny." *Armenian Forum* 1, no. 2 (Summer 1998): 53–64.

Akçam, Taner. *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die türkische Nationalbewegung*. Hamburg: Hamburger Edition, 1996.

——. *Dialogue across an International Divide: Essays towards a Turkish-Armenian Dialogue*. Toronto: Zoryan Institute, 2001.

——. *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. London: Zed Books, 2004.

———, haz. "The Proceedings of the Turkish Military Tribunal as Published in *Takvim-i Vekayi*, 1919–1920." Dearborn, MI: Armenian Research Center, 2001.

Akşin, Sina. "A General Appraisal of the Armenian Issue." *Turkish Review Quarterly Digest* 1, no. 4 (Summer 1986): 49–67.

Alexander, Edward. *A Crime of Vengeance: An Armenian Struggle for Justice*. New York: Free Press, 1991.

Allen, William Edmond D., and Paul Muratoff. *Caucasian Battlefields: A History of the Wars on the Turco-Caucasian Border, 1828–1921*. Cambridge: At the University Press, 1953.

Altuğ, Yılmaz, çev. *The Turkish Code of Criminal Procedure*. London: Sweet and Maxwell, 1962.

Andonyan, Aram, der. *The Memoirs of Naim Bey: Turkish Official Documents Relating to the Deportations and Massacres of Armenians.* Newton Square, PA: Armenian Historical Research Association, 1965.

Aprahamian, Souren. *From Van to Detroit: Surviving the Armenian Genocide.* Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 1993.

Argyll, George Douglas Campbell, Duke of. *Our Responsibilities for Turkey: Facts and Memories of Forty Years.* London: John Murray, 1896.

Armenian Revolutionary Federation. "A List of Those Responsible for the Massacres and Deportations of the Armenians." *Armenian Review* 35 (1982): 290–312, 438–49.

Armstrong, Harold. *Turkey in Travail: The Birth of a New Nation.* London: John Lane/Bodley Head, 1925.

Ash, Timothy Garton. "On the Frontier." *New York Review of Books*, 7 Kasım 2002, s. 60.

Aslanian, Sebouh. "'The Treason of the Intellectuals': Reflections on the Uses of Revisionism and Nationalism in Armenian Historiography." *Armenian Forum* 2, no. 4 (Şubat 2003): 1–38.

Aspirations et agissements révolutionnaires des comités arméniens avant et après la proclamation de la Constitution Ottomane. Constantinople: y.y., 1917.

Assembly of Turkish American Associations. *Armenian Allegations: Myth and Reality, a Handbook of Facts and Documents.* Washington, DC: Assembly of Turkish American Associations, 1987.

——. *Armenian Atrocities and Terrorism: Testimonies of Witnesses.* Washington, DC: Assembly of Turkish American Associations, 1997.

——. *Setting the Record Straight on Armenian Propaganda against Turkey.* Washington, DC: Assembly of Turkish American Associations, 1982.

Astourian, Stephan H. "The Armenian Genocide: An Interpretation." *History Teacher* 23 (1990): 111–60.

——. "Genocidal Process: Reflections on the Armeno-Turkish Polarization." İçinde *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics,* hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 53–79. New York: St. Martin's Press, 1992.

Atamian, Sarkis. *The Armenian Community: The Historical Development of a Social and Ideological Conflict.* New York: Philosophical Library, 1955.

Ataöv, Türkkaya. *Death Caused by Disease in Relation to the Armenian Question.* Ankara: Sevinc Matbaası, 1985.

Atkinson, Tacy. *"The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance": Harpoot Diaries, 1908–1917.* Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2000.

Auron, Yair. *The Banality of Denial: Israel and the Armenian Genocide.* New Brunswick, NJ: Transaction, 2003.

——. *The Banality of Indifference: Zionism and the Armenian Genocide.* New Brunswick, NJ: Transaction, 2000.

Avakian, Lindy V. *The Cross and the Crescent.* 3. baskı. Fresno, CA: Golden West, 1998.

Azarya, Victor. *The Armenian Quarter of Jerusalem: Urban Life behind Monastery Walls.* Berkeley: University of California Press, 1984.

Balakian, Peter. *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response.* New York: HarperCollins, 2003.

Barby, Henry. *Au pays de l'épouvante: L'Arménie martyre.* Paris: y.y., t.y.
Bardakjian, Kevork B. *Hitler and the Armenian Genocide.* Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1985.

Barker, A. J. *The Neglected War: Mesopotamia 1914–1918.* London: Faber and Faber, 1967.

Barrows, John Otis. *In the Land of Ararat: A Sketch of the Life of Mrs. Elizabeth Freeman Barrows Ussher.* New York: Fleming H. Revelle, 1916.

Barton, James L., der. *Story of Near East Relief (1915–1930): An Interpretation.* New York: Macmillan, 1930.

——. *"Turkish Atrocities": Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915–1917.* Hazırlayan Ara Sarafian.

Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 1998.

Bartov, Omer, ve Phyllis Mack, haz. *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century.* New York: Berghahn Books, 2001.

Bass, Gary Jonathan. *Stay the Hand of Vengeance: The Politics of War Crimes Tribunals.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2000.

Baumgart, Winfried. "Zur Ansprache Hitlers vor den Führern der Wehrmacht am 22. August 1939: Eine quellenkritische Untersuchung." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 16 (1968): 120–49. Ayrıca "Erwiderung." *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte* 19 (1971): 301–4.

Bayur, Yusuf Hikmet. *Türk Inkilabi Tarihi.* Cilt 3. Ankara: Tarih Kurumu, 1983.

Becker, Helmut. *Äskulap zwischen Reichsadler und Halbmond: Sanitätswesen und Seuchenbekämpfung im türkischen Reich während des ersten Weltkriegs.* Herzogenrath: Murken-Altrogge, 1990.

Bedoukian, Kerop. *The Urchin: An Armenian's Escape.* London: John Murray, 1978.

Bedirhan, Süreyya. *The Case of Kurdistan against Turkey.* Stockholm: Sara Publishing, 1995 (ilk basım 1928).

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey.* Montreal: McGill University Press, 1964.

Bernstorff, Count Johann von. *Memoirs of Count Bernstorff.* Çeviren by Eric Sutton. New York: Random House, 1936.

Bihl, Wolfdieter. *Die Kaukasus-Politik der Mittelmächte.* Part I. Vienna: Hermann Böhlaus, 1975.

Binark, İsmet. "Letter to the Editor." *Zeitschrift für Türkeistudien* 7 (1994): 287–89; 8 (1995): 265–67.

Blaser, Bruno. "Von der schweren Last der Geschichte: Versuch eines Armenisch-Türkischen Dialog." *Hilfsbundbote* (Bad Homburg) 103, no. 2 (2001): 10.

Bliss, Edwin Munsell. *Turkish Cruelties upon the Armenian Christians.* Philadelphia, PA: Imperial, 1896.

Bloxham, Donald. "The Armenian Genocide of 1915–1916: Cumulative Radicalization and the Development of a Destruction Policy." *Past and Present* 181 (2003): 141–91.

——. "Power Politics, Prejudice, Protest and Propaganda: A Reassessment of the German Role in the Armenian Genocide of World War I." İçinde *Der Völkermord an den Armeniern,* hazırlayanlar Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, s. 213–44. Zurich: Chronos, 2002.

Boğaziçi Üniversitesi, haz. *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926).* İstanbul: Tasvir Press, 1984.

Bonsal, Stephen. *Suitors and Suppliants: The Little Nations at Versailles.* New York: Prentice-Hall, 1946.

Bozarslan, Hamit. "Histoire des relations kurdo-arméniennes." İçinde *Kurdistan und Europa: Einblicke in die kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts,* hazırlayan Hans-Lukas Kieser, s. 151–86. Zurich: Chronos, 1997.

——. "Les relations kurdo-arméniennes 1894–1966." İçinde *Die Armenische Frage und die Schweiz (1896–1923),* edited by Hans-Lukas Kieser, s. 329–40. Zurich: Chronos, 1999.

Broadway, Bill. "Armenians' Bittersweet Pilgrimage." *Washington Post,* 23 Haziran 2001.

Browning, Christopher R. *Nazi Policy, Jewish Workers, and German Killers.* Cambridge: Cambridge University Press, 2000.

Bruinessen, Martin van. *Agha, Shaikh and State: The Social and Political Structure of Kurdistan.* London: Zed Books, 1992.

Bryce, James. *Transcaucasia and Ararat: Being Notes of a Vacation Tour in the Autumn of 1876.* London: Macmillan, 1896.

Calic, Edouard. *Unmasked: Two Confidential Interviews with Hitler in 1931.* Çeviren Richard Barry. London: Chatto and Windus, 1971.

Captanian, Pailadzo. *1915: Der Völkermord and den Armeniern: Eine Zeugin berichtet.* Çeviren Meliné Pehlivanian. Leipzig: Gustav Kiepenheuer, 1993 (Fransızca ilk baskı 1919).

Carzou, Jean-Marie. *Un génocide exemplaire: Arménie 1915.* Paris: Flammanion, 1975.

Center for Strategic Research. *Armenian Claims and Historical Facts.* Ankara: Center for Strategic Research, 1998.

Chakalian, Manouk. *Journey for Freedom (Armenian Massacres, Deportation).* New York: Carlton Press, 1976.

Chalabian, Antranig. *General Andranik and the Armenian Revolutionary Movement.* Y.y., 1988.

——. *Revolutionary Figures.* Çeviren Arra S. Avakian. Y.y.: A. Chalabian, 1994.

Chaliand, Gerard, and Yves Ternon. *The Armenians: From Genocide to Resistance.* Çeviren Tony Berrett. London: Zed Press, 1983.

Charny, Israel W. "The Turks, Armenians and the Jews." İçinde *Book of the International Conference on the Holocaust and Genocide,* Book 1, *The Conference Program and Crisis,* s. 269–315. Tel Aviv: Institute of the International Conference on the Holocaust and Genocide, 1983.

Chorbajian, Levon, and George Shirinian, eds. *Studies in Comparative Genocide.* New York: St. Martin's Press, 1999.

Christoffel, Ernst J. *Zwischen Saat und Ernte: Aus der Arbeit der christlichen Blindenmission im Orient.* Berlin: Christliche Blindenmission im Orient, t.y. Comité de Défense de la Cause Arménienne. *Justicier du génocide arménien: Le procès de Tehlirian.* Paris: Editions Diasporas, 1981.

Cook, Ralph Elliot. "The United States and the Armenian Question, 1894–1924." Doktora tezi, Fletcher School of Law and Diplomacy, 1957.

Copeland, Libby. "Survivor." *Washington Post,* 24 Eylül 2000.

Courbage, Youssef, ve Philippe Fargues. *Christians and Jews under Islam.* Çeviren Judy Mabro. London: I. B. Tauris, 1997.

Criss, Nur Bilge. *Istanbul under Allied Occupation, 1918–1923.* Leiden: Brill, 1999.

Cruikshank, A. A. "The Young Turk Challenge in Postwar Turkey." *Middle East Journal* 22 (1968): 17–28.

Dabag, Mihran. "Jungtürkische Visionen und der Völkermord an den Armeniern." İçinde *Genozid und Moderne*, hazırlayanlar Mihran Dabag ve Kristin Platt, cilt 1, s. 152–205. Opladen: Leske and Budrich, 1998.

Dadrian, Vahakn N. "The Armenian Genocide and the Pitfalls of a 'Balanced' Analysis: A Response to Ronald Grigor Suny." *Armenian Forum* 1, no. 2 (Summer 1998): 73–130.

——. "The Armenian Question and the Wartime Fate of the Armenians as Documented by the Officials of the Ottoman Empire's World War I Allies: Germany and Austria-Hungary." *International Journal of Middle East Studies* 34 (2002): 59–85.

——. "The Complicity of the Party, the Government, and the Military: Select Parliamentary and Judicial Documents (Recently Uncovered and Obtained)." *Journal of Political and Military Sociology* 22 (1994): 29–96.

——. "The Convergent Roles of the State and Governmental Party in the Armenian Genocide." İçinde *Studies in Comparative Genocide*, hazırlayanlar Levon Chorbajian ve George Shirinian, s. 92–124. New York: St. Martin's Press, 1999.

——. "Documentation of the Armenian Genocide in German and Austrian Sources." İçinde *The Widening Circle of Genocide: A Critical Bibliographical Review*, hazırlayan Israel W. Charny, cilt 3, s. 77–125. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1994.

——. "The Documentation of the World War I Armenian Massacres in the Proceedings of the Turkish Military Tribunal." *International Journal of Middle East Studies* 23 (1991): 549–76.

——. "Genocide as a Problem of National and International Law: The World War I Armenian Case and Its Contemporary Legal Ramifications." *Yale Journal of International Law* 14 (1989): 221–334.

——. *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity*. Cambridge, MA: Blue Crane Books, 1996.

——. *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*. 2. edisyon haz. Providence, RI: Berghahn, 1997.

——. *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: A Case Study of Distortion and Falsification*. Toronto: Zoryan Institute, 1999.

——. "The Naim-Andonian Documents on the World War I Destruction of Ottoman Armenians: The Anatomy of a Genocide." *International Journal of Middle East Studies* 18 (1986): 311–60.

——. "Ottoman Archives and Denial of the Armenian Genocide." İçinde *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics,* haz. Richard G. Hovannisian, s. 280–310. New York: St. Martin's Press, 1992.

——. "The Role of the Special Organization in the Armenian Genocide during the First World War." İçinde *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America and Australia during the Two World Wars,* hazırlayan Panikos Panayi, s. 50–82. Oxford: Berg, 1993.

——. "The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians." *Holocaust and Genocide Studies* 1 (1986): 169–92.

——. "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians." *Holocaust and Genocide Studies* 7 (1993): 173–201.

——. "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians." *Journal of Political and Military Sociology* 22 (1994): 173–98.

——. "A Textual Analysis of the Key Indictment of the Turkish Military Tribunal Investigating the Armenian Genocide." *Journal of Political and Military Sociology* 22 (1994): 133–72.

——. "The Turkish Military Tribunal's Prosecution of the Authors of the Armenian Genocide: Four Major Court-Martial Series." *Holocaust and Genocide Studies* 11 (1997): 28–59.

——. *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict.* New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1999.

Dasnabedian, Hratch. *History of the Armenian Revolutionary Federation Dashnaktsutiun 1890–1924.* Çevirenler Bryan Fleming ve Vahe Habeshian. Milan: Oemme Edizioni, 1990.

Davidson, Khoren K. *Odyssey of an Armenian of Zeitoun.* New York: Vantage Press, 1985.

Davis, Leslie A. *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915–1917.* Hazırlayan Susan K. Blair. New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, 1989.

Davison, Roderic H. "The Armenian Crisis, 1912–1914." *American Historical Review* 53 (1948): 481–505.

——. *Turkey.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1968.

——. "Turkish Attitudes concerning Christian-Muslim Equality in the Nineteenth Century." *American Historical Review* 59 (1954): 844–64.

Derdarian, Mae M. *Vergeen: A Survivor of the Armenian Genocide.* Los Angeles, CA: Atmus, 1997.

Deringil, Selim. "In Search of a Way Forward: A Response to Ronald Grigor Suny." *Armenian Forum* 1, no. 2 (Summer 1998): 65–71.

——. *The Well-Protected Domains: Ideology and Legitimation of Power in the Ottoman Empire, 1876–1909.* London: I. B. Tauris, 1998.

Deutscher Hilfsbund für christliches Liebeswerk. *1896–1921, 25 Jahre im Orient: Ein Gang durch die Arbeit des Deutschen Hilfsbundes für christliches Liebeswerk im Orient.* Frankfurt/M: Orient, 1921.

Devereux, Robert. Ziya Gökalp, *The Principles of Turkism.* Çev. Robert Devereux. Leiden: Brill, 1968, Önsöz kısmı (Türkçe ilk baskı 1923).

Dinkel, Christoph. "German Officers and the Armenian Genocide." *Armenian Review* 44, no. 1 (Spring 1991): 77–133.

Dixon-Johnson, C. F. *The Armenians.* Northgate: Toulmin and Sons, 1916.

Cemal Paşa, Ahmet. *Memories of a Turkish Statesman, 1913–1919.* New York: George H. Doran, 1922.

——. "Zur Frage der Greuel in Armenien: Eine Rechtfertigungsschrift." *Frankfurter Zeitung,* 3 Eylül 1919.

Dowsett, Charles J. F. "Armenia." *Encyclopedia Britannica* (1967 haz.), cilt 2, s. 418–21.

Duguid, Stephen. "The Politics of Unity: Hamidian Policy in Eastern Anatolia." *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 139–55.

Dunn, Robert. *World Alive: A Personal Story.* New York: Crown, 1956.

Dyer, Gwynne. "Letter to the Editor." *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 129–30, 377–85.

——. "Turkish 'Falsifiers' and Armenian 'Deceivers': Historiography and the Armenian Massacres." *Middle Eastern Studies* 12 (1976): 99–107.

Earle, Edward Mead. "American Missions in the Near East." *Foreign Affairs* 7 (1929): 398–417.

Eckart, Bruno. "Meine Erlebnisse in Urfa." *Der Orient* 3 (1921): 54–58, 119–26, 133–46, 154–60; 4 (1922): 20–24.

Ehmann, Johannes. "Letter." *Sonnen-Aufgang* 20, no. 1 (October 1917): 2.

Ehrhold, Käthe. *Flucht in die Heimat: Aus dem Kriegserlebnis deutscher Missionsschwestern in der asiatischen Türkei.* Dresden: C. Ludwig Ungelenk, 1937.

Einstein, Lewis. *Inside Constantinople: A Diplomatist's Diary during the Dardanelles Expedition, April–September, 1915.* London: John Murray, 1917.

Eliot, Charles. *Turkey in Europe.* New York: Barnes and Noble, 1965 (1907 tarihli 2. edisyonun yeni baskısı).

Ergil, Doğu. "A Reassessment: The Young Turks, Their Politics and Anti-Colonial Struggle." *Balkan Studies* 16, no. 2 (1975): 26–72.

Erickson, Edward J. *Ordered to Die: A History of the Ottoman Army in the First World War.* Westport, CT: Greenwood Press, 2001.

——. "The Turkish Official Military Histories of the First World War: A Bibliographical Essay." *Middle Eastern Studies* 39 (2003): 190–98.

Ertürk, Hüsamettin. *İki Devrin Perde Arkası.* İstanbul: Dinar Yayıncılık, 1957.

Erzberger, Mathias. *Erlebnisse im Weltkrieg.* Stuttgart: Deutsche Verlagsanstalt, 1920.

Etmekjian, Lillian. "The Evidence for the Armenian Genocide in the Writings of Two Prominent Turks." *Armenian Review* 35 (1982): 183–91.

——. "Toynbee, Turks, and Armenians." *Armenian Review* 37, no. 3 (Autumn 1984): 61–65.

Evans, Laurence. *United States Policy and the Partition of Turkey, 1914–1924.* Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press, 1965.

Falk, Richard. "The Armenian Genocide in Official Turkish Records: Collected Essays by Vahakn N. Dadrian" için Önsöz. *Journal of Political and Military Sociology.* 22, no. 1 (Summer 1994): i–ii.

Feigel, Uwe. *Das evangelische Deutschland und Armenien: Die Armenierhilfe deutscher evangelischer Christen seit dem Ende des 19. Jahrhunderts im Kontexte der deutschtürkischen Beziehungen.* Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 1989.

Feigl, Erich. *A Myth of Terror: Armenian Extremism, Its Causes and Its Historical Context.* Freilassing: Edition Zeitgeschichte, 1987.

Foreign Policy Institute. "The Turkish Argument: The Armenian Issue in Nine Questions and Answers." İçinde *A Crime of Silence: The Armenian Genocide,* hazırlayan Permanent People's Tribunal, s. 132–67. London: Zed Books, 1985.

Foss, Clive. Book review of Vahakn Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide. Institute for the Study of Genocide Newsletter* 19 (Fall 1997): 12–16.

Frantz, Douglas. "Unofficial Commission Acts to Ease Turkish-Armenian Enmity." *New York Times,* 10 Ağustos 2001.

Frey, Waldemar. *Kut-el-Amara: Kriegsfahrten und Erinnerungsbilder aus dem Orient.* Berlin: Brunnen, 1932.

Friedman, Isaiah. *Germany, Turkey, and Zionism, 1897–1918.* Oxford: At the Clarendon Press, 1977.

Fromkin, David. *A Peace to End All Peace: Creating the Modern Middle East, 1914–1920.* New York: Henry Holt, 1989.

FRUSA (Papers Relating to the Foreign Relations of the United States of America). "FRUSA's Documentation of the Appearance of the Ottoman Turkish Delegation before the Council of Four, Paris 17 Haziran 1919." *Armenian Review* 35 (1982): 67–80.

Gawrych, George W. "The Culture and Politics of Violence in Turkish Society, 1903–14." *Middle Eastern Studies* 22 (1986): 307–30.

Gelvin, James L. *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of the Empire.* Berkeley, CA: California University Press, 1998.

Gerlach, Christian. "Nationsbildung im Krieg: Wirtschaftliche Faktoren bei der Vernichtung der Armenier und beim Mord an den ungarischen Juden." İçinde *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah,* hazırlayanlar Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, s. 347–422. Zurich: Chronos, 2002.

Germany, Reichskriegsministerium. *Sanitätsbericht über das deutsche Heer (Deutsches Feld- und Besatzungsheer) im Weltkriege 1914/18.* Cilt 2. Berlin: E. S. Mittler, 1938.

Germany, Turkey and Armenia: A Selection of Documentary Evidence Relating to the Armenian Atrocities from German and Other Sources. London: J. J. Keliher, 1917.

Ghassein, Faiz el-. *Die Türkenherrschaft und Armeniens Schmerzensschrei.* 2. baskı Zurich: Institut Orell, Füssli, 1918.

Ghazarian, Vatche, haz. *Village Remembered: The Armenians of Habousi.* Waltham, MA: Mayreni, 1997.

Gidney, James B. *A Mandate for Armenia.* Kent, OH: Kent State University Press, 1967.

Glastris, Paul. "Armenia's History, Turkey's Dilemma." *Washington Post,* 11 Mart 2001.

Glockler, Henry W. *Interned in Turkey, 1914–1918.* Beirut: Sevan Press, 1969.

Göçek, Fatma Müge. "Reconstructing the Turkish Historiography on the Armenian Massacres and Deaths of 1915." İçinde *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide,* hazırlayan Ric-

hard G. Hovannisian, s. 209–30. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 2003.

Gökalp, Ziya. *The Principles of Turkism.* Çeviren Robert Devereux. Leiden: Brill, 1968.

——. *Turkish Nationalism and Western Civilization: Selected Essays.* Çeviren Niyazi Berkes. Westport, CT: Greenwood Press, 1959.

Gossoian, Haig. *The Epic Story of the Self-Defense of Armenians in the Historic City of Van.* Çeviren Samuels S. Tarpinian. Y.y.: Raven Publishers, 1980.

Graves, Robert. *Storm Centres of the Near East: Personal Memories 1879–1929.* London: Hutchinson, 1933.

Gunter, Michael M. *The Kurds in Turkey: A Political Dilemma.* Boulder, CO: Westview, 1990.

——. *"Pursuing the Just Cause of Their People": A Study of Contemporary Armenian Terrorism.* New York: Greenwood Press, 1986.

——. "Why Do the Turks Deny They Committed Genocide against the Armenians?" *Orient* (Leverkusen, Germany) 30 (1989): 490–93.

Guroian, Vigen. "Collective Responsibility and Official Excuse Making: The Case of the Turkish Genocide of the Armenians." In *The Armenian Genocide: A Perspective,* hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 135–52. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1986.

——. "The Politics and Morality of Genocide." In *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics,* edited by Richard G. Hovannisian, s. 311–39. New York: St. Martin's Press, 1992.

Gürün, Kamuran. *The Armenian File: The Myth of Innocence Exposed.* London: Weidenfeld and Nicolson, 1985.

Guse, Felix. "Der Armenieraufstand 1915 und seine Folgen." *Wissen und Wehr* 6 (1925): 609–21.

——. *Die Kaukasusfront im Weltkrieg: Bis zum Frieden von Brest.* Leipzig: Koehler und Amelang, 1940.

Gust, Wolfgang. *Der Völkermord an den Armeniern: Die Tragödie des ältesten Christenvolkes der Welt.* Munich: Carl Hauser, 1993.

Hacobian, A. P. *Armenia and the War: An Armenian's Point of View with an Appeal to Britain and the Coming Peace Conference.* New York: George H. Doran, t.y. Halaçoğlu, Yusuf. *Facts on the Relocation of Armenians (1914–1918).* Ankara: Turkish Historical Society, 2002.

Hanioğlu, Şükrü M. *The Young Turks in Opposition.* New York: Oxford University Press, 1995.

Hartunian, Abraham H. *Neither to Laugh Nor to Weep: A Memoir of the Armenian Genocide.* Çeviren Vartan Hartunian. Boston: Beacon Press, 1968.

Hepworth, George H. *Through Armenia on Horseback.* London: Isbister, 1898.

Heyd, Uriel. *Foundations of Turkish Nationalism: The Life and Teachings of Ziya Gökalp.* London: Luzac, 1950.

Hoffmann, Joachim. *Die Ostlegionen 1941–1943: Turkotartaren, Kaukasier und Wolgafinnen im deutschen Heer.* Freiburg/Br.: Rombach, 1976.

Hofmann, Tessa. *Annäherung an Armenien: Geschichte und Gegenwart.* Munich: Beck, 1997.

——. *Armin T. Wegner: Writer, Eyewitness and Photographer of the Armenian Genocide.* Yerevan: Apaga, 1996.

——. "German Eyewitness Reports on the Genocide of the Armenians, 1915–16." İçinde *A Crime of Silence: The Armenian Genocide,* edited by Permanent People's Tribunal, s. 61–92. London: Zed Books, 1985.

——. "New Aspects of the Talat Pasha Court Case: Unknown Archival Documents on the Background and Procedure of an Unintended Political Trial." *Armenian Review* 42, no. 4 (Winter 1989): 41–53.

———, haz. *Der Völkermord an den Armeniern vor Gericht: Der Prozess Talaat Pasha.* Göttingen: Gesellschaft für bedrohte Völker, 1985 (1921 Berlin edisyonunun yeni baskısı).

Hofmann, Tessa, and Méline Péhlivanian, "Malatia 1915: Carrefour des convois de déportés d'après le journal du missionnaire allemand Hans Bauernfeind." İçinde *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916): La deuxième phase du génocide,* hazırlayan Raymond H. Kévorkian, s. 247–314. Paris, 1998 (*Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 2 özel sayı).

Horton, George. *The Blight of Asia.* Indianapolis: Bobbs-Merrill, 1926.

Höss, Annette. "The Trial of Perpetrators by the Turkish Military Tribunals: The Case of Yozgat." İçinde *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics,* hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 208–21. New York: St. Martin's Press, 1992.

Housepian, Marjorie. *Smyrna 1922: The Destruction of a City.* London: Faber and Faber, 1972.

Hovannisian, Richard G, haz. *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics.* New York: St. Martin's Press, 1972.

———, haz. *The Armenian Genocide in Perspective.* New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1986.

———, der. *The Armenian Holocaust: A Bibliography Relating to the Deportations, Massacres and Dispersion of the Armenian People, 1915–1923.* 2. baskı. Cambridge, MA: Armenian Heritage Press, 1980.

———, haz. *The Armenian People from Ancient to Modern Times,* cilt 2: *Foreign Domination to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century.* New York: St. Martin's Press, 1997.

——. "The Armenian Question in the Ottoman Empire." *East European Quarterly* 6 (1972): 1–26.

——. "The Armenian Question in the Ottoman Empire, 1876–1914." İçinde *The Armenian People from Ancient to Modern Times,* cilt 2: *Foreign Domination to Statehood: The Fifteenth Century to the Twentieth Century,* hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 203–38. New York: St. Martin's Press, 1997.

——. *Armenian Van/Vaspurakan.* Costa Mesa, CA: Mazda, 2000.

——. *Armenia on the Road to Independence, 1918.* Berkeley: University of California Press, 1969.

——. "The Critic's View: Beyond Revisionism." *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 379–88.

——. "The Ebb and Flow of the Armenian Minority in the Arab Middle East." *Middle East Journal* 28 (1974): 19–32.

——. *Looking Backward, Moving Forward: Confronting the Armenian Genocide.* New Brunswick, NJ: Transaction, 2003.

——. "The Question of Altruism during the Armenian Genocide of 1915." İçinde *Embracing the Other: Philosophical, Psychological, and Historical Perspectives on Altruism,* hazırlayan Pearl M. Oliner v.d., s. 282–305. New York: New York University Press, 1992.

———, haz. *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide.* Detroit: Wayne State University Press, 1999.

Hulme-Beaman, Ardern. *Twenty Years in the Near East.* London: Methuen, 1898.

Hyland, Francis P. *Armenian Terrorism.* Boulder, CO: Westview Press, 1991.

Institut für armenische Fragen. *The Armenian Genocide: Documentation.* Cilt. 1, 2, 8. Munich: IfAF, 1987–91.

Jackh, Ernest. *The Rising Crescent: Turkey Yesterday, Today, and Tomorrow.* New York: Farrar and Rinehart, 1944.

Jacobsen, Maria. *Diaries of a Danish Missionary: Harpoot, 1907–1919.* Çeviren Kristen Vind. Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2001.

Jafarian, Boghos. *Farewell Kharpert: Autobiography of B.J.* Y.y., 1989.

Jäschke, Gotthard. *Der Turanismus der Jungtürken: Zur Osmanischen Aussenpolitik im Weltkriege.* Leipzig: Otto Harrassowitz, 1941.

Jernazian, Ephraim K. *Judgment unto Truth: Witnessing the Armenian Genocide.* Çeviren Alice Haig. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1990.

Johnson, Clarence R., haz. *Constantinople Today, or the Pathfinder Survey of Constantinople: A Study in Oriental Social Life.* New York: Macmillan, 1922.

Kaiser, Hilmar. *At the Crossroads of Der Zor: Death, Survival, and Humanitarian Resistance in Aleppo, 1915–1917.* Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2002.

——. "The Baghdad Railway and the Armenian Genocide, 1915–1916: A Case Study of German Resistance and Complicity." In *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide,* hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 67–112. Detroit, MI: Wayne State University Press, 1999.

———, haz. *Eberhard Count Wolffskeel von Reichenberg, Zeitoun, Mousa Dagh, Ourfa: Letters on the Armenian Genocide.* Princeton, NJ: Gomidas Institute, 2001.

——. "Germany and the Armenian Genocide: Reply to Vahakn N. Dadrian's Response." *Journal of the Society for Armenian Studies* 9 (1996–99): 135–40.

——. "Germany and the Armenian Genocide: A Review Essay." *Journal of the Society for Armenian Studies* 8 (1995–97): 127–42; 9 (1996–99): 135–40.

——. "'A Scene from the Inferno': The Armenians of Erzurum and the Genocide, 1915–1916." In *Der Völkermord und den Armeniern und die Shoah,* hazırlayan Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, s. 129–86. Zurich: Chronos, 2002.

Kansu, Aykut. *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908–1913.* Leiden: Brill, 2000.

Kapikian, Garabed. *Yeghernabadoum.* Çeviren Aris Sevag. New York: Rehabilitation Union, 1978.

Karajian, Sarkis. "An Inquiry into the Statistics of the Turkish Genocide of the Armenians, 1915–1918." *Armenian Review* 25 (Winter 1972): 3–44.

Karal, Enver Ziya. *Armenian Question (1878–1923).* Çeviren Şekip Engineri. Ankara: Gündüz, 1975.

Karayan, Sarkis. "An Inquiry into the Number and Causes of Turkish Human Losses during the First World War." *Armenian Review* 35 (1982): 284–89.

Karpat, Kemal H. *Ottoman Population 1830–1914: Demographic and Social Characteristics.* Madison: University of Wisconsin Press, 1985.

Karsh, Efraim, and Inari Karsh, *Empires of the Sand: The Struggle for Mastery in the Middle East, 1798–1923.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1999.

Kash, Sarkis H. *Crime Unlimited.* Milwaukee, WI: Journal Printing Co., 1965.

Kazanjian, Paren, haz. *The Cilician Armenian Ordeal.* Boston: Hye Intentions, 1989.

Kazarian, Haigazn K. "A Catalogue of Those Principally Responsible for the 1915–1918 Massacres." *Armenian Review* 29 (1976): 253–72.

——. "The Genocide of Kharpert's Armenians: A Turkish Judicial Document and Cipher Telegrams Pertaining to Kharpert." *Armenian Review* 19 (Spring 1966): 16–23.

——. "Minutes of Secret Meetings Organizing the Turkish Genocide of Armenians." *Armenian Review* 18, no. 3 (Autumn 1965): 18–40.

——. "Turkey Tries Its Chief Criminals: Indictment and Sentence Passed Down by Military Court of 1919." *Armenian Review* 24 (Winter 1971): 3–26.

——. "The Turkish Genocide of the Armenians: A Premeditated and Official Assault." *Armenian Review* 30 (1977): 3–25.

——. "Unpublished Turkish Document No. 289 on the Deportations." *Armenian Review* 34 (1981): 195–98.

Kazemzadeh, Firuz. *The Struggle for Transcaucasia (1917–1921).* New York: Philosophical Library, 1951.

Keeling, Edward Herbert. *Adventures in Turkey and Russia.* London: John Murray, 1924.

Kemal Bey, İsmail. *The Memoirs of Ismail Kemal Bey.* London: Constable, 1920.

Kerr, Stanley E. *The Lions of Marash: Personal Experiences with American Near East Relief, 1919–1922.* Albany: State University of New York Press, 1973.

Kévorkian, Raymond H. *L'Extermination des déportés arméniens ottomans dans les camps de concentration de Syrie-Mésopotamie (1915–1916): La deuxième phase du génocide.* (*Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 2 [1996–98] özel sayı.)

——. "Recueil de témoignages sur l'extermination des *amele tabouri* ou bataillons de soldats-ouvriers arméniens de l'armée ottomane pendant la première guerre mondiale." *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 289–303.

——. "R. P. Yervant P'Erdahdjian: Evénements et faits observés à Constantinople par le vicariat [patriarcal] (1914–16)." *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 247–87.

Kiera, Joseph. *Ins Land des Euphrat und Tigris: Kriegserinnerungen.* Breslau: Frankes, 1935.

Kieser, Hans-Lukas. "Dr. Mehmed Reshid (1873–1919): A Political Doctor." İçinde *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah,* edited by Hans-Lukas Kieser and Dominik J. Schaller, s. 245–80. Zurich: Chronos, 2002.

——. *Kurdistan und Europa: Einblicke in die Kurdische Geschichte des 19. und 20. Jahrhunderts.* Zurich: Chronos, 1997.

——. *Der verpasste Friede: Mission, Ethnie und Staat in den Ostprovinzen der Türkei, 1839–1938.* Zurich: Chronos, 2000.

Kieser, Hans-Lukas, and Dominik J. Schaller, eds. *Der Völkermord an den Armeniern.* Zurich: Chronos, 2002.

Kirakossian, John S. *The Armenian Genocide: The Young Turks before the Judgment of History.* Çeviren Shoshan Altunian. Madison, WI: Sphinx Press, 1992.

Knapp, Grace Higley. *The Mission at Van: In Turkey in War Time.* Özel baskı, 1915.

——. *The Tragedy of Bitlis.* New York: Fleming H. Revell, 1919.

Korganoff, Gabriel. *La participation des Arméniens à la guerre mondiale sur la front du Caucasus (1914–1918).* Paris: Massis, 1927.

Kress von Kressenstein, Friedrich Freiherr. *Mit den Türken zum Suezkanal.* Berlin: Vorhut, 1938.

Künzler, Jakob. *Im Lande des Blutes und der Tränen: Erlebnisse in Mesopotamien während des Weltkrieges.* Potsdam: Tempel, 1921.

——. *Köbi: Vater der Armenier.* Kassel: Johannes Stauda, 1967.

Kuper, Leo. "The Concept of Genocide and Its Applicability to the Turkish Massacres of Armenians in 1915–16." In *A Crime of Silence: The Armenian Genocide,* edited by Permanent People's Tribunal, s. 186–92. London: Zed Books, 1985.

Kuru, Baki. "Law of Procedure." In *Introduction to Turkish Law,* hazırlayanlar Tuğrul Ansay ve Don Wallace, s. 175–208. The Hague: Kluwer Law International, 1996.

Kuşçubaşı, Eşref. *The Turkish Battle at Khaybar.* Çeviren ve hazırlayanlar Philip H. Stoddard ve H. Basri Danışman. İstanbul: Arba Yayınları, 1999.

Kushner, David. *The Rise of Turkish Nationalism: 1876–1908.* London: Frank Cass, 1977.

Kutay, Cemal. *Birinci Dünya Harbinde Teskilat-I Mahsusa ve Hayber'de Türk Cengi.* İstanbul: Tarih Yayınları, 1962.

Landau, Jacob M. *Pan-Turkism in Turkey: From Irredentism to Cooperation.* 2. baskı. Bloomington: Indiana University Press, 1995.

Lang, David Marshall. *The Armenians: A People in Exile.* London: George Allen and Unwin, 1981.

Langer, William L. *The Diplomacy of Imperialism: 1890–1902.* 2 cilt. New York: Alfred A. Knopf, 1935.

Larcher, Maurice. *La guerre turque dans la guerre mondiale.* Paris: E. Chiron, 1926.

Lepsius, Johannes. *Armenien und Europa: Eine Anklageschrift wider die christlichen Grossmächte und ein Aufruf an das christliche Deutschland.* Berlin: Akademische Buchhandlung, 1897.

——. "Der Prozess Teilirian-Talaat." *Der Orient* 3, no. 6 (1921): 65–80, 88–95.

——. *Der Todesgang des armenischen Volkes: Bericht über das Schicksal des armenischen Volkes in der Türkei während des Weltkrieges.* 4. baskı. Potsdam: Missionshandlung und Verlag, 1930.

——. "Die Überlebenden." *Der Orient* 3, nos. 10/11 (1921): 130–33.

Leverkuehn, Paul. *Posten auf ewiger Wache: Aus dem abenteuerlichen Leben des Max von Scheubner-Richter.* Essen: Essener Verlagsanstalt, 1938.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey.* New York: Oxford University Press, 1966.

Libaridian, Gerard J. *Modern Armenia: People, Nation, State.* New Brunswick, NJ: Transaction, 2004.

Liman von Sanders, Otto. *Five Years in Turkey.* Çeviren Carl Reichmann. Annapolis, MD: U.S. Naval Institute, 1927.

Lindley, John M. *"A Soldier Is Also a Citizen": The Controversy over Military Justice, 1917–1920.* New York: Garland, 1990.

Linenthal, Edward T. *Preserving Memory: The Struggle to Create America's Holocaust Museum.* New York: Viking, 1995.

Loftus, Elizabeth F., and James M. Doyle. *Eyewitness Testimony: Civil and Criminal.* 3. baskı. Charlottesville, VA: Lexis Publishing, 1997.

Longrigg, Stephen H. *Syria and Lebanon under French Mandate.* New York: Octagon Books, 1972.

Lowry, Heath W. *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story.* İstanbul: Isis Press, 1990.

——. "The United States Congress and Adolf Hitler on the Armenians." *Political Communication and Persuasion* 3 (1985): 111–40.

Lust-Okar, Ellen Marie. "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria." *Middle Eastern Studies* 32, no. 1 (January 1996): 53–68.

Lybyer, Albert Howe. "Turkey under the Armistice." *Journal of International Relations* 12 (1922): 447–73.

McCarthy, Justin. *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821–1922.* Princeton, NJ: Darwin Press, 1995.

——. *Muslims and Minorities: The Population of Ottoman Anatolia and the End of the Empire.* New York: New York University Press, 1983.

——. *The Ottoman Peoples and the End of Empire.* New York: Oxford University Press, 2001.

——. *The Ottoman Turks: An Introductory History to 1923.* London: Longman,1997.

——. "The Report of Niles and Sutherland: An American Investigation of Eastern Anatolia after World War I." *XI. Türk Tarih Kongresi,* s. 1809–52. Ankara: y.y., 1994.

McCarthy, Justin, ve Carolyn McCarthy. *Turks and Armenians: A Manual on the Armenian Question.* Washington, D.C.: Assembly of Turkish American Associations, 1989.

Macfie, A. L. *The End of the Ottoman Empire, 1908–1923.* London: Longman, 1998.

McKale, Donald M. *War by Revolution: Germany and Great Britain in the Middle East in the Era of World War I.* Kent, OH: Kent State University Press, 1998.

Maechler, Stefan. *The Wilkomirski Affair: A Study in Biographical Truth.* Çeviren John E. Woods. New York: Schocken, 2001.

Mandalian, James G., haz. ve çev. *Armenian Freedom Fighters: The Memoirs of Rouben der Minasian.* Boston: Hairenik Association, 1963.

Mandel, Maud. "Book Review." *Armenian Forum* 1, no. 3 (Autumn 1998): 79–82.

Mandelstam, André N. *Das armenische Problem im Lichte des Völker- und Menschenrechts.* Berlin: Georg Stilke, 1931.

——. *Le sort de l'Empire Ottoman.* Lausanne: Librairie Payot, 1917

Mango, Andrew. "Remembering the Minorities." *Middle Eastern Studies* 21, no. 4 (October 1985): 118–40.

——. "Turks and Kurds." *Middle Eastern Studies* 30 (1994): 975–97.

——. "Understanding Turkey." *Middle Eastern Studies* 18 (1982): 194–213.

Manuelian, Agnacia. *Unending Journey.* London: Thornton Butterworth, 1939.

Marashlian, Levon. "Finishing the Genocide: Cleansing Turkey of Armenian Survivors, 1920–1923." İçinde *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 113–45. Detroit, MI: Wayne State University Press, 1999.

——. *Politics and Demography: Armenians, Turks, and Kurds in the Ottoman Empire.* Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1991.

Mazian, Florence. *Why Genocide?: The Armenian and Jewish Experiences in Perspective.* Ames: Iowa State University Press, 1990.

Melson, Robert F. "Provocation or Nationalism: A Critical Inquiry into the Armenian Genocide of 1915." In *The Armenian Genocide: A Perspective*, hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 61–84. New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1986.

——. *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust.* Chicago: University of Chicago Press, 1992.

——. "A Theoretical Inquiry into the Armenian Massacres of 1894–1896." *Comparative Studies in Society and History* 25 (1982): 481–509.

Mesrop, Georg. *L'Arménie du point de vue géographique, historique, éthnographique, statistique, et culturel.* Constantinople: Conseil Consultatif National Arménien, 1919.

Messerlian, Zaven M. *The Premeditated Nature of the Genocide Perpetrated on the Armenians.* Antelias: Armeni Catholicosate of Cilicia, 2001.

Messinger, Gary S. *British Propaganda and the State in the First World War.* Manchester: Manchester University Press, 1992.

Meyer, Karl. *Armenien und die Schweiz: Geschichte der schweizerischen Armenierhilfe.* Berlin: Blaukreuz, 1974.

Miller, Donald E., ve Lorna Touryan Miller. *Survivors: An Oral History of the Armenian Genocide.* Berkeley: University of California Press, 1993.

Minassian, Gaidz F. "Les relations entre le Comité Union et Progrès et la Fédération Révolutionnaire Arménienne à la veille de la Première Guerre Mondiale après les sources arméniennes." *Revue d'Histoire Arménienne Contemporaine* 1 (1995): 45–99.

Minassian, John. *Many Hills Yet to Climb: Memoirs of an Armenian Deportee.* Santa Barbara, CA: Jim Cook, 1986.

Mohl, Hedwig von. "Erinnerungen an ein türkisches Lazarett im Weltkrieg." *Der Neue Orient* 8 (1920): 43–47.

Moravian, Suzanne Elizabeth. "Bearing Witness: The Missing Archives as Evidence of the Armenian Genocide." İçinde *The Armenian Genocide:*

History, Politics, Ethics, hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 103–28. New York: St. Martin's Press, 1992.

Morgenthau, Henry. *Ambassador Morgenthau's Story.* Garden City, NY: Doubleday, 1918; Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 2000.

Mouradian, George. *Armenian Infotext.* Southgate, MI: Bookshelf Publishers, 1995.

Moyne, Walter Guinness. *Impressions of Armenia.* London: Spottiswoode, Ballantyne, 1918.

Mugerditchian, Esther. *From Turkish Toils: The Narrative of an Armenian Family's Escape.* New York: George H. Doran, t.y.

Mühlmann, Carl. *Das Deutsch-Türkische Waffenbündnis im Weltkriege.* Leipzig: Koehler und Amelang, 1940.

Mukhitarian, Onnig. *An Account of the Glorious Struggle of Van-Vasbouragan.* Çeviren Samuels S. Tarpinian. Y.y.: Raven Publishers, 1980.

Nalbandian, Louise. *The Armenian Revolutionary Movement: The Development of Armenian Political Parties through the Nineteenth Century.* Los Angeles: University of California Press, 1963.

Naslian, Jean. *Les Mémoires de Mgr. Jean Naslian, évêque de Trébizonde, sur les événements politico-religieux en Proche Orient de 1914 à 1928.* Cilt 1. Vienna: Imprimerie Mechitariste, 1955.

Nassibian, Akaby. *Britain and the Armenian Question: 1915–1923.* London: Croom Helm, 1984.

National Congress of Turkey. *Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane.* Constantinople: y.y., 1919.

——. *The Turco-Armenian Question: The Turkish Point of View.* Constantinople: y.y., 1919.

Necef, Mehmet. "The Turkish Media Debate on the Armenian Massacre." İçinde *Genocide: Cases, Comparisons, and Contemporary Debates,* hazırlayan Steven L. B. Jensen, s. 225–62. Copenhagen: Danish Center for Holocaust and Genocide Studies, 2003.

Neulen, Hans Werner. *Adler und Halbmond: Das deutsch-türkische Bündnis 1914–1918.* Frankfurt/M: Ullstein, 1994.

——. *An deutscher Seite: Internationale Freiwillige von Wehrmacht und Waffen-SS.* Munich: Universitas, 1985.

Nichanian, Marc. "The Truth of the Facts: About the New Revisionism." İçinde *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide,* hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 249–70. Detroit, MI: Wayne State University Press, 1999.

Nicolai, Walter. *The German Secret Service.* Çeviren George Renwick. London: Stanley Paul, 1924.

Niepage, Martin. *The Horrors of Aleppo: Seen by a German Eyewitness.* London: T. Fisher Unwin, t.y. Nogales, Rafael de. *Four Years beneath the Crescent.* Çeviren Muna Lee. New York: Charles Scribner's 1926.

Ohandjanian, Artem. *Armenien: Der verschwiegene Völkermord.* Vienna: Böhlau, 1989.

Öke, Mim Kemal. *The Armenian Question 1914–1923.* Nicosia: K. Rustem and Brother, 1988.

——. "The Response of the Turkish Armenians to the 'Armenian Question,' 1919–1926." In *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926),* hazırlayan Boğaziçi Üniversitesi, s. 71–88. İstanbul: Tasvir Press, 1984.

Olson, Robert. *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880–1925.* Austin: University of Texas Press, 1989.

Orel, Şinasi, ve Süreyya Yüce. *The Talât Pasha 'Telegrams': Historical Fact or Armenian Fiction?* Nicosia: K. Rustem and Brother, 1986.

Papazian, Dennis R. *What Every Armenian Should Know ....* Dearborn, MI: Armenian Research Center, t.y. [1991].

Papazian, Kapriel Serope. *Patriotism Perverted: A Discussion of the Deeds and Misdeeds of the Armenian Revolutionary Federation, the So-Called Dashnagtzoutune.* Boston: Baikar Press, 1934.

Parla, Taha. *The Social and Political Thought of Ziya Gökalp, 1876–1924.* Leiden: E. J. Brill, 1985.

Parmelee, Ruth A. *A Pioneer in the Euphrates Valley.* Y.y., 1967.

Pasdermadjian, Garegin (aka Armen Garo). *Armenia: A Leading Factor in the Winning of the War.* Çeviren A. Torossian. New York: Council for Armenia, 1919.

——. *Bank Ottoman: Memoirs of Armen Garo.* Çeviren Haig T. Partizian. Detroit, MI: Armen Topouzian, 1990.

——. "My Last Interview with Talaat Pasha." *Armenian Review* 35 (1982): 115–27 (1922 tarihli bir makalenin yeni basımı).

——. *Why Armenia Should Be Free: Armenia's Role in the Present War.* Çeviren A. Torossian. Boston: Hairenik, 1918.

Patrick, Mary Mills. *Under Five Sultans.* New York: Century, 1929.

Payaslian, Simon. "After Recognition." *Armenian Forum* 2, no. 3 (Autumn 1999): 33–56.

Pears, Edwin. *Forty Years in Constantinople: The Recollections of Sir Edwin Pears, 1873–1915*. London: Herbert Jenkins, 1916.

Peet, Louise Jenison. *No Less Honor: The Biography of William Wheelock Peet*. Chattanooga, TN: E. A. Andrews, 1939.

Permanent People's Tribunal, haz. *A Crime of Silence: The Armenian Genocide*. London: Zed Books, 1985.

Peters, Jensine Oerts. *Tests and Triumphs of Armenians in Turkey and Macedonia*. Grand Rapids, MI: Zondervan, 1940.

Peterson, Horace. *Propaganda for War: The Campaign against American Neutrality, 1914–1917*. Norman: University of Oklahoma Press, 1939.

Phillips, David L. *Unsilencing the Past: Track Two Diplomacy and Turkish Armenian Reconciliation*. New York: Berghahn, 2005.

Pickthall, Marmaduke. "Massacres and the Turks: The Other Side." *Foreign Affairs* (London) (Temmuz 1920, özel ek): xiv–xvi.

Pietschmann, Victor. *Durch kurdische Berge und armenische Städte: Tagebuch der österreichischen Armenienexpedition 1914*. Vienna: Adolf Luser, 1940.

Pomiankowski, Joseph. *Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*. Vienna: Amalthea, 1928.

Price, M. Philips. *War and Revolution in Asiatic Russia*. New York: Macmillan, 1918.

Ramsaur, Ernest E., Jr. *The Young Turks: Prelude to the Revolution of 1908*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1957.

Ramsay, William M. *The Revolution in Constantinople and Turkey: A Diary*. London: Hodder and Stoughton, 1909.

Read, James Morgan. *Atrocity Propaganda: 1914–1919*. New York: Arno Press, 1972 (orijinal baskı Yale University Press, 1941).

Reid, James. "The Armenian Massacres in Ottoman and Turkish Historiography." *Armenian Review* 37, no. 1 (Spring 1984): 22–40.

Riggs, Henry H. *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915–1917*. Ann Arbor, MI: Gomidas Institute, 1997.

Safrastian, Arshak. *Kurds and Kurdistan*. London: Harvill Press, 1948.

Salt, Jeremy. "Britain, the Armenian Question and the Cause of Ottoman Reform: 1894–96." *Middle Eastern Studies* 26 (1990): 308–28.

——. *Imperialism, Evangelism and the Ottoman Armenians, 1878–1896*. London: Frank Cass, 1993.

Sanders, Michael L., ve Philip M. Taylor. *British Propaganda during the First World War, 1914–18*. London: Macmillan, 1982.

Sandes, E. W. C. *In Kut and Captivity with the 6th Indian Division.* London: John Murray, 1919.

Sanjian, Avedis K. *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion.* Cambridge, MA: Harvard University Press, 1965.

Sarafian, Ara. "The Archival Trail: Authentication of *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915–16.*" İçinde *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide,* hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 51–65. Detroit, MI: Wayne State University Press, 1999.

——. "Correspondence." *Armenian Forum* 2, no. 4 (February 2003): 143–45.

——. "The Issue of Access to Ottoman Archives." *Zeitschrift für Türkeistudien* 6 (1993): 93–99.

——. "Letter to the Editor." *Zeitschrift für Türkeistudien* 7 (1994): 287–89; ve "Comment," 8 (1995): 267.

——. "The Ottoman Archives Debate and the Armenian Genocide." *Armenian Forum* 2, no. 1 (Spring 1999): 35–44.

——. "The Paper Trail: The American State Department and the *Report of Committee on Armenian Atrocities.*" *Revue du Monde Arménien Moderne et Contemporaine* 1 (1994): 127–32.

——. "Research Note: The Issue of Access to Ottoman Archives Revisited." *Zeitschrift für Türkeistudien* 7 (1994): 290–93.

Sarian, Nerses S. *I Shall Not Die: A Tribute to the Faithfulness of God.* London: Marshall, Morgan and Scott, 1967.

Sarkisian, E. K., ve R. G. Sahakian. *Vital Issues in Modern Armenian History: A Documented Exposé of Misrepresentation in Turkish Historiography.* Çeviren Elisha B. Chrakian. Watertown, MA: Armenian Studies, 1965.

Sazonov, Serge D. *Fateful Years, 1909–1916: The Reminiscences of Serge Sazonov.* New York: Frederick A. Stokes, 1928.

Schatkowski Schilcher, L. "The Famine of 1915–1918 in Greater Syria." In *Problems of the Modern Middle East in Historical Perspective,* hazırlayan John p. Spagnolo, s. 229–58. Reading: Ithaca Press, 1992.

Şemsi, Kara [pseudonym for Rechid Safet Bey]. *Turcs et arméniens devant l'histoire: Nouveaux témoignages russes et turcs sur les atrocités arméniens de 1914 à 1918.* Geneva: Imprimerie Nationale, 1919.

Schilling, Victor. "Kriegshygienische Erfahrungen in der Türkei." İçinde *Zwischen Kaukasus und Sinai: Jahrbuch des Bundes der Asienkämpfer,* cilt 2, s. 71–89. Berlin: Deutsche Orientbuchhandlung, 1922.

Schraudenbach, Ludwig. *MUHAREBE: Der erlebte Roman eines deutschen Führers im Osmanischen Heere 1916/17.* Berlin: Drei Masken, 1925.

Schreiner, George Abel. *The Craft Sinister: A Diplomatic-Political History of the Great War and Its Causes.* New York: G. Albert, Geyer, 1920.

——. *From Berlin to Bagdad: Behind the Scenes in the Near East.* New York: Harper and Brothers, 1918.

Şener, Hikmet. "A Comparison of the Turkish and American Military Systems of Nonjudicial Punishment." *Military Law Review* 27 (1965): 111–52.

Serman, E. *Mit den Türken an der Front.* Berlin: August Scherl, 1915.

Seton-Watson, R. W. *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics.* London: Frank Cass, 1971.

Shaw, Stanford J., ve Ezel Kural Shaw. "The Authors Respond." *International Journal of Middle East Studies* 9 (1978): 388–400.

——. *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey.* Cilt 2. Cambridge: Cambridge University Press, 1977.

Sheffey, Yigal. *British Military Intelligence in the Palestine Campaign 1914–1918.* London: Frank Cass, 1998.

Shipley, Alice Muggerditchian. *We Walked, Then Ran.* Phoenix, AZ: Alice M. Shipley, 1983.

Shiroyan, Haig. *Smiling through the Tears.* Flushing, NY: y.y., 1954.

Şimşir, Bilal N. *The Deportees of Malta and the Armenian Question.* Ankara: Foreign Policy Institute, 1984.

——. "The Deportees of Malta and the Armenian Question." İçinde *Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)*, hazırlayan Boğaziçi Üniversitesi, s. 26–41. İstanbul: Tasvir Press, 1984.

Sonyel, Salahi R., haz. *Displacement of the Armenians: Documents.* Ankara: y.y., 1978.

——. *The Great War and the Tragedy of Anatolia: Turks and Armenians in the Maelstrom of Major Powers.* Ankara: Turkish Historical Society, 2001.

——. *Greco-Armenian Conspiracy against Turkey Revived.* London: Cyprus Turkish Association, 1975.

——. *The Ottoman Armenians: Victims of Great Power Diplomacy.* London: K. Rüstem and Brothers, 1987.

——. "Turco-Armenian Relations and British Propaganda during the First World War." *Belleten* 58 (1994–95): 381–449.

——. "Turco-Armenian Relations in the Context of the Jewish Holocaust." *Belleten* 54 (1990): 757–72.

Steinbach, Udo. *Die Türkei im 20. Jahrhundert: Schwieriger Partner Europas.* Bergisch Gladbach: Gustav Lübbe, 1996.

Steuber, Werner. *Arzt und Soldat in drei Erdteilen.* Berlin: Vorhut, 1940.

Stoddard, Philip H. "The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of the Teskilat-i Mahsusa." Doktora tezi, Princeton University, 1963.

Suny, Ronald Grigor. *Armenia in the Twentieth Century.* Chico, CA: Scholars Press, 1983.

——. "Empire and Nation: Armenians, Turks and the End of the Ottoman Empire." *Armenian Forum* 1, no. 2 (Summer 1998): 17–51.

——. *Looking toward Ararat: Armenia in Modern History.* Bloomington: Indiana University Press, 1993.

——. "Religion, Ethnicity, and Nationalism: Armenians, Turks, and the End of the Ottoman Empire." İçinde *In God's Name: Genocide and Religion in the Twentieth Century,* hazırlayanlar Omar Bartov ve Phyllis Mack, s. 23–61. New York: Berghahn Books, 2001.

——. "Reply to My Critics." *Armenian Forum* 1, no. 2 (Summer 1998): 131–36. Surmelian, Leon Z. *I Ask You Ladies and Gentlemen.* New York: E. P. Dutton, 1945.

Süslü, Azmi, haz. *Russian View on the Atrocities Committed by the Armenians against the Turks.* Ankara: Köksav-Kök, 1991.

Sutherland, James Kay. *The Adventures of an Armenian Boy.* Ann Arbor, MI: Ann Arbor Press, 1964.

Svajian, Stephen G. *A Trip through Historic Armenia.* New York: Greenhill, 1977.

Swanson, Glen W. "The Ottoman Police." *Journal of Contemporary History* 7, nos. 1–2 (January–April 1972): 243–60.

Talat Paşa, Mehmet. "Posthumous Memoirs of Talaat Pasha." *Current History* 15 (1921): 287–95.

Tamcke, Martin. *Armin T. Wegner und die Armenier: Anspruch und Wirklichkeit eines Augenzeugen.* Göttingen: Cuvillier, 1993.

Tarbassian, Hratch. A. *Erzurum (Garin): Its Armenian Heritage and Traditions.* Çeviren Nigol Schahgaldian. Y.y.: Garin Compatriotic Union of the United States, 1975.

Tarzian, Mary Mangigian. *The Armenian Minority Problem 1914–1934: A Nation's Struggle for Security.* Atlanta, GA: Scholars Press, 1992.

Tashjian, James H. "The Armenian 'Dashnag' Party: A Brief Statement." *Armenian Review* 21, no. 4 (Winter 1968): 49–57.

——. "On a 'Statement' Condemning the Armenian Genocide of 1915–18 Attributed in Error to Mustafa Kemal, Later 'The Ataturk.'" *Armenian Review* 35 (1982): 227–44.

Ter Minassian, Anahide. *Nationalism and Socialism in the Armenian Revolutionary Movement (1887–1912)*. Çeviren A. M. Berrett. Cambridge, MA: Zoryan Institute, 1984.

——. "Van 1915." *Guerres Mondiales et Conflits Contemporains* 39, no. 153 (January 1989): 35–59.

Ternon, Yves. *The Armenian Cause*. Çeviren Anahid Apelian Mangouni. Delmar, NY: Caravan Books, 1985.

——. *The Armenians: History of a Genocide*. Çeviren Rouben C. Cholakian. Delmar, NY: Caravan Press, 1981.

——. *Enquête sur la négation d'un génocide*. Marseille: Parenthèses, 1989.

——. "Freedom and Responsibility of the Historian: The 'Lewis Affair.'" İçinde *Remembrance and Denial: The Case of the Armenian Genocide*, hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 237–48. Detroit, MI: Wayne State University Press, 1999.

——. "La qualité de la preuve: A propos des documents Andonian et de la petite phrase de Hitler." İçinde *L'actualité du génocide des Arméniens*, hazırlayan Comité de Défense de la Cause Arménienne, s. 135–41. Paris: Edipol, 1999.

Theriault, Hank. "Universal Social Theory and the Denial of Genocide: Norman Itzkowitz Revisited." *Journal of Genocide Research* 3 (2001): 241–56.

Toynbee, Arnold J. *Acquaintances*. London: Oxford University Press, 1967.

——. *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*. London: Hodder and Stoughton, 1915.

——. *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations*. 2. edisyon. New York: Howard Fertig, 1970 (orijinal baskı 1922).

Trask, Roger R. *The United States Response to Turkish Nationalism and Reform, 1914–1939*. Minneapolis: University of Minnesota Press, 1971.

Trumpener, Ulrich. *Germany and the Ottoman Empire: 1914–1918*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968.

——. "Suez, Baku, Gallipoli: The Military Dimensions of the German-Ottoman Coalition, 1914–18." İçinde *Coalition Warfare: An Uneasy Accord*, hazırlayanlar Keith Neilson ve Roy A. Prete. Waterloo, Ontario: Wilfrid Laurier University Press, 1983.

Tverdokhlebov. *Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities at Erzeroum: Drawn from the Memoirs of Lt.-Col. Tverdokhlebov.* Y.y., 1919.

U.S. Air Force Reserve Officer Training Corps. *Military Law.* Montgomery, AL: Maxwell Air Force Base, 1978.

U.S. Congress. Senate. *Conditions in the Near East: Report of the American Military Mission to Armenia.* 66th Cong., 2nd sess., Senate Doc. 266, appendix, 1920.

U.S. Provost Marshal General. *Second Report of the Provost Marshal General to the Secretary of War on the Operations of the Selective Service System to December 20, 1918.* Washington, DC: GPO, 1919.

Uras, Esat. *The Armenians in History and the Armenian Question.* İkinci edisyondan çeviren Süheyla Artemel. Ankara: Documentary Publications, 1988.

Ussher, Clarence D., ve Grace H. Knas. *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War.* Boston: Houghton Mifflin, 1917.

Valyi, Felix. *Spiritual and Political Revolutions in Islam.* London: Kegan Paul, 1925.

Vambéry, Arminius. "Personal Recollections of Abdul Hamid II and His Court." *Nineteenth Century and After* 65 (June 1909): 980–93; 66 (July 1909): 69–88.

Van der Dussen, W. J. "The Question of Armenian Reform in 1913–1914." *Armenian Review* 39, no. 1 (Spring 1986): 11–28.

Vérité sur le Mouvement Révolutionnaire Arménien et les mesures gouvernementales. Constantinople: y.y., 1916.

Vischer, Andreas. "Urfa im Sommer 1919." *Mitteilungen über Armenien* (Basel) 12 (October 1919): 598.

Vratzian, Simon. "The Armenian Revolution and the Armenian Revolutionary Federation." *Armenian Review* 3, no. 3 (Autumn 1950): 3–31.

Vryonis, Speros, Jr. "Stanford J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey,* cilt 1 (1976): A Critical Analysis." *Balkan Studies* 24 (1983): 163–286.

——. *The Turkish State and History: Clio Meets the Grey Wolf.* 2. edisyon. New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, 1993.

Walker, Christopher J. *Armenia: The Survival of a Nation.* Rev. 2. edisyon. New York: St. Martin's Press, 1990.

——. "British Sources on the Armenian Massacres, 1915–1916." İçinde *A Crime of Silence: The Armenian Genocide*, hazırlayan Permanent People's Tribunal, s. 53–58. London: Zed Books, 1985.

——. "Letter to the Editor." *Middle Eastern Studies* 9 (1973): 376.

——. "World War I and the Armenian Genocide." İçinde *The Armenian People from Ancient to Modern Times*, hazırlayan Richard G. Hovannisian, s. 239–73. New York: St. Martin's Press, 1997.

Washburn, George. *Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College*. Boston: Houghton Mifflin, 1909.

Weber, Frank G. *Eagles on the Crescent: Germany, Austria, and the Diplomacy of the Turkish Alliance, 1914–1918*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 1970.

Wegner, Armin T. *Der Weg ohne Heimkehr: Ein Martyrium in Briefen*. 2. edisyon. Dresden: Sibyllen, 1920.

Weldon, Lewen. *"Hard Lying": Eastern Mediterranean 1914–1919*. London: Herbert Jenkins, 1926.

Westermann, William Linn. "The Armenian Problem and the Disruption of Turkey." İçinde *What Really Happened at Paris: The Story of the Peace Conference, 1918–1919, by American Delegates*, hazırlayanlar Edward Mandell House ve Charles Seymour, s. 176–203. New York: Charles Scribner's Sons, 1921.

Whitman, Sidney. *Turkish Memories*. New York: Charles Scribner's Sons, 1914.

Wiegand, Theodor. *Halbmond im letzten Viertel: Briefe und Reiseberichte aus der alten Türkei von Theodor und Marie Wiegand 1895 bis 1918*. Munich: Bruckmann, 1970.

Wigram, W. A., and E. T. A. Wigram. *The Cradle of Mankind: Life in Eastern Kurdistan*. London: Adam and Charles Black, 1914.

Willis, James F. *Prologue to Nuremberg: The Politics and Diplomacy of Punishing War Criminals of the First World War*. Westport, CT: Greenwood Press, 1982.

Willmore, J. Selden. *The Great Crime and Its Moral*. New York: George H. Doran, t.y. Wilson, Arnold T. *Loyalties Mesopotamia, 1914–1917: A Personal and Historical Record*. New York: Greenwood Press, 1969 (orijinal baskı, Londra, Oxford University Press, 1931).

Woods, H. Charles. *The Danger Zone of Europe: Changes and Problems in the Near East*. London: T. Fisher Unwin, 1911.

Yalman, Ahmet Emin. *Turkey in My Time.* Norman: University of Oklahoma Press, 1956.

——. *Turkey in the World War.* New Haven, CT: Yale University Press, 1930.

Yapp, Malcolm E. *The Making of the Modern Near East, 1792–1923.* London: Longman, 1987.

——. Review of *The History of the Armenian Genocide* by V. N. Dadrian. *Middle Eastern Studies* 32 (1996): 395–97.

Yeghiayan, Vartkes. *The Armenian Genocide and the Trials of the Young Turks.* La Verne, CA: American Armenian International College Press, 1990.

Yılmaz, Şuhnaz. "An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasha as an Expatriate." *Middle Eastern Studies* 35, no. 4 (October 1999): 40–69.

Young, George. *Corps de droit ottoman.* Cilt 7. Oxford: Clarendon Press, 1906.

Zahigian, Krikor M. *One Page of Armenia's Tragedy: A Story of the Years Wherein We Have Seen Evil.* Cleveland: y.y., 1923.

Zamir, Meir. "Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919." *Middle Eastern Studies* 17 (1981): 85–106.

Zetterberg, Seppo. *Die Liga der Fremdvölker Russlands 1916–1918: Ein Beitrag zu Deutschlands antirussischem Propagandakrieg unter den Fremdvölkern Russlands im ersten Weltkrieg.* Helsinki: Akateeminen Kirjakauppa, 1978.

Ziemke, Kurt. *Die Neue Türkei: Politische Entwicklung 1914–1929.* Stuttgart: Deutsche Verlags-Anstalt, 1930.

Zürcher, Erik Jan. "Between Death and Desertion: The Experience of the Ottoman Soldier in World War I." *Turcica* 28 (1996): 235–58.

——. "Ottoman Labour Battalions in World War I." İçinde *Der Völkermord and den Armeniern und die Shoah,* hazırlayanlar Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller, s. 187–95. Zurich: Chronos, 2002.

——. *Turkey: A Modern History.* Yeni basım. London: I. B. Tauris, 1997.

——. *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1905–1926.* Leiden: E. J. Brill, 1984.